

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Մ Ո Ւ Բ Ր Դ Ե Ր Կ Ի Ր

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՈՒՐԲ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

ԵՒ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

Հ Ա Տ Ո Ր Ա

Ա Ն Մ Ո Ս Ա Ր Բ Ե Ր Ո Ս

ՏՐԳԱՑ ԱՐԳՊՑ-ՊԱՂԵԱՆ

ԲԱՂՈՍԻ

Umschlag des Buches

ԵՒ

ի Միջպատկան Ռիթեի Ի. Բոկոպեանց յերանայք

معاری لغات چلهستاد سے ۳۰۸ اغتوس ۱۸ آرتقو
و ۷۲۶ نومبر و حضانہ معیہ مانع اولاد

Հ Բ Ա Ց Ի Լ Ե Կ Ի Չ

Ն Շ Ա Ն Կ Պ Ե Ր Պ Ե Լ Ե Լ Ե Ն

Կ. ՊՈՂԵՍ ԻՍԿԵ ԶԱՊԻԷ ԶՍՏԵՍԻ. ԹԻՐ ԿԷ

1894

Ս Ո Ւ Ր Բ Ե Ր Կ Ի Ր

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ն

Ս Ո Ւ Ր Բ Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ Ի

Ե Ի

Ս Ր Բ Ա Զ Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Ա Ց

Հ Ա Տ Ո Ր Ա

Ա Ե Ի Ա Տ Ա Ս Ե Ի Բ Ց

Տ Ր Գ Ա Տ Վ Ր Գ Պ Տ Պ Ա Լ Ե Ա Ն

Թ Ա Լ Ա Ս Ս Ի

Ստացնորդ Հայոց Կեսարիոյ

Ե Ի

Ի Ստրասնոսն Ալիսէն Ս. Յակոբեանց յերուսաղէմ

900000
900000
268

معاری نظارت جلیه سنه ۳۰۸ اغستوس ۱ تاریخلو
و ۲۲۶ نومروی رخصتنامه سیه طبع اولشد

Հ Բ Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ի Զ

Տ Ա Ն Կ Պ Ե Ր Պ Ե Ր Ե Ա Ն

Կ Պ Ա Լ Ե Ա Ե Ս Կ Ի Զ Ա Պ Թ Ի Է Ջ Ս Տ Է Ս Ի, Թ Ի Ե Ը

1892

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Արժ.

Հ. Ա. Մ. Ն.

1906

Քաղաքացիական

Վ. Ս.

ԳՐԱՏՈՒՆ Պ. Պ. ՊԱԼԵՆՑ

ԿԵԳՐՈՆԱՏԵՂԻ

ՏԱՐՐԱԿԱՆՆԵՒ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ

ՆԱԽԱԿՐԹԱՐԱՆԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔԵՐՈՒ

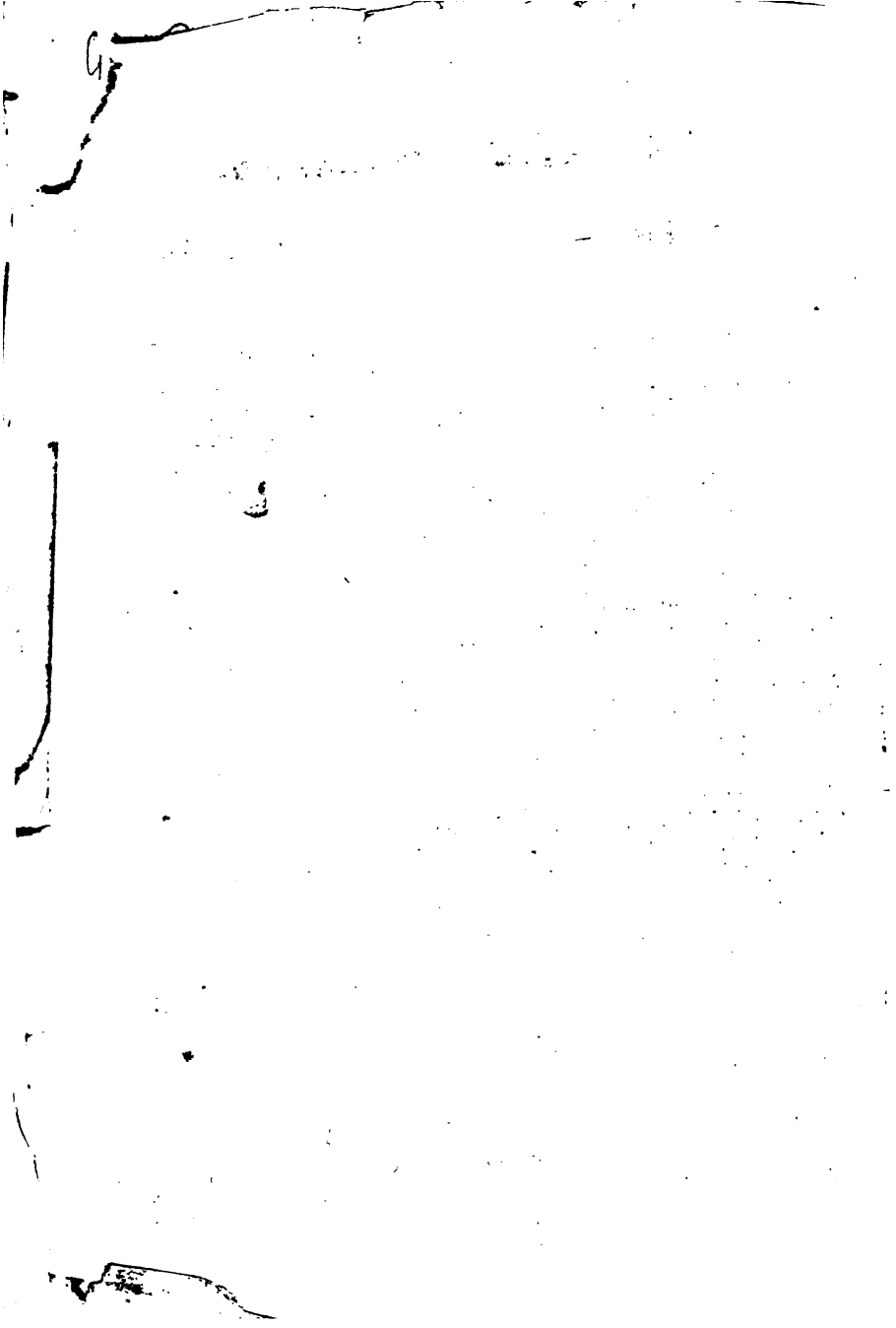
4 Պոլիս, Չախխախճղար Եօզուչու, Թիւ 20

	Ղ. փր.
ԱՆԵԱՐՉԱԲԱՐ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԳԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ	
Երջան Ա. Ա. Կ. Չեփկեան	2
» Բ.	2 20
» Գ.	4
ԱՆԵԱՐՉԱԿՐՈՒԹԻՒՆ . . . . . Պօզանեան	5
ԲՆԱԿՐՈՒԹԻՒՆ Ա. . . . . . Ե. Թեյեան	5
» Բ. . . . . »	6
ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԳԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ արդի աշխարհաբարի	
2. Տօնիկեան	2
ԻՌՈՒՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Տարական . . . . . Գ. Դավաճեան	4
» Միչին ընթացք . . . . . » »	5
» Քարճարագոյն ընթացք . . . . . » »	10
ԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Համառօտ . . . . . Ե. Թեյեան	2
» Ընդարձակ . . . . . »	6
ՆՈՐ ԳԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ Հայերէն գրաբար լեզուի,	
Ս. Գարսեանեան	7
ՆՈՐ ՓՆՁԱԿ Գ. Պաշենց. (100ր 60 դր. անգղէշ), Բաբր	1
ՏԱՐԵՐԸ ՄԱՏԵՐՆԵ ԼԵՃՈՒԻ Ա. Տարի	2
» » » Բ. » . . . . . »	5
» » » Գ. » . . . . . »	5
ԳԵՐԱԿԱՆ, ԳԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՕՍԱԿՆՈՒԹԻՒՆ արդի	
Տ. Չոլագիսիս	10

معاری عمومی نظارت جلیله سنک ۲۱ صفر ۱۳۱۵ و ۱۱ محوز ۲۱۳
تاریخی و ۲۹۳ نومبرولی رخصتنامه سیله طبع اولمشدر

Գին 3 Ղր.:

ԱՇՃԵԼՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

4. Պոլիս , Զապազգերլ սր Եօգու շու , քիւ 29

Չրշ. Փր.

Մօնէէ Բրիսնոյի որդին, Ժ. Վէրմինա, Թրգմ. Գ. Ատրուհի 6 հատ.	80
Դարբնոցապետն, Կենաց պայքարները Ժ. Օնէ, Թրգմ. Բ. Գօզանեան	15
Փիլիսոփային Աշակերտը, Բ. Գուրծէ. Թարգմ. Օ. Զիճիէ Սարաֆ	6
Դամեկիազարդ տիկին, Ա. Տիւմա որդի. Թարգմ. Գ. Ատրուհի	
Ուղեւորութիւն շուրջ զուսնով, Ժ. Վէրն. Թարգ. Բ. Գօզանեան	
Տօրթ. Գ. Նէրպօնոյ, Թ. Գոթիէ. Թարգմ. Վ. Բիւրէճեան	
Աղջկան մը յիշատակարանը, Նորավէպ. Կ. Յ. Փաշանեան	
Անհետացած սերունդ մը, Գոլսական վէպ. Դ. Զօհրապ	
Զկնորսին աղջիկը, բարոյավէպ, Թարգմ. Յ. Ս. Դիմարեան	5
Թագուհւոյն Մանեակը, Ա. Տիւմա. Թարգմ. Բ. Գօզանեան 4 հատ.	30
Լուծեալ սէր, վէպ. զրեց Բ. Եղիազարեան	3
Պատմութիւն մարդկային պատուաստման. Տօր. Տ. Փէշտիմալձեան	10
Նազար եւ մի գրօնեցուցիչ մանրավէպը, Բ. հատ. 7, Դ. հատ.	5
Տաղք եւ Թատրերգութիւնը Գետրոս Դուրեանի	15
Ընդարձակ կենսագրութիւնը Գ. Դուրեանի. Բ. Էնքսէրձեանի	5
Պատմութիւն պաշտամանց հին եւ նոր ազգաց. Խ. Ե. Մխիթարեան	6
Կենցաղ եկեղեցականաց. Խ. Եպ. Աշրգեան	5
Յիշատակաց ծաղիկներ. բանաստեղծ. Ռ. Որբերեան	5
Մանուշակներ. բանաստեղծ. Գ. Եւսուֆեան	2,20
Դրական շիտեր. բանաստեղծ. Ս. Փափազեան	3
Կոկորներ, բանաստեղծ. Ե. Տ. Եղիազարեան	5
Ետը մինչգրող. յօրինեալ. Գ. Վ. Բաշուհի	12
Պետտ երկայնակեցութեան Տօրթ. Ա. Փոփովիչ	10
Վարդ Հայ Ս. Եկեղեցւոյ. Ս. Խանճեան	12
Ագրութիւն Ս. Երուսաղէմի. բազմապատկեր Տ. Վ. Պալեան	6
Սրբանութիւն ամուսնական. Տր. Բլէման. Թարգ. Ե. Սիսակ	5

երոյիշեալ գրատունը կը վաճառուին կրօնական, պատմական, բարոյական, բանաստեղծական, թատերական և ամէն տեսակ դպրոցական դասագրքեր՝ զոհարարութիւն գնեցիչ գնեցով:

ԱՐՔԲ
ԷՔԼ
ՀԳԷ
ՕՐ ԽՈՂ
V.1

Հանրային Գրադարան

Ի ՅԵՇԱՏԱԿ

ՈՂՐԱՑՅԵԱԿ ՀՕՐ ԻԻՐՈՅ

ՊԱՐՈՆ ԿԱՐԱՊԵՏ Յ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆԻ

Հանգուցեալ ի Տէր, յամին 1868 Հոկտ 24

Տարեկան Գրքեր

ՈՂՐԱՑՅԵԱԿ ԾՕՐ ԻԻՐՈՅ

ՏԻԿԻՆ ՀՈՒՓՍԻՄԷ Կ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆԻ

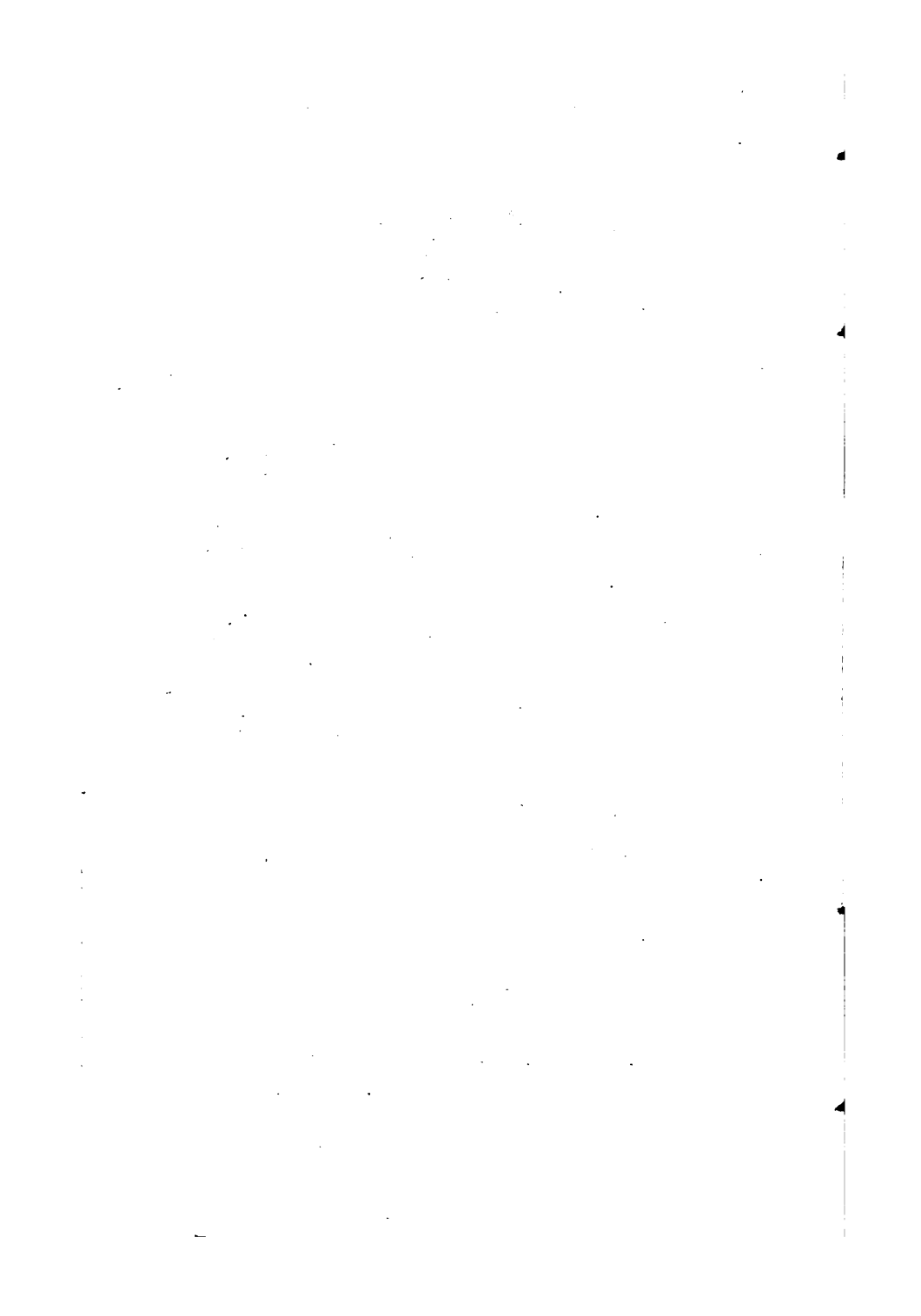
Հանգուցեալ ի Տէր, 1889 Նոյ. 7

ԿԱՆԳԵԷ ԶԱՅՍ ԱՐՁԱՆ

Սիրոյ, Երախտեաց

1892 Մեպ. 20

ՆՇԱՆ Կ. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

Ե Ի Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

Ս. Երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց Առաքելական Աթոռոյն երջանկայիշատակ Պատրիարք, Քալասցի Հոգեւոյս Տ. Տ. Ենայի Ս. Արքեպիսկոպոսն, հրամայած էր ինձ ի կենդանութեան իւրում, Թէ Ս. Երուսաղէմի եւ Ս. Տեղեաց մի տեղագրութիւնն պատրաստել, հանդերձ Ազգային եւ ընկերովի սեփականութեամբ, սովորութեամբ, եւ եկեղեցական արարողութեամբք ի տեղեկութիւն եւ ի գիտութիւն համայն Ազգայնոց :

Ս. Աթոռոյն մէջ երեք տարի շարունակաբար Աւագ Թարգմանութեան պաշտօն վարած լինելովս, հետաքրքիր եղայ Ազգ. սեփականութեանց, ընկերովի իրաւանց, սովորութեանց եւ Ս. Տեղեաց մէջ կատարուած եկեղեցական արարողութեանց, եւ ապա պատրաստեցի սոյն աշխատութիւնն, բայց այսու ամենայնիւ մեր աչաց առջեւ ունէինք նաեւ Ս. Տեղեաց վրայ անկէ յառաջ հրատարակուած զանազան գրեանքն՝ որք են :

Մարինոսի պատմութիւն, Հաննէ պատմութիւն, Ստորագրութիւն եւ Ուղեցոյց Ս. Երուսաղէմի, Բովանդակութիւն Ազգ. Սեփականութեանց, Զեռա-

գիր յիշատակարանք եւ տետրակք, եւ Ֆրանսայի նշանաւոր պատմաբան-հնախոյզ Վիգթօր Կէրէնի երկհատոր Գաղղիերէն Ս. Երկիր անուն գրքին ձեռագիր Թարգմանութիւնն :

Կրկնելով կը խոստովանինք Թէ գիրք մը, տեղագրութիւն մը գրելու ոչ կարողութիւն ունէինք եւ ոչ ալ յաւակնութիւն, բայց մեր հոգեւոր Հայր Հոգեւոյս Տ. Տ. Եսայի Ս. Պատրիարք հօր հրամանն՝ յանձնարարութիւնն կատարելու մեծ փափաք ունէինք եւ զայն նուիրական պարտք մը կը համարէինք մեր վրայ, եւ այսօր մեծ մխիթարութիւն մը կ'զգամք սոյն պարտաւորութիւնն՝ հրատարակութեամբ ներկայ գործոյն կատարած լինելով :

Ազգայինք պիտի տեսնեն Թէ երկասիրութեանս մէջ իւր կարգին ամբողջովին դրուած են, բոլոր Ս. Տեղեաց, հնութեանց նկարագրութիւններն, աւանձին եւ ընկերովի սեփականութիւններն, իրաւունքներն եւ սովորութիւններն. մանաւանդ Ս. Տեղեաց մէջ կատարուած եկեղեցական ամէն արարողութիւնք. Որչափ յաջողեցանք ներկայ գործոյն մէջ՝ մեր կողմէն բան մը չենք աւելցներ, այս մասին գնահատելու կամ քննադատելու պաշտօնն կը թողունք հմուտ վերծանողաց :

ՏՐԴԱՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱԼԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԻՆ

Հոգեկան կասարեալ գոհունակութեամբ կը հրասարակեմք՝ Սուրբ Երուսաղիմայ եւ Շրջակայից երկհասոր ու պատկերազարդ սոյն կասարեալ նկարագիրն, որ մասնաւորապէս ազգային եւ ընկերովի սեպհականութիւնք եւ իրաւունք, Եկեղեցական սրբազան արարողութիւնք եւ սովորութիւնք, եւ ընդհանրապէս Ս. Տեղեաց բովանդակ պատմութիւնն, բնական ու քաղաքական հին ու նոր աշխարհագրութիւնն, մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան առարկայ ընելով հանդերձ՝ կը պարունակէ նաեւ հնագիտական, լեզուաբանական ծանօթութիւններ: Արդիւնք, արդարեւ խղճամիտ ուսումնասիրութեան եւ երկարատեւ աշխատութեան:

Սոյն գործոյ պատրաստութեան եւ պատմական դիպաց սնուցութեան համար, բաց ի Հին ու Նոր Կտակարաններէ, Գերապատիւ Հեղինակը դիմած է նաեւ հին պատմագրաց երկերու, որպիսիք են՝ Սեւէպիոս, Հաննէ Վարդապետի Պատմութիւն, եւայլն: Նոյնպէս, Եւրոպացի զանազան հնագիտաց կարծիքներն խնամօք քննած ու բաղդասած է մանաւանդ հնագիտական խուզարկութեանց մէջ, գլխաւոր առաջնորդ ընտրած է Պ. Վիքթոր Կէրէնի, Գաղղիացի ակադեմիոս հնագէտին, երկհասոր կարի ընդարձակ *Սուրբ երկիր* անուն երկն, աւելորդ է ըսել թէ սոյն զանազան աղբիւրներու միացուցած է նաեւ իւր անձնական հմտութեան պատշարն ու բազմամեայ ֆննութեանց արդիւնքն:

Ընթերցողն կրնայ կատարելապէս վստահիլ պատկերներու եւ յատկազօծերու ներուրեան , որ այսպիսի գործոյ մը համար ապա՛հէն էական կէտ մըն է , որովհետեւ այդ մասին մեծ խնամք ու զգուշութիւն տարուած եւ մի մասն լուսանկարներէ՝ մի մասն ալ մեծագոյն հեղինակաց գործերէ քաղուած են :

Քերեւս յոմանց յանդգնութիւն համարուի մի այսպիսի բազմաձախ գործի հրատարակութիւնն , այժմ մանաւանդ՝ երբ մեր գրականութիւնն լրագրաց եւ թերթերու մէջ սահմանափակուած՝ Պոլսոյ մամուլն միայն դասագրքեր կ'արտադրէ . սակայն Հայ ժողովուրդն այժմ , առաւել քան երբեք , կարդալու պէ՛տք ու ծարաւ ունի , եւ երէ դուն ուրեք , հրատարակուած երկերն ալ , որոնք առաւել տեսակներ են քան զբեր , քիչ բացառութեամբ՝ ընդունելութիւն չ'են գտներ , պատճառն այն է որ անոնք ոչինչ կ'ուսուցանեն եւ ոչ իւրի կը համապատասխանեն իւր կենաց պայմաններուն . Պոլսոյ արդի գրականութիւնն , մեծ մասամբ , բացարձակապէս սխալ ուղղութեան մը մէջ է , քանզի կը ներկայացնէ Եւրոպայի մեծ մայրաքաղաքներու անպատիւ քաղերէ փոխ առնուած տեսարաններ ու պատկերներ՝ որոնցմէ ժողովուրդն ոչինչ կրնայ օգուտ քաղել , ասոնք իւր ստրուիլ պէ՛տք ունեցածներէ ո՛չ մին կ'ուսուցանեն եւ ո՛չ ալ իւր կեանքն կը ներկայացնեն :

Իսկ ներկայ երկասիրութիւն պիտի կրնա՞ Հայ ժողովրդեան մտային ծարաւի յագեցման նպաստել . անտարակոյս եմք այդ մասին , քանի որ Հայ ժողովուրդն , համայն քրիստոնեայաւետարնի հետ , ի սկզբանէ անտէ մեծ սէր կը տածէ Ս . Տեղեաց նկատմամբ , քանի որ աս նկարագրուած պիտի գտնէ Երկիր մը՝ ուր ուղեւորի մէն մի քայլն սրբազան յիշատակի մը կը բաղխի : Արդարեւ , այդ Երկրի մէջ , ամէն լեռ եւ բլուր , հովիտ եւ ձոր ,

գե՛տ եւ լին, ամէն քաղաք եւ շէնք, մինչեւ իսկ մէն մի քաղաք ու ծառ իւր պատմութիւնն ունի՝ եւ ի յուր կ'ածէ Հին եւ Նոր Կտակարանի յիշատակելի մի դէպքն: Ի սես սա Լեւրան՝ երեւակայութեանդ մէջ կը վերակենդանացայ տղայութիւն մը դէպքերու՝ որոց հանդիսավայրն եղած է. սա Ձորն՝ մարգարէութիւն մը, Հովիսն՝ Նահապետաց արարին, Քաղաքն՝ աստուածային վրիժառութիւն մը կը յիշեցնեն. ահա լուսասփիւռ Այր մը՝ որոյ ի սես երկիւղածութեամբ եւ ցնծութեամբ կը գեղու հոգիդ եւ նակասդ կը խոնարհի ի գետին, քանզի անդ ծնաւ մարդկութեան Փրկիչն. ահա՛ Դես մը՝ որ իւր ալեաց մտնունջին զոգցես կը խառնէ Ամենակալի ձայնն եւ կ'երգէ՝ « Դա՛ է որդի իմ սիրելի՛ ընդ որ հանեցայ » . ահա՛ Բլուր մը՝ որոյ զագաթան վրայ, երեւակայութեան աջօք, Յիսուս եռչիւն վրայ եւ չարչարանաց մէջ կը տեսնես եւ կը սարսուսա. ահա՛ Գերեզման մը՝ որ կը խռովէ հոգիդ, քանզի պահ մը անդ հանգչած է համայն տիեզերաց Աւարիչն: Այսպէս, մէն մի քաղաքի յիշատակներով կ'ողողեն գետն եւ անցելոյն մեծավայելուչ այդ պատկերներու հանդէպ հոգիդ կը ծնրադէռ ու կ'աղօթէ:

Բաց աստի, քնթերցողին համար մի այլ շահեկանութիւն եւս ունի սոյն մասեան, որովհետեւ պիտի պատմէ անոր, եթէ կ'անգիտէ. այն նախանձելի դիրքն որ ունեցած եւ ցարդ պահած եմք ի Ս. Տեղիս: Արդարեւ, մեծ է մեր Սուրբ Յակովբայ վանուց որոյ առանձինն, եւ Ս Յարութեան Տանարի եւ այլ նուիրական վայրերու մէջ ընկերովի ունեցած իրաւանց կարեւորութիւնն: Սուրբ Յակովբայ վանին՝ իւր դիրքով, գեղեցկութեամբ եւ հոյակապ շինուածքով՝ ամէն ազգի ուղեւորներու ունէն կը գրաւէ, եւ հարցնել կուտայ՝ « Ո՞ր

ազգի սեպհականութիւն է այս վանքն » : Իսկ Ս. Յարութեան Տանարի, Ս. ԾՆՆՆդեան եւ միւս Ս. Տեղեաց մէջ Լաթին եւ Յոյն կղերներու հետ՝ Հայ Միաբանութիւնն ալ ի սկզբանէ անտի իրաւունք վայելած է շնորհիւ Օսմանեան մեծագոր եւ արդարակորով Սուլթանաց, եւ կը վայելէ այսօր իսկ նոյն արժանախիստակ Վեհապետաց յաջորդին, Վեհափառ ՍՈՒԼՏԱՆ ԱՊՏ - ԻՒԼ - ՀԱՄԻՏ ՂԱԶԻ ԽԱՆ Բ. ի շնորհիւ, որոյ հայրական գորովագութ խնամքներն հանապազ կը վայելեմք ազգովին, մաղթեմք ի Տեառնէ որ երկար կեանք եւ բիւր բարօրութիւն պարգեւէ մեք Օգոստափառ Վեհապետին :

Ուրեմն, կը հրատարակեմք սոյն մասեան, համոզուած գոյով թէ՛ նա ընթերցողին խրտին ու մտքին միանգամայն պիտի խօսի. եւ անա այս իսկ է պատճառող մեզ հոգեկան գոհունակութիւն որ, ապաւէն ամէն վարձատրութենէ գերազանց է :

Կ. Պոլս 1892 Սեպ. 20

ՆՇԱՆ Կ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

ՍՈՒՐՔ ԵՐԿԻՐ

ՆԵՄՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սուրք Երուսաղէմի

ԵՒ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՏԵՂԵԱՑ

Գ Լ Ո Ւ Ն Ա .

ՅՈՊՊԷ ԵՒ ԱՆՏԻ ԻՐԷՄԼԷ

Յոպպէն՝ որ աշխարհիս հնագոյն նաւահանգիստներէն մին է, կառուցեալ է Միջերկրական ծովու եզերքը, իբր 30 մղոն հեռի Պաղեստինի կեսարիայէն՝ և 35 մղոն՝ յարևմտից հիւսիսոյ Երուսաղէմի, և ամբիթատրոնի ձեւով կը տարածուի բլրոյ մը կողերուն՝ որոյ բարձրագոյն կէտն 70 մէթր բարձրութենէ մը կը սաւառնի ծովու վրայ, այնպէս որ քաղաքն ծովու կողմանէ խիստ ակնապարար տեսարան մ'ունի:

Յոպպէի նաւահանգստի երկայնքը գտնուած քարափն 40 տարի յառաջ նորոգուած է Պաղեստինի կեսարիոյ աւերակներէ բերուած քարերով: Անկէ բերուած են նաև միշտ տեղեր երեւցած միապաղաղ սիւներու խոյակներն: Երբ ուժգին հողմեր, մանաւանդ արևմտեանը՝ կը յուզեն ծովն, ամեհի կատաղութեամբ մը կը բաղիի քարափի եզերքը գտնուած որմոց և ալիքները նետուե-

լով իրենց փրփուրով, գրեթէ կը ծածկեն մերձակայ տուներն, այնպէս որ, ձմեռը վաճառականական նաւերը յաճախ ստիպուած են անցնիլ առանց պարանք հանելու և առնելու: Ուստի Յոպպէի նաւահանգստի կանոնաւորումն ո՛չ միայն քաղաքի՝ այլ և բովանդակ Պաղեստինի վաճառականութեան և երկրագործութեան համար մեծ կարեւորութիւն պիտի ունենայ, քանի՛ որ Երուսաղէմի միակ նաւահանգիստն է, և քանի՛ որ Յոպպէն ի Սուրբ Երուսաղէմ շինուեցաւ երկաթուղին:

1890 տարւոյ Օգոստոս ամսոյ մէջ Ս. Երուսաղէմի Վսեմ. Կառավարիչը հանդիսաւոր կերպիւ տօնախմբեց սոյն երկաթուղւոյն հիմնարկութիւնն, և ներկայ 1892 տարւոյն մէջ ամբողջովին աւարտելով՝ Սեպտ. 14ին հանդիսաւոր կերպիւ բացումը տեղի ունեցաւ: Այլ եւս Երուսաղէմ դացող ուխտաւորք ազատեցան կառքով և կամ ձիով ճամբորդութիւն ընելու դժուարութիւններէն, եւ այժմ պիտի կարենան 3 ժամու մէջ Յոպպէէն յԵրուսաղէմ հասնիլ:

Յոպպէ միայն մէկ նաւահանգիստ ունի, որ է մաքսատունն, ուր պարտաւոր են ելնել ամէն ուխտաւորք և ճանապարհորդք: Մաքսատունէն ելնելով դէպի ձախ դարձած ժամանակնիս, աջ կողմերնիս կ'իյնան կարգաւ Յունաց, Լատինաց և Հայոց ծովահայեաց հոյակապ վանքերն:

Մեր արգին վանքը կառուցեալ է յանուն Սուրբ Նիկողայոսի սքանչելագործ Հայրապետի: Եկեղեցին փոքր է թէև՝ բայց զարդարուած է երեք սեղաններով: Աւագ սեղանն յանուն յիշեալ սուրբին, աջակողմեանն՝ յանուն Սուրբ Պօղոսի և Պետրոսի, ձախակողմեանն՝ յանուն Սուրբ Յակովբայ և Յովհաննու:

Վանքն ունի բաւական սենեակներ եւ դպրոց մը նորաչէն ի վերին յարկ, ուր կը դաստիարակուին երզու

սեռէ 15—20 աշակերտք և աշակերտուհիք՝ վանքի ծախիւք: Եւ ունի կրկին հրապարակ, շրջոր մը ինքնաբուղիս և փոքր ու անշուք պարտէզ մը ի ներքոյ:

Սոյն վանուց Աւագ դրան, և նաև ուղղակի սանդուղներու վերին աստիճանի կամարին վրայ, որ կը նայի դէպի յարեւելս, դրուած է հետեւեալ յիշատակարանն:

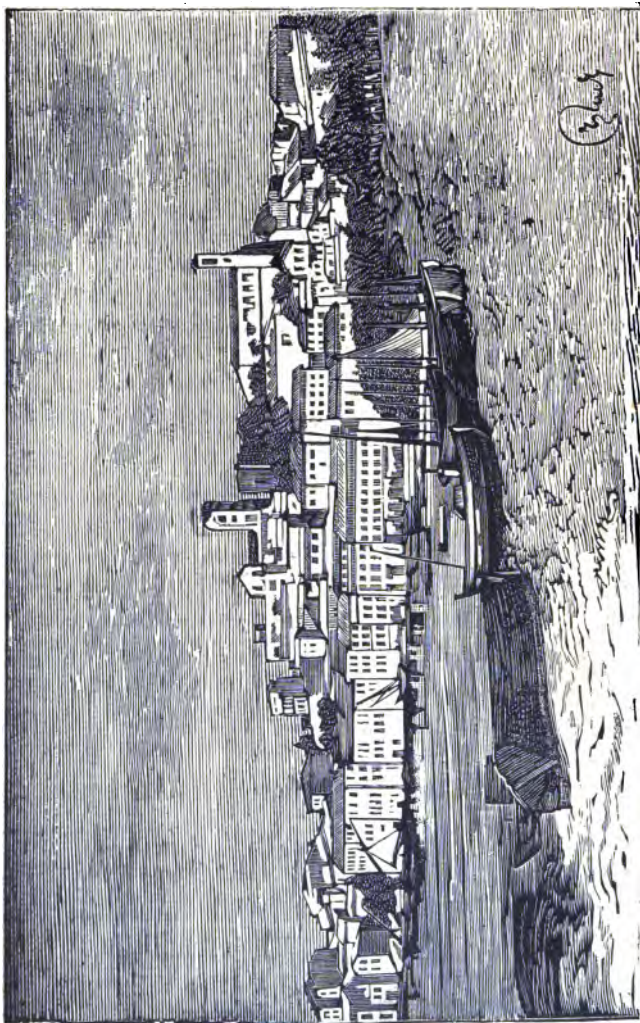
« Ի Պատրիարքութեան Տ. Գաբրիէլի Արքեպիսկոպոսն, ի վայելան և յիշատակ Ազգիս Հայոց, Յովգէի Ս. Նիկողայոսի վանքն նորոգեցաւ ի գրանէ մինչև ցվեր գեղեցիկ սենեկօք, ևւաւմք և աշխատութեամբ Տեգրածակերացի Մեսրոպ վարդապետ Թեղին: Յամի Տեաւն 1840: »

Եկեղեցւոյն մեծ դրան առջեւն է Եւդոկիացի Տ. Պետրոս Ս. Պատրիարքի գերեզմանն, որու տապանաքարին վրայ քանդակեալ կայ արձանագրութիւն մը, ՌՄԻԸ (= 1799) Յունիս 21 թուականին:

Սոյն վանուց հիմնարկութեան և առաջին անգամ եղած նորոգութեան թուականներն յայտնի չ'են, բայց երկրորդ անգամ նորոգութիւն ըրած է 1680 թուականին Տ. Ելիազար Պատրիարքն (ապա կաթողիկոս), որ շատ հին և անբնակելի վիճակի մը հասած էր, սոյն նորոգութեան ժամանակ յիշեալ Պատրիարքն փայտեայ ութ կամարներ և ութ սենեակներ աւելցուցած է վանքին հարաւային կողմը:

1725 թուականին ալ Տ. Գրիգոր Եղիթայակիր երջանկայիշատակ Պատրիարքն, վանքին ամբողջ կալուածներն գրաւէ և պարտքէ ազատելով և բաւական տուներ և կրպակներ գնելով, վանքն ալ նորոգած և յիշեալ փայտեայ կամարները քակելով սրբատաշ քարերով շինած է, սոցա վրայ աւելցնելով ուրիշ փայտեայ կամարներ ու սենեակներ:

Եկեղեցւոյ բեմն, սեղանն և խաչկալն եւս նորոգելով, ի ներկայութեան միաբանից և երեւելեաց հան-

Երեւանի ցածրագետ զիւտիովիչ ՆՅՆՆԵՔ ԳՆԾԱՍ

դիսաւոր կերպիւ օժման օրհնութիւնը կատարած է 1727ին, ինչպէս կը յիշատակէ Հաննէ պատմագիրն⁽¹⁾, որ անձամբ ինքն ևս ներկայ գտնուած է: Սոյն նորոգութեանց ևն յիշատակարանի քարն տեղէն խախտած լինելով, վանքին մէջ առանձինն կը պահուի, որուն վրայ քանդակեալ է հետեւեալն .

« Ազրմուժեամբն Ամենազօրին Աստուծոյ, մէք նուստտ պաշտօնեայք... (2) և սպասուրք Սբոյ Աթոռոյս Երուսաղէմի, Գրիգօր և Յովհաննէս վարդապետք . . . . մազազայքս և զվերնայտրիս զօրս ի գրաւէ ազատեցաք և՛ զայս . . . . զամենայն նորոգեցաք և զընդապրիսոյս պաշտօնից և զամենայն կամարքս և զտաներս . . . շնորհօքն Աստուծոյ և միջնորդութեամբ սբոյն Կիկոզայոսի Հայրապետին, աշխատութեամբ մեր և . . . Հաննէ Յովհաննէս վարդապետին, և Պետրոս և Սարգիս և մահակի վերակացուաց տեղւոյս և ամենայն աշխատուորաց, և ևն սքա կրկն յիշատակք ի Ս. Երուսաղէմ ի դուռն Սբոյն Յակովբոս Աթոռոյն ամենայն Հայոց, ի փրկութիւն հոգւոց մերոց և ի վայելումն օրհնեալ Ազգիս Հայոց ի ԹՎԻՆ ՌՅՀԳ = (1725) . ամենայնի վայելոլդք և ընթերցողք Աստուած սբօրմի ասացէք վերագրելոց, ամեն : »

1804 թուականին, վանեցի թէոդորոս Ս. Պատրիարքի ժամանակ, Շղթայակիր Պատրիարքի աւելցուցած փայտեայ կամարներն ևս վերցուելով՝ քարաչէն կամարներ շինուած են :

Սոյն նորոգութեանց համար վանուց հարաւային վերին կամարներուն մէջտեղ զետեղուած մարմարեայ քարին վրայ քանդակուած է հետեւեալ յիշատակարանն :

« Այսօրիկ կամարքս յառաջագոյն փայտեայ էին . իսկ ի ՌՄԾԳ (= 1804 թվին) Հայոց, քարեայ շինեցան բազում ծախիւք . ի Պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմի Տեառն Թէոգորոսի

(1) Պատմագիր Յովհաննէս եպիսկոպոս Երուսաղէմացի, միարան Ս. Աթոռոյս Երուսաղէմի :

(2) Անընթեռնի բառերն կէտագրութեամբ անցանք :

Արազան վեհի վանեցոյ յիշատակ օրհնեալ Ազգի Հոյոց վե-
րակացութեամբ տեղւոյ ընդ Ղազար վարդապետի խիղանցոյ :

Յետ այսորիկ եղած նորոգութիւնք մասնաւոր բա-
ներ են : Վանքի արևմտեան կողմի այժմեան սենեակ-
ներն որք Տեսչի սենեկէն սկսելով մինչեւ սեղանա-
տունն՝ հինգ հատ են , ժամանակին ընդարձակ սրահ
մըն էր և իբր հոգետուն կը ծառայէր ուխտաւորաց :

Եւրոպացի ուխտաւորք երբ Յոպպէ կուգան , սոյն
տեղը տեսնելու շատ հետաքրքիր են , որովհետև 1799
թուականին մեր վանուց սոյն սենեկաց մէջ խնամուե-
ցան Գաղղիացի ժանտախտահար զինուորներ , եւ Նա-
բոլէոն Պօնաբարթ , վանուցս մօտ , մեր Հոյոց սեփա-
կան տան մը մէջ բնակելով՝ շատ անգամ այցելութեան
կուգար աստ հիւանդ զինուորաց :

Այժմ թէ և քաղաքին մէջ կը գտնուին բնակութեան
յարմար պանդոկք և օթեւանք , բայց ի սկզբանէ անտի
իւրաքանչիւր ազգի ուխտաւորք , ըստ սովորութեան
կ'իջեւանին իրենց ազգային վանուց մէջ , նոյնպէս մեր
ուխտաւորք մեր վանուց մէջ , որոց հանգստու-
թեան համար և մանաւանդ մասնաւոր գործերու
նկատմամբ մեծ խնամք կը տարուին վանուցս Տեսչի
և մարանից կողմէն : Մեր վանքի միաբաններն են՝
Տեսուչ եւ ժամարար վարդապետք , թարգման ,
պահակ եւ մի քանի աշխատաւոր միաբանք , որք կը
նշանակուին Երուսաղէմայ վանուց վարչութեան կող-
մանէ :

Թէ՛ այս և թէ՛ Ռէմլէի վանքի պայծառութեան
և հաստատութեան համար , իւրաքանչիւր ուխտաւորէ
Դատրաստ անուամբ տուրք մը կ'առնուի 50 դահեկան ,
որոյ փոխարէն Արժ . Տեսուչն մի ստացազիր կուտայ ,
զոր հարկ է ներկայացնել գարպասընկալին յերուսա-
ղէմ :

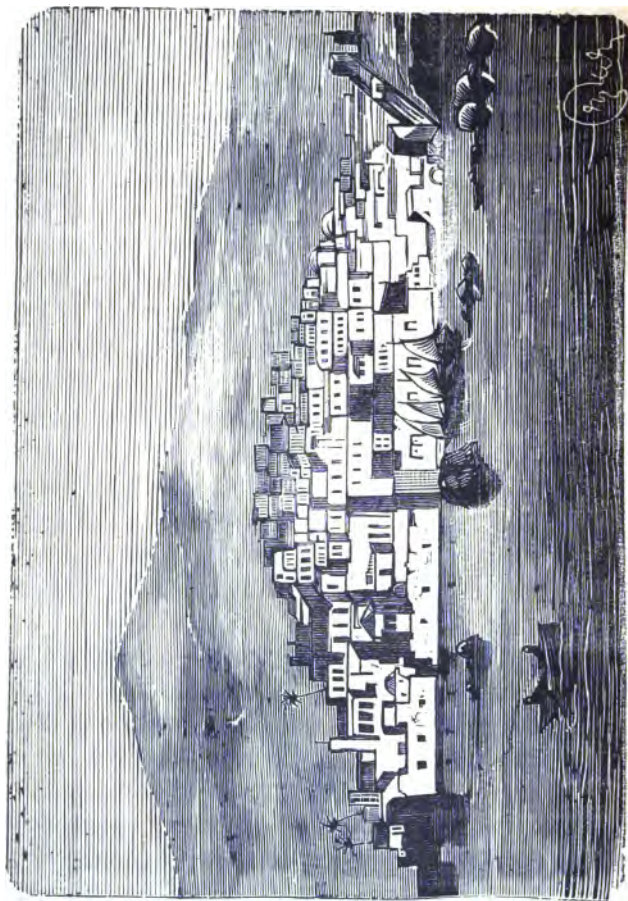
Մեր վանքն Յոպպէի մէջ արդէն ունէր բաւական հին կալուածներ, որք հետզհետէ կ'աւելնան շնորհիւ Տ. Յարութիւն Ս. Արքեպս. արժանի Պատրիարքին Երուսաղէմի և մասնաւոր միաբանից . ծախիւք: Հին կալուածոց մէջն է՝ հին պարտէզն, որ Շէլէճ կը կոչուի, և մեծ խանն, զորս յիշատակ թողած է Երեւանեանց Սեղբեստրոս Ամիրայն: Յիշեալ Ամիրային ըրած յիշատակարանն մարմարեայ քարի վրայ քանդակուած և խանի մէջ պատի մը վրայ ազուցուած է, եւ է հետեւեալն:

« Յէշտակ է խանս եւ գերեզմանի մետ եղեալ պարտէզն, Ակնցի Երեւանեանց լուսահոգի Մանուէլի որդի մահտեսի Սեղբեստրոսին, որ իւր արգեանցն արար զսա յիշտակ Ս. Յակովբայ, Ս. Յարութեան, Ս. Կննդեան, Ս. Աստուածածնի, Ս. Փրկչի եւ Ս. Հրեշտակապետի վանքերուն, այսու պայմանաւ որ զիմ հին եւ նոր ննջեցեալքս ամէն օր, ամէն որոյ պատարագին յիշտակեն, եւ եկած վարձքէն աւ փարս ժամուց ժամարարներուն, աւ փարս եւս իւղաքին վանքերուն, իսկ զսակըզն խանին եւ պահնային մերամէթին խարճն, եւ որոյ Յակովբայ միաբանացն հաց գին սառ, ով ոք զսա կարեւոր յիշտակս ըրէ, Աստուած զինքն ի կենաց բոց Գնջէ: 1199 (1750). »

Հին գերեզմանատան մէջ 1838 Հոկտ. 31էն ի վեր ննջեցեալ չթաղուիր, այլ այժմեան ի նոր գերեզմանատուն՝ որ կ'իյնայ հնոյն՝ արևելեան հիւսիսային կողմն: Այս նոր գերեզմանատան հիւսիսային կողմը, ձէմնէզ ըսուած ծառայն տակ, մարմարեայ օծեալ իսաջ մը թաղուած է յիշատակարանաւ, ի ձեռն Տիարպէքիրցի Տեսուչ Մեսրոպը և Ուռհայեցի ժամարար Գէորգ վարդապետաց, 1838 Նոյեմբեր 13 Կիրակի օրն:

Լատինացւոց վանքը հին չէ, և նոյն տեղոյն տէր եղած են Հայոց միջոցաւ: Վանքը գրեթէ քառակուսի ձեւով շինուած է և մէջտեղ եկեղեցի մ'ունին, վարի դռնէն մինչեւ վերը 122 աստիճաններով կ'ելնուի: Սարճին մը ունին անձրեւի ջուր պահելու համար:

ՅՈՊՊԷՆ ՔԱՂԱՔՆ ՀԻՄՆԱՅԻՆ ԿՈՂՄԵՆ :

Լատինացւոց վանքին մօտ Գաղղիացի մայրապետը հաստատութիւն մը ունին, յորում դպրոց մը և դեղանորան մը կայ: Սոյն հաստատութեան կը վերաբերի նաև չքեղ հիւանդանոց մը որ քաղաքէն դուրս շինուած է:

Յունաց վանքն, որ 1852 թուականին գրեթէ ի հիմանէ նորոգեցին, ա՛լ աւելի ընդարձակ է, մեր և Լատինաց վանքէն: Սոյն վանքի չքեղ պատշգամներէն ընդարձակ հորիզոնի մը մէջ գեղեցիկ իմն կը նկարուին աչացոյ քաղաքն, ծովեզերքն եւ ծովն: Եկեղեցին նուիրեալ է յանուն Ս. Գէորգայ, որ երեք միջավայրներու բաժնուած է, որոցմէ միջինն մարմարեայ տասը սիւներով զարդարուած է:

Ոսպտոց վանքն և Եկեղեցին քաղաքին հարաւային կողմը մի քաւորդ հեռաւորութեամբ ընդարձակ պարտեզի մը մէջ շինուած է 1864ին: Վանքն ունի բաւականաչափ սենեակներ և հիւրանոց մը, չրջակայքը այլ և այլ նորաչէն տուներով և պարտէզներով հետզհետէ պայծառանալու վրայ է:

Յոպպէն՝ երեք կողմանէ, այլ մանաւանդ հարաւային կողմանէ կ'ընդարձակուի, եւ ի հնումն զինքը չրջապատող պարսպէն դուրս կը տարածուի, բնակչաց հետզհետէ բազմանալուն պատճառաւ: Յոպպէի արեւելեան—հիւսիսային կողմը՝ ծովեզրին մօտ, յԱրաբացւոց Ամէլզան, իսկ յԵրոպացւոց Գօլթնէ կոչուած տեղը, և քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ, Սարօնի դաշտին արեւմտեան եզերքը, Գերմանական երկու գաղթականութիւնք հաստատուած են 1869 և 1871ին: Սոյն երկու գաղթականութիւնք կը բաղկանան այժմ գրեթէ 600 բնակիչէ: Տուները կրկնայարկ եւ եռայարկ են, գեղեցկաչէն և պայծառ: Փողոցները կանոնաւոր են երկու կարգ ծառերով և Երոպական ճաշակաւ շինուած: Ունին պտղատու և ծաղկալից պար-

տէզներ և զբօսավայրեր: Առաջինք արհեստիւ և վաճառականութեամբ, իսկ վերջինք երկրագործութեամբ կըզբաղին:

Շուկայք քաղաքին ստորին մասը կը գրաւեն եւ երկայն ու անկանոն փողոց մը կը ձեւացնեն: Ամէն առաւօտ խառնիճաղանչ ամբոխ մը խռնուած է աստ, մանաւանդ Զատիկի տօներու ժամանակ՝ երբ Արեւելքէ եւ Արեւմուտքէ հազարաւոր ուխտաւորներ կուգան՝ Երուսաղէմ երթալու համար: Ամէնազգի լեզուներ եւ հագուստներ տարօրինակ խառնուրդ մը կը ձեւացնեն:

Յոպպէ, Գայմադամութիւն է Երուսաղէմի Միւթէսարըֆութեան ենթակայ: Շրջակայ բուրաստանաց բնակիչքն միափն հաշուելով՝ 15000 է, որոց 10000ը Մահաբաական Արաբ են, իսկ մնացեալ մասը Հայ, Յոյն, Լատին, Հրեայ, Յոյն կաթողիկ, Խպտիք, Մարոնիք և զանազան քրիստոնեայ ժողովուրդք, որք ուրոյն ուրոյն ունին իրենց առանձին եկեղեցիները:

Աստ կատարուեցաւ Սրբոյն Պետրոսի մեծագոյն հրաշքներէ մին, այսինքն Տարիթայ կնոջ յարութիւն տալն: Երկրին մէջ դեռ վառ պահուած աւանդութեան մը համեմատ, սոյն բարեպաշտ կինն քաղաքի արեւելեան կողմը գտնուող մրգաստանի մը մէջ կը բնակէր:

Ս. Պետրոս, վերոյիշեալ հրաշքը կատարելէ յետոյ, Սիմոն Խաղախորդի տունը գնաց որ քաղաքին հարաւակողմն կ'իյնայ: Արդարեւ Գործք Առաքելոցի (Գլ. Ժ. 6) մէջ կը կարդանք, նա մտեալ է « առ Սիմոնի ուրումն Խաղախորդի, որոյ է տուն ի մերձ ծով: » Նաեւ այն տեղ տեսաւ այն տեսիլն՝ որ երկինքը բացուած էր, և կտաւն՝ որոյ մէջ պարունակուած էին թռչնոց, սողնոց, չորքոտանեաց սուրբ և անսուրբ կենդանեաց զանազան տեսակներն, եւ «Արի՛, Պետրէ՛, զե՛ն եւ կե՛ր» ձայնը լսեց:

Այս կը գտնուէր երբ կուռնէլիոս հարիւրապետի ծառայները գալով աղաչեցին՝ որ հաճի ի կեսարիա երթալ իրենց տիրոջ քով, եւ անոր ուսուցանել հաւատոյ ճշմարտութիւնները :

Այս հնաշէն տեղւոյն մէկ մասը Հայոց սեփական է : Սորա հիւսիսային կողմը շինուած է նաւահանգստի մեծ Փարոսն :

Յասակագիծ Յոպպէի .

4. Յունաց , Լասինաց եւ Հայոց վանքեր . — 2 , 3 Մահասուն . — 4 Սէրայ . — 5. Հին պագար . — 6 , 6 , 6 Երուսաղէմի հանապարհ . — 7 . Սուգ-էլ-Արմէն . — 8 Նոր հանապարհ . — 9 Հայոց գերեզման . — 10. Գերմանական հիւպատոսարան . — 11 Ապու լօպուսի աղբիւր . — 12 , 12 . Քոթլի գիւղեր . — 13

Նպալուսի ճանապարհ : — 14 . Ղազեի ճանապարհ : — 15 . Շէ-
լեժ Հայոց : —

Այս շէնքէն բաւական հեռի , ծովեզրին վրայ էր այն սիւնն . որոյ կապեց աղնուական հաւատացեալ կիւնն , Սրբոյն Յակովբայ Մեծի Առաքելոյն անգլուխ մարմինն , զոր կ'ուզէր տանիլ ի Սպանիա . (յլսմաւուր ի Ի . կգ . 28) : Այժմ թէ՛ սիւնն և թէ՛ նորա տեղն անյայտ է :

Հանրածանօթ են Յոպպէի գեղազուարճ մրգաստաններն և պարտէզներն : Արդարեւ արժանի են իրենց համբաւոյն եւ մարդ նոցա մէջ պտըտելով՝ կը կարծէ գտնուիլ առասպելական բուրաստանաց մէջ : Աւազուտ են սակայն աւազն այնքան ամէնանուրբէ , որ ոռոգուելով սքանչելի կերպով մշակելի հող մը կը դառնայ : Սոյն արգաւանդ հողը բազմաթիւ մասերու բաժնուած և զատուած են հսկայական աղամաթճեներն երով՝ որոց երկայն և բլալից ճիւղերն անանցանելի ցանկեր կը ձեւացնեն : Պարտէզներէ իւրաքանչիւրը կը պարունակէ մի կամ աւելի ճախարակաւոր հորեր (պոսթալի գուլուսը) որոց դոյլակիր անիւներն ընդունարաններու մէջ անդադար ջուր կը հեղուն , որ անտի բազմաթիւ ճամբաներով պարտէզին ամէն կողմը կը բաժնուին : Առանց այս յաճախակի ոռոգմանց ամառը հողն իսկոյն պիտի չորնար՝ եւ փոխանակ սոյն հարուստ պտղաբերութեան , ամայութիւն և չորութիւն պիտի տիրէր : Ուրեմն Յոպպէն եռուստեք շրջապատող դաւարագեղ դօտին ճշմարիտ ովասիս մ'է , ովասիս՝ որոյ սաղմաններն կրնան շատ աւելի ընդարձակուիլ համանման ոռոգումներով ու մշակութիւններով , որովհետև Սարօնի բովանդակ դաշտագետինն՝ թէ և մեծ մասամբ կարմրորակ աւազէ մը կազմուած՝ վերջին աստիճան արգաւանդ կը դառնայ երբ անձրեւներով պարարտանայ : Անձրեւներու եղանակն անցած ժամանակ սոյն

դաշտն ոռոգել կարի դիւրին է, քանի որ՝ ամեն տեղ՝ հողը մէկ քանի մէթր միայն պեղելով՝ առատ ջրոյ հոր մը կըստանաս։ Այն երկիրն է այս յորում՝ ըստ Ս. Գրոց՝ կաթի ու մեղրի գետակներ կը հոսէին։ Կիտրոնիի, նարնջենիի և նոնենիի քաղցրարոյր անտառներ իրենց տերեւներն, ծաղիկներն ու պտուղներն իրար խառնելով՝ ակնահաճոյ խառնուրդ մը կը ձեւացնեն։ Յաճախ միեւնոյն ծառի վրայ կը տեսնես հասուն պտուղներ և այն ինչ փթթող ծաղիկներ՝ ակնկալութիւն նոր այլ պտղոց։ Սքանչելի են, մանաւանդ մեծամեծ նարնջենիք որք՝ զիրենք պսակող ճիւղերն ի վայր առ կախ այդ ոսկեղէն պտղոց ծանրութեան ներքեւ կը հեծեն։ Թզենիք, նշենիք, դեղձիք, ծիրանիք եւ թթենիք եւս առատ են սոյն բուրաստանաց մէջ։ Աստանդ բարձրացող հսկայական և շնորհագեղ արմաւենիներ կը հովանաւորեն սոյն եղեմն։ Կ'աճի նաեւ շաքարեղէզն, այլսա շատ քիչ կը մշակուի։ Բանջարեղէնք եւս պատուական են, ձմերուկը մանաւանդ քաղցրահամ՝ որ վերջին աստիճան աժան է։

Այս քաղաքն Եւրոպացիք, ժամա կը կոչեն, Արաբացիք Լաճա, որ կ'աճանցուի Եբրայական նախկին Սաճօ անունէն, անուն որ գեղեցկութիւն կամ դիսարան ուրախութեան կը նշանակէ. իսկ Յունարէն, Լատինարէն ժօք մեր նախնիք երբեմն ձափ և ձաճ անուամբ յիշատակած են, իսկ այժմ ընդհանրապէս Յոպպէ կը գրենք։

Դաւթի թագաւորութեան ժամանակ եւս Յոպպէ Երուսաղէմայ նաւահանգիստն էր։ Տիւրոսի Քիրամ թագաւորի ձեռօք լաստերու միջոցաւ աստ փոխադրուեցան Սողոմոնի տաճարի կառուցման համար Լիբանանու անտառներէ կտրուած եղեւնափայտք։ Գրեթէ 500 տարի վերջը վերստին Լիբանանու եղեւնափայտք

աստ բերուեցան, երբ Զորաբարէլ տաճարը վերստին կը կառուցանէր: Յովնան մարգարէ՝ տիրոջը ձեռքէն խոյս տալու համար, այս տեղ եկաւ եւ նաւ մտաւ Թարսիս փախչելու համար:

Յուդա Մակարէ Յոպպէն առնելով՝ նաւահանգիստն այրեց, նաւերը կրակի տուաւ, և բնակիչները խստիւ պատժեց, որովհետեւ չարաչար 200 հրեայ սպաննած էին: Յովնաթան և Սիմոն Մակարայեցիք ապա կրկին տիրեցին սոյն քաղաքին: Սիմոն նաւահանգիստն վերաշինեց և ամրացուց: Պօմպէոս ազատ քաղաք հռչակեց եւ Սուրիոյ գաւառի մի մասն ըրաւ:

Մեծն Հերովդէս գրաւեց քաղաքն և Օգոստոս Կայսրն նորա իշխանութիւնն հաստատեց: Ապա Արգէլովիւս դաւառապետի իշխանութեան մասը կազմեց, բայց քիչ տարի յետոյ Յոպպէ բովանդակ Սուրիոյ Հռովմէական կառավարիչներու իշխանութեան տակ անցաւ:

Երբ Հրեայք Հռովմէացւոց դէմ ապստամբեցան, Մէսթիւս ծովու և ցամաքի կողմէն Յոպպէի վրայ յարձակելով առաւ: Քաղաքն աւարի տուին և այրեցին ու բնակիչներէն 8400 անձինք սպաննուեցան: Ի՞նչ յետոյ Վեսպասիանոս բանակ մը ղրկեց և տիրեց Յոպպէի եւ անդ զօրաց պահակ գունդ մը հաստատեց: Ապա քաղաքը տակաւ սկսաւ նորոգուիլ և քրիստոնէութիւնն հետզհետէ տարածուելով՝ եպիսկոպոսութիւն մը հաստատուեցաւ 636ին:

1115ին Ասկաղոնացիք, ծովու և ցամաքի կողմանէ պաշարեցին քաղաքը, բայց չկարողացան առնուլ: Նոյնպէս 1122ին Եգիպտացւոց բանակ մը վերստին եկաւ պաշարեց, այլ ի ղուր:

1187ին Մէլէք-էլ-Ատէլ՝ Սալաէտտինի եղբայրը՝ գրաւեց քաղաքն:

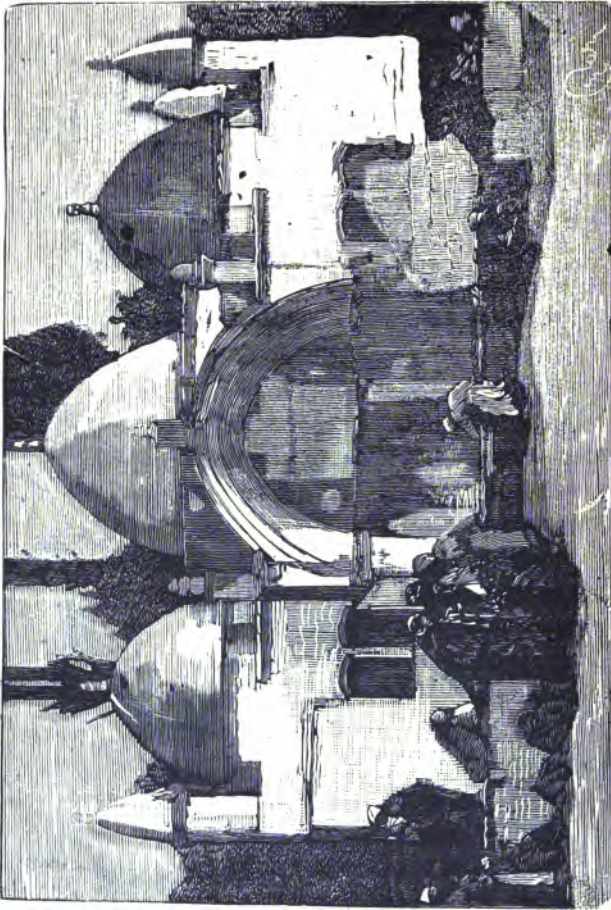
1191ին Ռիչար Առիւծասիրտ՝ պարիսպները վերականգնեց : 1192ին, Սալաէտտին Սուլթան, Երուսաղէմէն ելնելով, մեծ զօրութեամբ սկսաւ յառաջանալ դէպ ի Յոպպէ և պաշարեց զայն :

1198 ին, չորրորդ խաչակրութեան մասնակցող Գերմանք վերականգնեցին Յոպպէի պարիսպներն, բայց նոյն տարուոյ Հոկտեմբեր 30ին Մահմետականք վերըստին գրաւեցին :

Այսպէս հետզհետէ 1204ին, 1228ին, 1252ին, 1267ին, 1722ին, 1775ին այլ և այլ ազգաց ձեռք անցաւ և վերջապէս 1799ին Պօնաբարթ յարձակմամբ առաւ և նորա երթալէն յետոյ Մեծազօր Օսմանեան Տէրութեան ձեռքն անցաւ : Ապու-Նապպութ փաշա թէև պարիսպը վերստին նորոգել տուաւ, բայց ինչպէս արդէն ըսինք, քաղաքին հետզհետէ ընդարձակուելովը՝ ինքնին քայքայուեցաւ :

Յիրաւի Յոպպէի մէջ դեռ ևս կան շատ պատմական եւ նկարագրական առարկայք, բայց մենք զանց ըրինք այդ ամէնն նկարագրել և մանրամասն պատմել, ուղեցինք շատ համառօտ կերպիւ անցնիլ : Զանց ըրինք նկարագրել հին և նոր մզկիթներն, որք թուով հինգէն աւելի են, և յորոց ոմանց Մինարէներն հնաշէն և Արաբական ճաշակաւ շինուած են : Զանց ըրինք նկարագրել աշտարակն, որ իբրեւ զարդ և պսակ մը քաղաքին վրայ կը կենայ, զոր գնեցին Լատինք 1876 թուականին Օսմանեան Կառավարութենէն : Այսպէս նաև զանց ըրինք նկարագրել Ազգային և օտար հնութիւնքն և շտապեցինք ճանապարհ ելնել հասնելու համար մեր փափաքելի և ցանկալի տեղն՝ Սուրբ Երուսաղէմ, նկարագրելով ճանապարհին վրայ գտնուած պատմական տեղերն և գիւղերն, այլ եւ այլ հնութիւնքն, որք դիտողին աչքը կը յոգնեցնեն :

ԵՐԵՎԱՆԻ ԿԵՐԱՍՏԻ ԿՈՆԵՐՏ

Յոպպէէն մինչեւ Ս. Երուսաղէմ 10 ժամու ճանապարհ է հանրակառքով և 12 ժամուան՝ ձիով: Ծանապարհն արահետ է, հանգիստ և ապահով: Մէն մի հանրակառքի վարձքն է ամառը 5-6 մէճիտ, իսկ ձըմեռը 8-10 մէճիտ: Կառապանք հաւատարիմ են եւ աշխոյժ:

Մեր վանուց հիւսիսային մեծ դռնէն ելնելով, դէպ արեւելք եղած շուկային մէջէն ուղղակի հինգ վայրկենէն, հետիտն կը հասնինք Քաղսի Իուռ կոչուած տեղն, որոյ դիմացը՝ մէկ կարգի վրայ շնորհիւ Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքի, Հայոց վանքի նոր շինուած տուններն եւ խանութները կան՝ թուով երեսուն, որք շուկայի դիրք մը առած են, և որուն այժմ Արաբացիք Սուգ-Էլ-Արմէն (Հայոց Շուկայն) կը կոչեն: Այս տեղէն ճանապարհը շնորհով դէպի հիւսիս՝ քառասուն քայլի չափ կը հասնինք ընդարձակ հրապարակն, որ երկայն շուկայ մըն է, ուր անցուղարձն շատ և յոյժ խռնուած է բազմութեամբ: Ծանապարհորդաց կառքերն աստ կ'սպասեն միշտ: Այս հրապարակն եւ շուկայն քաղաքին ամենէն բանուկ տեղն է: Աստ կը վաճառուին զանազան բերքեր, նարինջ, լէմոն, նուռ, թուզ, ադամաթուզ, շաքարեղէգն, խաղող, ձմերուկ և այլն զանազան նպարեղէնք:

Կողմնակի պարտէզներու մէջէն կառքով կէս ժամու չափ յառաջանալով՝ ճանապարհին վրայ մեր ձախ կողմը կը պատահինք գեղեցկաէն աղբիւրի մը, որ Զէպիլ-Ապու-Նապպուք և կամ Ապու Լուպուք կը կոչուի: Սա համանուն կառավարիչը շինտծ էր, ուր թաղուած է աղբիւրի մօտերը գտնուող, փոքր դմբէթներով զարդարուած և բարձր մայրիներով հովանաւորեալ գերեզմանի մը մէջ: Ըստ աւանդութեան, սոյն աղբիւրի հիւսիսակողմը գտնուած պարտէզին մէջ կը

գտնուէր Այծեմնիկ մականուանեալ Տարիթայի տունն : 1874ին սորա մօտերը հին գերեզմաննոց մը գտնուեցաւ : Թէպէտ ի հնումն աւերակ էր այս տեղ, բայց Յոյնք Յինանց մէջ կ'երթային այն տեղ ու կը պատուէին և նոյն հաւատացելոյն պատմութիւնը կ'ընթեռնուին : 1878ին, սոյն աւերակ տեղը Ռուսք ծախու առնելով՝ հոյակապ տուն մը շինեցին գեղեցիկ պարտէզով մը, տեղն ալ ընդարձակեցին : Գերեզման կարծուած տեղոյն վրայ ալ եկեղեցի մը կառուցանելու նպատակ ունին :

Պարտէզներէն և Արտաքսոց մի քանի հիւղակներէ բաղկացեալ տեղէն անցնելէն յետոյ, քիչ մ'անդին ճանապարհին վրայ Հրէից Իսրայէլեաց անուն ընկերութեան, մի մեծ ագարակը կայ գեղեցկաչէն, որուն շրջակայքը բաւական երկրագործութիւն և մշակութիւն կ'ընեն նոյն ընկերութեան անդամք :

Ճանապարհն հինգ վայրկեան ևս հարաւային-արեւելեան ուղղութեամբ, դարձեալ զուարճագեղ մրգաստաններու և պարտէզներու մէջէ շարունակելով, այլ ևս կը վերջանայ այդ մրգաստանաց և պարտէզներու շարքն և ահա առջեւնիս կը տարածուի գոգցես անծայրածիր դաշտագետին մը : Սոյն հովիտն, Պաղեստինի Կեսարիայէն սկսելով մինչեւ Կոպպէ, և անտի առաւել ի հարաւ, մինչեւ Նէհր-Ռուպէնի ծովախառնուսքն, երբեմն կը կոչուէր երրայեցերէն Հաւ-Շարօն որ է Սարօնի դաշտն :

Ս. Գրոց մէջ երգուած է Սարօնի դաշտագետնի գեղեցկութիւնն : Երբ Յսայի կ'երգէ ապագայ Մեսսայի փառքը, կը բաղդատէ զայն Լիբանանու, Կարմեղոսի հետ :

« Եւ փառքն Լիբանանու տացի նո՛ւա, և պատին Կարմեղայ եւ Սարօնի . (Գլ. ԼԵ. 2) : » Երգ երգողք

մէջ փետայն այսպէս կը գոչէ. « Ես ծաղիկ դաշտաց՝
չուշան հովտաց. (Գլ. Բ. 1) : »

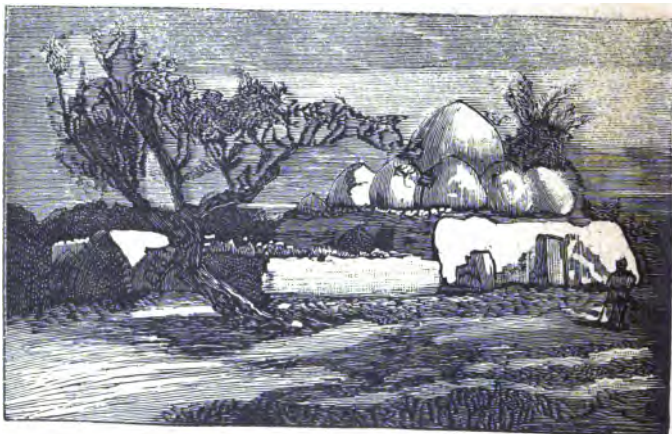
Ահա սոյն անուանի ընդարձակ և դալարագեղ
դաշտին մէջն ենք արդէն, որ 60 մղոնի չափ երկայ-
նութիւն և պէս պէս ալ լայնութիւն ունի, եւ ան-
ուանի է այս դաշտն Սամիսոնի յիշատակաւ ևս, որ
Փղշտացւոց հունձքերը այրեց 300 աղուէս թողլով նո-
ցա մէջ, որոց ագիներուն վառած ջահեր կապած էր :
(Դաս. ԺԵ. 4-5)

Այս դաշտին մէջ թէեւ աստ անդ աւագուտ դե-
զեր կան, բայց մեծաւ մասամբ հողը կարմիր եւ ընդ-
հանրապէս պտղաբեր է, և ժամանակին համանուն
քաղաք մ'ունէր եւ բոլոր դաշտն ալ բազմամարդ էր,
այժմ քաղաքն եւ նորա տեղն անյայտ է, և դաշտն
ալ գրեթէ անմարգի : Օղն ո՛չ առողջարար, ամառը
տաք կը լինի, բայց և այնպէս, ինչպէս ըսինք, դաշ-
տին երեւոյթն սքանչելի է :

Մէկ կողմէն հովիւ Արաբացւոյն սրինգին ձայնը,
ոչխարաց մայիլը, կովերու և ձիերու ի միասին արա-
ծիլը, միւս կողմէն բոպիկ ոտքով Արաբացւոց միայնակ
և երբեմն միախումբ աղօթելնին, և Արաբ տղայոց ի-
րարու ետեւէն վազելով ամէն ճանապարհորդէն Հանի
պալիւօի ըսելով ողորմութիւն ուզելնին : Մէկ կողմէն
գիւղորէից ձիթաստանք և ասոնց մէջէն մահարձանք,
մզկիթներու կիսաւեր գմբէթներ և միմաբէք, միւս
կողմէն Յուդայի տխրատեսիլ բլուրներն, և մանաւանդ
Ֆեռուէն տեսնուող Ռէմլէի յանուն Քարասուն Աան-
կանց բարձր աշտարակն, ասդին ամրոցածեւ պահա-
կանոցներ, հեռագրական ձողեր, անգին խիստ ցան-
ցառ գիւղական իրր պարտէզներ, եղէգնեայ խրճիթ-
ներ, ասդին անդին գետնափոր հիւղակներ, և վեր-
ջապէս ո՛ւր հասնին աչք, որ տարածուած է այս գե-

դեցիկ դաշտն, որու մեծաւ մասամբ մշակեալ մասին մէջ ցորենն, դեռհաս լուբիան և սիսեռն, ամէն տեսակ դալարիքն, անմշակ մասին մէջ ալ անթիւ ապրիմ մեռնիմ, կակաշն, հարսնուկ և բիւրազգի ծաղիկներն, խորին տպաւորութիւն և միանգամայն մեծ զուարճութիւն մը կընծայեն անցորդ ճանապարհորդին:

Ընթացքնիս շարունակելով կը հասնինք Եագուր գիւղն, որ շրջապատուած է թզենիներու և ձիթենի-

ՈՒԱԼԻԻ ՄՁԿԻԹԸ

ներու պարտէզներով, սոյն պարտէզներու մէջ կ'աճին նաև սակաւաթիւ կակիայներ՝ այն գեղեցիկ տեսակէն՝ զոր Արաբացիք զէտէր կ'անուանեն: Հաւանականաբար այս տեսակի կը վերաբերի Աստուածաշնչի մէջ շիդիմ (անփուտ փայտ) կոչուած ծառն, որով Մովսէս շինեց Վկայութեան Խորանն, Տապանակ Ուխտին, Առաջաւորաց, Ողջակիզի և Խնկարկութեան Սեղանները: Եագուր գիւղի դիմացը և ճանապարհին մէջտեղ

կայ Շէյխ Իմամ Ուալի կոչուած մզկիթը : Սա կը բաղկանայ երկոտասան փոքր գմբէթներէ , քովը կայ կամարակապ գաւիթ մը և ջրոյ գէպիլ մը , որու ջրով անցորդք իրենց ծարաւը կը յագեցնեն : Ասոր շրջակայք Մահմետականաց գերեզմանք են : Տեղւոյս՝ Արաբացիք Հայաստան այսինքն Շէյխլէր կը կոչեն :

Երեք քիլովէթր ևս հարաւային-արեւելք կը գըտնուի Պէյթ-Տէնան գիւղն որ՝ Եսզուրի նման , փոքր բլրոյ մը վրայ կառուցուած է , այս գիւղն ևս գեղեցիկ մրգաստաններով շրջապատուած է : Տուներն շատ անճաշակ շինուած են : Թէեւ սոյն գիւղ հնութեան հետք մը չի կրէր , սակայն տարակոյս չիկայ թէ անունը հնութենէ մնացած է :

Արաբերէն անունն , Պէյթ-Տէնան , եթէ եգիպտական բարբառոց համաձայն Պէյթ-Տրկան արտասանենք , հոմանիչ կը լինի Պէյթ Տակոնի (Տուն Տակոնի) , Պաղեստինի մէջ՝ այս անուամբ մի շատ տեղեր կային , յորս Փղշտացիք բնակելով՝ իրենց գլխաւոր շաստուածոյն , Տակոնի , նուիրեալ աղօթավայրեր կառուցեր և նորա անուամբ յորջորջեր էին : Սոյն շաստուածները ձուկի իրանով , մարդկային գլխով եւ բազուկներով կը ներկայացնէին , տարակոյս չիկայ թէ՝ Տակօն՝ Տակ բառէ ծագած է՝ որ ձուկ կը նշանակէ :

Միեւնոյն հարաւային-արեւելեան ուղղութեամբ յառաջանալով , և ի հեռուստ , մեր ձախ կողմն ձգելով Սաֆիրիյէ , Մակսրլ են Սաֆրանս անուն աննշան գիւղերն , գրեթէ կէս ժամէն կը հասնենք ի Ռէմէ :

ՌԷՄԼԷ ԵՒ ԱՆՏԻ Ի Ս. ԵՐՈՒՍԱԿԵՄ

Ռէմլէ քաղաքն՝ Յոպպէի հարաւային-արեւելեան ուղղութեամբ, 18 քիլոմէթր հեռի (իբր երկուք ու կէս ժամու ճանապարհ) կը գտնուի: Հազիւ 7000 բնակիչ ունի, մեծաւ մասամբ Մահմետական, մնացեալք Յոյն և Լատին: Հայերը այս տեղ բնակութիւն հաստատած չեն:

Ռէմլէ քաղաքն եռանկիւնի ձեւով շինուած է, իւր բոլորտիքը կան ձիթենեաց անտառներ, պարտէզներ, քանի մը կործանած շէնքեր, կամարներ եւ աւազաններ: Սոյն քաղաքն երբեմն շրջապատեալ էր ամուր պարսպով մը, որ ունէր երկոտասան դռներ, որոնցմէ չորսն գլխաւոր էին, և մին Յոպպէ, միւսն Ասկաղօն, երրորդն Երուսաղէմ և չորրորդն Նապլուս կ'առաջնորդէր:

Այժմ բաւական չուկաներ ունի, կ'երեւին նաեւ մի քանի խաներ բայց ոչ կանոնաւոր, մօտերս Գերմանական պանդոկ մը շինուած է քաղաքէն դուրս և ճանապարհին վրայ, յորս կ'իջեւանին Յոպպէէ Երուսաղէմ, երթալու համար աստի անցնող կարաւանք:

Ռէմլէի Հայոց վանքը, Ս. Գէորգայ անուան նուիրեալ է, ունի համանուն մատուռ մի, գեղեցիկ և պայծառ: Մեր այս վանքն՝ քաղաքին մէջ միւս ազգաց վանքերուն ամենէն ընդարձակն, օդաւէտն եւ փառաւորն է: Ունի քսանէ աւելի սենեակներ, որք հօվանաւորեալ են կիտրոններով և գեղեցիկ նոճիներով:

Տարօրինակ կերպիւ ընդարձակուած և օրօրոցի ձեւ առած հինաւուրց որթատունկ մը ամէն այցելուի սքանչացումը կը գրաւէ: Եկեղեցւոյ մէջ ժամերգութիւնն միայն կիւրակէ օրերը կը կատարուի. բայց Ս. Գէոր-

ՓՈՂՈՒՄ
ՔԱՂԱՔ
ՈՒՄՆԻ

գայ տօնին օրը մասնաւորապէս Սուրբ Պատարագ կը մատուցանէ Յոպպէի Տեսուչն, և փոխադարձաբար Ս. Նիկողայոսի տօնի օրն ալ՝ սոյն վանքի Տեսուչը Յոպպէ

կ'երթայ Սուրբ Պատարագ մատուցանելու, Յոպպէի վանուց Ս. Եկեղեցւոյն մէջ :

Սոյն վանքի և ս հաստատութեան թուականը յայտնի չէ, սակայն հաւանական է որ Յոպպէի վանքին հետ կառուցուած լինի: Հետզհետէ մեծամեծ նորոգութիւնք եղած, ընդարձակուած և պայծառացած է 1666ին Եղիազար Կաթողիկոսին, 1764ին Կարապետ Պատրիարքին, 1777ին Ծովածին կոչեցեալ Յովակիմ Պատրիարքին, 1806ին ալ վանեցի Թէոդորոս Պատրիարքին ժամանակները, որոց յիշատակարանները մարմարեայ քարերու վրայ փորագրուած, Եկեղեցւոյ սեան և պատերուն մէջ ագուցուած են, զորս աստ կը դնենք կարգաւ :

Եկեղեցւոյ մէջ գտնուած միակ սեան արեւելեան կողմը .

« Աստուծով վանքս Սրբոյն Գէորգայ որ ի Ռեմէ բազում ծախիւք և նեղութեամբ նորոգեցաւ նորակերտ մեծ զբրամբն. ի Պատրիարքութեան Սրբոյն Երուսաղէմի Տեառն Կարապետի, աշխատութեամբ Գաբրիէլ եւ Գէորգ վարդապետաց եւ բոլոր Միաբանից. ի ՌՄԺԳ (1764) թվին. որք հանդիպիք տուք զազորմիս : »

Աւագ սեղանի Ս. Գէորգայ Սաչկալի վրայ .

« Յիշատակ է խաչկալս Սուրբ Երուսաղէմայ արժանաժառանգ Տեառն Յովակիմայ Աստուածաբան վարդապետ Պատրիարքին. թվին ՌՄԻԶ (1777) : »

Աւանդատան սեղանի պատկերին վրայ .

« Յիշատակ է Ս. Գէորգայ խորանիս նորաչէն խաչկալը եւ պատկ'րս, վանեցի Տեառն Թէոդորոսի Սրբազան Պատրիարքին Ս. Երուսաղէմի եւ իւր հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողացն եւ համայն Ազգիս Հայոց. ՌՄԾԵ (1806) թվին : »

Մի ուրիշ յիշատակարան .

« Ի Պատրիարքութեան Տեառն Թէոդորոս Արքեպիսկոպոսի եւ

յԸԸԷիզութեան Մահչնցի Յակոբ վարդապետի , յիշատակ արարին զայս Ս. կարապետի խորանի խաչկալն հանդել՝ Եւալըզղօն Էվգարայի Թուգլաճի մահտեօի Մարտիրոսն եւ կողակիցն Համանփիւռ . ի վանս Արբոյն Գէորգայ . Թվին ՌՄԿԳ . (1811) Հոկտ Ա . :

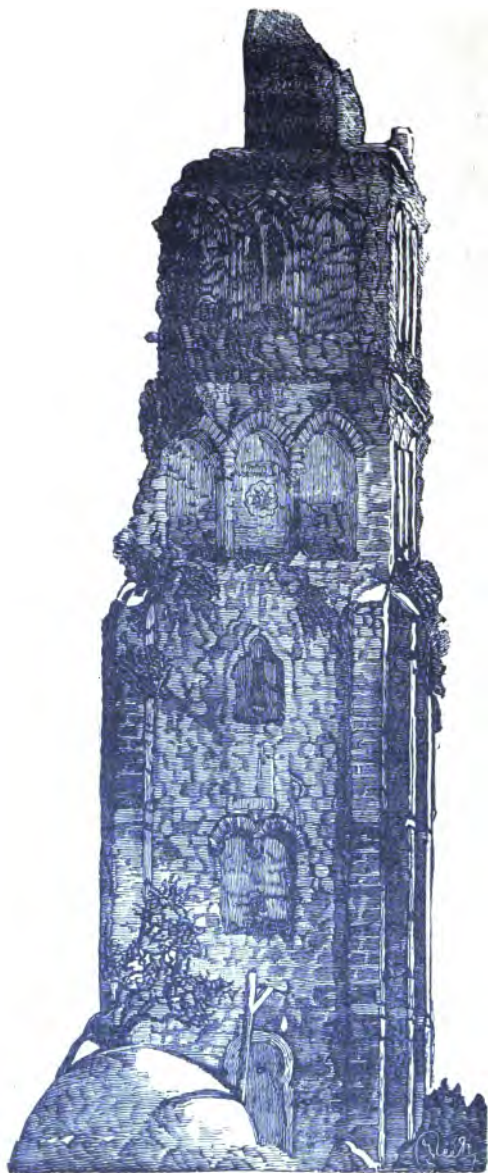
Վանքս քաղաքին մէջ ունի տասնի չափ մեծ ու փոքր տուներ , պարտէզ մը , ձիթահան մը , մեծ ձիթաստան մը . և մի քանի կտոր ալ գետին : Վերջինք գնուած են արդեամբ արդի Տեսուչ Մալաթիացի Արժ . Բարթուղիմէոս Վարդապետ Սատաղեանի :

Հատինք աստ վանք մը և նորաչէն մայրապետանոց մը ունին , յորում դպրոց մը ևս կը պահեն :

Յունաց վանքն յիշատակելու արժանի բան մը չունի : Մատուռն յանուն Սուրբ Գէորգայ նուիրեալ է : Կտրած սիւն մը կայ , զորմէ Յոյն կրօնաւորք կըսեն թէ՛ ծովու վրայ է ի Յոպպէ և անտի ի Ռէմլէ փոխադրուած է :

Մահմետական Արարները աստ բազմաթիւ մզկիթներ և ալ աւելի բազմաթիւ քիւրպէներ ունին :

Գլխաւոր մզկիթն , ձամի-էլ-Քէպիրն է , ընդարձակ և եռանկիւնի ; որ 53 ոտնաչափ երկայնութիւն և 25 ոտնաչափ լայնութիւն ունի : Երեք միջավայրերու բաժնուած է : Մեծագոյնն՝ միւսներու մէկուկէս բարձրութիւնն ունի և անոնցմէ զատուած է եօթն կարկառեալ կամարներով , որոնք կը յենուն քառակուսի մարդակներու վրայ , սոյն մարդակները կը զարդարեն երեք սիւներ և կորնթական խոյակներով երկայն մոյթեր : Եօթն լուսամուտներ կը լուսաւորեն վերին մասը . կողմնական միջավայրերն համանման պատուհաններով լոյս կ'առնուն : Հարաւային ճակատի դուռն այժմ գրեթէ ամբողջովին պատով լեցուած է : Մզկիթի քովի միմառէն քառակուսի գեղեցիկ ձեւ մը ունի :

ՌԵՄԼԷԻ ՀՈԶԱԿԱՒՈՐ ԱՇՏԱՐԱՆԸ

Պէտք է յիշատակել նաև ձամի-Շէյխ-Նասրան մըզկիթն, որ ութանկիւնի սիրուն միւսուէ միունի :

Արտաքոյ՜նէմէի և ութ վայրկեան դէպ յարեւմուտս կը տարածուին ձամի-էլ-Ապիաս (Սպիտակ մըզկիթ) կոչուած աւերակներն, որք մասնաւոր ուսումնասիրութեան արժանի են : Մզկիթին շրջապատն 106 ոտնաչափ երկայնութիւն և 100 ոտնաչափ լայնութիւն ունի : Աւերակաց հարաւային երկայնութեան կարկառեալ կամարներու կրկին շարք մը կայ՝ որ մասամբ կանգուն և մասամբ փլած են : Սոյն միջավայրի առաջքը կը տարածուի կատարեւապէս անաղարտ մնացած գետնափոր մը, որոյ գմբէթի կամարները կը նստին երկու կարգ կարկառեալ շքեղ ուրիշ կամարներու վըրայ : Ոմանք նախկին ջրամբարներ, այլք շտեմարաններ կը նկատեն զասոնք :

Շէնքի Արեւմտեան երեսի մէջտեղը կը բարձրանայ իրաւամբ հոշակաւոր աշտարակ մը : Ամէն կողմանէ անջատ այս աշտարակն իւր վայելուչ պարզութեամբ ամէն ուղեւորաց սքանչացում կը պատճառէ : Չորս երեսներու իւրաքանչիւրն ինն մէթր լայնութիւն ունի : Ուրբաճեւ և 120 ոտք սանդուղներով մինչեւ վերը կ'ելնուի : Պատուհանները նեղ եւ կարկառեալ են :

Սա ըստ ամենայն հաւանականութեան միւսուէ մ'է, որոյ վերին կողմը այժմ բոլորովին փնասուած է : Աստի տեսութիւնն կ'ընդգրկէ հորիզոն մը՝ որոյ գեղեցկութիւնն և ընդարձակութիւնն ամէն ուղեւորը սքանչացմամբ գրաւած է : Արեւմտեան կողմէ՝ Յոպպէ և Միջերկրական ծովն, հիւսիսային և հարաւային կողմէ՝ ընդարձակ և բերրի դաշտագետիններ, և յարեւելից՝ Հրէաստանի և Սամարիոյ լերանց բեկբեկ վարագոյրն փոխ առ փոխ ուշդ կը գրաւեն :

« Երբ, կ'ըսէ ուղեւոր մը, ելայ այդ միմաբէի վը-
 « րայ, ամէնաչքեղ տեսարանի մը ականատես եղայ,
 « քանզի մարը մտնող արեւն մասնաւոր հրապոյր մը
 « կուտար աչացս առջեւ պարզուող գիւղանկարի մեծ-
 « վայելչութեան: Այն պահուն իսկ, յորում յարեւմը-
 « տից տուընջեան աստեղ հրացած սկաւառակն՝ մեղ-
 « միկ կը սահէր Միջերկրականի կոհակաց մէջ և նորս
 « մակերեսն երփներանգ կը ներկէր իր նուաղուն ճա-
 « ռագայթներով, անդին՝ յարեւելից Յուդայի լեռանց
 « ծոցէն, նշուլագեղ կը բարձրանայր գիշերոյ թա-
 « գուհին և իւր արծաթափայլ լոյսն խորհրդաւոր
 « փայլ մը կը սփռէր յընդհանուրս: »

Շէնքին վերին պատուհաններու գէսերն և դրան
 բարաւորին վրայ բոլորչի ձեւն, ինչպէս արդէն ըսինք,
 Արարական գործ մը լինելն կը հաստատեն: Բաց աս-
 տի, դրան բարաւորին վրայ Արարական արձանագրու-
 թիւն մը կայ, յորմէ կը հասկցուի թէ աշտարակն 1318
 թուին Քալաուն Սուլթանը շինած է: Մէհր-էտտին
 պատմագրի գրածներն ևս այս արձանագրութեան ի-
 մաստը կը հաստատեն: Գայով մզկիթի, ըստ միւսոյն
 պատմագրի, Հիճրէթի 96 թուականին, Սիւլէյման-
 Իպն-էլ-Մէլէք շինած է, հետեւաբար Խաչակրաց ժա-
 մանակէ շատ յառաջ:

Ռէմէի հիւսիսային ուղղութեամբ 10 վայրկեանի
 չափ հեռի՝ գեղեցիկ ջրամբարներ կան 98 ոտնաչափ
 երկայնութեամբ և համաչափ լայնութեամբ քառա-
 կուսի մը կը ձեւացնեն, կամարակապ վեց նկուղնե-
 րու բաժնուած են, որոնցմէ մին վլած և միւս հինգն
 որոնք դեռ կանգուն են, կը յենուն երկու կարգ այլ
 կամարներու վրայ և չորս լուսամուտներով կը լուսա-
 ւորուին:

Սոյն ջրամբարներու արեւմտեան ուղղութեամբ երեք կամ չորս վայրկեաննաւ հեռի կը գտնուի նախկին աւազան մը, որ Պիմթի Պիրէթ (Աւազան դստեր) կը կոչուի, որ ըստ Գրիստոնէից Ս Հեղինէի ջրեղջն է։ Մեծաւ մասամբ փլած ու լեցուած՝ 36 քայլաչափ երկայնութեամբ, 30 լայնութեամբ և 27 քայլաչափ խորութեամբ։ Աւանդութեան մը նայելով Հայր Յովսէփ և Ս. Կոյն Մարիամ Յիսուս Մանուկն Եգիպտոս փախուցած ժամանակնին սոյն տեղի մօտ օթեւանած են։

Վերջապէս քաղաքի արեւելեան ուղղութեամբ հինգ վայրկեանի ճանապարհաւ հեռի ուրիշ ա՛լ աւելի մեծ աւազան մը կը գտնուի, որ հին ժամանակներն քաղաքին շուրջ այս աւազանէն կուգար, և դեռ կը գործածուի։ Քառակուսի է և ունի 42 քայլաչափ երկայնութիւն մէն մի կողմն և Պիրէթ-էլ-Ճամուս կը կոչուի։

Ռէմլէի յառաջակողմն կը տարածուի գեղեցիկ ձիթաստաններ, Հողն տարօրինակ կերպիւ բերրի է։ Աստ ևս երկիրը ծածկուած է նուրբ աւազով մը, որպէս Յոպպէ, զոր յաճախակի ոռոգուելով առաջնակարգ մշակելի հող մը կը դառնայ։

Ե՛րբ հիմնուած է Ռէմլէ։ Հաւանական է որ այսպիսի նպաստաւոր հանգամանքներով օժտեալ վայր մը ի սկզբանէ անտի բնակեալ էր։ Արդէն ամէն քայլափոխի հանդէպ ելած հորերն ու ջրամբարները զայս կ'ապացուցանեն։

Յովսէպոս և Ժէրոմ՝ Տիոսպոլիսի կամ Լիւղդայի մօտ Արէմ անուամբ քաղաք մը կը յիշատակեն, և նշանակուած դիրքն Ռէմլէի արդի վայրին կատարեալպէս կը համապատասխանէ։

Սակայն եթէ պէտք է հաւատ ընծայել Արաբ պատմագրաց, և ի մասնաւորի Ապու Ֆէտայի, Ռէմլէ նախ-

կին քաղաքի մը յաջորդած չէ: Ապու Սիւլէյման, Ապա
էլ-Մէլէք Սալիֆայի որդին, ութերորդ դարու առա-
ին կիսոյն հիմնած է այս քաղաքն, Լիւդղան կործա-

ԼԻՒԴԳԱ

նելէ յետոյ: Քրիստոնեայ պատմագիրը ոմանք ևս սոյն
բանը կը հաստատեն:

Եւ յիրաւի, Ռէմլէ անունն՝ որ Արաբերէն աւագ

կը նշանակէ , քաղաքի գրաւած վայրի հողոյ բնութենէ ծագած է , որ բնաւ առնչութիւն չունի նախկին Արեւմաք անուան հետ , անուն՝ յորում հնագիտաց մեծ մասն բարձրութիւն իմաստը կը գտնեն , ուստի անուանց ստուգարանութիւնն , ըստ այսմ , անկարելի կ'ընէ որ նախկին Արեւմաք և արդի Ռէմլէ մի եւ նոյն քաղաքը լինի , քանի որ Ռէմլէ ընդարձակ դաշտագետնի մը մէջ և ո՛չ թէ բլրոյ մը վրայ կառուցուած է :

Երբ 1099ին Սաչակիրք Պաղեստին մտան , Ռէմլէ կարեւոր քաղաք մըն էր , բազմամարդ եւ աշտարակներով հզօր շրջորմով մը շրջապատուած : Սակայն երբ Սաչակիրք մօտեցան , բնակիչք երկնչելով՝ և իրենց պատնէշներուն ալ չի վստահելով՝ հեռացան քաղաքէն : Սաչակիրք Ռէմլէն անբնակ գտան և պարիսպն ամրացնելով անդ մնացին և երբ քաջուեցան , Քաղաքինմէջ հետզհետէ սկսաւ բնակիչ լեցուիլ , և ծովեզերքի ու Երուսաղէմայ մէջտեղ ունեցած դիրքին շնորհիւ քիչ ատենէն վերստին կարեւորութիւն ստացաւ : Ռէմլէն 1266 թուականէն ի վեր Օսմանեան մեծագօր Տէրութեան իշխանութեան կը վերաբերի , և այժմ Միւսիրութիւն է Յոպպէի Գայմագամութեան ենթակայ :
 ԼԻԻՂԻԱ . Դէպ ի Սուրբ Երուսաղէմ ճանապարհնիս ձեռք չառած , այցելեմք Լիւղղա փոքր գիւղն ևս , որ Ռէմլէի հիւսիսային-արեւմտեան ուղղութեամբ երեք քիլոմէթր հեռի կը գտնուի : Աստ ևս բազմաթիւ վըլած տուներ կան , և տարածութեան հետ բաղդատելով՝ բնակիչներն շատ սակաւաթիւ են : Առանձին կամ խմբովին կանգնող գեղեցիկ արմաւենիներ գիւղին արեւելեան կնիք մը կուտան : Բնակչաց թիւն 1500 է , որոյ մեծագոյն մասը Մահմետական են , մնացեալը Յոյն : Բերրի մրգաստաններով շրջապատուած է , գլխաւոր ապրանքն է ձէթ և շուշմայ : Կլիման ամառը

չատ տաք է և Պաղեստինի այն անդերէն մին է՝ յորում կոյրք և միականիք բազմաթիւ են: Բնակչաց գրեթէ հարիւրին 10 միականի և 5ը կոյր են:

Գիւղն շինուած է դաշտի վրայ, և ներքին կողմը բերդի նման կործանած շէնքեր կան. պէզէսթէն մը և փոքրիկ շուկայ մը ունի հինգ վեց խանութներէ բաղկացեալ:

Սուրբ Գէորգ յունական մայր եկեղեցւոյ աւերակներն իրաւամբ Լիւդդայէ ամէն անցնողներու ուշի կը գրաւեն, որ աւերեցաւ 1019էն առաջ: Սաչակիւք կառուցին, բայց 1191ին իրենք քանդեցին՝ որպէս զի յարձակողք չի կարենան անդ ամրանալ: Անկէց վերջը ալ չի շինուեցաւ: Եւ դեռ քսան տարի առաջ մասամբ կանգուն աւերակ մ'էր, Միայն թէ մերթ քաղաքի Յոյնք անդ երթալով կ'աղօթէին եկեղեցւոյ այն մասին վրայ՝ ուր երբեմն գետնափոր շիրմի մը մէջ ամփոփուած էր նշխարքն այն Սրբոյն՝ որոյ նուիրեալ էր մայր եկեղեցին: Լիւդդայէ անցնելով Երուսաղէմ գացող ուխտաւորք ևս կուգային վայրկեան մը ծնրադրել լեցուած այս շիրմի առջեւ: Վերջապէս 1871ին, Երուսաղէմայ Յունաց Պատրիարքն, Բ. Դունէն հրաման ստանալով՝ նախկին մայր եկեղեցւոյ գաւիթներն առաւ և փոքր եկեղեցւոյ մը մէջ ամփոփեց: Յայնժամ սրբարանի ներքեւ գտնուող շիրմի մէջ լեցուած հողն ու քարերը պարպեցին, ուր այժմ կ'իջնուի երկու սանդուղներով: Շիրմը վերջերս շինուած մարմարեայ պարզ տապանաքար մըն է, որոյ վրայ փորուած է Սրբոյն Գէորգայ պատկերն: Եկեղեցւոյն դրան վրայ, սպիտակ մարմարիոնի մը վրայ կ'երևնայ Սրբոյն պատկերն իւր աւանդակսն կերպարանքով, այսինքն ձիւռոր մը որ վիշապ մը տապալած է և որոյ կառաղութենէն դեռատի ազջիկ մը կ'ազատէ:

Կը կարծուի թէ Ս. Գէորգ ի Լիւդղա ծնած է, որ Գ.րդ դարու վերջերն ի Նիկովիդիա նահատակուեցաւ, և կ'ըսեն թէ՛ մարմինն իւր ծննդավայրը բերելով Յուստիանոս կայսրն՝ եկեղեցի մը շինել տուաւ յանուն յիշեալ Սուրբին: Քրիստոսի 414 թուականին աստ ժողով մը եղաւ ընդդէմ Պեղագիոսի, որ կ'ուրանար սկզբնական մեղքն և Աստուածային Շնորհաց պէտքը: 518ին հրէական դպրոցի մը հիմնարկութիւնն եղաւ: Լիւդղայի երրայեցերէն անունն էր Լօ8, որ արդի Արաբական Լուսս անուան հետ նոյնն է: Սոյն գիւղն հիմնեց Բենիամին Սամար, Ելիսաստի որդւոց մին:

Քրիստոսի 37 թուականին, Պետրոս առաքեալ Լիւդղայէ անցնելով՝ անդ բժշկեց Ենեա անդամալոյծը:

Քրիստոսէ 45 տարի վերջը, Գասիուս գրաւեց եւ բնակիչքը գերի տարաւ: Անթուան՝ յաղթելով Գասիուսի վերստին Լիւդղայ իւր ազատութիւնը ձեռք բերաւ, բայց մի քանի տարի յետոյ Սէսդիւս Անդիպատն Երուսաղէմ գացած ատեն, դէպ ի Լիւդղայ յառաջացաւ, որոյ գրեթէ ամբողջ բնակիչն՝ Երուսաղէմ Տաղաւարահարաց տօնին գացած ըլլալով՝ բացակայ էին: Անդ մնացած 56 անձինքը սպաննել տուաւ և Լիւդղան ալ բոցերու ճարակ տուաւ:

Վեսպասիանոս կայսրն, Փրկչի 68 թուականին՝ Լիւդղան գրաւեց: Ատրիէնի թագաւորութեան ժամանակ, երբ Երուսաղէմ վերստին կառուցուեցաւ, և Հռովմէական իշխանութեան հաստատութեամբ՝ երկրին մէջ կռպալաշտութիւնն տակաւ տարածուեցաւ, Լիւդղայ, մի շատ քաղաքներու նման, իւր անունը կորսնցնելով՝ սկսաւ Տիօսպոլիս (քաղաք Արամաղղայ) կոչուիլ, քիչ յետոյ վերստին Լիւդղայ (Լուսս) անունն ստացաւ, երբ Արաբացիք եկան:

ՄՈՎՊԻՄ. Լիւդղայի Հարաւային-արեւելեան

ուղղութեամբ 11 քիլոմէթր հեռաւորութեան մը վրայ է Մոսէն (Մովզիիմ), և գերեզման Մակարայեցւոց, որ 1870 թուականին պեղումներ կատարուելով գտնուեցաւ :

Սոյն գերեզմանը չորս դամբարան սենեակներ կը պարունակեն, արեւելակողմէ սկսելով՝ առաջին սենեկին մէջ՝ երեք, երկրորդին մէջ՝ մէկ, երրորդին մէջ ևս՝ մէկ, և չորրորդին մէջ՝ երկու, ընդամենն եօթն շիրիմներ կան : Սոյն չորս սենեակներն, 27,77 մէթր երկայնութեամբ և 6,71 մէթր լայնութեամբ եռանկիւնաձեւ շէնքի մը շրջապատին մէջ առնուած է, վերջին երեք սենեկաց մէջ եղած շիրիմներու տեղն միայն կ'երևի որոշապէս : Չորրորդ սենեակն երկու մասերու բաժնուած է, որ միջնորմի վրայ իրբեւ դուռ բացուած ծակով մը իրարու հետ կը հաղորդակցի : Բոլոր վին քանդուած սրահի մը վրայ բացուող չորս դռներէ կը մտնուի չորս սենեակներն : Միւս կողմերէ, եռանկիւնիի երեսներն և դեռ կանգուն մնացած խաւերն չ'իսուած են կոփածոյ քարերէ, որոց մեծագոյն մասերը ժամանակի հողովմամբ և մարդոց ձեռք զննուած են :

Ռէմէյէն մինչեւ ի Սուրբ Երուսաղէմ, իննուկէս ժամու ճանապարհ է : Մեր վանքէն ելնելով կուդամբ հին Սէրայի առջեւ, ուր արդէն կառքէն իջած էինք : Մտնելով կառքն՝ տասը վայրկեանէն կը հասնիմք Արարացւոց գերեզմանատուն մը : Վերստին Սարօնի արգաւանդ, բարեբեր և ընդարձակ դաշտին մէջն եմք : Քսան վայրկեանէն ալ էննապէ գիւղը, որ մեր ձախ կողմը կ'իյնայ, և ապա փոքր կամուրջէ մը անցնելով, և ուրեք ուրեք աջ ու ձախ ամրոցածեւ պահականոցները թողլով, որք ճանապարհորդաց ապահովութեան համար վսեմ : Միւրէյեա փաշայի Երուսաղէմայ կառա-

վարչութեան ժամանակ շինուեցան 1858 թուականին, տասը վայրկեանէն ձախ կողմերնիս կ'երեւի Ել-Պէրրիյէ անուն Արաբացոց գիւղն, և քսանհինգ վայրկեանէն բլրի մը վրայ թիւրպէ մը՝ ԳօՅր-Թապ անուն, շին գիւղի մը աւերակներովը պատած աջ դին մի ուրիշ թիւրպէ ալ կ'երևի Ապու-Շուէ անուամբ: Մի քիչ յառաջանալէ յետոյ կը հասնինք Ել-Գուպապ գիւղըն՝ որ մեր ձախ կողմը կ'իյնայ:

Այս գիւղէն դէպ յարևելս, լերան ստորոտը կ'երևի Պէյթ-Նուպա կամ Պէյթ-Նաբ գիւղն, որ Աքիմէլէք քահանայապետին հայրենիքն էր, և Սուրբ Գրոց մէջ Նոր կը կոչուէր այս գիւղն: Աքիմէլէքայ քահանայապետութեան ժամանակ՝ Տապանակ Ուխտին այս գիւղին մէջն էր:

Այս տեղի սարադաշտէն վար, երկրորդ կամուրջի մը վրայէն անցնելով, և 40 վայրկեանէն աջ կողմի վերայ կը պատահի աղբիւրակ մը և բլուր մը, որու վերայ է Լաթրուն կոչուած կիսաւեր գիւղն: Ճանապարհին վրայ սրճարան մը քիչ մը անդին՝ ալ մաքուր և գեղեցիկ կրկնայարկ պանդուկ մը կայ ուղեւորաց համար:

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՛ Եգիպտացի Դեմաս անուն աւազակին բնակարանը այս Լաթրուն գիւղն էր: Սոյն բլրին քով կը վերջանայ Սարօնի ընդարձակ դաշտըն և կ'սկսի Յուդայաստանի լեռները:

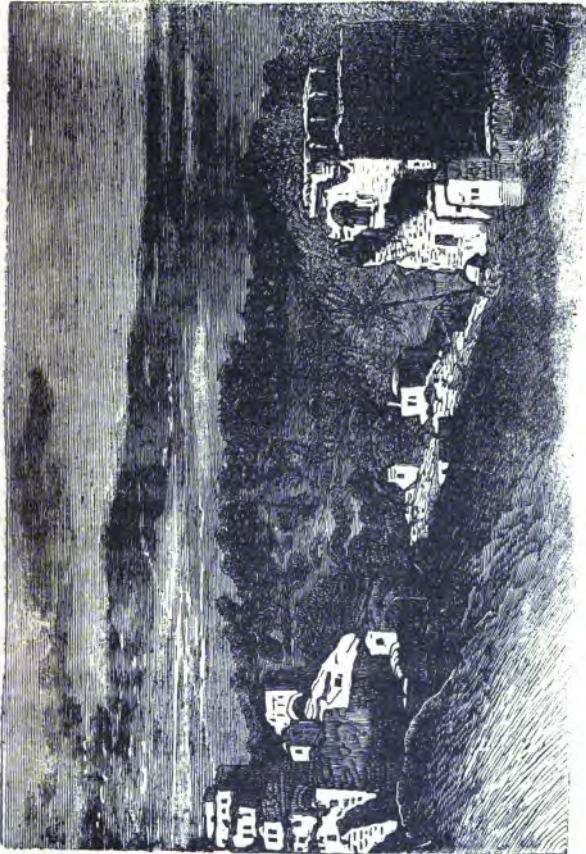
Սրճարանի դիմացը դէպ ի հիւսիսակողմ, ճանապարհ մը կայ, որ կը տանի ութ վայրկեանէն Էմմաուս անուն փոքր գիւղն, որ մասամբ ձորի մը մէջ եւ մասամբ բլրոյ մը կողերուն վրայ կառուցուած է՝ որ առ առաւելն 100 բնակիչ ունի: Գիւղին մօտ առատ ջրով անցամաքելի հոր մը կայ: Մերձակայ լեռներու կողերուն վրայ բազմաթիւ դամբարան այրեր կան: Գիւղն

պանդոկէն ալ կ'երեւի: Սոյն գիւղը շատ մը պատե-
րազմներու երեսէն աւերեցաւ, յետոյ Վեսպասիանոս
Կայսրն նորոգել տալով Նիկոպոլիս անուանեց: Այս
այն գիւղն է, ուր կ'երթային երկու աշակերտք, երբ
Յիսուս երեւցաւ անոնց իւր յարութեան օրն (Ղուկ.
ԻԴ. 43): Այժմ գիւղին մէջ դեռ կը տեսնուի հին Ե-
կեղեցւոյ մը աւերակ մասերը՝ յանուն Եօթն Մակա-
բայեցւոց, որ այժմ Լատին Միաբանութեան ձեռքն է,
որոյ մէկ մասը նորոգեցին և մէկ կողմն ալ Մայրապե-
տանոց մը շինեցին, ուր կը բնակին այժմ մի քանի Լա-
տին Մայրապետք:

Լաթրուն գիւղի սրճարանի առջեւէն շարունակելով
ճանապարհը փոքր ինչ զառ ի վեր և զառ ի վայր 20
վայրկեանէն երկու պահականոց և տեղ տեղ ալ ջրի
ակեր կը տեսնուին, երկրորդ պահականոցին քով, որ
մեր ձախ կողմը կ'իյնայ, ջրհոր մը կայ Պիլ Էյուպ
(Յորայ հոր) անուն, 5 վայրկեան եւս յառաջ, կա-
մուրջ մը՝ ուսկէց անցնելով ձախ կողմ բլրի մը ծայրն
հին ու խարխլած տուն մը կայ, որ Տէր-Էյուպ (Յորայ
վանք) կ'ըսուի: Ասկէ 15 վայրկեան յետոյ կը հասնիմք
Պապ-Էլ-Վասի (Ջորայ գուռ), որ Յոպպէի և Ս. Ե-
րուսաղէմի ճանապարհին կէսն է: Աստ նոր եւ գեղե-
ցիկ կրկնայարկ պանդոկ մը կայ, ուր ճանապարհորդք
եւ ուխտաւորք կ'իջեւանին փոքր ինչ հանգստանալու
համար:

Պապ-Էլ-Վասիէն ելնելով անմիջապէս կը մտնեմք
Յուդայաստանի լեռանց կիրճը, եւ երկու շաբթ լեռանց
մէջէն միշտ զառ ի վեր ելնելով եւ մեր ձախ կողմը
ձգելով Ապու-Գապուս գիւղը, 40 վայրկեանէն կ'ել-
նեմք Սարիս գիւղի ձիթաստանին Ֆէջ: Լեռան ոտքը,
աջ կողմ ջրի պզտիկ ակ մը կայ Այն-Շամիէ անուն,
բայց ջուրը անհամ է, քսան վայրկեանէն հասնիմք կը

Էմմուս և 30 վայրկենէն Կարեաթ-իւլ-էօնայ (գիւղ խաղողոյ) գիւղն, որ մեր աջ կողմը՝ բլրի վր ծայրն

ԵՎԿԵ 20Ե--ՎՍԵՊ

չինուած է .

Այս վերջին գիւղը մեր յիշած ու տեսած միւս գիւղերուն քով աւելի նշանաւորն է, և սիրուն տեսարան

մը ունի, իւր շրջակայ պարտէզներովը: Երկու դար առաջ այս գիւղը կը կոչուէր Զէսմէլի, բայց վաթսուէն տարիներէ ի վեր իւր մէկ Մուսթաֆայ Ապու-Ղօս Շէյխին անուամբը, այժմ այս գիւղն Ապու-Ղօս կը կոչուի:

Այս գիւղն հին Կարիաթարիմն է, քաղաք Գաբաւունացւոց, որ յետոյ Յուդայի ցեղին տրուեցաւ: Փղըշտացիք Տապանակն իրենց քովէն հեռացնելէն յետոյ, այստեղ Ամինադարայ տանը մէջ բաւական տարիներ մնաց, մինչեւ որ Դաւիթ տարաւ զայն ի Ս. Երուսաղէմ: (Ա. Թագ. Է. 2. Բ. Թագ. 2. 2): Սէմէի որդին Ուրիա մարգարէն այս գիւղէն էր, որ Գրիստոսէ 609 տարի յառաջ գուշակեց Երուսաղէմայ կործանումն: Յովակիմ Թագաւորն զինքը Երուսաղէմ բերել և սպանէել տալով՝ հրամայեց որ հասարակ գերեզմանի մը մէջ թաղեն:

Գիւզին մէջ հին եկեղեցւոյ աւերակներ կան, որոց մին գիւղին առջեւն է, ճանապարհին վրայ, յանուն Երեմիա մարգարէին: Սոյն տեղը Գաղղիոյ Տէրութիւնն 1872ին Բ. Դոնէն խնդրելով՝ ստացաւ ի պարգեւ, կը յուսացուէր որ եկեղեցին վերանորոգէին և թէ վանք մը շինէին, բայց եւ այնպէս մինչեւ ցայսօր իւր նախկին վիճակին մէջ ձգեցին, որուն մէջ այժմ մի պահապան կը սպասէ:

Շարունակելով մեր ճանապարհն սակաւ ինչ յառաջ, անկողմեան բարձր լեռան վրայ կը տեսնեմք հին Մովզիիմը, որ այժմ Սուլա կը կոչուի:

Մօտակայ կամուրջի մը վրայէն անցնելով մեր աջ կողմը փոքր աղբերակ մը, Այն-Տիլպ անուն, և ճախ կողմն ալ բարձր գետնի մը վրայ Պէյթ-Նագուպ գիւղը կը տեսնուին: Շարունակելով ճանապարհն լեռնաձորերու մէջէն 25 վայրկեանէն բարձր տեղ մը կ'ենեմք, ուսկից ի հեռուստ կը նշմարուի լեռան վրայ Նէպի-

Սամուելը, (Սամուէլ մարգարէն), որ մեր ճախ կողմը կ'իյնայ, մեր աջ կողմն է նաև Գասթալ գիւղն, որ շինուած է բարձր բլրի մը վրայ :

Երուսաղէմայ հիւսիսային-արեւմտեան կողմն եւ գրեթէ 8 քիլոմէթր հեռի, մեկուսացեալ է այս լեռն : Ի բնէ կրային, կը բարձրանայ՝ իբրև յաջորդական աս-

ՆԵՊԻ ՍԱՄՈՒԷԼ

տիճաններ : Միջերկրականի մակերեւոյթէ 820 մէթր բարձր : Զինքը պսակող լեռնադաշտն 250 մէթր երկայնութիւն և 100 մէթր լայնութիւն ունի : Փոքր գիւղ մը՝ որ լերան պէս Նէպի-Սամուել կը կոչուի՝ մասամբ կը ծածկէ այդ դաշտագետինն : Թէեւ տուներն հին՝ սակայն շատերն ուշադրութեան արժանի են, որով-

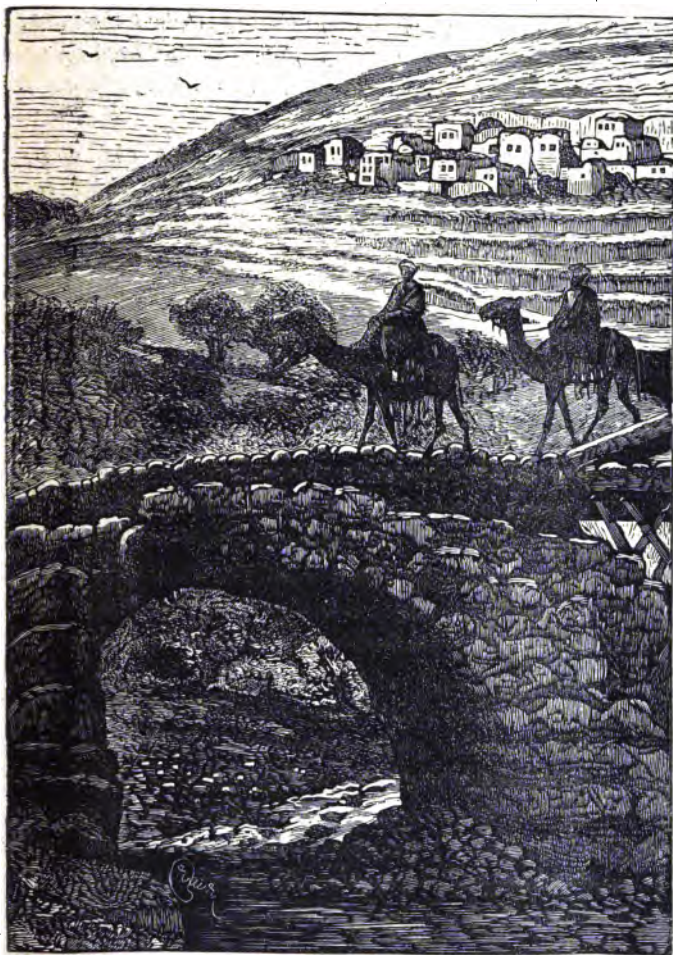
հետեւ ժայռերու մէջ փորուած սրահներով զարդարուած են :

Լերան բարձրագոյն կէտին վրայ մզկիթ մը կայ, որու մինարէի բարձունքէն ընդարձակ հորիզոն մը կը պարզուի աչացդ առջեւ . կը տեսնես Պաղեստինի մի մեծ մասն, յարեւմտից Միջերկրական ծոֆն, յարեւելից՝ յանկոյս Յորդանանու և Մեռեալ ծովը, Ամմոնի և Մովաբի լեռներն, ի հիւսիսոյ՝ Եփրեմայ լեռանց գլխաւոր գօտիներն, հարաւոյ՝ Յուդայի լեռներն, և նաև Երուսաղէմն, որ որոշ կ'երեւի իւր գմբէթներով, մինարէներով, աշտարակներով եւ պատնէշներով :

Առաջ Յոպպէէ Երուսաղէմ գացող ուխտաւորք Նէպի-Սամուէլի ստորոտէ անցնող ճամբէ կ'երթային, և ընդհանրապէս սոյն լերան վրայ կ'ենէին, ժամ առաջ և ի հեռուստ տեսնելու համար իրենց ուխտագնացութեան կէտ նպատակն՝ Երուսաղէմն :

Նէպի-Սամուէլը հին Ռամաթայիմ ըսուածն է, Սամուէլ մարգարէի օրօրոցն և ապա գերեզմանը, ուր թաղուած է օրհներգակ Մարգարէն. (Ա. Թագ. Ա-19 : Է. 17 : Ը. 4 : ԻՆ. 1 : ԻԸ. 3) : Գերեզմանն այժմ խարխուրած է :

Գասթալ գիւղի բլրին ստորոտէն յառաջանալով 10 վայրկեանի չափ, ի հեռուստ կը նշմարուի Յովհաննու Մկրտչի ծննդեան գիւղն, ըստ Արաբացւոց Այն-Քէրիմը, որոյ նկարագրութիւնն իւր կարգին պիտի ընեմք : Տասը վայրկեան ևս սաստիկ զառիվայրէ մը իջնելով՝ կը հասնիմք Գալունիէ գիւղն, որ մեր ձախ կողմը լեռան ստորոտը շինուած է և կը պարունակէ 500 բնակիչ : Տուներն յաջորդական աստիճաններով իրարու վրայ շինուած են : Մզկիթ մը կայ որ շատ հնադարեան կը կարծուի : Քարայրներ կան որոնք ի սկզբան իրրեւ քարահանքեր բացուած և ապա իրրեւ գերեզմաններու վերածուած են :

մասններ գործածուած են : Գիւղին և ճանապարհին մէջ տեղը գեղեցիկ ձոր մի է , որուն մէջ լէմոնի , նարնջի , սերկէւիի և այլն ծառեր , այգիներ ու ձիթենիներ կան և վեց ջրի ակեր , որոց մին բաւական անուշահամ ջուր մը ունի :

Ճանապարհին վրայ կողմնակի շինուած են , մի քանի սրճարանք՝ բաւական կանոնաւոր : Կառքերն աստ կը մնան կէս ժամու շափ : Սրճարանը նստած ժամանակին կը տեսնեմք հին գիւղի և աշտարակի մը աւերակներ , և քանի մը քայլ հեռու մեր ճանապարհին վրայ քարաշէն նոր կամուրջ մը՝ Թէրէպէնք ըսուած հեղեղատին վրայ շինուած : Սոյն կամուրջ՝ որոյ կամարակալներն թերեւս Հռովմէական , այլ չորս կամարներն և մասնաւորապէս մեծն աւելի վերջը շինուած էին : Վրան կար մեծամեծ քարերով սալարկեալ շատակ մը : Այժմ ի հիմանէ նորոգ շինուած է կամուրջն և մեր դրած պատկերն հնոյն օրինակն է : Դաւիթ այս հեղեղատն ժողովեց հինգ քարերը՝ իւր պարսպտակովը Դողիաթին դէմ կռուելու համար , և որոնցմով սպաննեց զայն սոյն ձորին մէջ : (Ս. Թագ. 40-51) :

Սրճարանէն ելնելով և յիշեալ կամուրջին վրայէն անցնելով՝ քսան վայրկեանէն վերջ կըսկսեմք զառիւղե լեռ մը ելնելու : Լեռան ստորոտն մինչեւ զագաթը կէս ժամ կը տեւէ : Յառաջանալով՝ ճանապարհին աջ կողմը պահականոց մը՝ և ձախ կողմն ալ ձորին մէջ Պէյք-Իբսա գիւղը կը տեսնուի , և ասկէ փոքր ինչ յառաջ , նոյնպէս մեր ձախ կողմն է՝ Արթուր գիւղն՝ համանուն ձորով և աղբերակով , որոյ ջուրն շատ անոյշ և ախորժահամ է :

Գիւղին զիմայը հին շէնք մը կայ աւերակ , որուն համար կ'աւանդուի թէ՛ Սուրբ Հեգիինի՛ , բարեպաշտ թա գուհւոյն շինել տուած կուսանաց վանքն է , սս -

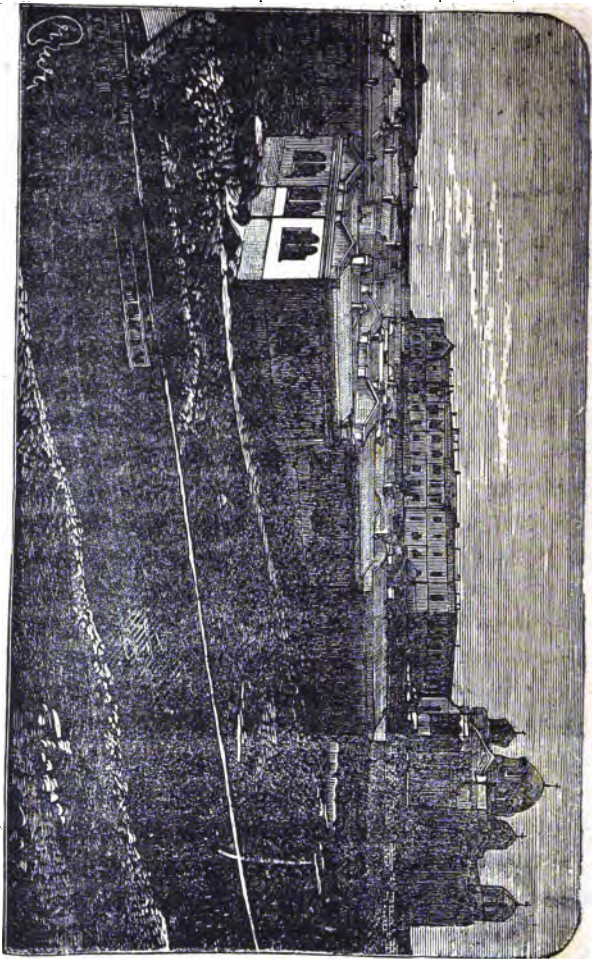
կայն այս պւանդութիւն ստոյգ չերեւիր: Գիւղին առջեւը գեղեցիկ մարգագետին է, որ ծառոց շուքով զովագին և հանգստաւետ նստարան մը եղած է:

Շարունակելով ճանապարհն սուսն վայրկեան եւս, և ահա հետզհետէ կ'երեւին ի հեռուստ արեւելեան կողմէն Սուրբ Համբարձման լեռան և Սուրբ Երուսաղէմի պարսպէն դուրս նորոգ կառուցեալ շէնքերն: Հարաւային կողմէն Յունաց Սաչավանք եկեղեցին եւ համանուն ձորը, հիւսիսային կողմէն հին և աւերակ շէնքեր և նոր հաստատութիւնք և փոքր ինչ ևս յառաջ ահաւասիկ մեր նպատակակէտն ելած Սուրբ Երուսաղէմն իւր մեծ և և հոյակապ պարսպով:

Ճանապարհին երկու կողմը շարունակաբար կը ներկայանան նոր շինուած ամառատուններ, և ամէն ազգաց ուսումնական և բարեպաշտական հաստատութիւններն, պարտէզներ եւ բուրաստաններ լի գեղեցիկ ծառերով, և ասոնցմէ վերջ Ռուսաց նորաշէն մեծ վանքն, կառուցեալ 1862 թուականին:

Ռուսաց սոյն վանքն, 50.000 քառակուսի կանգուն տարածութեան վրայ շինուած է, և որոյ շուրջը պարսպապատ է վեց կանգուն բարձրութեամբ: Մէկ կողմն է Ախարանից հոյակապ թաղն, հիւանդանոցը, յիմարանոցը, միւս կողմն է ուխտաւորաց կրկին թաղերն, և արեւմտեան-հիւսիսային անկիւնն է հիւպատոսարանն: Վանքի հրապարակին մէջ կրկին պարտէզներ կան ծաղկալից և պտղատու ծառերով, մին՝ հիւպատոսարանի կը պատկանի և միւրը՝ վանուց Արչիմանտրիտին: Եկեղեցին վանքի մէջտեղն է: Հոյակապ, փառաւոր և սրբատաշ քարերով շինուած, չորս փոքր և մի մեծ կաթողիկէիւ, քառակուսի ձեւ մը ունի եւ ներքին կողմն պայծառ և զարդարեալ է:

Սոյն եկեղեցիէն զատ ունին մի ուրիշ եկեղեցի ևս

ԳՈՒՍԱՑ Գ. Ա. Ն. Ք

միաբանից թաղին մէջ շինուած : Վանուց հարաւային պարսպի դիմացը կ'իյնայ մեր Ս. Յակովբեանց վանուց սեփական մեծ գետինն, որ գրեթէ հարիւր հազար մէթր քառակուսի տարածութիւն ունի, և որուն վրայ կարգաւ շինուիլ սկսած են մաղազայներ և տուներ, Վանուցս կողմանէ, ջանիւք Տ. Յարութիւն Ս. Պատրիարքի : Սոյն գետնի դէպի արևելեան կողմը ուրիշ մի գետնի վրայ մեր Վանուց կողմէն նորերս շինուեցաւ մի ընդարձակ պանդոկ (2 սենեակներով, որուն վարի յարկն կարգաւ խանութներ են :

Թողլով զասոնք և մի քիչ ևս յառաջանալով՝ կը հասնիմք նորաչէն սրճարաններու և խանութներու առջեւ, որոց վերջին ծայրն է Մաքսատունն, և Յունաց նոր շէնքն ու սրճարանն : Ասոնց դիմաց կ'իյնայ Սուրբ Երուսաղէմի պարսպին Յոպպէի դուռ (Եաֆա գաբուսը) ըսուածն, զոր Արաբացիք Պապ-էլ-Խալիլ (Հայր Աբրահամու դուռ) կը կոչեն :

Ս. Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ

1. — Ը Ն Դ Հ Ա Ն Ո Ւ Ր Մ Ի Ա Կ Ն Ա Ր Կ

Երուսաղէ՛մ, միակ քաղաքն յաշխարհի, որոյ միայն անունն հոգիներ կը դղրդէ և սիրտեր կը յուզէ: Որոյ յարուցած անմահ յիշատակներն որքա՛ն կը սուզին ժամանակի հեռաւորութեան մէջ, գոգցես ա՛յնքան նըւիրական և փառապանծ կը դառնան: Ո՛չ Մեմփիս և հարիւրդոնեայ Թէբէ՛՝ Փարաւոններու այն ալեւոր մայրաքաղաքներն, ո՛չ Նինուէ և Բաբելոն, ո՛չ Աթէնք իւր Բանժէոնով և իւր բովանդակ փառաց անբաղդատելի հանդիսարաններով, ո՛չ Հռովմ՝ հին աշխարհի սոյն հսկայ տիրապետն, և ո՛չ մի քաղաք այնպէ՛ս կը զօրեն իշխել երեւակայութեան՝ որպէս Երուսաղէ՛մ: Քանզի սոյն քաղաքի ճակատագիրն կազմող բարեբաստ յիշատակաց մէջ յաճախակի և շօշափելի իմն կ'երեւի Նախախնամութեան միջամտութիւնն: Քանզի երբեմն զաշխարհ ողողող կռապաշտութեան և բազմաստուածութեան մէջտեղ ճշմարիտ Աստուածութեան յայտնութեան միակ տեղին եղած է: Քանզի ի Բեթլեհէ՛մ, Երուսաղէ՛մայ շրջակայից մէջ, կը ծնանի Յիսուս Քրիստոս, մարդկային ազգի փրկութեան համար, յն-

րուսադէմ կը չարջարուի և Գողգոթա լերան վրայ ի Պաշին կ'աւանդէ իւր հոգին, եւ, թէև Աստուած, յանձն կ'առնու երեք օր գերեզմանի մէջ մնալ, և Ս. Փրկչի անուամբ սրբուած այն Ս. Գողգոթան և Ս. Գերեզմանը, սոյն ամէնամեծ դէպքերու ականատես եղող Մեծ-Քաղաքին այնպիսի մի նշանակութիւն տը- ուած են, որոյ առաջ կը նսեմանան բովանդակ այլ քաղաքաց փառքն ու պարծանք :

Ահա կը գտնուիմք սոյն քաղաքի սեմոց վրայ՝ ուր պիտի մտնեմք ընդ հուպ, աստ արժան կը համարիմք ի մէջ բերել Պ. Վիգթօր Կէրէնի հետեւեալ տողերն, կարդամք և մասնակցիմք իւր զգացմանց և վերացմանց :

« Ի Պաղեստին, առաջին ճանապարհորդութեանս
« միջոցին, այսինքն 1852 տարւոյ Օգոստոս ամսոյ մէջ,
« սոյն քաղաքի յառաջակողմն տխուր և անրնակ էր :
« Դեռ կը յիշեմ այն խորին յուզումն որ համակ գրա-
« ւեց զիս, երբ լեռներու և հովիտներու մէջ ձգուած
« ուղիներէ՝ որոնք դեռ կանոնաւորեալ չէին՝ տաժա-
« նելի ճանապարհորդութենէ մը յետոյ, ելայ ապա-
« ռաժուտ սարահարթի մը վրայ՝ որոյ վրայ աստ անդ
« կը կանգնէին մենաւոր ձիթենիներ, յանկարծ յայն-
« կոյս հողոյ վէտվէտու մի մը, նշմարեցի Երուսաղէմայ
« պատնէշներն, աշտարակներն և գմբէթներն : Ինձ
« ընկերացող ջորեպանն՝ մէկէն հրացանը պարպելով՝
« գռչեց, էլ-Գո՛ւսս, էլ-Գո՛ւսս : Իսկոյն իջայ ձիէս եւ
« ճակատս աւազի մէջ՝ պահ մը անշարժ կեցայ թաղ-
« ուած համր զննութեան մը մէջ : Գիտէի թէ մի քանի
« հարիւր մէթր միայն կ'անջատէր զիս այն քաղաքէ՝
« զոր ի տղայ տիոց տեսնել և ճանապարհորդել մե-
« ծագոյն իղձս եղած էր :

« Սոյն աշխարհահռչակ քաղաքի վրայ ամէն ինչ որ
« կարդացած էի, չին և Նոր Կտակարանաց բոլոր այն

« դէպքերն, որոնք աստ տեղի ունեցած էին, յիշո՞ւ
 « ղութեանս մէջ ի մի ձուլուելով՝ յիշատակաց միակ
 « և վեհ փունջ մը կը ձեւացնէին: Եւ երբ յոտին ե-
 « լայ, յառաջս կանգնող շէնքերու վրայ ընդերկար
 « պտտցուցի աչերս, դողցես ձայն մը ի ներքուստ ինձ
 « կը դուչէր. — Այո՛, դա Երուսաղէմն իսկ է, որպէս
 « ըրաւ Աստուածային վրիժառութիւնքն: Մի՛ որոներ
 « անդ Դաւթի և Սողոմոնի այն քաղաքն, երբ իւր
 « մեծութեան և շքեղութեան փայլի մէջ՝ Եգիպտոսի
 « սահմաններէ մինչեւ Եփրատ տարածուող պետու-
 « թեան մը մայր քաղաքն էր, քանզի այդ փառքն
 « առ յաւէտ նսեմացած է: Յաճախ գրաւեալ և հիմ-
 « նայատակ հորձանեալ, այլ որ միշտ կը վերածնէր
 « իւր մոխրոց ներքեւէ: Կըզգաս թէ սոսկալի նզովք
 « մը կը սաւառնի սոյն Աստուածասպան քաղաքի վը-
 « րայ, յորմէ հետէ մահացուց իւր Փրկիչն: Դէպ ա-
 « րեւմուտք նշարած կրկին գմբէթներն, կը ծածկեն
 « անկորնչելի Գերեզման մը, որոյ յաւէտ պաշտօն եւ
 « պատիւ պիտի տանին ազգ եւ ազինք, որովհետեւ
 « Եսայի մարգարէն սոյն շիրմի համար ըսած է. « Եւ
 « եղիցի հանգիստ նորա պատուով»: Անոնք՝ նոյն շըր-
 « ջապատի մէջ կ'ամփոփեն նաև Գողգոթայն՝ վկայ
 « չարչարանաց և մահու Աստուածորդոյն՝ և որ, հան-
 « գոյն Ս. Գերեզմանի, Քրիստոնէից նուիրական պիտի
 « լինի ցկատարած աշխարհի: Եթէ փոքր ինչ ևս յա-
 « ռաջանաս, պիտի կոխտես այն վայրն՝ յորում բնա-
 « կած են Երուսաղէմայ վրայ յարձակող աշխարհա-
 « կալք: Հիւսիսակողմն կանգնող բլուրն՝ Սօօթիւսն է,
 « ուսկէց Մեծն Աղէքսանդր իջնելով՝ պիտի գրաւէր
 « քաղաքն, երբ Յաղոս Քահանայապետն, խուռն
 « բազմութեամբ և թափօրիւ նորա ընդ յառաջ ելաւ,
 « Աղէքսանդր ի տես սոյն թափօրի, այլ մանաւանդ

« Ի տես պատկառելի Քաջանայապետի, որոյ խոյ-
 « րին վրայ ոսկեղէն տառերով Յաւիտենականին ա-
 « նունը գրուած էր, մօտեցաւ Քաջանայապետին, նո-
 « րա առջեւ յերկիր խոնարհեցաւ և ներեց քաղաքին, »
 « զոր ի սկզբան գրաւել եւ կործանել կ'ուզէր: Ապա
 « սոյն այս բլրոյ վրայ բանակեցաւ Տիտոս, ուսկէց ա-
 « պա գնաց հաստատուեցաւ այն տեղն՝ ուր երբեմն
 « նախկին Ասորեստանցիք բանակած էին: Աշխարհա-
 « կալն Տիտոս, վրիժառութեանց անողոք գործի, ան-
 « գութ պիտի գտնուէր, քանզի ոչ միայն պիտի պատ-
 « ժէր անցաւոր կռապաշտութիւնքն՝ որոնց կը հետե-
 «ւէր զղղումն, այլ պատուհասն էր սա Քրիստոսի
 « աններելի մահուան: »

« Մինչ թաղուած այս մտածմանց մէջ, յափշտակ-
 « եալ կայի հակճիռս տեսութեանս պարզուող շրջա-
 « պատկերի, ամէն ինչ լուռ էր իմ շուրջս: Առաջնորդ
 « եղող Արարն յարգելով յուզումն՝ լռին կ'սպասէր:
 « Մեւամաղձիկ մենութիւն մը կը շրջապատէր զիս եւ
 « իմ սյլազան զգացմանցս միակ վկայք էին ջրեպանն,
 « յիշատակներով և դարերով ծանրաբեռնեալ ծա-
 « ոերն: Եւ այս խորհրդածութեամբ և յուզմամբ
 « մտայ ի տիեզերահռչակ քաղաքն: »

Սուրբ Քաղաքի յառաջակողմը յամի ամի կը զար-
 դարուի և բնակութիւնք կը հաստատուին անդ: Հիւ-
 սիսակողմը տարածուող անապատն, որովհետեւ միւս
 կողմերէ խորունկ հովիտներու գօտիով մը շրջապատ-
 ուած է, տակաւ աներեւոյթ կը լինի, և սակայն նախ-
 կին այդ անապատն՝ իւր սրբազան և մահաճոտ տըխ-
 րութեամբ՝ սքանչելի իմն կը պատշաճէր քաղաքի մը՝ ո-
 րոյ մեծագոյն փառքն և պարծանքն Գերեզման մըն է:
 Այժմ Երուսաղէմ մտնող ուխտաւորն առաջին անգամ
 կը նշմարէ Հայոց գեղեցկակերտ Ս. Յակովբեանց վան-

քրն և Պատրիարքարանն, Ռուսաց ընդարձակ հաստատութիւններն, ապա Գերմանացւոց և Անգլիացւոց դպրոցներն ու հիւանդանոցներն, ինչպէս նաև հիւպատոսաց և մասնաւորաց բնակարաններն, պարտէզներ և մինչեւ իսկ սրճարաններ :

2 — ԴԻՐՔ, ԿԼԻՄԱՅ ԵՒ ԲԵԱԿԱՆ ԲԱԺԱԿՆՈՒՄ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ

Երուսաղէմ Միջերկրական ծովէ վաթսուներորս, և Յորդանանէ երեսուն երկու քիլոմէթր հեռի կը տարածուի ալեծուփ լեռնադաշտի մը վրայ՝ զոր կ'ակօսեն բաղմաթիւ լեռնամէջեր, և որք տեսակ մը հրուանդան կը ձեւացնեն՝ որ միայն հիւսիսակողմէ մատչելի է, քանզի սոյն լեռնադաշտն միայն հիւսիսակողմէ յառաջ կը տարածուի և միւս կողմերէ սեղմուած է խորունկ ձորերու մէջ, այսինքն՝ արեւելեան կողմէ կեդրոնի կամ Յովսափատու ձորն և արեւմտեան-հարաւային կողմէ Ենովմի ձորն :

Երուսաղէմ, շնորհիւ իւր այս բարձր դիրքի, կարի բարեխառն կլիմայ մը ունի, կիզիչ արեւու ենթակայ երկրի մը մէջտեղ : Զմեռն և անձրեւներու ժամանակ երբեմն կը ձիւնէ իսկ, և յայնժամ սպիտակ պատանք մը կը ծածկէ Ս. Քաղաքն, մինչդեռ մէկ քանի մղոն հեռու, նոյն օրն և նոյն ժամուռն, Ռիէհաի (նախկին Երիզով) մէջ մեր ամառներու հաւասար բարեխառնութիւն մը կը տիրէ և բնակիչք անվտանգ կրնան լողանալ Մեռեալ ծովու և Յորդանանու մէջ : Արդարեւ, ընդհանրապէս ձմեռը թեթեւ կը լինի յերուսաղէմ, յայնժամ միայն հեղհեղահոս անձրեւներ կը տեղան և

սա ի մեծ հրճուանս բնակչաց, որոնց աւազաններն ու ջրամբարները կը լեցուին: Անճրեւային եղանակէ յետոյ, այսինքն՝ Ապրիլէ մինչեւ Սեպտեմբերի վերջն, երկինք անաղարտ մաքրութեամբ մը կը փայլի զոր ոչ մի ամպ կ'աղօտէ: Յայնժամ թէեւ ջերմութիւն մը կը տիրէ՝ որ սակայն վտանգաւոր չէ, միայն երբ հարաւային հողմն շնչէ, յայնժամ մթնոլորտն հեղձուցիչ եւ ծանր կը դառնայ: Տեղացիք սոյն հողմն Բախնի կամ Սիմուն կը կոչեն: Երեկոյները հաճելի և ակնապարար են, վառքերը եւ տուները պսակող պատշգամներէ տարին 7-8 ամիս ամէն օր կարելի է վայելել անոյշ զովութիւն մը և արեգական ամենափառայեղ մուտքի մը բովանդակ մեծվայելչութիւնն: Եթէ գանուխ այնպիսի տեղ մը ուսկէց կարելի լինի մէկ հայեացքով պարփակել միանգամայն Նէպի-Սաւուէլի, Շէֆաթի, Զիթենեաց լեռան, և առաւել հեռու, դէպի արեւելք, յանկոյս Յորդանանու մեծ լեռնաշղթայի բարձունքն, իրօք տեսարանն անբազդատելի է: Արեգն՝ մինչ դէպի արեւմուտք, Յուդայի լեռանց կոյտի ետեւէ սահելով՝ կ'երթայ Յոպպէի ծովու ալեաց մէջ ի լոգացումն, արեւմտեան կողմը նուազուն ճաճանչներով կը լուսաւորէ, Սուրբ Քաղաքի գմբէթներն, միւսուէներն եւ աշտարակներն, ապա Զիթենեաց լեռան երեք գագաթներն ու կողերն, վերջապէս, աւելի հեռու, յայնկոյս Յորդանանու հովտի՝ Ամմոնի և Մովաբի լեռանց կատարներն, արեւելեան կողմանէ հորիզոնն սահմանող սոյն լեռնաշղթայի գագաթները, յայնժամ գոգցես կը գգենուն շողշողուն մի ծիրանի վերարկու: Արեգական խոնարհման հետ սոյն ատրափայլ երանգներն, տակաւ կը փափկանան և գիրգ վարդագոյն կը դառնան, սոքա ևս հետզհետէ մանիլակագոյն և առաւել մութ փայլ մը կը ստանան, վերջապէս գիշերային քօղն

կուգայ իւր ստուերներով ծածկել ամենայն ինչ, այլ իսկոյն երկնից հաստատութեան վրայ կը փալտիլին միլիոնաւոր աստղուէք, որոնք՝ ըստ Սուրբ Գրոց դեղեցիկ բացատրութեան՝ ազդ կ'առնեն Տիրոջ փառքն :

Մեծագոյն բարձրութիւնն այն հրուանդանին՝ որոյ վրայ կը տարածուի քաղաքն՝ Միջերկրական ծովու մակերեսոյթէ առաւել քան 800 և Մեռեալ ծովէ գրեթէ 1200 մէթր է, սոյն հրուանդան կը բաժնուի հինգ բլուրներու, հիւսիս-արեւմտեան կողմէն կը կանգնի՝ Կարէմի լեռն, հիւսիս-արեւելեան կողմէն՝ Բէզէքա լեռն, արեւմտեան և հարաւ-արեւմտեան կողմերն՝ Սիօնի լեռն, արեւելակողմն Մօրիաի լեռն, սոյն վերջին երկու բլուրներու մէջանդ են Ակրա լեռն և Մօրիաի հարաւակողմն Ուփաղի բարձրութիւնն : Տիրուպէտնի (պանրագործաց) ձորն գրեթէ իւր կեդրոնական մասի վրայ հիւսիսոյ ի հարաւ, վերոյիջեալ ելեւէջաւոր լեռնագաղտի մէջէն կ'անցնէր և այժմ Դամասկոսի դուռ կոչուած տեղէն սկսելով՝ կ'երթար մինչեւ Սելովամայ աղբեր մինչեւ հարաւային կողմն, ուրից՝ կը միանար կեդրոնի ընդարձակ ձորի հետ : Մէջտեղէն սկսելով՝ մինչեւ Յոպպէի արդի դուռն երկայն բազուկ մը կը ձգուէր, որ Սիօն լեռան հիւսիսային ստորոտն և Կարէմի և Ակրա լեռանց հարաւային ստորոտն իրարմէ կը դատէր : Սոյն բազուկն քաղաքի յաջորդական քանդուածներու պատճառաւ գրեթէ ամբողջովին լեցուած է ։ Այսպէս աւերակք աւերակաց վրայ դիզուած՝ արդի գուներն կը բարձրանան նախկին բնակութեանց բեկորներու բազմաթիւ խաներու վրայ՝ որք մերթ քանդուելով և մերթ նորոգ կառուցուելով՝ դարէ ի դար իրարու վրայ դիզուած են : Ուստի ամէն անգամ որ քիչ կամ շատ մեծ շէնքեր շինուին՝ ստիպուած են հաստատ հողը գտնելու համար, բաւական խորունկ հի-

մեր փորել: Նոյնպէս է նաև լեռնամիջի գլխաւոր ճիւղն՝ որ Կարէմի լեռան ստորոտէն սկսելով՝ կը տարածուէր մինչեւ Բէզէքա և ապա Յիօն և Մօրիա լեռանց ստորոտն:

Ուրիշ լեռնամէջ մը եւս կար, որոյ հարաւակողմը կը կանգնէր Մօրիա լեռն և հիւսիսակողմը Բէզէքա, որ արեւմուտքէ սկսելով՝ դէպի արեւելեան-հարաւ կը տարածուէր, և այս կողմանէ Կեդրոնի հեղեղատներով կը վերջանար: Իւր սկզբնաւորութեան մօտ, արեւմտեան կողմն, մամնաւորապէս խորունկցնելով Անթոնիաի աշտարակին խրամատը շինած էին, աւելի հեռուն, արեւելեան կողմը, փորած և շինած էին այն մեծ աւազանն՝ որ այսօր Պիրէք-Խաւայէլ կը կոչուի: Վերջապէս, արեւելեան ծայրը լեցուած էր, ուր կը կը գտնուէին Տաճարի շրջապատի հիւսիսային-արեւելեան անկեան հիմերն:

3 — ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԲԱՆԱՆԱՅԻՈՅ ԺԱՄԱՆԱԿ

Երբ Մելքիսեդեկ, Սաղիմայ Թագաւորն, Արաահամու հետ, Գրիստոսէ երկու հազար տարի յառաջ տեսակցեցաւ, Սամէ ձորի կամ Թագաւորաց դաշտին մէջ էր որ պատահեցաւ նորա, երբ սա Բէնիդապօլի երկիրն արշաւող և ասպատակող և զՂովտ գերի վարող չորս Թագաւորները հալածելէ յետոյ ետ կը դառնար (Մննդ. Գլ. ԺԳ.): Նոյնպէս Ս, Գրոց մէջ կը կարդամք հօագ. գիրք Բ. Գլ. ԺԸ. 18) Թէ՛ սոյն Թագաւորաց (ովտին մէջ Արիսողոմ՝ ի կենդանութեան իրեն համար

մահարձան կանգնեց : Արդ , սոյն վերջին հովիտն եւ Յովսափատու կամ կեդրոնի Հովիտը միենոյն են , ուստի կը հետեւի թէ՛ Մելքիսեդեկի Սաղէմն այն քաղաքն է , որ ըստ Ս . Գրոց , երբ Երրայեցիք Յեսոււի առաջնորդութեամբ եկան տիրեցին Աւետեաց երկրին՝ Յերուս կը կոչուէր և որ յետոյ Երուսաղէմ անունն առաւ :

Յովսէպոս պատմագիր տեղ մը այսպէս կը գրէ .

« Սոյն քաղաքի (Սաղէմ կամ Սոլէմ) առաջին հիմնադիրն եղաւ Քանանացի թագաւոր մը որ Մելքիսեդեկ « (արքայ արդար) կը կոչուէր , և իրօք ալ այս անուան « արժանի էր : Ուստի՝ Տիրոջը առաջին քահանայն եւ « առաջին տաճար կանգնողն եղաւ , քաղաքն՝ որ նախ « Սոլէմ կը կոչուէր՝ Հիւրոսոլէմ անուանեց : »

Երբ Երրայեցիք , Յեսոււի առաջնորդութեամբ Յերուսի վրայ յարձակեցան , — որ յայնժամ , ըստ Ս . Գրոց՝ Երուսաղէմ կը կոչուէր — անդ կը թագաւորէր Ադոնիսեդեկ , անուն՝ որոյ նշանակութիւնն (Տէր արդարութեան) նոյն է Մելքիսեդեկի (Արքայ արդարութեան) հետ : Սոյն անուններու մերձաւորութիւնն ևս նպաստաւոր է Երուսաղէմ եւ Սաղէմ քաղաքներու նոյնը լինելու կարծեաց , կ'երեւայ թէ՛ ժառանգական անուն մը կար , զոր կը կրէին սոյն քաղաքի բոլոր վեհապետք :

Յեսու զԱդոնիսեդեկ , Յերուսայ կամ Երուսաղէմայ թագաւորն , և նորա թելադրութեամբ Իսրայելացւոց դէմ ելնող միւս չորս թագաւորները Մակեդայ այրին մէջ բռնեց և սպաննեց զանոնք : Բայց չի կրցաւ Յերուսացւոց քաղաքն առնուլ : Սակայն Յեսուի կենդանութեանն իսկ , Բենիամինի ցեղին վիճակեցաւ , որոյ հարաւային սահմաններէն մին կը կազմէր (Յեսու . ԺԲ . 16) : Այս աշխարհակալի մահուանէն քիչ յետոյ Յու-

դայի ցեղի իշխանութեան տակ ինկաւ, որոնք՝ բնակիչները սուրէ անցուցին և ամէն բան ևս հրոյ ճարակ տուին : (Դաս . Ա . 8) :

Յովսէպոս ևս նոյն դէպքն պատմելով՝ կըսէ թէ Խորայէլացիք միայն ստորին քաղաքը կրցան գրաւել , որովհետեւ վերին քաղաքը գրաւել , իւր բնական գիրքին և պատնէշներուն ամրութեան պատճառաւ դժուարին էր : Սոյն տողերէն կը հետեւի թէ Երուսաղէմ ի սկզբանէ անտի , երկու մասերու բաժնուած էր , այսինքն ստորին և վերին :

Հետեւաբար Յեբուս , թերեւս Մելքիսեդեկի ժամանակ իսկ , իւր մէջ կը պարունակէր այն երկու բլուրներն՝ որք ապա Սիօն և Ակրա անուններն առին . սոցա առաջնոյն վրայ կը տարածուէր վերին , իսկ երկրորդին վրայ՝ ստորին քաղաքն : Ամէն պարագայի մէջ վերին քաղաքի բնակիչք ստիպուեցան վերըցտին կառուցանել եւ բնակիլ ստորին քաղաքը՝ զոր Յուդայի ցեղը կրակի տուած էր , որովհետեւ Դատաւորաց գրքին մէջ (Ա . 21) կը կարդամք թէ՝ Բենիամինի ցեղը չը կարենալով զՅեբուսացիս Երուսաղէմէ վանել՝ նոցա հետ խառն բնակեցան :

Նոյն Գրքի ԺԹ . գլխոյն մէջ կը կարդամք թէ՝ Եփրեմայ ցեղէն Ղեւտացի մը , Յուդայի Բեթղեհէմ քաղաքէն դարձած ատեն՝ ուր կինն բերելու գացած էր , երբ գիշերուան մօտ Յեբուսի մօտէն կ'անցնէր , հակառակ իւր ծառային խորհրդոց չուզեց անդ գիշերել , առարկելով թէ՝ Խորայէլի գաւակներէն ո՛չ ոք կը բնակի : Որով կրնամք հետեւցնել թէ՝ այն ժամանակ ո՛չ միայն վերին , այլ և ստորին քաղաքն ալ Յեբուսացւոց գրեթէ անմիջական իշխանութեան ներքեւ կը գըտնուէր , ապա թէ ոչ , վերոյիշեալ Ղեւտացին առանց երկիւղի պիտի մտնէր անդ : Երուսաղէմ՝ Դատաւորաց

իշխանութեան, ինչպէս նաև Սառուղայ Թագաւորութեան ժամանակ Յերուսաղեոց ձեռքն էր, բայց Սառուղայ մահուանէն յետոյ, երբ Դաւիթ Իսրայէլի ամբողջ ցեղերն իւր իշխանութեան հպատակեցուց, ցայն վար անկախ մնացած սոյն քաղաքն առնուլ և իւր Թագաւորութեան մայրաքաղաքն ընել ուզեց:

4. — ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԴԱԹԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

Սուրբ Գիրք՝ (Բ. Թագ. Ս. 5-9) կը պատմէ սոյն քաղաքի առումն՝ որ տեղի ունեցաւ 1048 թուականին նախ քան զԳրիստոս:

Բայց ինչպէս կ'երևի սոյն համարներէն, Յերուսի միջնաբերդին, այսինքն Սիօնի, և ոչ թէ ստորին քաղաքի առումը կը նկարագրեն: Իսկ Յովսէպոս պատմագիր միեւնոյն դէպքը պատմելով՝ կ'ըսէ թէ՛ Դաւիթ նախ ստորին քաղաքը գրաւեց, բայց յետոյ, վերին քաղաքը գրաւելու համար, ստիպուեցաւ ճիգն եւ աշխատութիւնը կրկնապատկել: Կը յաւելու նաև թէ՛ 515 տարիներ անցան, յորմէ հետէ Յերուսացիք Աւետեաց երկիրն եկած էին, և սակայն յերուսաղէմը նակող Յերուսացիք, ամբողջ այս միջոցին, ոչ մի օտար լուծոյ հպատակած էին:

Ս, Գրոց (Բ. Թագ. Գլ. Ս. 11) համարներէն կը տեղեկանամք թէ՛ Դաւիթ Փիւնիկեցի գործաւորներու օգնութեամբ իրեն համար պալատ մը շինել տուաւ: Սոյն պալատը, ըստ ամենայն հաւանականութեան կը գտնուէր Սիօն լեռան այն մասին վրայ՝ ուր ցարդ կը բարձրանայ միջնաբերդն:

Մի քանի տարի յետոյ, Դաւթի՝ գաւազներէն մին, Աբիսողոմ, իրեն դէմ կ'ապստամբի, Ս. Գիրք կը ներկայացնէ մեզ Դաւթին՝ որ կը հեռանայ Երուսաղէմէ փախստական իւր ապստամբ որդւոյն առջնէն և լաւ լով կ'ենէ Զիթ ենեաց լերան զառիվերէն, անապատի մէջ ապաստանելու համար: Աբիսողոմ՝ իւր հայրն մինչ չեւ Գաղաաթու երկիրը կը հալածէ, ուր Դաւթի եւ Աբիսողոմայ զօրաց մէջ պատերազմ մը տեղի կ'ունենայ: Յովաբ կը սպաննէ զԱբիսողոմն, որ կը թաղուի յանտառին մեծ փոսի մը մէջ՝ որուն վրայ քարակոյտ մը կը բարձրացնեն: Այսպէս և ո՛չ իսկ կը թաղուի այն գեղեցիկ դամբարանին մէջ՝ որ մասնաւորապէս իրեն համար շինել տուած էր, և որ Երուսաղէմին արեւելեան կողմը՝ Յովաբադու ձորին մէջ կը գտնուէր:

1015ին (նախ քան զՔս.) Ադոնիա, Աբիսողոմէ յետոյ Դաւթի անդրանիկ որդին, իւր հօր կենդանութեան իսկ թագաւորել ուզեց, և Ռովգելայ աղբիւրէն՝ ո՛չ հեռու, Սողիթայ վէմի մօտ մեծ խնջոյք մը պատրաստելով՝ անդ հրաւիրեց իւր կուսակիցներն և բոլոր եղբայրներն, ի բաց առեալ Սողոմոն: Բայց Բերսաբէէ՝ Դաւթի կինն, Նաթան մարգարէին խորհրդով, գնաց եղելութիւնն Դաւթի իմացնելու, և աթոռը Ողոմոնի տալու խոստումն յիշեցնելու: Թագաւորին հրամանաւ՝ Սաղովկ քահանայպետի հետ Նաթան եւ Բանեա, տարին զՍողոմոն Գեհոնի հովիտն և անդ թագաւոր օծեցին: Սոյն անակնկալ գահակալութիւնն իմանալով Ադոնիա, սարսափահար եւ կուսակիցներէ լքեալ, գնաց Սիօն լերան վրայի սեղանոյ եղջիւրը բռնեց և Տիրոջ Խորանի ետեւ ապաստանեցաւ: Սողոմոն ներեց իրեն: (Գ. Թագ. Գլ. Ա.):

1017 ին (նախ քան զՔրիստոս) իւր երկրի բնակչաց

մարդահամարն ընելու ձախորդ խորհուրդն ունեցաւ, որուն համար Ամենակալն բարկանալով, իւր հրեշտակն զրկեց որ Դանէ մինչեւ ցիւերսարէ 70,000 անձինք մեռցուց: Արդէն հրեշտակն Երուսաղէմ կը մըտնար, անդ ևս մահ սփռելու համար, երբ Բարձրեալն գթալով ժողովուրդի վրայ՝ կեցուց զայն: Դաւիթ իւր շնորհակալքն առ Տէր յայտնելու համար, Ուրուսայի կալը գնաց՝ որոյ մօտ Ամենակալն կեցուցած էր հրեշտակի մահացան բազուկն, և այն տեղ Տէր Աստուծոյ սեղան շինելով՝ ողջակէզ և խաղաղութեան զոհեր մատոյց: (Բ. Թագ. Գլ. ԻԴ.):

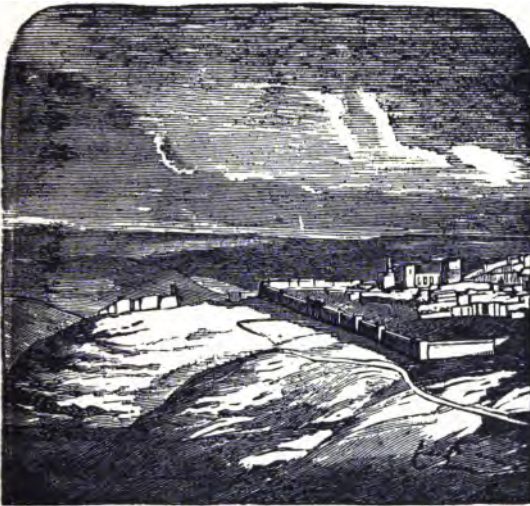
Վերջապէս Դաւիթ իւր մահուան մերձենալն զգալով՝ կոչեց զՍողոմոն՝ իւր վերջին եւ վեհ խրատները տուաւ և ապա՝ « Ննջեաց ընդ հարս իւր, եւ թաղեցաւ ի քաղաքի Դաւիթ: »

Վերոգրեալքն ամփոփելով, կը տեսնեմք թէ՛ Երուսաղէմ Դաւիթի ժամանակ ևս երկու թաղերու, բաժնուած էր վերին և ստորին: Դաւիթ շինեց պարիսպները, և ի սկզբան իրարմէ զատ եղած թաղերն, միևնոյն շրջապատի մէջ առնուեցան: Ստորին քաղաքի մի մասը Սէլօ կը կոչուէր, վերին քաղաքն՝ այսինքն Յերուսացուց նախկին մարտկոցն՝ Սիսօն: Այս վերջինն քաղաք Դաւիթի անունն առաւ, որովհետեւ Դաւիթ անդ բռնակեցաւ եւ իրեն համար պալատ մը շինեց: Նոյնպէս հոն, նուիրական տեղ մը, Մովսէսի ի Գարաւօն շինել տուած Վկայութեան Խորանին մէջ՝ կը գտնուէր Կտակարանաց արկղն: Սոյն լերան վրայ թաղուեցաւ Դաւիթ, արքայական դամբարանի մը մէջ, յորում անբաւ հարստութիւնք մթերեցին Սողոմոն և անոր յաջորդող ուրիշ թագաւորք:

Այս տեղ կ'ուզեմք համառօտակի տեղեկութիւն մը տալ Սիօն լերան և այլոց մասին, թէեւ իրենց պատ-

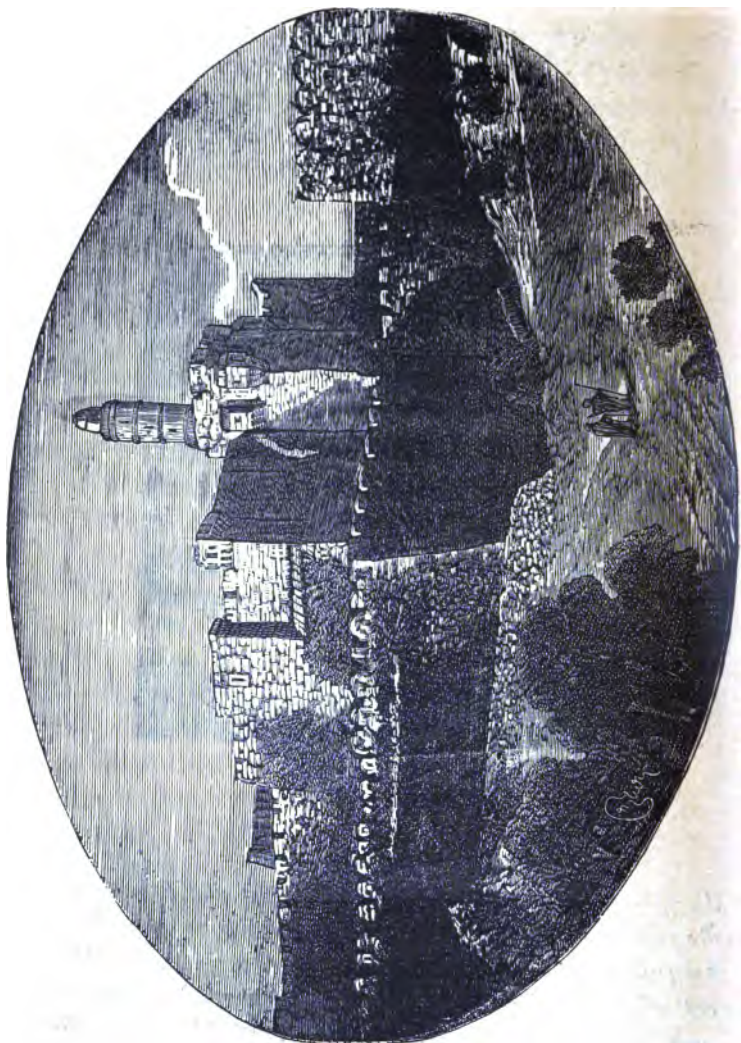
կանեալ տեղերն ալ պիտի խօսիմք :

Սիօն լեռն, Յերուսաղեոց կամ Դաւթի քաղաքն, անտարակոյս այն բլուրն է, որ ցարդ նոյն անունը կը կրէ, ինչպէս կ'երևի քաղաքի դռներէ միոյն՝ որ սոյն բլրոյ վրայ կը գտնուի, անունն է Պապ-Սահիլուն (դուռ

Ս Ի Օ Ն

Սիօնի)։ Հիւսիսոյ ի հարաւ գրեթէ 700 մէթր և արևմուտքէ արեւելք (600 մէթր երկայնութիւն ունի։ Մեծագոյն բարձրութիւնն՝ Միջերկրականի մակերեւոյթէ 800 մէթր է։ Հիւսիսային կողմէ՝ Տիւրոպէոնի ձորի ոչ շատ խոր մի ճիւղով, արևելեան կողմանէ՝ միւսնոյն ձորին աւելի խոր և գլխաւոր լեռնամէջով, հարաւային և արեւմտեան կողմերէ՝ Ենովմի ա՛լ աւելի ընդար-

4 3 2 1 0 9 8 7 6 5 4 3 2 1 0

Ճակ ճորով շրջապատուած ըլլալով՝ երեք կողմերէն աչսինքն արեւելեան, հարաւային և արևմտեան կողմերէն անառիկ էր։ Հիւսիսային-արեւմտեան կողմն առ Քէնէն աւելի մատչելի տեղն հոն է ուր Տիւրոպէսնք երկրորդական ճիւղը հազիւ 15 մէթր խորութիւն ունէր, որպէս ասուգուած է կատարուած պեղումներով, ընականաբար այս կողմի եւ այս անկեան վրայ շինած էին նախկին Յեքուսացիք իրենց միջնաբերդն, զոր ապա Դաւիթ նորոգ կատայց։ Արդ, միջնաբերդն Յուպպէի գրանն⁽¹⁾ հարաւակողմը կը գտնուի՞որ 130 մէթր երկայնութեամբ և 110 մէթր լայնութեամբ. անկանոն քառակուսի մը կը ձեւացնէ։ Որամատով մը շրջապատուած սոյն միջնաբերդն ամրացած է եռանկիւնի հինգ աշտարակներով, որոց կարեւորագոյնն, Աեսառակ Դաւթի, ցարդ բոլոր ուղեւորաց սքանչացումն գրուած է։ Ստորին մասն հզօր յենարան պատ մընէ, որ խամատի խորէն 44 աստիճան անկեան մը ներքեւէ կը բարձրանայ շեղակի և գագաթի վրայ բոլորչի ճանապարհ մը կայ՝ որ լանջաբերձ պատուարով մը պաշտպանուած է։ Աշտարակի այս մասին վրայ կը բարձրանայ ուղղաձիգ լի կոյտ մը, որ 25 մէթր երկայնութիւն, 16¹/₂ մէթր լայնութիւն և 7 մէթր բարձրութիւն ունի։ Այս կոյտն գէշ տաշուած եւ վիթխարի քարահատորներով կազմուած է, քարերու վրայ բազմաթիւ քառակուսի ծակեր կան, հաւանական է ենթադրել թէ՛ սոյն ծակերն երբեմն քարերն իրարու միացնելու համար բացուած էին։ Սոյն բազմադարեան կոյտի վերայ կը քարձրանայ շատ աւելի վերջը շինուած յարկ մը՝ որ բազմաթիւ սրահներու ջրամբար մը կը պարու-

[1] Սոյն գուռն Արարացիք երբեք Փայէլ Միհրապ Տափուս (գուռ Դաւթի արթասուղոյ) կը կոչեն, իսկ այժմ, ինչպէս շրջք, Փայէլ-խարի (չորս Արարացիք գուռ) կը կոչեն։

նակէ : Մրահներէ միոյն Արարացիք էլ Միծրաց Տա-
վուս (Աղօթարան Դաւթի) տնունք կուտան : Ըստ Ա-
րարական աւանդութեան մը, Դաւթ այդ սրահի պա-
տուհանէն Բերաբէի վրայ յանցապարտ ակնարկ մը
ձգած է : Սակայն Ս. Գիրք կ'ըսէ թէ՛ այն ատեն իւր
պալատին պատշգամին վրայ կը պտըտէր : Ըստ միե-
նոյն աւանդութեան անդ շարագրած է մեծագոյն
մասն իւր Սաղմոսերգութեանց, և մանաւանդ այն
գլուխն՝ յորում այնքան ողբագին կը հայցէ Ամենա-
կալի գթութիւնն ու ներողութիւնն : Սոյն աշտարակի
վերին կողմն հրաշալի շրջապատկեր մը կը վայելէ մարդ :
Բովանդակ Երուսաղէմ իւր ձորերու և բլուրներու գո-
տիով մերկապարանոց կը պարզուի զննողին աչաց առ-
ջեւ : Հարաւային-արեւելեան կողմանէ կը նշմարուի
Մեռեալ ծովու փոքր մի մասն և արեւելեան կողմանէ
Մովաբի լեռանց ընդարձակ գոտին, հարաւային կող-
մէն տեսութիւնն կը խորասուզի հեռաւորութեան մէջ,
Բեթղէհէմի ճամբուն վրայէն :

4. — ԵՐՈՒՍԱԴԵՄ ՄԵՆ ԼԵՐՈՎԻՍԻՔ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հրէից գերութենէ Վվերադարձէն մինչեւ Մեծն Հե-
րովդէսի գահակալութիւնն անցած հինգ դարերն, լի
են զանազան դէպքերով, չգորս յաստանօր Յամփոփեւ
աւելորդ կը համարեմք : Միայն այսչափ կ'ըսեմք թէ՛
Երուսաղէմ՝ որոյ պարիսպներն 453 թուականին (նախ-
քան զՔս.) նեւմի Վվերականգնած էր, 120 տարի վեր-
ջը Մեծն Աղեքսանդր Գարսից ձեռքէն առաւ, Մեծն
Աղեքսանդր, Յազդոս Բահանայապետի փեհաշուք կեր-

պարանքէն զինաթափ, իբրեւ խաղաղասէր վեհապետ
 և ո՛չ թէ իբրեւ աւերիչ աշխարհակալ քաղաք մասա :
 Զոհ մատոյց Տաճարի մէջ, ուր իրեն կարդացին Դա-
 նիէլի մարգարէութիւնը, Պարսից տէրութեան ան-
 կումը ազդ առնող : Գրիտտոսէ 169 տարի յառաջ Ան-
 տոնինոս Եպիփան տիրեց Երուսաղէմայ, Աստուծոյ
 տաճարը կողոպտուեցաւ և փոխան Յաւիտենականի՝
 Ողիմպեան Արամազդայ սկսան պաշտօն մատուցանել
 անդ : Սակայն, Մատթթիա պատկառելի ծերունին չք
 Հանդուրծելով՝ իւր երկիրը ազատել և Աստուած-
 պաշտութիւնն պահպանել կը մտաբերէ : Իւր Յուդայ
 որդւոյն Հետ միանալով բոլոր Հրէաստանի զաւակները,
 տաճարը կռապաշտից ձեռքէն կ'առնուն և կրկին ճը-
 մարիտ Աստուծոյ պաշտաման կը նուիրեն : Սոյն կրօ-
 նական և քաղաքական խռովութեանց պատճառաւ
 Հռովմայեցիք կը միջամտեն և Տկին (նախ քան զՔրս.)
 Պոմպէոս կ'առնու : Անդիպատրոս իշխանութեան կ'անց-
 նի և ապա Մեծն Հերովդէս՝ իւր որդին, անյազ փա-
 ռասիրութեամբ մը տողորեալ, ամէն Հնաբք ի գործ
 դնելով՝ կը յաջողի Յուդայի թագաւոր լինիլ Գրիտ-
 տոսէ 39 տարի յառաջ :

Գահն ելնելէ յետոյ, կ'ուզէ մեծամեծ շինութիւն-
 ներով Սողոմոնի հետ մրցիլ, ուստի ահագին հարուստ-
 թիւններ վատնելով՝ ամէն կողմ կը կառուցանէ տա-
 ճարներ, թատր ոններ, կամարակապ սրահներ և առ-
 պարէզներ, բայց կռապաշտական սոյն շէնքերու հիմ-
 նարկութիւնք ա՛լ աւելի կաւելցնեն Հրէից տրտունջ-
 ներն, որոնք արդէն բարկացած էին իւր անգթու-
 թեան և բռնակալութեան վրայ : Ահա՛ այս դժգոհու-
 թեանց առաջըն առնլու համար էր որ Երուսաղէ-
 մայ տաճարն վերաշինելով՝ աւելի ընդարձակել ու
 զարդարել մտածեց :

Աստ պատշաճ կը դատեմք յառաջ բերել Յովսեփոս պատմագրի նկարագրութիւնն՝ որ է հետեւեալն :

« Նախկին Սրբավայրի հիմերն հանուելով՝ նոր հիւսիսներ ձգուեցան, որոնց վրայ բարձրացաւ նաօսն, որ 400 կանգուն երկայնութիւն ունէր և 20 կանգուն էր սահլի բարձր էր քան նախկին շէնքն . . . : Սոյն շէնքը և շինուեցաւ սպիտակ մեծամեծ քարերով՝ որոնք 25 և մէթր երկայնութիւն, 12 մէթր լայնութիւն և 8 և մէթր խորութիւն ունէին : Արքունի սրահին նման, և երկուստեք աւելի ցած և կեդրոնն աւելի բարձր էր . . . : Մտից դուռներուն բարաւորներն շէնքին և բարձրութիւնն ունէին և ծիրանի գեղեցիկ ներկերով զարդարուած էին, որոնց վրայ ծաղիկներ նըկարուած կային : Այս դրանց վրայ և ծնօաներուն և ներքեւ առկախ ողկոյզներով ոսկեայ որթ մը կը տարածուէր, որ իւր ճոխութեամբ և արուեստի նրբութեամբ ամէն տեսնողի սքանչացումը կը գրաւէր : Հերովդէս նաօսը շրջապատեց ընդարձակ կաթարակապ սրահներով՝ որոնք առաջիններէ շատ աւելի չքեղ ու ճոխ էին : »

Եւ Յովսեփոս, կը պատմէ այն հսկայական աշտխատութիւններն՝ որոնցմով Հերովդէս հարթեց Մօրիայի դադաթն և զայն շրջապատի մէջ առաւ : Սակայն չքեր թէ այդ շրջապատն, տաճարի նման, ի հիմանց կառայց : Ապա կը շարունակէ .

« Նախքան շրջապատի հիւսիսակողմն, անկիւնք և կը բարձրանար միջնաբերդն, գործ արդարեւ անբարակայց : Սա Հերովդէսէ յառաջ իշխող Մակաբոս և յետքիւսանք կառուցած և Պարթս անսուանած էին : Անոք կը պահէին Բահանայապետի դերարկուն, որ քան իրայն զօգելու, ծախանակ կը հազնէր : Հերովդէս աւելի ամրացնելով՝ ի յիշատակ առ Անաթոնեայ, իւր

« բարեկամին եւ Հորվմայեցոց կայսեր, ունեցած է-
 « թախտագիտութեան, ԱճՏՈՒՆԻՆԵԱՆ աւժարակ ան-
 « ուանեց : Շրջապատի արեւմտեան երեսի վրայ չորս
 « դռներ բացուած էին, մին արքունական պալատը կա-

ԱՃՏՈՒՆԻՆԵԱՆ ԱՎՏԱՐԱԿ

« դաջնորդ էր, ուսկէց կը գատուէր ձորով մը : Երկուքն
 « արուարձանը կը հանէին, և չորրորդն ալ քաղաքի
 « մնացեալ մասին մէջ : Բազմաթիւ աստիճաններով՝

« միւս կողմը կ'ենուէր : Շրջապատի չորրորդ , այն է
 « հարաւային երեսի վրայ դռներ կային : Ահա այս
 « կողմին կից էր արքունի սրահն , որ երեք հատ էր և
 « երկայնութիւնն արեւելեան ձորէ սկսելով՝ կը տա-
 « րածուէր մինչև արեւմտեան ձորն : Սա աշխարհի
 « նշանաւորագոյն գործերէ մին էր : Կամարակապ այս
 « սրահի մէկ ծայրէն միւսը կը տարածուէին սիւներու
 « չորս զուգահեռական կարգեր , որոնց չորրորդը կո-
 « ւածոյ քարերով շինուած որմոց մէջ կը գտնուէր :
 « Իւրաքանչիւր սիւնի տրամագիծն այնքան մեծ էր ,
 « որ չորս մարդ հազիւ կրնային գրկել և 27 ոտք եր-
 « կայնութիւն ունէին և ընդամէնն 162 հատ էին ,
 « խոյակներն կորնթական և սքանչելի իմն քանդակ-
 « ուած էին . . . : Ահա այսպէս շինուած էր առաջին
 « շրջապատն : Այս շրջապատի ներքին կողմն և անկէց
 « քիչ հեռու , երկրորդ մըն ալ կար , ուր կ'ենուէր մէկ
 « քանի աստիճաններով , այդ աստիճանք շրջապատուած
 « էին ցցապատնէշով մը որոյ վրայ դրուած արձանա-
 « գրութիւն մը , օտարականաց համար անդ մերձե-
 « նայն կ'արգելուր , և այս մասին անհնազանդութիւնը՝
 « պատժոյ մահ լինելը կը յայտնէր : Սոյն երկրորդ
 « շրջապատի հիւսիսային և հարաւային երկու երես-
 « ներու վրայ , իրարմէ հեռու երեքականդ դռներ կա-
 « յին : Իսկ արեւելեան երեսի վրայ դուռ մը՝ ուսկէց
 « միայն հրեայ սրբուած արք և կանայք կրնային մըտ-
 « նել : Յանկոյս սոյն երկրորդ շրջապատի կը գտնուէր
 « նուիրական դաւիթն , ուր կանայք մտնելու իրաւունք
 « չ'ունէին : Վերջապէս , երրորդ շրջապատէ միայն քա-
 « հանայք կրնային մտնել : Անդ կը բարձրանար ցաօսն
 « և ասոր առաջակողմն ողջակիզի սեղանն : Բաց աս-
 « տի , Հերովդէս՝ սատրերկրեայ ճամբով մը Անտօնին-
 « եան աշտարակն հաղորդակցութեան մէջ դրաւ ար-

« տաքին շրջապատի արեւելեան դրան հետ, որոյ վըր-
 « րայ աշտարակ մը կանգնել տուաւ, որպէս զի եթէ
 « ժողովուրդն իրեն դէմ ապստամբի՝ անդ ապաստա-
 « նարան գտնէ : »

Հագիւ տապնեւհինգ տարի անցեր էր, յորմէ հետէ տաճարի շրջապատն, իւր ահագին գաւիթներով, հոյակապ սրահներով, Սողոմոնի շինածին չափ շքեղ սրբարանով, Անտոնինեան աշտարակով, գեղեցիկ պալատի մը և ամրակառոյց միջնաբերդի չափ, աւարտած էր, երբ անդ Մանուկ մը բերին Տիրոջ ներկայացնելու համար : Բեթզեհէմի մէջ ծնած սոյն Մանուկն, նազարէթցի աղքատ հիւսան մը որդին կը համարուէր : Բայց Սիմէօն ծերունին զայն օրհնելու համար օգոստափառ Մօրը ձեռքէն իւր բազկաց մէջ առած ատեն, իսկոյն ճանաչեց թէ՛ երկրի խօստացեալ Մէսիայն էր : Աննա մարգարէուհին՝ ողջունեց զայն իբրեւ Իսրայէլի ազգի փրկիչն :

Սուրբ Աւետարանն մեզ կը պատմէ թէ՛ Փրկիչն տասն երկու տարեկան եղած ժամանակ արդէն Տաճարի մէջ կ'ուսուցանէր, որ իւր իմաստութեամբ եւ վարդապետական վսեմութեամբ ծերերն և օրինաց վարդապետներն կը զարմացնէր : Ապա կրկին կ'այցելէ անդ՝ երբ իւր ծնողքն զինքը նազարէթէ Երուսաղէմ կը բերէին Չատկի, Պենտեկոստէի և ուրիշ տօներու առթիւ : Վերջապէս իւր աշխարհային կենաց վերջին տարիներու մէջ, տաճարն իւր Աստուածային վարդապետութեան գլխաւորագոյն վկայներէ մին կը լինի : Անդ, նուիրական սրահներու ներքեւ, իւր Առաքելոց հետ շրջագայելով՝ կը պատմէ անոնց իւր երկնաւոր արքայութիւնն : Անդ կը ներէ շնացող կնոջ, կը գովէ աղքատ այրւոյ լուման, կը վռնտէ վաճառականներն և կը տապալէ լոււմայափոխներու սեղանները : «Վար-

քառօրէն, տե՛ս՝ որպիսի են քարինքս, և որպիսի շին-
 ունածք. ք. և որոյ մտալուտ և վճռական կործանու-
 մըն կանխագուշակելով՝ կըսէ, ք Ո՛չ թողցի այդք-
 քար ի քարի վերայ որ ոչ քակտեսցի, ք Սոյն գուշա-
 կութիւնն կատարուեցաւ Փրկչի 70 թուականին։ Տի-
 տայ յանգէտս իրականացոյց Քրիստոսի սուկալի մար-
 քարէութիւնն։ Անտոնինեայ աշտարակն, տաճարի միջ-
 փառերդն, տեղի կուտան Հռովմայեցւոց զօրութեան
 առջեւ։ Սոյն գրաւեալ և տապալեալ մարտկոցի ա-
 ճարակներու վրայէն անցնելով Հռովմայեցւոց բանակն՝
 կը յարձակի կամարակապ սրահներու և սրբավայրի
 վրայ։ Տիտոս ի զուր կը հրամայէ խնայել սոյն ան-
 բաղղատելի շէնքն՝ որ իւր յաղթանակի գեղեցկա-
 գոյն նշանը պիտի լինէր։ Խուլ իւր ձայնին և միայն
 քաղտնի և անդիմադրելի զօրութեան մը հնազանդե-
 լով՝ կատաղի եռանդ մը ունին ամէն ինչ տապալե-
 լու, ամէն ինչ այրելու։ Արդէն վերջին գաւիթը շըր-
 ջապատող կամարակապ սրահներն սկսած էին բոցերու
 ետակ ըլլալ, բայց բուն սրբավայրն դեռ կանգուն
 ու անաղարտ էր։ Յայնժամ զինուոր մը բռնկած գե-
 րան մը կառնու և իւր ընկերներէ միոյն վրայ ելնելով
 անդետալի խանձը ոսկեզօծ պատուհաններու մէկէն
 ներս կը նետէ։ Անմիջապէս հրդէհն կը տարածուի
 մերձակայ սենեակներու և ապա սրբարանին մէջ։ Տի-
 տոս զայս տեսնելով՝ իւր զօրապետաց հետ կը վազէ։
 Զեռօք և ձայնով, կը ջանայ ետ կեցնել զինուորներն
 և կը հրամայէ որ հրդէհն մարին։ Ինքն իսկ սոյն բոր-
 բոքեալ հնոցին մէջ նետուելով՝ նուիրական շէնքն ա-
 զատելու համար ամէն ջանք ի գործ կը դնէ, բայց
 բոլոր իւր ճիգն ապարդիւն կը մնան։ Իւր լեգէոննե-
 րու կոյր կատաղութեան դէմ, որոնք հրդէհը բորբո-
 քելու համար զիրար կը գրգռէին։ Գոգցես յաւիտե-

Նախկին դատավճռոյ գրքի մէջ՝ գրուած էր թէ՛ Աբամանոյ տասներորդէ՝ օրն Հերովդէսի տաճարի վերջին օրը՝ պիտի ըլլար, որովհետեւ վեց ու կէս դար յառաջ ճիշդ նոյն օրը Բաբելոնացիք մոխիր դարձուցած էին Սուղոմոնի տաճարն : Տխտոս անկարող գրագիտու իւր բառնակներն և անոնց յարուցած հրդէհն , վերջապէս կը թողու որ հրդէհն սոյն մորիկն իւր բովանդակ կատարողութիւնն թափէ տաճարի վրայ : Մինչ բոցը կը ճարձատէր ամէնուրեք և այս հոյակապ շէնքն , իւր անշուրտ հարստութեամբ՝ կը թաղուի անհուն հրալից հրնոցի մը մէջ , Հոովմայեցիք ամէն ինչ կը կոտորեն , արք , կանայք և աղայք , և Եհովայի խորանի վրայ մարդկային բազմութիւ զոհեր կը մորթուին :

Մինչ արեամբ և կոտորածով արբշտ , յաղթութեան աղաղակներ կ'արձակեն և տաճարի ու սրահներու տապալման վրայ հայհոյելով կը հրճուին , Հրեայք ցաւագին մոնչիւններով կը թնդացնեն օգն և հազարաւորներ դիաթաւալ կ'իյնան Մորիաի ընդարձակ շրջապատի մէջ՝ ուր կը ծածկուի անոնց դիակներով : Միւս կողմէն , քաղաքի բնակիչք՝ ականատես այնպիսի ազիտորմ հեծեծանօք մեռնող իրենց եղբարց , սրտաճմիրի աղաղակներով կը պատասխանեն՝ որոց արձագանգով գոգցես կուլան շրջակայ բլուրք : Քան զայս առաւել քոտմնասասուռ տեսարան ո՛չ երբեք կատարուած էր յմրուսողէմ : Սակայն երբեք այնքան ալ յանցապարտ գտնուած չ'էր այդ քաղաք , քանի որ թափեց իւր Աստուածային Ազատչի արիւնն և ուզեց որ այդ սուրբ արեան բովանդակ քաւումն իրենց և զաւակաց վրայ լինի :

Այսպէս Հոովմայեցւոց ձեռամբ կործանելով՝ Հրեիցի Տաճարն , հրէական ազգութեան հետ նոյն աւերակներու ներքեւ առ յաւէտ թաղուեցաւ : Ի զուր

վանեցին, քրիստոնէական 133 թուականին, երբ Հըրէ-
այք պահ մը յաջողեցան տիրել Երուսաղէմի և թո-
թափել Հռովմէական լուծն, ջանացին սոյն կրօնական
և միանգամայն ազգային չէնքն վերականգնել: Յու-
լիոս Սեւեր զանոնք ջախջախելով՝ բոլորովին արտաք-
սեց Երուսաղէմէ: Քաղաքն Հռովմէական դաղթակա-
նութեամբ լեցուելով և Ատրիէնի ձեռամբ վերաշինուե-
լով՝ իւր նախկին անունը կորսնցուց և սկսաւ Սիլեցա
Փաբիթօլիսա կոչուել, և Աստուծոյ նախկին տաճարի
տեղւոյ վրայ Արամազդայ նուիրեալ մեհեան մը կա-
ռուցուեցաւ: Տարակոյս չկայ թէ՛ երբ կոստանդիանոս
տապալելով կուսպաշտութիւնն Քրիստոնէական կրօնն
հաստատեց անդ, կործանեց այդ մեհեանն: Սակայն
յայնժամ իսկ, Ատրիէնի երկու արձաններն կանգուն
կը մնային, Սալսրայի ժայռին մօտ, ժայռ՝ որուն վը-
րայ տարին մի անգամ դալու և աղօթելու թոյլտու-
թիւն կար Հրէից, ողբ ու կոծ արձակելով, և ի նշան
սգոյ, իրենց հագուստները պատռելով, քաղցրաբոյր
հոտերով կ'օծէին զայն:

Սոյն մասը փակելէ յառաջ պէտք է պատասխա-
նել հետագայ հարցման՝ որ ընթերցողն կրնայ իւրովին
ընել: — Ի՞նչ մնացած է այն մեծամեծ և հսկայական
աշխատութիւններէ՝ զորս մեծն Հերովդէս կատարած
է Մորիա լերան վրայ: 1867 ին Անգլիացւոց ձեռօք
Հաւէմ-էլ-Շէրիֆի բոլորտիքը կատարուած պեղումներէ
երեւան ելած է թէ՛ վերոյիշեալ վեհապետն Տաճարի
արտաքին շրջապատը բնաւին ընդարձակած չ'է: Սոյն
շրջապատն՝ գոնէ իւր օտորին ամրակառոյց խաւերն՝
որոնք շատ խորունկ հիմեր ունին և տեղ տեղ գրեթէ
դեռ անաղարտ մնացած որմոց վերին մասերն՝ այժմ
այն վիճակի մէջ են՝ ինչպէս ձգած են Սողոմոն և իւր
յաջորդք: Հերովդէս նեեմիէ յետոյ՝ վիայն նորոգած է

այդ որմերն թշնամեաց բացած խրամատները լեցնելով : Եթէ՛ Տիտոս սոյն շրջապատն չ'է կործանած , պատճառն այն է որ զանոնք հիմնովին տապալելու համար անհաւատալի աշխատութեանց պէտք կար . որ անօգուտ աշխատութիւն և վաստակ մըն էր , քանի որ տեղ տեղ բացուած խրամատներէն ներս կրնային մտնել : Ինչպէս ըսինք նախապէս , բուն սրբարանն իւր զանազան մասերով հիմնայատակ կործանեցին Հռովմայեցիք : Նոյնպէս Անտօնինեան աշտարակը , իւր չորս աշտարակներով և ամուր պարիսպներով կործանած է : Ոչինչ մընացած է այդ մարտկոցէ , ի բաց առեալ թերեւս արեւմուտէ դէպի արեւելք յառաջացող ստորերկրեայ ճամբան : Արդարեւ կարելի է ենթադրել թէ՛ 5¹/₂ մէթր լայնութեամբ սոյն կամարակապ անցքն այն է՛ զոր Հերովդէս շինեց Անտօնինեան աշտարակն Տաճարի արտաքին շրջապատի արեւելեան դրան հետ միացնելու համար :

6 — ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԱՅԺՄԵԱՆ ՎԻՃԱԿ

Երուսաղէմայ արդի պարիսպն այնպէս է որպէս Թաչակիրք նորոգած են , և ինչպէս աւելի վերջին անգամ լինելով՝ 1542—1545 թուականներուն Սուլթան Սիւլէյման Բ. ի օրով նորոգեցաւ : Բազմաթիւ աշտարակներ ունի , և հիւսիսային երկայնքն պաշտպանուած է վիսափոր խրամատով մը , որ այժմ կիսովին լեցուած է : Պարսպին ամբողջ շրջապատն 3900 մէթր է , որ այժմ եօթը դուռ ունի բացի գոցուած

Ողորմութեան և Ոսկեայ անուն երկու դուներէն :

1. Հիւսիսակողմն, Դամասկոսի կամ Նապլուսի դուռն, տրաբերէն Պապ-էլ-Շամ կամ Պապ-էլ Ամուս (դուռն սիւնոյ) : Սա գեղեցկագոյն և ամէնէն լաւ շինուած դուռն է : Այս դուռն, մանաւանդ դրան ստորին մասը կառուցանելու համար գործածուած նիւթերը հնութեան կը վերաբերին : Միջին դարու մէջ դուռն Ս. Սեփ:սննոսի դուռ կը կոչուէր, որովհետեւ սորա մօտ կը գտնուէր Նեղոքսիա կայսրուհւոյն կառուցած Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցին :

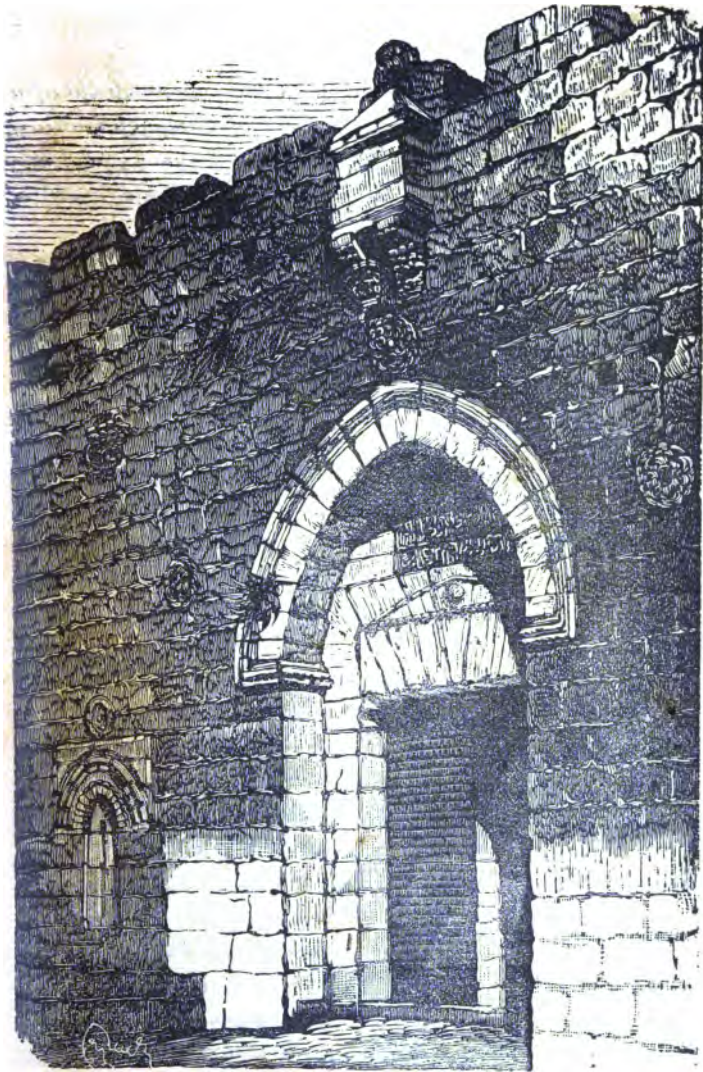
2. Մի և նոյն երեսի վրայ, այլ արեւելակողմն, Հերովդէսի դուռն, զոր Արաբացիք Պապ Էլ-Ղահրէ կ'անուանեն (ծաղկանյ դուռ) : Այս դրան վրայ տախտակեայ փեղկ մը կայ, սակայն միշտ գոց կը մնայ :

3. Արեւելեան կողմն, յԱրաբացոց Պապ-էլ-Սպաբ կամ Պապ-Սիդդի-Մէրիէմ (!ստուածածնայ դուռն) կը կոչուի, որովհետեւ Աստուածամօր գերեզմանն տանող շաւղին վրայ է : Այժմ քրիստոնեայք Ս. Ստեփաննոսի դուռ ալ կ'անուանեն, և ասոր պատճառն համանուն Սուրբն, ըստ աւանդութեան, այս դուռնէն քիչ մը վար տեղոյ մը վրայ քարկոծուած է :

4. Հարաւակողմը, Պապ-էլ-Մաղարպէ (Աղբիւսոց դուռ) :

5. Հարաւային մի եւ նոյն երեսի վրայ, Պապ-էլ-Սահիլուն կամ Պապ Էլ-Նէպլի-Տալուս (դուռն Սիօնի, կամ ըստ մեզ Փրկչայ դուռ) : Այս դուռը կ'առաջնորդէ գէպի Սիօնի վերնատունն, ուր ըստ աւանդութեան, կը գտնուի Դաւիթ մարգարէի գերեզմանն. և մեր Ս. Փրկչայ վանքն, որ կոյիափայի տունն է :

6. Արեւմտեան կողմն, Յոպպէի դուռն, Յոպպէի ճամբով եկող բոլոր ուխտաւորք այս դուռնէ կը մանեն :

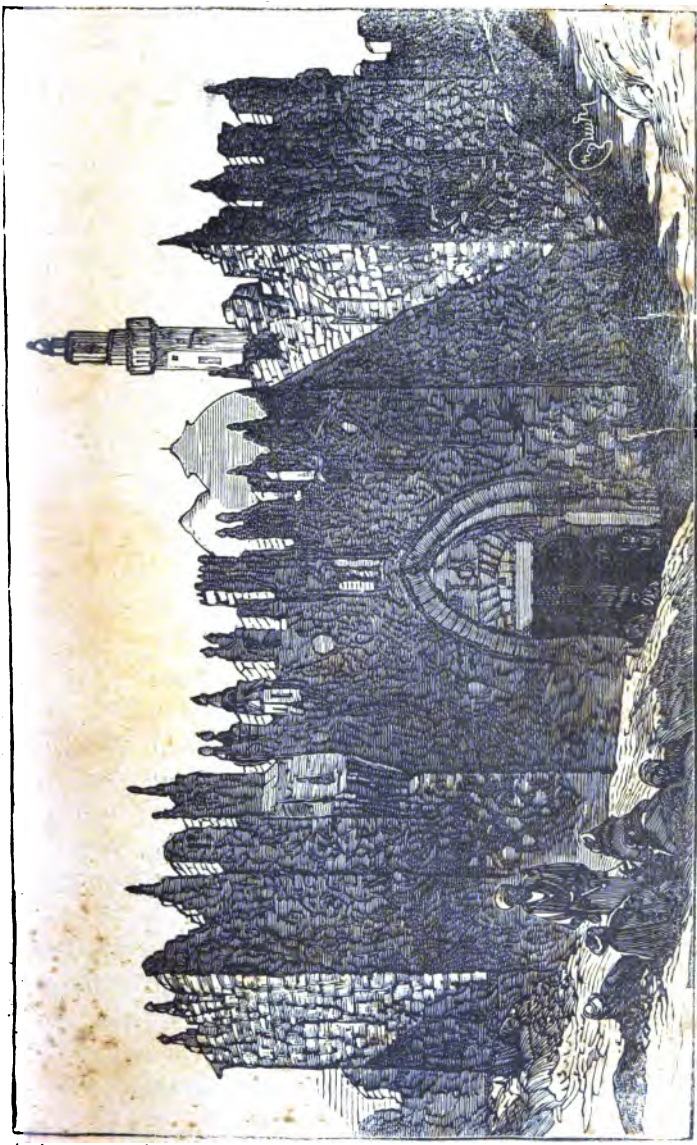

ՍԻՕՆԻ ԴՐՈՒ

Այս դուռը կը կոչուի այժմ, ինչպէս ըսինք, Պապ-Էլ-Խայիլ (դուռն Արրահամու),

7. Վերջին տարւոյն մէջ՝ 1891 ին, պարսպի հիւսիս արեւմտեան վերի կողմը, այն է դէպի Յոպպէի ճանապարհին մօտիկ, մի մեծ նոր դուռ ևս բացուեցաւ Լատինաց վանքի համար, զոր Արաբացիք Պապ-Էլ-Ճէ-սիս անուանեցին:

Քաղաքն անկանոն քառակուսի ձեւ մը ունի, որոյ մէջ զիրար կտրող անկանոն պողոտաներու եւ փողոցներու բաւղի մէջ, երեք գլխաւոր երակներ կը նշմարուին, որոնք քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը կը տարածուին: Արեւմտեան կողմէ Յոպպէի դռնէն պողոտայ մը սկսելով՝ կ'երթայ դէպ արեւելք մինչեւ Պապ-Էլ-Սիլսիթ (Շղթայի դուռ) կոչուած դուռը, որ Հաբէմ-Է-Շէրիֆի գլխաւոր մուտքերէն մին է: Սոյն պողոտայի վերին կամ արեւմտեան մասն, միջին դարու մէջ, Դաթի փողոց կը կոչուէր և ստորին կամ արեւելեան մասն. Տաճարի փողոց: Դամասկոսի դռնէն ուրիշ փողոց մը սկսելով՝ հիւսիսէ ի հարաւ քաղաքի մէջ կը տարածուի, կ'անցնի Սուրբ Յարութեան տաճարի արեւելեան ծայրէն և կը շարունակէ դէպի հարաւ յառաջանալ յայնկոյս պազարներու և ապա դէպ հարաւային-արեւմուտք հակելով՝ Նէպի-Տավուս կամ Սիօնի կոչուած դրան առջեւ կը վերջանայ: Երրորդ փողոց մը, արեւելակողմէ՝ Սիդդի Մէրիէմ դռնէ սկսելով, Պիրէթ իւրայելի եզերքէն կը յառաջանայ դէպ հարաւ դառնալով՝ Պաչի ճանապարհին կը հետևի: Քաղաքը չորս տարբեր թաղերու կը բաժնուի, հիւսիսային-արեւմտեան կողմն, Լատինաց եւ Յունաց թաղն. հարաւ-արեւմտեան կողմը՝ Սիօն լեռան վրայ կը դրտնուի Հայոց թաղն. հիւսիսային-արեւելեան կողմն, Պէզլթա և Ակրա լեռանց վրայ Տիւրապիսի հովտի

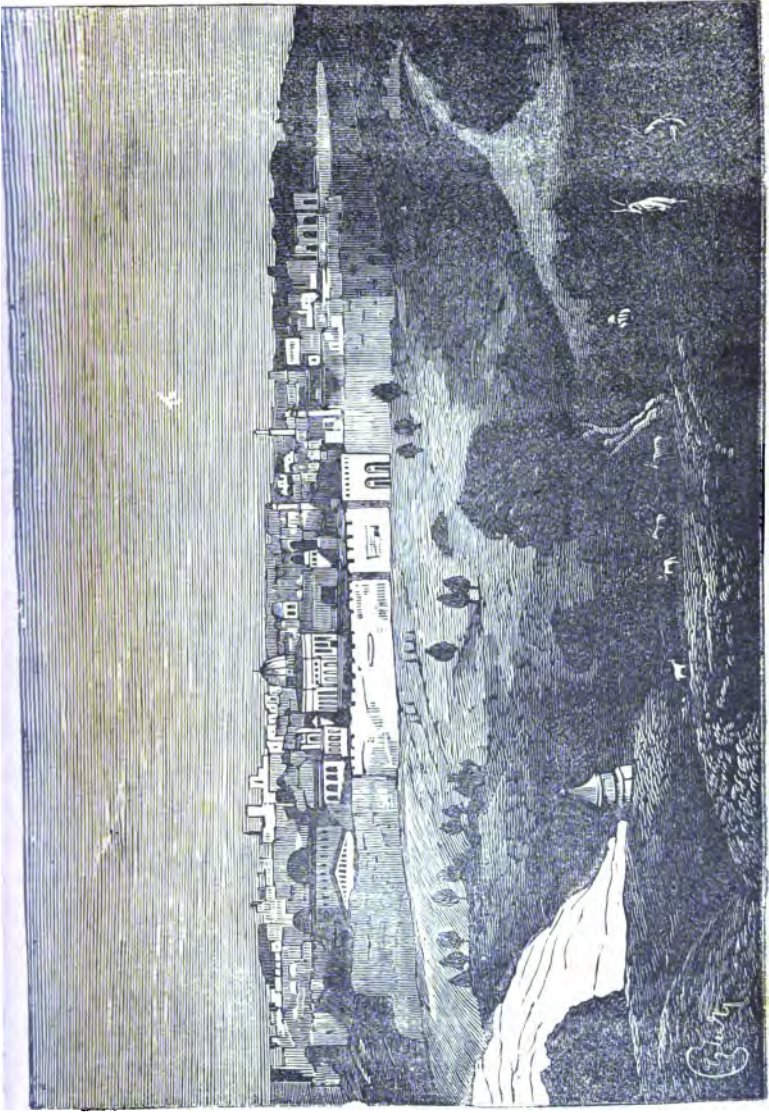

ԿԱՄԱՍՍԿՈՍԻ ԳՈՒԹ

վերի մասին մէջ կը տարածուի Մահմետականաց թաղըն, հարաւային-արեւելակողմն կը գտնուի Հրէից թաղն, որ Միոնի արեւելեան գառիվայրերէն և Տիւրապիոն հովտի ստորին մասն կը գրաւէ: Վերջապէս արեւելակողմն, Մորիա լեռն որոյ արտաքին շրջապատըն լեռան ամրող սարահարթն կը շրջապատէ, հինգերորդ թաղ մը կը ձեւացնէ, որ է Նարէմ-Էռ-ՇէրիՖն:

Փողոցներն նեղ վիճակի մէջ և մեծ մասամբ չափազանց գառիթափ են: Տուներն ցած դռներ ունին, ուրկից ծռելով միայն կարելի է ներս մտնել: Այս տուներու մեծ մասի պատուհաններն միշտ փակ կը պահեն, և վանդակներով շրջապատուած պատշգամներ ունին: Մեծագոյն մասամբ գետնայարկէ և առաջին յարկէ մը կը բաղկանան, կան որ աւելի բարձր են, գրեթէ ամէն տուն կամ հարթ կամ կեդրոնն ուռուցիկ տամալիներ ունին, որոնցմէ անձրեւի ջուրը խողովակներու միջոցաւ քարաշէն կամ վիմափոր ջրէղջներու մէջ կը համբարուին:

Շուկաներու գրեթէ ամէնքն ալ կամարափակ են, և մեծ մասամբ Սաչակրաց ժամանակ շինուած են, ու մանց համար կ'ըսեն թէ՛ մինչեւ իսկ աւելի հնաշէն են: Հրապարակային մեծ շուկայն, կը բաղկանայ իրարու զուգահեռական երեք նրբանցքներէ, որոնք ըստ Մէճը-էտտին պատմագրի վկայութեան, Սաչակիրներէ շատ յառաջ շինուած են, Սոյն երեք նրբանցքներն՝ որոնց կամարներն փոքր ինչ կարկառեալ են, իրարու հետ վանազան անցքերով կը հաղորդակցին: Աւէնէն բանուկ մասին մէջ՝ որ կեդրոնն կը գտնուի և Սուբ Էլ-Աքքաբին կը կոչուի, կամարներու վրայ իրարմէ հեռու հետագայ լասինական արձանագրութիւնք կ'երևան, որոնք ժի. դարու գոթական մեծ տառերով քարին վրայ փորուած են՝

ԵՐԵՎԱՆ

Գրք

S. ANNA — SCA ANNA — ANNA

Հմուտ պատմագէտք հաստատած են, որ սոյն արձանագրութիւնք նախ Պապացոյց են, թէ շուկայի այդ մասերն Սուրբ Աննայի լատինական Աբբայարանի կառուածներն էին, երկրորդ թէ՛ եթէ Պաշակիրներէ կառուցուած չ'են, գոնէ նոցա ժամանակակից են : Աջ ու ձախ կողմի կրպակներու մէջ բնակչաց եւ ուխտաւորաց պէտք եղած ամէն տեսակ ուտեստք, կերպասք և այլ առարկայք կը գտնուին :

Երուսաղէմի այժմու բնակչաց թիւը կը հասնի 80 հազարի, յորոց գրեթէ կէսը կը բաղկանայ Հրեաներէ, մնացեալին կէսը Մահմետական Արաբ և միւս կէսը այլեւայլ ծէսեր ունեցող Քրիստոնէայներ են : Հայ ժողովրդեան թիւը կը հասնի 500ի, արու և էգ :

Երուսաղէմի բնակչաց թիւն, ինչպէս ըսինք, 80 հազար է, բայց և այնպէս Քրիստոնէութեան այս մեծ քաղաքին մէջ, սոյն աննշան թուոյն հանդէպ 26 տեսակ լեզուներ կը խօսուին, զորս հետաքրքրութեան համար կը դնենք աստ :

1. Արաբերէն, որ ժողովրդեան մէջ ընդհանուր կերպիւ տիրող լեզուն է :

2. Օսմաներէն, զոր ամէն ոք կը ջանայ սորվիլ իբր Պետական-կառավարական լեզու :

3. Գաղղիերէն : 4. Իտալերէն : 5. Գերմաներէն : 6. Անգղիերէն : 7. Ռուսերէն : 8. Հայերէն : 9. Յունարէն : 10. Սլաւոնական-Հրեարէն : 11. Գերմանական-Հրեարէն : 12. Լեհերէն : 13. Ասորերէն, 14. Խալդէերէն : 15. Հայպեղերէն : 16. Թաթարերէն : 17. Պուլկարերէն : 18. Եբրայեցերէն : 19. Պարսկերէն : 20. Սերպերէն : 21. Ռումաներէն : 22. Թուրքերէն (ա-

(ուանց Պարսկերէն և Արաբերէն խառնելու) : 23. Չէր-
քէզերէն : 24. Գուրթերէն : 25. Վրացերէն : 26. Գըն-
չուերէն :

Երուսաղէմ թէեւ Դամասկոսի կուսակալութեան

ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄ (Բեքաճիա գիւղից կտրանք տեսնուած)

մէջ է, բայց այժմ կը կառավարուի յատուկ (միւսթա-
գիւ) կառավարչութեամբ :

Երուսաղէմ ըսելով՝ պէտք չէ հասկնալ գեղեցիկ
ու հաճոյական, գեղեցկաշէն, ճարտարարուեստ և մեծ

վաճառաչակ քաղաք մը : Արդարեւ նա սոյն առաւելութիւններէ և ո՛չ մին ունի : Տխուր երեւոյթ մը ունի, արուեստք կարի յետադէմ և վաճառականութիւնն սահմանափակ է : Բայց սա յիշատակաց և անցելոյն քաղաքն է, Հրէութեան գերեզմանն, և ի վեր քան զամենայն, Մեսիայի օրօրոցն, արտասուաց և հեծեծանաց քաղաքն, Գողգոթայի վրայ Յիսուսի ողջակիզման . այսինքն մարդկային ազգի դործած մեծագոյն ոճրի քաղաքն է, բայց որովհետեւ միանգամայն Փրկչի յարութեան քաղաքն է, ուստի Քրիստոնէութեան կրօնի քաղաքն է, ուստի քրիստոնէական բովանդակ աշխարհն կը ներկայանայ անդ այն մասնաւոր եկեղեցիներով՝ որք կը կազմեն Յիսուսի Քրիստոսի մեծ եկեղեցին :

Սոյն Քրիստոնեայ եկեղեցեաց գլխաւորներէն է՝ նաև Հայոց սուրբ եկեղեցին, որ կը ներկայանայ շատ փառաւոր կերպիւ և այս փառաւորութիւնն կը պարտաւորի Օսմանեան մեծաղօր Տէրութեան Երուսաղէմայ մէջ մեք ևս ընդհանուր ազգաց առջեւ որոշապէս իբրեւ հին և գլխաւոր ազգ և նախկին քրիստոնեայ եկեղեցի կը ներկայանամք :

Սոյն Քրիստոնէութեան տիեզերաքաղաքին մէջ ի բնէ անտի մեք եւս ունեցած եմք զանազան տոհմային սեփականութիւնք եւ հաստատութիւնք, ինչպէս Ս. Հեղինէ՝ Քրիստոսի 40-50 թուականին Սուրբ Երուսաղէմ կուգայ և շատ մը այլ եւ այլ շինութեանց հետ, որոց կարգէն են՝ Ս. Յարութեան, Ս. Ծննդեան, Ս. Աստուածածնայ, Ս. Համբարձման լերան վրայ շինուած մատուռներն, նաեւ կը շինէ Գլխադիր Ս. Յակոբ Առաքելոյն, անուանեալ Տեառն եղբայր, գերեզմանին վրայ մատուռ մը . որ հետզհետէ քրիստոնեայ ուխտաւորաց, մեծամեծաց միջոցաւ զանազան շինութիւնք և նորոգութիւնք աւելնալով կը կազմուին

այժմեան Սուրբ Յակովբեանց վանքն և ընդարձակ եկեղեցին, Ս. Հրեշտակապետի և Ս. Փրկչայ Հոյակապ վանքերն : Այս շէն եւ փառաւոր վանքերն, ինչպէս նաև այլ հաստատութիւնք, իբրեւ դարաւոր ստաց-

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ (աջակողմէ կերտն եւ ձախակողմէ նեղվն)

ուածք, իբրեւ տոհմային շինուածք և իբրև պատմական յիշատակարանք, մեր փառքն ու պատիւն են :

Ամէն քրիստոնեայ Ազգեր Սուրբ Տեղեաց մէջ

ամենափոքրիկ տեղ մը, իրաւունք մը, արտօնութիւն մը ունենալու համար ամենեւին բան մըչեն խնայեր, գանձեր կը վատենն, և այդ իրաւունքն իրենց ազգին համար փառք, պատիւ, պարծանք եւ մեծութիւն կը համարին :

Եւ յիրաւի, Սուրբ Երուսաղէմի մէջ թիզ մը տեղ, եւ Ս. Տեղեաց մէջ պատկեր մը, սնտուկ մը, սենեակ մը, դարակ մը, կանթեղ մը, աշտանակ մը, բեւեռ մը, մինչեւ անգամ աւել մը և այլն դնելու համար տեղ մը ունենալ, աղգային իրաւունքի, ազգային պատուոյ, փառաց և մեծութեան նշանակութիւն ունի :

Մեք Հայերս այս ամէնն ունենալով հանդերձ, ինչք պէս ըսինք, ունիմք նաև բուն տոհմային հաստատութիւններ, սեփականութիւններ և իրաւունքներ առանց այլոց մասնակցութեան, և ունիմք Ս. Տեղեաց մէջ հաւասար մասնակցութիւն, հաւասար իրաւունք, հաւասար արտօնութիւն և քովորութիւն :

Ուստի մասնաւորապէս մեզ համար Երուսաղէմ ըսել, եւ միեւնոյն ժամանակ նորա բարձր նշանակութիւնն իսկոյն մոռանալ, և կամ Հայ անհատ մը որ կարողութեան տէր է, իւր կենաց շրջանին մէջ գոնէ՛ մի անգամ լինի, Սուրբ Երուսաղէմ այցելութեան չ'երթալ և այդ պանծալի հաստատութեանց, սեփականութեանց, հաւասար իրաւանց, ազգային փառաց, պատուոյ և մեծութեան վրայ չը գուրգուրալ չը պարծիլ, չ'ուրախանալ և այս ամէնուն վրայ չը տեղեկանալ ցաւալի բան մըն է :

Այո՛, պէտք է տեսնել զէթ մի անգամ Սուրբ Երուսաղէմն և հեռագննին աչօք դիտել այն հանդիսաւոր տրեքու մէջ, սոյն փեղիքը մտնելու ժամանակ կատարուած « Հրաշափառի » փառաւոր հանդէսն եւ ւտքը, մուտքը որ իշխանական կերպիւ է հանդէսը :

որ փառաւոր են և կը վայելեն մի միայն երեք ազգեր, Հայք, Յոյնք և Լատինք: Այո՛, տեսնելու է այդ հանդիսաւոր թափօրներն և Ս. Պատարագներն, որ ամէն ազգ իւր որոշ ազգութիւնը այդ պարագային մէջ ալ ցուցնելու համար հանդիսաւորապէս կը կատարեն:

Պիտի ջանանք ըստ կարելոյն և համառօտակի նըկարագրել այն նշանաւոր և սրբազան վայրերն և անդ կատարուած փառաւոր հանդէսներն, որք կը կատարուին թէ՛ առանձինն և թէ՛ երեք ազգաց միաբանութեամբ:

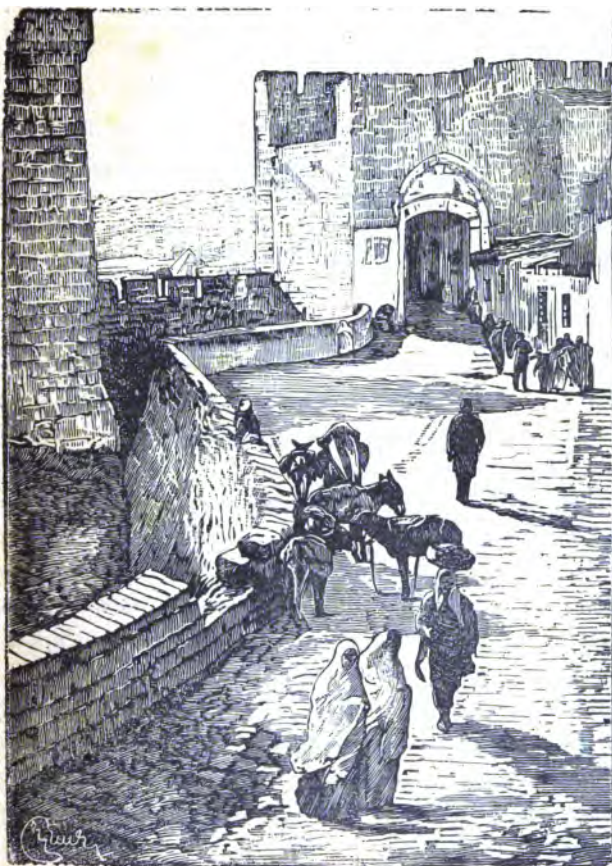
ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՅ ՎԱՆՔ ՀԱՅՈՑ

Յոսպէի դռնէն ներս մտնելով, հարիւր քայլի չափ յառաջ, մեր ձախ կողմը պատահած Յունաց ազգի նոր շէնքի երկու կողմն՝ գէպի հարաւ եղած փողոցներն, և շէնքի միջեւը եղած նոյնպէս երրորդ փողոցը Լատինաց և Խպտուց վանքերուն կը տանին: Ուղղակի եղած փողոցիաջ կողմի ընդարձակ հրապարակն՝ կ'առաջնորդէ զմեզ մեր Սուրբ Յակովբեանց վանքն:

Այս ընդարձակ հրապարակին արեւմտեան կողմն է Դաւթի բերդն, պատնէչն ու գօրանոցը, իսկ արեւելեան կողմն է Անգղիացուց եկեղեցին, զոր կառուցին 1848 թաւականին: Ասոնց առջեւէն անցնելէն անմիջապէս յետոյ ճանապարհը կը նեղնայ: Սոյն նեղ փողոցին աջ կողմը գօրանոցի ուղիղ պատն է, և ձախ կողմը մեր Ս. Յակովբեանց վանուց տուներն են: Քիչ մը յառաջանալով և վանուց սեղանատան կամարին տակէն անցնելով՝ իսկոյն կը հասնիմք վանքին մեծ դրան առաջը, որ գեղեցկաշէն և կամարակապ է, եւ յաջմէ ու յահեկէ անջիւնաւոր խորանարդ, դուռն ալ համակ երկաթ: Դրան կամարի ճակատն Արաբերէն արձանագրութիւն մը կայ, զոր շնորհած է Եգիպտոսի Սուլթաններէն Էլ-Չահիր Ապու-Մէհմէտ Սայիտ Չագմագ, 954ին Հիճրէթի (1437):

Սոյն արձանագրութեան ճիշդ մէկ օրինակն ալ դռնէն ներս դիմացի պատին մէջ գետեղուած ջրի զէ-

այիլին վրայ գրուած է, որով կ'արգիլէ այն ամէն նեղութիւններն, որք տէլի ունեցած են Ս. Յակովբեանց

ՅՈՊՊԷՒ ԴՈՒՌ

վանուց նկատումբ, և իւր խօսքը կը կնքէ հետեւեալ կերպիւ. « Ով ոք, կըսէ, եթէ այդ ամէն արգիլեալ

ներութիւնքն ու վնասները նորոգելու լինի, անիծեալ ըլլայ Աստուծոյ կողմէն : »

Դրան ներսի կողմը, վերոգրեալ Արարական արձա- նագրութեան ճիշտ ետևը՝ մարմարեայ մի քար զետեղ- ուած է հետեւեալ հայերէն արձանագրութեամբ .

ՔՐԻՍՏՈՍԻ

է

ՄԱՌԱՅ

Կարողութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ Սրբոյն մեծի Աթուշոս արեւմտեան կողման պարիսպն, գրամբս, խուցերօք և լիվաներօք . ի թուին ՌՃՂԲ. ի փառս Աստուծոյ եւ ի պարծանս եւ ի վայել- լումն օրհնեալ Ազգիս Հայոց. պաւնաւ շինողաց, աշխատողաց եւ ողորմութիւն տուողաց . ընթերցողք ողորմի տասցէ՛ք. ամէն :

ԳՐԻԳՈՐ

ՊԱՏՐԻԱՐԳ

Վանուց մեծ դրան վերի կողմը, պարսպի ճակատն քանի մը խաչքարք կան հնագոյն և կիսամաշ, որուն մի- ոյն իւրաքանչիւր չորս անկիւնն այլ եւս չորս խաչեր, սորա վերին կրկին խորշերուն՝ մէջ կան երկաթագիր տառիւք գրեալ . ՏՐ . ԱՄ . և պատուանդանին ներքեւ թՎ . ՆԵ :

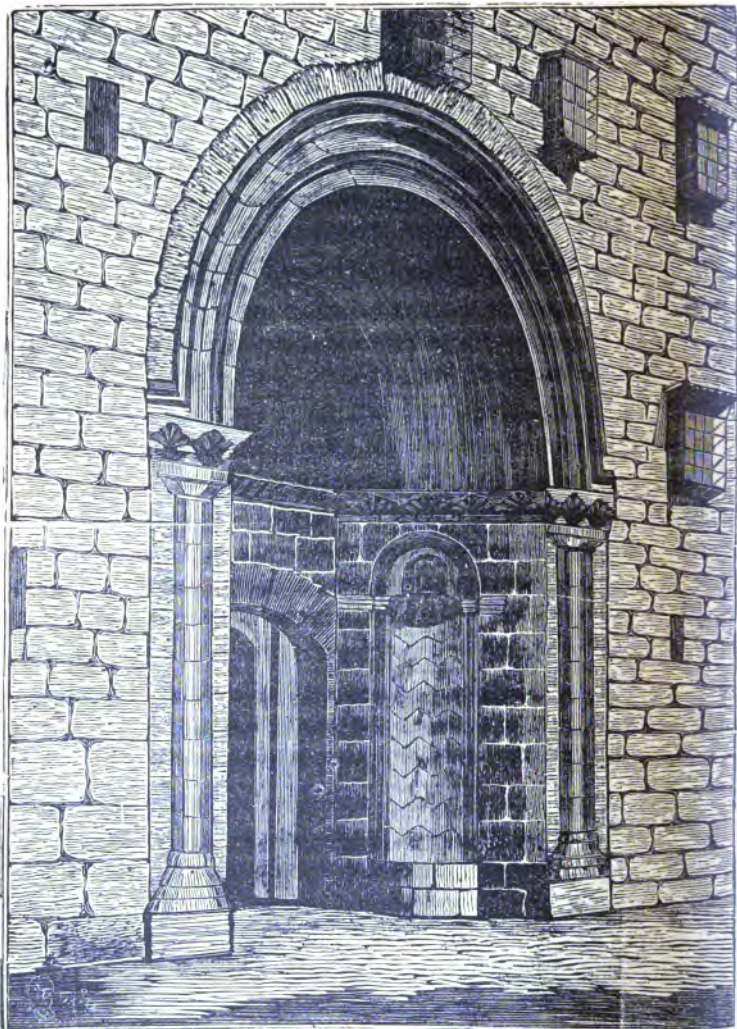
Դռնէն ներս մտնելով Աբեղայ թաղի կամարներու տակով դէպ ի հարաւ և ապա թարգմանատան դրան առջեւէն դէպի արեւելք վանուց մեծ բակը կ'ենլուի : Եթէ նորեկներն ուխտաւոր են, Հիւրընեալ (Էմիրհաճ) վարդապետն կ'առաջնորդէ զանոնք դէպի Հոգետուն, ուր ժամանակ մը հանգստանալէն և սուրճ մը խմելէն յետոյ, դարձեալ Հիւրընկալ Վարդապետի՝ առաջնոր- դութեամբ կ'երթան ի Ս . Գլխաղիւր յուխտ և յերկըր- պագութիւն :

Ուխտաւորք Սուրբ Էջմիածնայ եկեղեցւոյն դռնէն ներս մտնելով կարգաւ կը նստին նոյն եկեղեցւոյ մէջ, ուր Դարպասընկալ եպիսկոպոսը կամ վարդապետը ՅՍ . Գլխաղիւրի » անուամբ, որաչեալ մէկ մէջնիտ տուրքք իւ-

րաքանչիւր անձէ ընդունելէն եւ տօմարին մէջ արձանագրելէն յետոյ . իւրաքանչիւրին ձեռքը մոմեր տալով կը զրկէ Ս . Յակովբայ եկեղեցին , ուր , Սուրբ Գլխադրի մատրան առջեւ ծնկան վրայ կարգաւ կը նստին : Վարդապետք և դպիրք անմիջապէս կը յոհին դասին մէջէն Ռդղոց Ռոսման քաղցր շարականը երգելու , և վարդապետներէն մին ալ շուրջառաւ և ձեռքը խաչիւ , Սուրբ Ստեփաննոսի մատուռէն դուրս կ'ելնէ , խնկարկող սարկաւազին և զոյգ մոմակալ դպիրներուն հետ , Ս . Գըլխադրի դրան առջեւ վարդապետն բուրվառը սարկաւազէն կ'առնէ և կը խնկարկէ որոշեալ տեղերն , և ապա Ս . Գլխադրի մատուռը կը մտնէ և դառնալով դէպի ուխտաւորաց , նոցա բարի գայլւսան կը շնորհաւորէ , և իւրեանց ճանապարհորդութեան նպատակը ո՛րքան սուրբ և նուիրական ըլլալը յայտնելով կը յորդորէ գիրենք ջերմեռանդ ոգւով ներկայանալու թէ՛ ի Սուրբ Գլխադիրն և թէ՛ բոլոր Տնօրինական Ս . Տեղիքը :

Ուխտաւորք Ս . Գլխադրի ուխտն կատարելէ յետոյ նոյն օրը Հիւրընկալ վարդապետի առաջնորդութեամբ առաջին անգամ կ'երթան ի Ս . Յարութեան Տաճարն Տեառն մերոյ Փրկչին Ս . Գերեզմանին , յուխտ և յերկըրպագութիւն , փափաքողն կը գիւերէ անդ , եւ հետեւեալ առաւօտուն կը դառնայ ի Ս . Յակովբ : Երկրորդ օրն Դարպասընկալը իւր ընկերակից վարդապետներով կ'ելնէ ի գարպասատուն , ուր կը հրաւիրուին ուխտաւորք , որպէս զի իրենց մեծ ու գլխաւոր դարպասական տուրքն շնորհեն : Աւելորդ է ըսել թէ գլխաւորապէս սոյն դարպասական տրոց վրայ կը կայանայ Սուրբ Աթոռոյն հաստատութիւնը և պայծաթիւնը , ասոր համար ուխտաւորք կը յորդորուին Դարպասընկալի կողմանէ , իրենց հոգեւոր տուրքն աննախանձաբար նուիրել : Յետ այս դարպասական

Ս. ՅԱԿՈՎԲՅԱՆՆԵՅ ՎԱՆՈՒՑ ԴՈՒՐԸ

տուրքի՝ իւրաքանչիւր ուխտաւորաց իրենց արժանաւորութեան և թուոյն համեմատ, յարմար սենեակներ կը տրուին: Նորեկ ուխտաւորք Ս. Աթոռոյն սեղանատունէն կը կերակրուին երեք անգամ:

Ս. Յակովբայ մեծ եկեղեցին, փառաւոր, ակնապարար և հրաշագարդ շինուածք մը ունի, և կը փայլի լուսաւորութեամբ և գեղեցիկ զարդերով: Ունի 35 կանդուն երկայնութիւն և 25 կանգուն լայնութիւն:

Եկեղեցին՝ վերջին անգամ մեծ նորոգութիւն տեսած և զարդարուած է, երջանկայիշատակ Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարքի ժամանակ, ձեռնտուութեամբ իւր հայրենակից և Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Կոլոտ Յովհաննէս Պատրիարքի, ինչպէս կը վկայեն յիշատակարանք:

Աւագ խորանն և սեղանն շատ պայծառ է իւր գեղեցիկ ճարտարագործ խաչկալով, սորա տակ թաղուած է Տեառն Եղբայր արդար առաքելոյն մարմինն: Սաչկալին զանազան տեղերը, ոսկեզօծ և երկաթազիր տառիւք քանդակեալ հետեւեալ յիշատակարանք կ'ան:

Առաջինը. — Կարողութեամբն Աստուծոյ, կազմեալ կանգնեցաւ ոսկեզօծ խաչկալ, երկնահանգոյն խորանիս, Սրբոյն Յակովբայ, Տեառն Եղբոր, աստուածագիր Ս. Աթոռոյս. ամենայն Հայոց, ի թժվին ՌճՃ. երկու ամին (1723) ի Պատրիարքութեան Սրբոյ Երուսաղէմիս. և Բիւզանդիոյ. Գրիգորի եւ Յովհաննու վարդապետաց, աշակերտաց Տեառն Վարդանայ վարդապետի Բաղրշէցւոյ Հոգաբարձութեամբն. և Զանիւք կերտեցաւ. ի յիշատակ հոգւոց իւրեանց. եւ հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողաց. եւ աշակերտաց եւ ամենայն միաբանից. աշխատողաց. և ողորմութիւն տուողաց, եւ բոլոր տոհմիս՝ զՏէր Յիսուս եւ զտունս սիրողաց ընթերցողք Աստուած ողորմի ասացէք: Ամէն:

Եկրորդը. — Նորոգեցաւ ոսկեզօծ սքմն բոլոր ոսկեզօծեկի տեղեաց Սրբոյ տաճարիս. եւ այլոց, արգեամբք Ազգիս Հայոց. ի Պատ-

բիրաբուծեան Տեառն կիրակոսի Արքեպիսկոպոսի Երուսաղէմացւոյ . յամի Տեառն 1847 եւ Հոյոց 11ՄՂԶ :

Երրորդ . — Ոսկեզօծեցաւ ձեռամբ լուսկիւտարցի Մինասին . 1847 :

Անդանին եւ դասին յատակը , գոյնզգոյն քարերով եւ ճարտարապետական հիանալի արուեստով զարդարուած են , զորս շինել տուած է 1652ին Փիլիպպոս Կաթողիկոսն , որ այն թուականին յԵրուսաղէմ ուխտի եկած էր : Բեմի ճակատն քանդակուած է հետեւեալն .

Աստուծով թուին ՌճՀԹ (1730) ամին կազմեալ եղև մարմարեայ սուրբ բեմ ի յիշատակ Ակնցի Երևանեանց սարաֆ մահտեսի Սեդրեատրոսին . եւ ծնողաց եւ ամենայն զարմից նորա ի Պատրիարքութեան Գրիգորի եւ Յովհաննէս վարդապետաց . յիշեցէք եւ Աստուած սղարթի ասացէ՛ք :

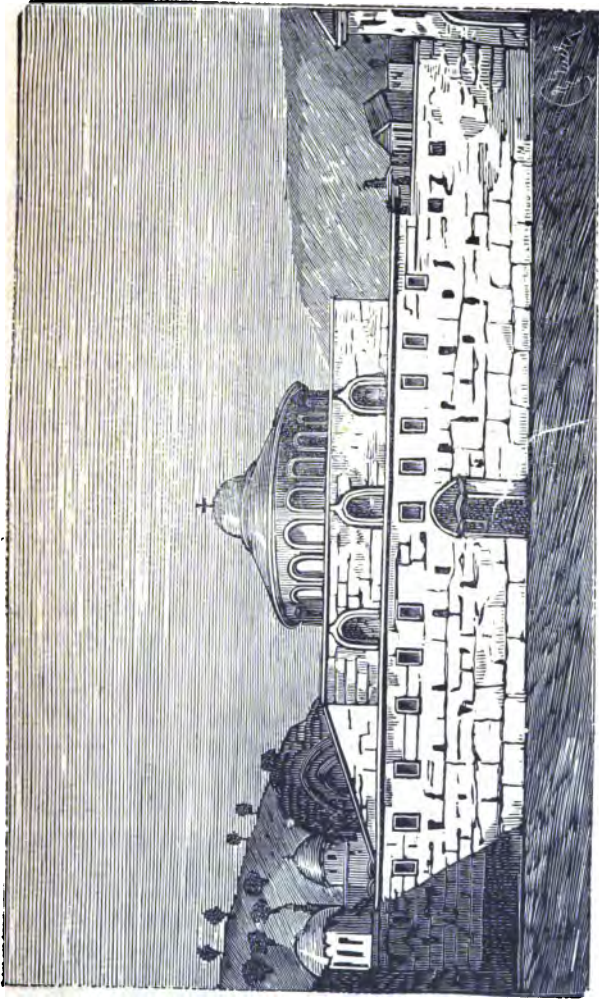
Դասին ձեղուան վրայ հետեւեալն կ'ընթեռնումք .

Նայեա ընդ արգարն Յակովբ : Գարբիէլ Պատրիարք : Եփեցաւ յամի Տեառն 1836 :

Եկեղեցին հին ատենները ըստ երկայնութեան աւելի փոքր ըլլալով , վերջէն ընդարձակուած է աւաղ սեղանի հետ քովի երկու փոքր սեղաններն դուրս քաշել տալով : Աջակողմեան սեղանն՝ յանուն Ս . Կարապետի է , ձախակողմեանը՝ յանուն Ս . Աստուածածնի :

Եկեղեցին քառակուսի քարեղէն շորս սիւներու վրայ շինուած փոքր՝ բայց խիստ սիրուն եւ պայծառ գմբէթ մը ունի ութ պատուհաններով : Գմբէթին մէջ ոսկեզօծ երկաթեայ վանդակ մը կայ , յորմէ կը կախուին բազում կանթեղներ , մէջտեղէն կախուած է մեծ ջահ մը : Սոյն գմբէթին արտաքին բոլորտիքը կ'ընթեռնումք հետեւեալ յ'շատակարանն .

Աստուծով թ ՔՄԺԴ (1765) թ Վին Ս . Յարութեան տանիքն . Ս Յակովբայ եւ բոլոր խցերաց տանիքն , որ ընդ պարսոպաւ Արք

ԳՆՈՒՆ ԳՆՈՒՆԻՍԻԱՆՈՑ ԲՈՎ

Աթուոյս եւ Ս. Հրեշտակապետի նմանազէս, բարապէս պալաթ շարեցաւ, եւ երկուստան խուց ի հիմանէ նորագաղէս շինեցաւ. ի Պատրիարքութեան Արքայ Գահիս Տեառն կարապետի Գանձակեցւոյ. կամակցութեամբ բարբ մարտնից եւ ի վայելումն Ազգիս Հայոց: Յիշեցէ՛ք ի Տէր:

Եկեղեցւոյն պարիսպներուն ներքին կողմի ամբողջ երեսները գետնէն մինչեւ երկու կանգուն բարձրութեամբ յախճապակեայ քարերով զարդարուած, եւ անկէ վեր երկու կարգ պատկերներով ծածկուած են ոսկեզօծ շրջանակներով: Երկու դասերուն մէջ եղած վարի կարգի պատկերներուն աջ կողմինը Երուսաղէմի երեւելի Պատրիարքաց, իսկ ձախ կողմինը, Հայոց Ս. Հայրապետաց պատկերները կը ներկայացնեն, Համակ զգեստաւորած: Եկեղեցւոյն մէջի վարի կարգի պատկերներն են, նշանաւոր Սրբոց եւ մարտիրոսաց նահատակութիւններն, իսկ վերի կարգիներն են, Յիսուսի Քրիստոսի տնօրէնութեան եւ Աւետարանական պատմութեանց պատկերները, նմանապէս չորս քառակուսի սիւններն ալ չորս կողմէն երկու կարգ զանազան պատկերներով ծածկուած են. իւրաքանչիւր պատկեր իւր մէջը կը պարունակէ Շղթայակիր Գրիգոր երջանկայիշատակ Պատրիարքի ժամանակ զանոնք յիշատակ ընողներուն անունները:

Եկեղեցւոյ աջակողմեան դասին մէջ Պատրիարքական աթոռին քովը փառաւոր եւ սատափազարգ կաթողիկէիւ եղած մեծ աթոռն, Տեառն Եղբայր արդար Առաքելոյն աթոռն է, ուր տարին մի անգամ, յիշեալ Ս. Առաքելոյն տօնին օրը, ժամանակին գտնուած Ս. Պատրիարքը կ'ենէն և առանց նստելու կը կայնի առաւօտեան ժամերգութեան ժամանակ, մի միայն « Փառքի բարձունս » երգին սկիզբէն մինչեւ ցաւարտունն, երբ նոյն երգն կը լրանայ Պատրիարքն կ'անց-

նի յիւր աթոռն և բոլոր դասականք կ'երթան Ս Պատրիարքին աջը կը համբուրեն , և բազում բարի տարիներ կը մաղթեն : Տեառն Եղբայր արդար Առաքելոյն Յակովբայ մարմինն յառաջագոյն այս աթոռոյն առաջը թաղուած էր , յետ ժամանակաց ասկէ վերցուելով Աւագ խորանին տակը ամփոփուած է , ինչպէս ըսինք վերև , այժմ նախկին գերեզմանատեղն ոսկեզօծ երկաթեաւ շրջանակուած է :

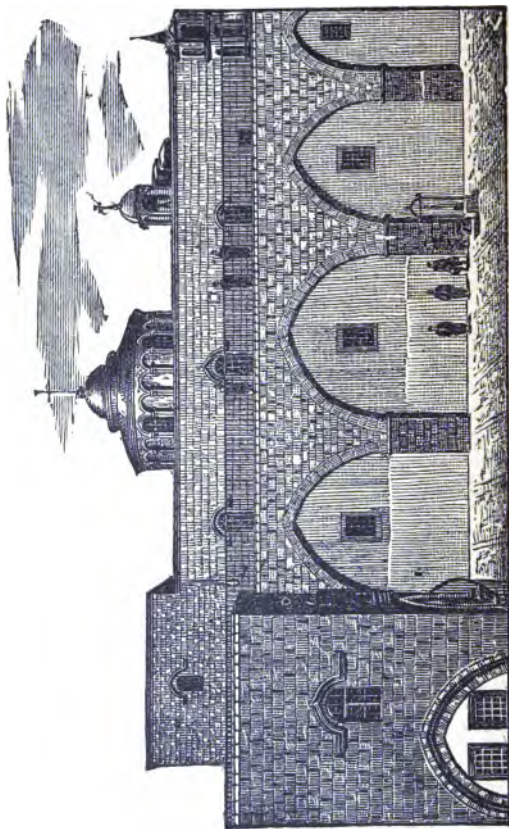
Տեառն Եղբոր աթոռոյ կաթողիկէին թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին կողմերը , հետևեալ երկու յիշատակարանք կան գրուած .

Դեսի կողմից . — Վերադիտողութեամբ Եզիազար վարդապետն կազմեցաւ Եզիսկոպոսարանս ձեռամբ մահտեսի Մեկրտանին . յիշատակ իւր և ծնողացն . ի թՎին 11ՃԻԹ :

Նեսի կողմից . — Ի թՎին 11ՄԿԱ . նոր ի նորոյ նկարագրեցաւ կաթողիկէ Սրբոյ կահոյս ի Պատրիարքութեան Տեառն թեոզորոսի երջանկափայլ Սրբազան վեհի :

Եկեղեցւոյն մէջ 26 մշտաՎառ կանթեղք կան , բաց ասոնցմէ կան նաև 200 էն աւելի կանթեղք , որք կը վառուին հանդիսաւոր տօն օրեր : Այս եկեղեցին մեծամեծ շնծայիւք և Ս . Աթոռն մեծ յիշատակօք ճոխացած է , բարեպաշտ և հարուստ ազնաւականներէ , որոց համար եկեղեցւոյն ձախակողմեան ետքի սիւնին վրայ դժուարընթեռնի երկաթ ագիլ տառիւք յիշատակարան մը կայ . էձԼԵ (1286) թՎին : Նոցա ըրած շինութեանց նկատմամբ , աջկողմեան առաջին սիւնի վրայ ուրիշ յիշատակարան մը ևս կայ դարձեալ երկաթագիր տառիւք ԸՃ (1351) թուին , որոց մէջ կը յիշատակուի նոցա ընծայած եկեղեցական անօթներն զարդերն ևն : Սոյն երկու յիշատակարաններն ալ այժմ

պատկերներու տակ մնացած ըլլալուան չը կարողա-
ցանք ընդօրինակիլ:

Ս. ՅԱՆՈՎՔԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ ԵՒ ԳՄԲԷԹԻՆ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԿՈՂՄԻ ՏԵՍԻՔԸ

Աջակողմեան դաստն գրադարանին մէջ խաչ մը
կայ գետեղուած, որու վրայ քանդակեալ է հետեւեալ
յիշատակարանն.

Յիշատակ է Սուրբ Խաչո Մելիտինի Աստուածատուր կրանեանաւորին եւ ծնողացն. ԹՎ. ՊՂԱ (1442) :

Աջակողմեան դասէն դուրս ելած ժամանակնիս, մեր աջ կողմն միջնադուռ մը կայ կամարակապ, սակայն այս դուռն այժմ երկուքի բաժնուած է հորիզոնաբար, վերի մասը ամպիոն շինուած է, ուր կը կարդացուի Յայսմաւուրքը, վարի մասի սատափեայ դռնէն ներս Ս. Ստեփաննոսի մատուռը կը մտնուի :

Դրան փեղկերուն վրայ հետեւեալ յիշատակարանն գրուած է :

Յիշատակ է գուռնո Տարսիտիցի մահտեօի Մելիտոնին վանն կենաց իւրեան եւ կենակցւոյն մահտեօի Նազլուին, եւ մահտեօի զաւակացն եւ ծնողացն հոգւոց. Ի ԹՎին ՌՃՁԲ :

Ս. Ստեփաննոսի մատուռն երկու քառակուսի սիւներու վրայ կառուցեալ է եւ ունի երեք սեղան : Աւագ սեղանն է՝ յանուն Ս. Ստեփաննոսի Նախավկայի, աջակողմեանն՝ յանուն Ս. Լուսաւորչի, իսկ ձախակողմեանն՝ յանուն Ս. Կիւրղի՝ Հայրապետին Երուսաղէմայ : Այս վերջնոյն սեղանաքարին տակը գետեղուած է հին մկրտութեան այն աւազանը, որուն մէջ Սուրբ Հայրապետն Կիւրեղ, հարիւր հազար հրեայք մկրտեց Երեւման Խաչին պատճառաւ : Սեղանին վրայ հետեւեալ յիշատակարանն կայ .

Կամօքն Աստուծոյ նոր ի նորոյ շինեցան Ս. Ստեփաննոսի Նախավկայի եւ որոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի խորանքս մեծաւ աշխատութեամբ Գրիգորի և Յովհաննու վարդապետաց, եւ Վէբիւ Յովհաննէս վարդապետին եւ ամենայն միաբանից. Ի յիշատակ եւ փրկութիւն հոգւոց մերոց եւ բոլոր ազգիս Հայոց. Ի ԹՎ. ՌՃՀԳ :

Ս. Ստեփաննոսի մատրան հիւսիսային արեւմտեան կողմն երկավթեայ փոքր դուռ մը կայ, ուրկէ կ'երթուի

մոմատունը, մառանատունն, և այլ ուրիշ տեղեր եւ թաղեր:

Սոյն մատրան մէջ է մկրտութեան սուրբ ակազանը, ուր կը մկրտուին ուխտաւորաց երախայք: Աստ կը գլխատաւորին ժամարարք: Այս մատրան արեւելեան հարաւային անկիւնն եղած փոքրիկ դուռն իւղատան դուռն է:

Ս. Ստեփաննոսի սատափեայ դրան արեւմտեան կողմը պատին վրայ եղած Տէրունական պատկերն Ս. Յակովբայ բաժակարբու առաքելոյն գլխատումը կը ներկայացնէ, որուն առջեւ կճեայ սպիտակ սեղանաքար մը կայ 10 թղաչափ երկայնութեամբ և 2 թղաչափ լայնութեամբ, որուն վրայ դրուած է աշտանակ մը և կախուած է մշտավառ կանթեղ մը: Յիշեալ Առաքելոյն տօնին օրն այս սեղանին առջեւ շարժական սեղան մը կը զարդարուի:

Սոյն պատկերի աջ կողմն է Գլխադիր Ս. Յակովբայ մատուռն: Դուռն սատափազարդ է եւ ամենագեղեցիկ յօրինուած: Աստ ամփոփուած է Առաքելոյն դըլուխը, զոր գլխատեց Հերովդէս Ագրիպաս չորրորդապետն, ի կեսարիա Պաղեստինի, յամին 42 կամ 43ին, և հրեշտակի միջոցաւ նորա դըլուխը բերուեցաւ Ս. Աստուածածնի, Յովհաննու Աւետարանչի և Տեառն Եղբայր Յակովբայ արդարոյն դիմացը, որք նստած կը սգային նորա մահուան վրայ: Ս. Աստուածածնի հըրամանաւ ամփոփուեցաւ արիւնամած գլուխն այս տեղ և կը գտնուի մինչեւ ցայսօր:

Մատուռն ունի հինգ քայլաչափ երկայնութիւն և երեք քայլաչափ լայնութիւն: Սեղանն կիսագնտակ ուղորածեւ է ամբողջ սպիտակ կճեայ քարերով շինուած, զարմանակերտ փորուածովք և քանդակօք: Մատրան յատակն նաև զարդարուած է բազմադոյն

Կճեայ քարերով: Սուրբ փոսն՝ ուր ամփոփուած է Ս. Առաքելոյն պատուական գլուխն, արծաթապատ է, և շուրջն վեց կանթեղ կայ կախուած մշտովառ, Մատուռն ունի բոլորաչէն կաթուղիկէ մը, չորս փոքրիկ լուսամուտով, կաթուղիկէն՝ որուն վրայ պատին մէջէն կամար մը դարձուած է, կ'երեւի նաև Ս. Եկեղեցոյն մէջէն: Սոյն մատրան զարդարումն ըրած է 1727ին Շղթայակիր Գրիգոր Ս. Պատրիարքն: Աեղանի ճերմակ մարմարիոնի վրայի յիշատակարանն անընթեռնլի եղած է, բայց սատափեայ դրան վրայի յիշատակարանն է հետեւեալն.

Գեղեցիկ գունն շինեցաւ ի Պատրիարքութեան Տեառն Գրգրիկ և Տեառն Յովնանու վարդապետացն. վառն Գլխազրի Սբբոյն Յակովբայ. և է յիշատակ կամարկապցի Նազարի որդւոյն օրհնել մահտեաց. Մակարին. Առաքելին, Մարտիրոսին և Յարութիւնի եւ ծնողացն եւ ամենայն զարմից նոցա. ընթերցողք յիշեցէք եւ Աստուած ոգորմի ասացէք. ի ԹՎին ՌՁԶ: Շինեցաւ ի Յակովբ ծառայէ:

Ս. Գլխազրի մատուռն իւր սատափեայ դռնէն զատ ևս ունի դուռ մը յարեւմուտս, որուն առջևը ամենափոքրիկ քառակուսի բակ մըն է: Այս բակին հիւսիսային երկաթեայ դուռն որ վարագուրով ծածկուած է և միշտ գոց կը մնայ, Ս. Մինասայ մատրան դուռն է, որուն ներսը յախճապակեայ պատերը զարդարուած են գեղեցիկ վարագոյրներով, և ամէն տեսակ հասարակ եւ ընտիր գաւազաններով: Այս մատուռն երեք սեղան ունի, աջակողմեանն շինուած է յանուն Ս. Մինասայ, ձախակողմեանն յանուն Ս. Սարգսի, իսկ այս երկու սեղաններուն միջեւը կամարի կէս սիւնին վրայ եղած սեղանն ալ յանուն Ս. Յարութեան է: Մատրան արեւմտեան հիւսիսային անկիւնն է աւանդատան կամ գանձարանի դուռն, որ վա-

մոմատունը , մառանատունն , և այլ ուրիշ տեղեր եւ թաղեր :

Սոյն մատրան մէջ է մկրտութեան սուրբ ականքը , ուր կը մկրտուին ուխտաւորաց երախայք : Աստ կըզգեստաւորին ժամաւորքը : Այս մատրան արեւելեան հարաւային անկիւնն եղած փոքրիկ դուռն իւղատան դուռն է :

Ս . Ստեփաննոսի սատափեայ դրան արեւմտեան կողմը պատին վրայ եղած Տէրունական պատկերն Ս . Յակովբայ բաժակարբու առաքելոյն գլխատումը կը ներկայացնէ , որուն առջեւ կճեայ սպիտակ սեղանաքար մը կայ 10 թ զաչափ երկայնութեամբ և 2 թ զաչափ լայնութեամբ , որուն վրայ դրուած է աշտանակ մը և կախուած է մշտավառ կանթեղ մը : Յիշեալ Առաքելոյն տօնին օրն այս սեղանին առջեւ շարժական սեղան մը կը զարդարուի :

Սոյն պատկերի աջ կողմն է Գլխադիր Ս . Յակովբայ մատուռն : Դուռն սատափազարդ է եւ ամենագեղեցիկ յօրինուած : Աստ ամփոփուած է Առաքելոյն դըլուխը , զոր գլխատեց Հերովդէս Ագրիպաս չորրորդապետն , ի կեսարիա Պաղեստինի , յամին 42 կամ 43ին , և հրեշտակի միջոցաւ նորա գլուխը բերուեցաւ Ս . Աստուածածնի , Յովհաննու Աւետարանչի և Տեառն Եղբայր Յակովբայ արդարոյն դիմացը , որք նստած կը սգային նորա մահուան վրայ : Ս . Աստուածածնի հըրամանաւ ամփոփուեցաւ արիւնամած գլուխն այս տեղ և կը գտնուի մինչեւ ցայսօր :

Մատուռն ունի հինգ քայլաչափ երկայնութիւն և երեք քայլաչափ լայնութիւն : Սեղանն կիսագնտակ ուղորածեւ է ամբողջ սպիտակ կճեայ քարերով շինուած , զարմանակերտ փորուածովք և քանդակօք : Մատրան յատակն նաև զարդարուած է բազմազոյն

կճեայ քարերով: Սուրբ փոսն՝ ուր ամփոփուած է Ս. Առաքելոյն պատուական գլուխն, արծաթապատ է, և շուրջն վեց կանթեղ կայ կախուած մշտապառ, Մատուռն ունի բոլորաչէն կաթուղիկէ մը, չորս փոքրիկ լուսամուտով, կաթուղիկէն՝ որուն վրայ պատին մէջէն կամար մը դարձուած է, կ'երեւի նաև Ս. եկեղեցւոյն մէջէն: Սոյն մատրան զարդարումն ըրած է 1727ին Շղթայակիր Գրիգոր Ս. Պատրիարքն: Սեղանի ճերմակ մարմարոնի վրայի յիշատակարանն անընթեռնի եղած է, բայց սատափեայ դրան վրայի յիշատակարանն է հետեւեալն .

Գեղեցիկ գուռն շինեցաւ ի Պատրիարքութեան Տեառն Գըրիգորի և Տեառն Յովհաննու վարդապետացն. վառն Գլխազրի Սրբոյն Յակովբոյ, և է յիշատակ կամարկապցի Նազարի որդւոյն օրհնեալ մահտեսաց. Մակարիոն, Առաքելին, Մարտիրոսին և Յարութիւնի եւ ծնողացն եւ ամենայն զարմից նոցա. ընթերցողք յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի թոացէք. ի ԹՎին Ռ՛ՁՁ: Շինեցաւ ի Յակովբ ծառայէ:

Ս. Գլխազրի մատուռն իւր սատափեայ դռնէն զատ ևս ունի դուռ մը յարեւմուտս, որուն առջևը ամենափոքրիկ քառակուսի բակ մըն է: Այս բակին հիւսիսային երկաթեայ դուռն որ վարագուրով ծածկուած է և միշտ գոց կը մնայ, Ս. Մինասայ մատրան դուռն է, որուն ներսը յախճապակեայ պատերը զարդարուած են գեղեցիկ վարագոյրներով, և ամէն տեսակ հասարակ եւ ընտիր գաւազաններով: Այս մատուռն երեք սեղան ունի, աջակողմեանն շինուած է յանուն Ս. Մինասայ, ձախակողմեանն յանուն Ս. Սարգսի, իսկ այս երկու սեղաններուն միջեւը կամարի կէս սիւնին վրայ եղած սեղանն ալ յանուն Ս. Յարութեան է: Մատրան արեւմտեան հիւսիսային անկիւնն է աւանդատան կամ գանձարանի դուռն, որ վա-

ըզուրով ծածկուած է , ուրկէ ներս կը պահուին Ս . Եկեղեցւոյ բոլոր զարդերն , անօթներն և զգեստներն , որոց պահպանութիւնը յանձնուած է Աւազ լուսարար Եպիսկոպոսի մը , որ անկէ զատ ո՛չ ոք կարող է մտնել դանձարանի մէջ :

Ս . Մինասայ մատրան արտաքին փոքրիկ բակին հարաւային սատափեայ երկփեղկեայ դրան արեւմտակողմն ուրիշ մատուռ մը ևս կայ , յանուն Ս . Մակարայ , դարձեալ սատափեայ երկփեղկեայ դռնով , ներսը արեւելեան սեղանին ներքեւ ամփոփուած է յիշեալ սուրբին մարմինը : Մատրան հիւսիսային կողմն կճեայ ճերմակ քարով նեղ սեղան մը եւս կայ , յանուն Ս . Լուսաւորչայ րոյ տակ նոյն սուրբի նշխարքէն մաս մը կայ թաղուած : Այս մատրան մէջ կը նստի միշտ արանց խոստովանահայր վարդապետն :

Հետեւեալ յիշատակարանք կան այս մատրանց մէջ :

Ս . Մինասայ երկաթեայ դրան վրայ . — Յիշատակ է դուռն այս սեմքն հանդերձ Մահտեսի Սարգիս բարեպաշտ խոյճային , ի ծնողացն Մահտեսի Յովհաննէսին : Եւ Մահտեսի Հեղինէին եւ ամենայն զարմից նոցին ՌճՁԲ (1733) :

Ս . Մինասայ սասափեայ դրան վրայ . — Յիշատակ է Առուածատէր Տարսիաթցի Մահտեսի Մելիսոնին եւ կողակցւոյն Հանի Նազուին , եւ իբր նուան ծաղկի ի կարկառ մահուն յանկարծահարեալ . ի քառութիւն հոգւոյ Հանի Սեբրաքին եւ կենդանի որդւոյն Հանի Գրիգորին եւ Հանի Գեորգին եւ ամենայն զարմից նոցա . ՌճՁՁ (1737) :

Ի վերայ սասափեայ դրան Ս . Մակարայ . —

Աստուած ողորմի Տէր Մինասին
Որ հոգաց զամենայն ծախս սորին
Գուռն յիշատակ Ս . Գլխազրին
կազմեալ ձեռամբ Մելիսոնին
Տեսողքդ անէք զՏէր ողորմին
Համայն ազգի նախնեաց նորին
Ի թվին ՌճԺԱ :

Ս. Մակարայ մասրան հիւսիսային սեղանին վրայ . — Եւզղուզ աղայի փրկչին ծառայ . շինեաց զտապան Ս. Մակարայ . Լուսաւորչին եւ մասը սաս . բարեհօտել միշա զատարաստ , յամի տեառան 1751 . եւ հացոց թժին ՌԲՃ . Ի Պատրիարքութեան Յովորայ :

Ս. Մակարայ մատրան առջեւը առանձին երկաթեայ դրապիզոնով բաժնուած է , եւ կը կոչուի Գըլխադրի դաս , ուր կը կայնին եկեղեցականք եւ դպիրք , երբ Ս. Պատարագը՝ Ս. Կլխադրի , Ս. Մինասայ , կամ Ս. Մակարայ մատուռներուն միոյն մէջ կը կատարուի : Այս դասին մէջ ալ Պատրիարքական աթոռ մը կայ :

Երկաթեայ դրապիզոնին վրայ ոսկեզօծ գրուած է հետեւեալ յիշատակարանն :

Ի Պատրիարքութեան Տ. Պետրոսի , զթրապիզօքս երկաթեայ Ի նորոյ շինի . ի յիշատակ ինքեան նախնեաց ամենի . ծնողացն հօգեւոր եւ մարմնաւորի թարգման Մահտեօի Աւետիքին , որ տեղ եաւ , վանեցի . արդեամբքն իւրով եթող յիշատակ բարի . Ի Ռ . երկհարիւր քառասուն հնգի . տեսողքդ եւ վայելողքդ տաջիք զըզրմի :

Եկեղեցւոյն ձախակողմն է Էջմիածնի անուամբ եղած եկեղեցին , ուր կը մտնուի եկեղեցւոյ մէջէն , և փառաւոր , կամարակապ եւ սիւնազարդ միջնադուռնէ մը որ Ս. Ստեփաննոսի մատրան դրան դիմացը կ'իյնայ , այս դուռն երկու փեղկ ունի հունփայ փայտէ ուրոյ վրայ հետեւեալ յիշատակարանք կան քանդակուած : Ի վերայ առաջին փեղկին :

Գուռնս հունփայ յիշատակի , Սարգիս անուն վարդետի , Ղանտիլ անուն այս վարդետի , սա աշակերտ գոլ անուանի , եւ ծնողացն իսկ սորին , Տէր Յովակիմ եւ Աբելզարին , եւ եզբարց եւ քեռն ընդ սոսին . Տէր Աւաքելին , Շմաւոնին , այլ եւ իւրոցն աշակերտաց եւ ախնայն ազգականաց . հազար հարիւր վաթսուն ի թիւ . տուք ողորմիս լիով սրտիւ :

Ի վերայ միւս փեղկին .

Դուռնս հունփայ էջմիածնայ, ի մէջ Սրբոյն Յակովբայ. Ղանտիլ անուն վարդեօթի, Անտարայի եւ մահտեօի, իւրոյ հողայն է յիշատակ, եւ ծնողաց իւրոց համակ. Առաքելին եւ Ղուգրեթին. եւ կողակցացն ընդ նոսին, երեք եղբարցն քւերն եւ Ախլւղարին եւ իւր սրբւոյն Սեֆէրին եւ գտերցն հանգերձ սոցին, որք հանգիպիք սուք զողորմին:

Եկեղեցին խորան մը ունի յանուն Ս. էջմիածնայ, զոր Եղիազար Պատրիարքն (Կաթողիկոս) շինել տուած է թէ՛ եկեղեցին եւ թէ՛ Սաչկալն 1670 թուականին, եւ միեւնոյն թուականին մեռոն օրհնած է սոյն եկեղեցւոյն մէջ: Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքն 1725 ին նորոգութիւն ընելով, եկեղեցւոյ դասին հարաւային պատին կից խորանաձեւ եւ փոքր կաթողիկէիւ սեղան մը կանգնած է յանուն Ս. Մինայի, որուն ներքեւ դըրած են այն խոշոր եւ նուիրական քարերն, որոց մին Սինէական լեռնէն, մին Թափորական լեռնէն եւ մին ալ Յորդանան դետէն բերուած են, ինչպէս կը յիշատակէ Հաննէ պատմագիրն: Եկեղեցւոյ երկայնութիւնն 35, իսկ լայնութիւնն 10 կանգուն է, դասաբլուին Պատրիարքական աթոռ մը կայ, հոս կը կանգնին կանայք եւ հոս կը մնայ կանանց խոստովանահայր վարդապետն: Էջմիածնայ եկեղեցւոյն մէջ գտնուող յիշատակարանք .

Ա. ի վերայ խաչկալին .

Յիշատակ է գեղեցիկ խաչկալս Ակնցի Երեւանեանց սարաֆ պեղիրկեան պաշը մահտեօի Սեղբեսորոսին. եւ կողակցայն մահտեօի Արեգնազին եւ ծնողաց նոցա եւ ամենայն զարմից եւ զաւակաց նոցա. ի Սուրբ Քաղաքն Երուսաղէմ, Աստուածադէր Աթուռն Սրբոյն Յակովբայ, ի Սուրբ խորան էջմիածնի. ի Թվին ՌՃՁԲ. [1733]: Յիշեցէ՛ք եւ Աստուած ողորմի առացէ՛ք:

Բ . Ի ճակատ բեմի .

Ի Պատրիարքութեան Տեառն Գրիգորի վեհին, կազմեցաւ մարմնաբան Ստոր Էջմիածնի խորանի արդեամբ Ակնցի Երեւանեաց մահտեսի Սեդրեարստին: Ի յիշատակ իւրն եւ ամենայն զարմից իւրոց. Ի ԹՎրն ՌձՂԱ (1742): Յիշեցե՛ք եւ Աստուած ողորմի ասացէք. ամէն:

Գ . Ի վերայ շարժական խաչքարին, որ ի սեղանի .

Տէր Աստուած. Յիսուս Քրիստոս Ի ԹՎին ՌձՀԶ (1727) ամին: Կանգնեցաւ Ս. Խաչն բարեխաւս առ Աստուած վանն Կամարակայցի Նազրի ողուշն մահտեսի Մակարին, մահտեսի Առաքելին, մահտեսի Մայտիրոսին, մահտեսի Յարութիւնին եւ կողակցաց եւ ողուցն նոցա եւ ծնողաց եւ համայն զարմիցն:

Դ . Եկեղեցւոյ Հիւսիսային պատին վրայ, ի վերայ խաչքարին .

Ի Պատրիարքութեան Տեառն Պետրոսի, նորագուակ Արհիեպիսկոպոսապետի, յախճապակեցաւ բոլոր Տաճարս Ս. Էջմիածնի, Պաշտպանիկեանեան մահտեսի Յովհաննէսի, որ է տեղեալ Կեսարացի. եւ է յիշատակ խոհմագոյն աղայի, եւ վանն իւր հոգւոյն կենդանի, եւ Էրկու ողուցն Կարապետի եւ Սարգսի, եւ իւր ննջեցելոց հոգւոյն համայնի. եւ որ հանգիպիք երկիրագոգանել Աբբայ Խաչիս, ընթերցողքդ ասացէք հայր մեզայիւ մի ողորմեա, Աստուած զձեզ ողորմեացի. Ի ԹՎին ՌՄԽԳ (1794):

Էջմիածնայ եկեղեցւոյն հարաւային արեւմտեան կողմէն, պատին կից 16 աստիճաններով կանանց վերնատունը կ'եննուի, ուր կան երկու փոքրիկ սեղաններ: մին՝ յանուն Պայծառակերպութեան, միւսն՝ յանուն Ընթրեաց: Այս սեղաններու վրայ որոշեալ օրեր պատարագ կը մատուցուին: Վերնատունը 1835 թուականին նորոգեցաւ Գարրիէլ Պատրիարքին օրով, ինչպէս նաև Ս. եկեղեցւոյն ամբողջ ծեփերը նորոգուեցան աշխատութեամբ և ջանիւք, Կ. Պոլսոյ Պատրիարք Աղբիւսեան Կողմէն երջանկայիշատակ Տ. Պօղոս Արքեպիս-

կոպոսին, որ կառավարիչ ընտրուած էր Ազգային տնօրէնութեամբ, Ս. Աթոռոյն պարտուց ներքեւ ինկած միջոցին :

Վերնատունէն վար իջնելով և Ս. Էջմիածնի միջնադռնէն վերստին Ս. Յակովբայ եկեղեցին մտած ժամանակնիս, իսկոյն աջ կողմերնիս, Հայրապետաց պատկերներու կարգին միաիեղկ սատարեայ դռու մը կ'երևի, պատին մէջէն ՁԱ աստիճանաւ վեր կ'ելնուի, անդ ձախ կողմերնիս եկեղեցւոյն մէջ նայող պատուհան մը կայ պատշգամով և աջ կողմերնիս պատուհան մը եւս որ կը նայի Ս. Էջմիածնայ եկեղեցւոյն տանիքին վրայ : Ասկէ 3 աստիճան վեր դռնէ մը ներս կը մտնենք մատրան մը մէջ որ շինուած է յանուն Սուրբ Պօղոսի առաքելոյն եւ որ եկեղեցւոյ ձախակողմեան սեղանոյն վրայ է մատրան հիւսիսային կողմն եղած փոքր դռնէն 12 աստիճան վեր, և աւագ սեղանի ետեւի պատին մէջ նեղ անցքէն երթալով եւ փոքր դռնէ մը 12 աստիճան վար դարձեալ մատուռ մը կայ յանուն Ս. Պետրոսի Առաքելոյն, այս մատուռն ալ եկեղեցւոյ աջակողմեան սեղանոյն վրայ է : Սոյն երկու մատուռներն երկու մեծ կամարաձեւ պատուհաններ ունին երկաթեայ պատշգամներով, որք եկեղեցւոյ երկու դասերուն վրայ կը նային : Այս մատրանց մէջ ալ Ս. պատարագ կը մատուցուին, յիշեալ Առաքելոց տօնին և տարուան մէջ ուրիշ մի քանի անգամ որոշեալ օրեր : Սոյն մատրան սանդուղիին ստորոտը գտնուած ներքին փայտեայ դռան վրայի յիշատակարանն է :

Կապն դրամբ, Ս. Տաճարի. սա յիշատակ անջնջելի, որ է յանուն Ս. Պետրոսի, հեղահողոյն յառնէնի. առաքելոց մեծաց . . . եւ որում . . . թ. Պի :

Եկեղեցւոյ մէջ, Ս. Գլխադրի դասուն Պատրիար-

քական աթոռին ետեւը, որ արդէն տեսանք, դուռ մը կայ փոքր, երկաթեայ փեղկով, ուրկէ մտնելով պատին մէջէն, 30 աստիճաններով վեր Ս. Նշանի խորանը կ'ելնուի, որուն այժմեայ պատշգամէն Ս. Եկեղեցւոյն մէջ կը նայուի: Ժամանակին այս տեղ կը պահպանուէր Կենաց Փայտն: 1722—23ին, Գրիգոր Շրթայակիր Ս. Պատրիարքն սեղան մը կանգնեց եւ պատշգամներով տեղն լայնցուց, և քովը առանձին դարակ մը շինել տուաւ Կենաց Փայտին համար:

Սոյն մատրան կից ուրիշ դուռ մը կայ, ուրկէ, կը մտնուի յանուն երկոտասան առաքելոց շինուած այլ մատուռ մը, որ 5 կանգուն երկայնութիւն և 4 կանգուն լայնութիւն ունի, միակ սեղանով:

Սոյն մատրան արեւմտեան կողմը երկու աստիճանաւ խիստ փոքր դուռ մը կայ, ուրկէ փոքր՝ բայց հին տանիս մը կ'ելնեմք, որոյ հիւսիսային կողմը սեղան մը կայ յանուն Ս. Համբարձման: Թէ՛ Ս. Նշանի, Թէ՛ Երկոտասան Առաքելոց և Թէ՛ սոյն Համբարձման մատրանց սեղաններուն վրայ տարին մի քանի անգամներ Ս. Պատարագ կը մատուցուին որոշեալ օրեր:

Հին ժամանակէն մնացած վերոյիշեալ Ս. Համբարձման սեղանոյն բակի պատերուն վրայ, զետեղուած շատ հին խաչքարեր կան, որոց գրերն այժմ եղծուած և անընթեռնլի եղած են: Մի խաչքար կայ միայն բեւեռագամ ի կեդրոնի, որուն վրայ հետեւեալ յիշատակագրութիւնն կը գտնուի.

ԹՎ. ԻԱ. ԵՍ Առաքել կանգնեցի զխաչս ծնողիս իմ Զաքարիա յիշեցէք ի Գրիստոս. ամեն:

Ասկէ վերստին Ս. Եկեղեցւոյն մէջ իջնելով, եւ արեւմտեան մեծ դռնէն դուրս, փոքրիկ գաւիթը կ'ել-

ներք: Եկեղեցւոյն մեծ դրան վրայ դատաստանի մեծ պատկեր մը նկարուած է, և սորա երկու կողմերն ալ ուրիշ զանազան պատկերներ: Դրան երկու կողմը դարակի ձեւով երկու պատարագամատոյց սեղաններ կան, աջակողմեանը յանուն Ս. Գէորգայ, իսկ ձախակողմեանը՝ յանուն Ս. Նիկողայոսի: Այս սեղաններու վրայ 1187—1194 Եօթը տարի Ս. Պատարագ մատուցուած է, երբ այն ժամանակ Միաբանք չէին կարող ի Ս. Եկեղեցին մտնելու⁽¹⁾: Այժմ տարուան մէջ յատկացեալ օրեր Պատարագ կը մատուցուի սոյն երկու սեղաններու վրայ ևս:

Եկեղեցւոյն մեծ դրան ներքին կողմն ծեփին վրայ դրուած է հետեւեալն.

Յեա առ Տէր փոխելոյն Յովհաննու Ս Պատրիարքին Զմիւռնիացւոյ, դուռս այս հանդերձ ժեփօմն նորոգեցաւ ծափիւք մեծի Ս. Եկեղեցւոյս լուսարար թովմաս խաչատուրեան Տիարպէքիոցւոյ. ի յիշատակ կենդանեացն եւ ննջեցելոց. յամի Տեառն 1863 Նոյեմբեր 20:

Եկեղեցւոյն սոյն մեծ դրան հիւսիսային կողմն ուրիշ դուռ մը եւս կայ, « Գլխադրի դուռ » անուամբ, ուրիշ սովորաբար եկեղեցականք կը մտնեն, երբ Ս. Եկեղեցի կուգան: Սոյն դրան ներքին կամարին հարաւային կողմը գրուած հետեւեալ յիշատակարանը կայ:

Ի թուականութեանս ազգիս արամի,
 ԼիւնՄ(2) յոյժ երկարեւն այլ միով յանգի.
 Կրունք սուրբ եկեղեցւոյս նորպէս զարդարի,
 Կերպակերպ պատկերօք խորհրդօք լինի.

(1) Սորա պատճառն 1890ին հրատարակուած Գեր. Աստուածատուր եպիսկոպոսի Երուսաղէմի երկհատոր Պատմութեան մէջ. երես 153—163, ընդարձակօրէն պատմուած է:

(2) 1235 [1786].

Ի Պատրիարքութեան աթոռոյս մեծի
Տեառն մերոյ Պետրոսի վեհի .
Որ յիւրոց իսկ արդեանցն լինի ,
Առ ի պայծառութիւն նորոյս Սիօնի .
Որ ոյց մտանէք ընդ գրուեսն հայցի ,
Ասել լի բերանով Աստուած ողորմի .
Վասն փրկութեան իւրն վտանգաց մեծի ,
Եւ վասն ննջեցելոցն իւրոց ամենի :

Գաւթին մէջ Պատրիարքաց եւ Եպիսկոպոսաց գե-
րեզմանաքարեր , եւ ՉՉ կտոր եւս հին Խաչքարեր եւ
արձանագրութիւններ կան , չորս կողմի պատերուն եւ
սիւններուն վրայ զետեղուած , որոց շատերուն վրայի
յիշատակարաններն մաշուած լինելով , անընթեռնի են .
իսկ անոնք որ կը կարդացուին հարկ կը համարիմք աստ
դներ :

Տապանագիր Աբրահամ Գ . Պատրիարքի .

Այս է տապան եւ պահարան Սրբազնեալ մայմնոյ Տեառն Աբ-
րահամու եպիսկոպոսի Երուսաղէմացւոյ երջանիկ Պատրիարքի Սըբ-
բոյն աթոռոյս որ հանգի ի իշխանութեան Սալահատինի : Թվին ՈԽ
եւ Ա (1192) :

Տապանագիր Դաւիթ Պատրիարքի .

Տապանս այս որ կայ աստի , է գերեզման առ Տէր Դաւթի ,
երջանիկ եւ սուրբ հեղինակի , ըզձեզ աղաչէ աղբւսելի . յիշման
առնել ըզա արժանի : Թվին ԶԷ (1321) :

Տապանագիր Վարդան եպիսկոպոսի .

Այս է հանգիստն Տէր Վարդանայ , կարուց եպիսկոպոսին եւ
մեծ սուգ եթող եղբաւր Յովհաննիսի , որ կարգայք յաղաւթս
յիշեցէք : ԹՁԷ (1638) .

Խաչքարք եւ այլն .

Ա . Տէր Մինաս Զուգայեցի ՌկԳ .

Բ. Մեղիտինցի Աստուածատուր կրանաւոր. ՊՂԱ:

Գ. Ի թիւ Քրիստոսի՞ Ո եղեալ էր խաչս յորմ՝ Ս. Յակովբայ . . . . . : Քրիստոսի 1835 եղաք ի նորաշէն վերնատունս :

Դ. Յով. արեղս Արիսողոմ. թովին ՊԿԶ.

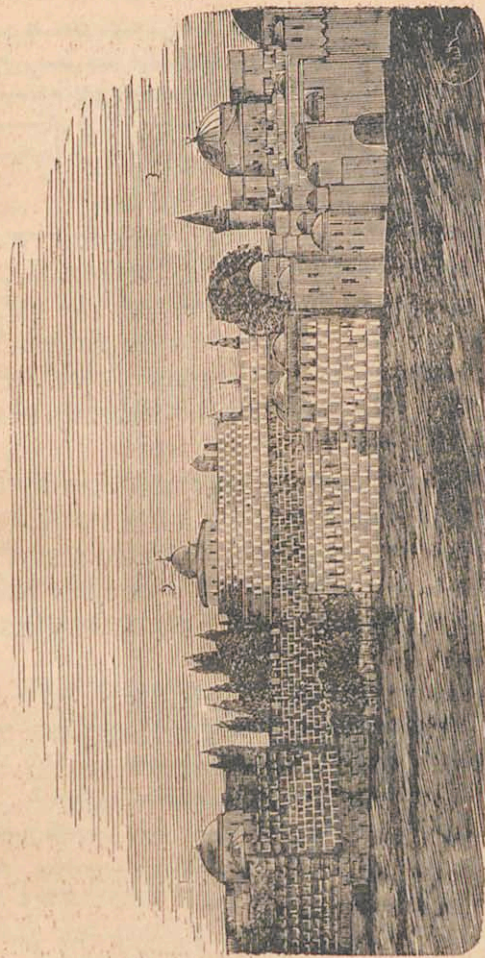
Ե. Կանգնեցաւ Ս. Նշանս ի բարեխաւսութիւն Յեւատ Մէլիքին եւ մաւրն Նաղիսաթուռնին ի թովին ԶԹ (1460):

Զ. Յարեթաւս Ս. Նշանքս, Քարամին, Սարամին, Պարազին թովին ՊՂ. (1441):

Է. Հաղար հարիւր տասն երկուսին, կազմի խցերս բոլորովին . յաւուրս մեծի գահակալին, եղիաղար Տեառն վեհին. որք հանհանդիպիք տուք զղղրմին աշխատողացն եւ պատճառին:

Եկեղեցւոյ դաւթի հարաւային արեւելեան անկիւնը կախուած են, երկաթեայ և տախտակեայ կոշնակներն, սոյն կոշնակաց քով եղած դուռն վանուց մեծ գաւիթը կը տանի, գաւթին հիւսիսային արեւմտեան և արեւելեան անկիւնները եղած աստիճաններն Աբեղայ քաղ կ'առաջնորդեն, իսկ հարաւային արեւմտեան անկիւնը եղած 30 աստիճաններով մեծ դուռն ալ՝ վանուցս Պատրիարքարանը կ'առաջնորդէ :

Աստիճաններէ վեր ելած ժամանակնիս կողմնակի սենեակներ են, որ Ս. Մինասայ քաղ կը կոչուի և որ 1831-35ին Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարքի կառավարչութեան ժամանակ շինուած են, և այժմ՝ այս թաղին մէջ է վանուց հաշուակալութեան և թղթակցութեան դիւանատուններն, դիմացը երկփեղկ մեծ դուռն Պատրիարքարանի դուռն է : Սոյն հոյակապ շէնքն ի հիմանէ շինել տուաւ Զմիւռնիացի երջանկայիշատակ Տ. Յովհաննէս Ս. Պատրիարքն 1853 թուականին, որոյ դրան ճակատն հետեւեալ յիշատակարանն կը գտնուի :

1. ԳԱՏԻՆՈՒՊՈԼԻՍ   2. Ս. ՅԱԿՈԳՐԵԱՆՅ ՎԱՆԻԲ   3. ՍՈՆ

Եթէ ոչ Տէր շինէ զուսն
 Ի նանիր վաստակին շինողք նորա :

Ուստի ազգայնեալ ի շնորհոց Տեառն յաջողութեամբ նորին ի հիմանէ կառուցաւ հոյակապ յարկոյ պանծալի ազգասէր Ըմբեռք Տ. Տ. Յովհաննու Գ. Արաղած Արքեպիսկոպոսի Զմիւռնիացւոյ եւ Պատրիարքի Աւաքելական Աթոռոյս Երուսաղէմի ի յիշատակ հոգեւոյս նախնեաց ի պարծանս լրութեան Ազգիս եւ ի վայելութիւն ազգայ հարց. 1853 ի վերջ Ապրիլի :

Պատրիարքարանի դռնէն ներս քանի մը ոտք մարմարեայ աստիճաններէ վեր ելնեմք, դիմացը մեծ սենեակ մըն է, որ այժմ խորհրդարան եղած է: Աջ կողմի փառաւոր եւ մեծ դռնէն ներս կը մտնեմք Պատրիարքարանի ընդարձակ սրահը, որոյ երկայնութիւնը 21 եւ լայնութիւնը 7½ մէթր է, մէջտեղն գեղեցիկ դմբէթով:

Սրահը զարդարուած է թուրքիոյ վեհապետի եւ Անգղիոյ, Աւստրիոյ, Գերմանիոյ եւ Ռուսաց կայսերաց եւ կայսրուհեաց արքայանուէր մեծադիր լուսանկարներով, ինչպէս նաև, Յակովբոս, Յովհաննէս եւ Եսայի հանգուցեալ Ս. Պատրիարքաց եւ այլ զանազան պատկերներով:

Աջ ու ձախ կողմի դէմ առ դէմ եղած երկու սենեակներն Ս. Պատրիարքի բնակութեան յատկացեալ են: Զախակողմեան սենեկին քովը երկրորդ դռնէն ներս, ուր փոքր սենեակ մը եւս կայ իբր պահարան, ճանապարհ ունի վարի յարկը իջնելու, այս յարկն քանի մը մասերու բաժնուած է, եւ մի մասն բաղանիք եղած է: Այս վարի յարկն երեք դուռ ունի, մին ի պարտէզ ելնելու եւ երկուսն ի փողոց, որոց մին կամարին տակ կը բացուի եւ միւսն հրապարակը: Պատրիարքարանի մէկ մասը վանուց մէջ եւ միւս մասն պարտիզին վրայ շինուած է, որոյ մէջտեղն է փողոց որով

երկու մասերն վերի յարկէն իրարու հետ միացած են ընդարձակ կամարով :

Վերը մեր արդէն տեսած Ո՝ Մինասայ քաղիւն անկիւնն եղած նեղ եւ ուղղակի սանդուղներով վանուցս տանիքները կ'ելնուի : Ուղղակի եղած տանիքն Աբեղայ թաղին , եւ աջ կողմինն ալ Ս . Էջմիածնայ եկեղեցւոյ տանիքն է , ուր է նաև եկեղեցւոյ զանգակատունը :

Աբեղայ թաղին տանիքին վրայէն՝ արևմտեան կողմէն , վանուցս ընդարձակ պարտէզներուն կը նայուի , որք նոճիի , մայրի , ևայլն սաղարթախիտ ծառերով լի են և ունին գեղեցիկ տեսարան :

Յառաջանալով այս տեղէն դէպ արևելք , դիմացը փոքր կամարի մը մէջէն , քանի մը աստիճաններով վար , այժմեան վանուցս Մատենադարանի երկիւնդկ դուռը կ'երեւի , այս դռնէն ներս մտած ժամանակներս ներսը երկու դուռ ևս կայ . մին հարաւային կողմն որ կը տանի մումատունը , իսկ միւսը հիւսիսային կողմն որ է բուն Մատենադարանի դուռն :

Իրան ճակատն քանդակուած է հետեւեալ արձանագրութիւնն .

Ի թվին ՌՃՀԶ (1727) . կիրոտաց ըզգեղեցիկ իւուցս Արքազան Հսյրապետ մայրաքաղաքիս Իրիգոր Աստուածարան վարդապետն ի յիշատակ հոգւոյ եւ ի վայելումն Արքազան Պատրիարքին Աստուածուպուրոյ Տեառն Յովհաննու Աստուածարան վարդապետին Բաղիշեցւոյ . բայց հանգեալ ի Քրիստոս . եւ ոչ եկեալ վայելեաց . որք հանդիպիք եւ վայելէք ասացէք Աստուած ողորմի . ամեն :

Ս . Աթոռոյն տպարանն առաջին անգամ 1832 թըւականին հոս հաստատուած էր , որոյ մամուլն նուիրեցաւ Եգիպտոսի Պօղոս Պէյի եղբայր Պետրոս Ամիրայէ : Նոյն թուականին առաջին գիրքն տպուեցաւ , որ է Աղօթամատոյց : Բաւական ժամանակ յետոյ մա-

մուլն և տառերը փոխադրուելով այլուր, սոյն տեղն նորոգուեցաւ և ժամանակ մըն ալ վարժատուն եղաւ. բայց այժմ ինչպէս կ'երեւի կանոնաւոր Մատենադարան եղած է մեծ Զանիւք և աշխատութեամբ հանգուցեալ հոգեւոյս Թալասցի Տ. Եսայի Ս. Արքեպիսկոպոսի և Պատրիարքի Ս. Աթոռոյն, որոյ մէջ այժմ 2000 կտոր ձեռագիր հին մատենանք կան բաց ի տըպագրեալ գրքերէն, որոց թիւն ալ կը հասնի 1500 հատորի:

Մատենադարանի արեւմտեան պատին արտաքին հիւսիսային վերջին ծայրը բաց դուռ մը կայ առանց փեղկի. ուրկէ ներս և քիչ մը առաջ, ձախ կողմն է վանուցս Հիւանդանոցի դուռն: Բաւական ընդարձակ սենեակ մըն է, քառակուսի միակ սեան մը վրայ կառուցեալ, և կը պարունակէ տասնի չափ մահճակալներ հիւանդ Միաբանից համար: Այս սենեակն առաջ Հանդերձատուն էր, որոյ դրան ճակատը քանդակեալ է հետեւեալ յիշատակարանն.

Յ'շատակ է միասին դարպասս Գրիգոր և Յովհաննէս Պատրիարք վարդապետաց եւ ամենայն եղբարց միաբանից Սուրբ Աթոռոյս. և Ընողաց Նոցա, ի Սուրբ Լյրուսաղէմ ի Սուրբ Յակոբն, ի ԹՎին ՌՃՁԳ ամին, որք վայելէք եւ ընթեռնոյք Աստուած ողորմի ասացէք ամէն:

Հիւանդանոցի յատկացեալ սոյն սենեկի դրան դիմացի դուռն, որ բաց է միշտ և առանց փեղկի, կը տանի մոմատունն, նոր հանդերձատունը և այլն թաղեր, իսկ ձախ կողմը՝ մի քանի աստիճաններով վեր դռնէն ներս, աջ ու ձախ, դէմ առ դէմ, մին փոքր և միւսն ընդարձակ երկու սենեակներն, նկարչութեան յատկացեալ են, ուր կը գծագրուին և կը պատրաստուին Ս Տեղեաց համար պէտք եղած իւղաներկ պատկեր-

ներ : Մեծ սենեկի հիւսիսային կողմի սալայատակեալ տանիսն Ս . Թէոդորոսի եկեղեցւոյն տանիսն է :

Յիշեալ դէմ առ դէմ երկու սենեկաց միջեւ եղած անցքին դիմացը, ուրիշ նեղ անցք մը կայ, ուրկէ անցնելով և քիչ մը առաջ, ձախ կողմն՝ տանիսի վրայ կը տեսնուի, յանուն Հոգւոյն Սրբոյ փոքրիկ մատուռն, որոյ դրան ճակատը կախուած է իւղաներկ պատկեր մը, որ կը ներկայացնէ « Հոգւոյն Սրբոյ գալուստը » :

Մասուռն 5 կանգուն երկայնութիւն և 4 կանգուն լայնութիւն ունի, միակ սեղան մը, և միակ փոքրիկ պատուհան մը, որ կը նայի Ս . Թէոդորոս եկեղեցւոյն մէջ : Այս մատրան մէջ տարին մի անգամ որոշեալ օր մը Ս . պատարագ կը մատուցուի, և ժամարարը կը զգեստաւորի քովի փոքրիկ սենեկին մէջ :

Մեր եկած ճանապարհէն ետ դառնալով կուգամք դարձեալ մինչեւ Մատենադարանի դուռն, ուրկէ փոքր ինչ առաջ, ուրիշ սենեկի մը դրան քովը, 5 աստիճաններէ վար, Ս . Ստեփաննոսի եկեղեցւոյն տանիքը կ'իջնուի, ուր դուռ մը կայ տախտակեայ միափեղկ, որ ուխտաւորաց ժամանակ գոց կը մնայ : Այս դռնէն դուրս դարձեալ տանիք մըն է փոքր, որոյ արեւելեան պատին հիւսիսային անկիւնը եղած դռնէն 14 աստիճան վար, Ս . Թէոդորոսի եկեղեցւոյն հարաւային դրան առջեւի փոքրիկ գաւթին մէջ կ'իջնեմք, ուր սեղան մը կայ յանուն Ս . Թադէոսի և Սանդխտոյ կուսին, սեղանն սպիտակ կճեայ քարէ շինուած է քանդակագործեալ, ընտիր ձեռակերտ զանազան պատկերներով և նկարիւք :

Հարաւային սոյն դրան բարաւորին, և փեղկին ագուցուած պղնձեայ հաստ թիթեղի մը վրայ, հետեւեալ երկու յիշատակարաններն գրուած են .

Առաջինը. — ԶԳՐԻԳՐ Պատրիարք Վարդապետն, զԱզգն Հայոց եւ զՄիաբանս Սրբոյ Աթոռոյս յիշեցէք ի Քրիստոսս . ամէն :

Երկրորդը. — Յիշատակ է Բէնկջի սառաֆ մահտեսի Գրեղորի որգուցն սառաֆ մահտեսի Աղէքսանդրին. մահտեսի Յովհաննէսին. մահտեսի Գասպարին, ի վանքն Սուրբ Յակոբայ ի գուռն Սրբոյն Թէոդորոսի եկեղեցւոյն. ԹՄԻԸ :

Եկեղեցին առանց սիւնի է, և շինուած է ԶԼԵ (1286) թուականին հայ մեծաւհարուստ բարեպաշտներու ծախիւք, ինչպէս կ'ըսէ Հաննէ Պատմագիրն : Ունի 23 կանգուն երկայնութիւն և 10 կանգուն լայնութիւն : Աւագ սեղանն նուիրեալ է յանուն Ս. Թէոդորոսի : Յիշեալ թուականէն յետոյ զանազան ժամանակներ նորոգութիւնք տեսած է եկեղեցին : Արևմտակողմն երկաթեայ դուռ մը ևս ունի, որ միշտ գոց կը մնայ և այժմ չը գործածուիր, բայց միայն պէտք եղած ժամանակ, որոյ բարաւորին, և նաև փեղկին ազուցուած պղնձեայ հաստ թիթեղին վրայ ևս կան հետեւեալ երկու յիշատակարանք.

Առաջինը. — Ախաջանի բէկն եւ զկողակեցիւր եւ զորդն իւր զԴաւչն յիշեցէք ի Քրիստոսս. ԹՎԻՆ ԹԺԳ :

Երկրորդը. — Յիշատակ է Բէնկջի սառաֆ մահտեսի Աղէքսանդրին, եւ մահտեսի Յովհաննէսին, սոցա կողակեցացն մահտեսի Արզուին, մահտեսի Եւային. ի վանքն Սրբոյն Յակոբայ, ի գուռն Սրբոյն Թէոդորոսի եկեղեցւոյն. ԹՄԻԸ :

Եկեղեցւոյ աջակողմեան դասուն մէջ, պատին երեսը, գետնէն երկու կանգուն բարձրութեամբ, Մըկրտութեան աւազանի մը պէս տեղ մը կայ, որուն մէջ խաչքար մը կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանաւ .

Յառաջնորդութեան Տէր Դաւիթ վեհ եպիսկոպոսին, ես մեզաւոր Մարտիրոս կանգնեցի ըզնաչս բարեխաւս առ Աստուած ինձ

և Ծնողաց իմաց Սարգիս քահանային և Խանուսին. և և առաւել
Յովհաննէսին, Սարիօշին և Միրանչին. ԹՎին ՌԼԹ. (1590):

Յիշեալ դասուն մէջէն 3 աստիճաններով պահարանը
կ'ելնուի, ուր կայ փոքր սեղան մը յանուն Ս. Կա-
րապետի: Աւաղ սեղանի հարաւային կողմնէ փոքր
դռնէ մը երկու աստիճանով վեր փոքրիկ մատուռի մը
մէջ կը մտնեմք, որոյ փոքրիկ սեղանն նուիրեալ է յա-
նուն Ս. Մերկերիոսի: Թէ այս մատրան և թէ պահա-
րանի մէջ, պատերուն վրայ ազուցուած բաւական հին
Պաշարներ կան, որոց շատերուն վրայի արձանագրու-
թիւնքն անընթեռնի եղած են, իսկ անոնք որ կը
կարդացուին, իրենց թուականի կարգաւ կը դնեմք
աստ:

Ա. — Յիշատակ է Ս. Խաչո. Զուղեցի Միրզաջանին, Յուսո
. . . է. Վախշանին, Սարգիս, Ոսկէի, Դատիկի կողակից Ազըա-
նին. ԹՎ. Ո. (1151):

Բ. — Խաչո կանգնեցաւ առ Աստուած Պողոս քահանային և
Իւր կողակցին և Իւր որդւոյն Սահակին, ԹՎին ՈԼԱ. (1189):

Գ. — կանգնեցաւ Կուրբ Նշանքս Ի բարեխաւսութիւն կոս-
տանդին Քահանային և Ծնաւղաց Իւրոց Վուշի Քահանային և
Աննային. ԹՎ. ԶԳ. (1454):

Դ. — Յիշատակ է Ս. Նշանքս Իաւիթ Սարկաւագին և Խա-
չատուր Երցուն, Մարգարտին, Մարիամին, Սառային. ԹՎ. ԶԸ.
(1459):

Ե. — Յիշատակ է Խաչո Ազըանին և Ծնողացն. ԹՎ. ԶՀԳ.
(1524)

Զ. — Յիշատակ է Խաչըս Զուղեցի Մկրտիչ, Օվանէս, Սուլ-
թան Փաշա, Պապաշան. ԹՎ. ՌԵ (1601):

Է. — Յիշատակ է խաչս Յովհաննէս կաթողիկոսին թիկտրանցւոյ եւ ծնողաց Ղուկասին :

Ը. — Ս. խաչս յիշատակ է Պաղտասարին եւ ծնողացն վ.թ. . . . եւ դստերացն . . . : Դարձեալ յիշատակ է Սինանին եւ ծնողացն խաչատուրին եւ Մարիանէին. Ի թվ. ՌԾԸ. (1609) :

Եկեղեցւոյս հարաւային պատին արտաքին երեսը ագուցուած է մի խաչքար, որոյ վրայ գրուած է հետեւեալն :

Avet + manat + Davit + ave + Maria

Յիշատակ է Ս. Նշանս Դաւիթ Արզն եւ խաչատուր . . . . Մարգարտին, Մարիււին. Սարային. Ի թվին Հայոց ԶԸ. [1459] :

Ս. Եկեղեցւոյս մէջ ի տօնի Սրբոյն Մերկէրիուի, և տարուան մէջ ուրիշ մի քանի օրեր ուխտաւորաց ժամանակ, Ս. Պատարագ կը մատուցուի :

Մովորութիւնն եղած է, որ վանուցս մէջ նոր ձեռնադրուած Արեղայք, քառասունհինգ կը հանեն այս Ս. Եկեղեցւոյս մէջ :

Մեր մտած դռնէն դուրս, փոքրիկ տանիսին հարաւային ծայրը քանի մը աստիճաններէ, և Պրուսս քաղ կոչուած թաղի դրան առջեւի կրկին քանի մը սանդուղներէ վար իջնելով, ձախակողմեան դռնէն դուրս Յոսեֆաբաղիմ մէջ կը մտնեմք :

Այս տեղն Ս. Յակովբայ Տաճարին Աւագ սեղանի պատին ճիշտ ետեւն է, և ճանապարհի յատակն ալ Ս. Եկեղեցւոյ իւղատան տանիքն է :

Աւագ սեղանի պատին վրայ, գետնէն երկու կանգունի չափ բարձր, ագուցուած է փոքրիկ կլորակ կրճեայ խաչ մը առանց յիշատակարանի, զոր անցուղարձ ընող բարեպաշտք կը համբուրեն :

Յօրենաթաղին հրապարակի տակն վանքի աղօրիքն է, որոյ այժմ ամէն գործիքներն ցրուած են, եւ վան-

քըն իւր ցորենն աղալ կուտայ քաղաքին մէջ, այժմ գանազան անձանց կողմէ հաստատուած շոգէշարժ աղորեաց մէջ: Աղորիքին կից է հին ախոռ ըսուած տեղն, որ շինուած է Պարոն-Տէր Գրիգոր Պատրիարքի ժամանակ ՌՂ (1641) թուականին: Յորենատան արեւելեան կողմն եղած ներքին թաղերն, և ցորենի ամբարանոցն ալ շինուած են՝ Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի օրով, Ռժ ՀԳ-է (1724-28) թուականներուն:

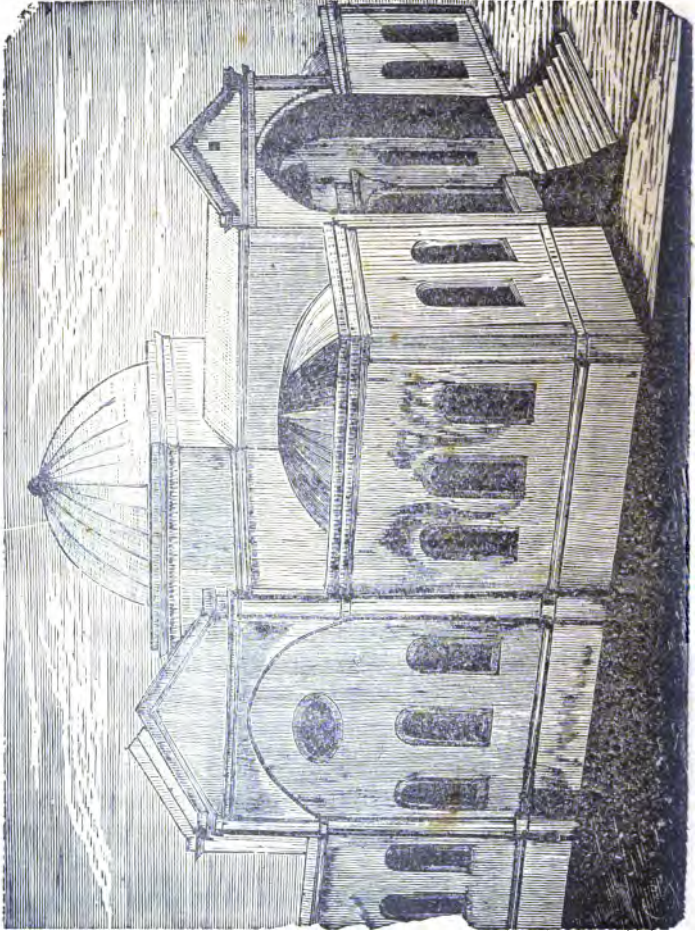
Յորենի ամբարանոցին ներքին դրան արեւելեան կողմը բոլորակ թաջքար մը կայ հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Խաչք Ովակիմոյ եւ Աննայի տանէն է ուր ծնաւ Սբ. Աստուածածին: — Կանգնեցաւ Սբ. Խաչք Գրիգոր Հայրապետին եւ ամենայն միաբանից, որ շինեաց ցորենատունս. թվ ՌժՀԷ (1728)ին:

Յորենաթաղի հրապարակին հարաւային կողմն է նոր Զարեախ ըսուած փառաւոր յարկն, չորս գեղեցիկ սենեակներով եւ առանձինն լիվայով մը, որ շինուեցաւ 1849ին Կիրակոս Պատրիարքի օրով: Սոյն տեղս կը կոչուի նաև Կալի վրան:

Ս. Յակովբայ Աւագ խորանի պատին տակովը ճանապարհն շարունակելով ուղղակի, կ'իջնեմք վանուց մեծ գաւիթը, զոր արդէն տեսանք: Դիմացը խխնջածեւ քարաշէն եւ երկաթեայ ճաղիւ եղած սանդուղներէն վեր երկու սենեակ կ'երևուի, որք կը կոչուին Մուռ մէրսիվէն և որոնք շինուեցան 1831ին Կ. Պոլսոյ Պօղոս Պատրիարքի կառավարչութեան ժամանակ:

Գաւթի հարաւային կողմը երկաթեայ վանդակներով պատսպարուած լայնարձակ տեղն վանուցս Տպարանն է: Այս տեղս հին ժամանակ ախոռ էր, որ յետոյ մէկ մասն հիւսանոց, և միւս մասն ալ փայտանոց եղաւ, զոր հանդերձ վրայի թաղերով շինել տուած էր

ՓԱՌԱՆԳԱԳԱՆՈՒՄԻ ՎԱՍԻՍՏԱՆ

Եղիազար Պատրիարքն , ՌՃԻԻ (1675) Թուականին : 1866 Թուականին հոգեւոյս Տ. Եսայի Պատրիարքն վարի կողմնն նորոգել տալով , վանուց Տպարանն աստ փոխադրել տուաւ , որ այժմ հինգ մասերու բաժնուած է : Առաջին մասն՝ գրաշարաց տեղն է , երկրորդը՝ կազմարանը , երրորդ մասին մէջ գետեղուած են , արագատիպ եւայլն մամուլներն , չորրորդն՝ ձուլարան եւ հինգերորդն է՝ ընդարձակ գրատունը :

Սոյն վերջի երկու մասերն , 1871 Թուականին շինել տուած է , Կեսարիոյ Թալաս գիւղէն Աղեքսանդրիարնակ հանգուցեալ Յակովբ էֆ. Աշըգեան , որոյ յիշատակարանն դրուած է Տպարանի դրան արեւելակողմն պատին վրայ , որ է :

Երկրորդ մասն տպարանիս յաւելեալ իբր դրանոց եւ ձուլարան նորոգեցու ի Պատրիարքութեան Տեան Եսայեայ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի , Ի յիշտակ մեծահամբաւ Աշըգեան մահտեսի Յակովբ էֆէնտի ի Կեսարիոյ Թալաս գեղջէն . 1871 :

Տպարանին դրան քովը սենեակ մը կայ , ուր կը վաճառուին տպագրեալ գրեանք : Ներսն , ուրիշ փոքր դռնէ մը դուրս՝ ունի գեղեցիկ պարտէզ մը , որ ժամանակին Պատրիարքաց յատկացեալ էր , և կը կոչուէր « Ներսի պարտէզ » այժմ Տպարանի տեսչին ձեռքն է , որ կը մշակէ և զանազան մրգեղէնք կը հասցնէ :

Տպարանի արեւելեան կողմը , անկիւնն , երկու կամարը կ'երևին , և որոց վրայի սենեակներն Փոքր Զարսախ կը կոչուին , ձախ կողմի կիսակամարի տակէն Պահնէ քաղ կ'երթուի , զոր Կիրակոս Պատրիարքն շինել տուած է 1848ին , որոյ հիմերը արդէն ձգուած էին Զաքարիա Պատրիարքին օրով : Իսկ աջ կողմի կամարի տակն եղած երկաթեայ փեղկով փոքր դռնէն

կերթուի վանուցս ժառանգաւորաց վարժարանն և Ս. Հրեշտակապետի վանքն :

Սոյն փոքր դռնէն դուրս , նեղ անցքէ մը յառաջանալով , քիչ մը առաջ , անմիջապէս մեր դիմացը կ'եղնէ կրկնայարկ և մայրի ծառերով չրջապատուած Չամբաղն , որ կը պարունակէ 45 սենեակներ , զոր շինել տուած է հոգելոյս և բազմարդիւն Յովհաննէս Պատրիարքն Չմիւռնիացի 1853 թուականին , և այժմ ժառաջակերտաց ննջարանի տեղ կը ծառայէ , ունի առանձինն թանգարան , Սերտարան և Տեսչարան :

Չամբաղի դրան ճակատը գրուած է հետեւեալ յիշատակարանն .

Ստատութեամբ Աստուծոյ աւարտեցաւ Տիմեակաւոյց գեղաշէն Չամբաղ թաղս , ազգասէր Լանիւք Տ. Տ. Յովհաննու Արքազան Պատրիարքի Չմիւռնիացւոյ . աջակցութեամբ խորհրդական Ս. Եղբարց , ի պարծանս լրութեանս ազգիս 1853 ի վերջն Մայիսի :

Սոյն թաղին արեւելակողմն շինուած է ժառանգաւորաց վարժարանն , ինը սանդուղներով վեր կ'ելնուի , որուն ներքին ձեւն է խաչաձեւ , չորս անկիւնը՝ չորս ընդարձակ գմբէթաւոր սենեակներ բռնած են , երեք թեւերուն մէջ երեքական մեծ պատուհաններ , և երկու կողմը չորսական մեծ դարաններ կան ապակեայ փեղկերով , սոյն դարաններու մէջ կը պահուին վանուցս սեփական զանազան հնութիւններն , իւրաքանչիւրն ըստ իւր տեսակին կարգաւորուած : Մեր դրած պատկերէն ալ կը տեսնուի , թէ արգէն վարժարանս գմբէթաւոր է և ճարտարապետական արհեստիւ եւ խիստ ճաշակաւոր շինուած է , այս շէնքն ալ շինել տրուած է 1853ին , երջանկայիշատակ Տ. Յովհաննէս Ս. Պատրիարքն Չմիւռնիացի :

Ժառանգ . վարժարանի և Չամբաղի առջեւի հը-

րապարակին արևմտեան կողմն Ս. Յակովբայ Տպարանին պարտէզն է, զոր արդէն տեսանք, հիւսիսային կողմը՝ Պահճէ Թաղի, և Երուսաղէմացի աղջկանց համար շինուած վարժարանի հարաւային պատերն են, արեւելեան հիւսիսային անկիւնն եղած տախտակեայ երկփեղկ դուռն ալ Ս. Հրեշտակապետի, մեր Հայոցս սեփական վանքը կը տանի: Այս վանքն արդէն Ս. Յակովբեանց վանուց մի մասը կը համարուի:

Յիշեայ հրապարակն և սորա հարաւային և հարաւարեւելեան կողմի գետինները, մինչեւ Ս. Հրեշտակապետի վանուց պարիսպն, 1692 թուականին օտարագրինքէ գնելով խառնած է Ս. Յակովբեանց վանուց, Ս. Աթոռոյս Պատրիարքներէն երջանկալիչատակ Յովհաննէս (Նօխուսեցի կոչեցեալ) Ս. Պատրիարքն, որդի Կ. Պօլսեցի Տէր Անդրէաս անուն երեւելի քահանային, և աշակերտ Աստուածատուր Ս. Պատրիարքին Երուսաղէմի: Սոյն գետիններու վրայ, ինչպէս կ'երեւին, այժմ շինուած են, Չամ Թաղն, Ժառ. վարժարանն, նաև Պահճէ Թաղն, Դարբնոցն, Աղջկանց վարժարանն, Տպարանի պարտէզն: Այժմեան հրապարակն ալ մընացած է սոյն շինութեանց միջեւը:

Տախտակեայ երկփեղկ դռնէն դուրս, ուղղակի մեր դիմացն կ'իյնայ, փոքր ու ցած երկաթեայ դուռ մը, որ է Ս. Հրեշտակապետի վանուց դուռն: Սոյն երկու դրանց միջեւը նեղ եւ երկայն հրապարակ մըն է, որուն հարաւային ծայրը միափեղկ տախտակեայ մեծ դռնէն ի զատ, քիչ մը անդին ուրիշ դուռ մը ևս կայ, որ կը հանէ փողոցն, և որուն դիմացն է Երուսաղէմի պարսպին վրայ եղած Պապ-էլ-Սահիլուն (Սիօնի դուռ) ըսուած դուռն:

Ս. Հրեշտակապետի վանուց գոյութիւնը ժամանակակից է Ս. Տեղեաց շինութեան, և հիմնադիրն եւս

կը կարծուի թէ Հեղինէն է, յետ այնորիկ վանքն միշտ պահպանուած է Ս. Յակովբեանց վանուց Միաբանութենէն, որոց ձեռքով զանազան նորոգութիւնք տեսնելէ յետոյ, ՁԼԵ (1285) թուականին, Սուրբ Յակովբայ վանուց մէջ յանուն Սուրբ Թէոդորոսի եկեղեցին շինուած ժամանակ, ինչպէս քիչ մը առաջ պատմեցինք, սոյն վանուց պարիսպն ևս միասին շինուած է, ըստ այն յիշատակարանի, որ գրուած է Ս, Յակովբայ տաճարի սեան վրայ:

Սոյն վանուց տեղւոյն համար աւանդութիւն մը կայ, կ'ըսուի թէ Մարգարէն Դաւիթ, այս տեղէն տեսաւ Յերուսաղի Ուռնայի կալին քով կոտորած ընող Աստուծոյ հրեշտակն, որ երկնքի եւ երկրի մէջ տեղը կայնած ձեռքի սուրն Երուսաղէմայ վրայ երկնցուցած էր, Դաւիթ եւ քովի ծերերն քուրձեր հագած երեսուն վրայ ինկան:

Բրիստոսի ժամանակ այս վանքն Աննա քահանայապետի տունն էր, չարչարանաց գիշերն Գեթսեմանի ձորին մէջ իւր մատնութենէն յետոյ Պապ-էլ-Մաղաբայէ (աղբիւսոց դուռ) ըսուած դռնէն ներս մտցնելով ուղղակի աստ բերին Տէրն մեր Յիսուսը, և մինչեւ որ քահանայապետին ատեանն հանեցին, անդ գտնուած ձիթենիի մը կապեցին և ապա տանելով բանտարկեցին, և ի վերջոյ հանեցին քահանայապետին դիմաց, ուր նաև ապտակեցաւ քահանայապետի ծառայէն: Այս պատճառաւ Ս. վանքս՝ կ'անուանի նաև Առաջին Բանս Բրիստոսի:

Ս. Հրեշտակապետի վանուց փոքրիկ դռնէն ներս փոքր հրապարակ մըն է, մեր աջ կողմը կ'իյնայ Սուրբ եկեղեցւոյ դուռն, փոքր դրան վրայ է վանուց Տեսչի սենեակն և հրապարակին երկու կողմն ալ սենեակներ, ուր կը ընակին վանուցս Մայրապետք:

Հրապարակին արեւելեան հարաւային անկիւնն եւ եկեղեցւոյ պատին կից է Քրիստոսի կապուած ձիթենիի ծառն և տեղն, նոյն ձիթենւոյ արմատը գեռ կը մնայ և իւր շառաւիղներէն ճիւղեր արձակելով մեծ-ցած, և սոյն փոքրիկ տեղոյն շուրջը քարերով հիւսուած է, և պարտէզի մը ձեւն առած է, քարերն խոշոր են, յորոց մին, որ բերանի մը պէս բացուած է, « Ովաննայի » քար կը կոչուի. Ղուկ. ԺԹ. 20. Սոյն քարին համար ոմանք աւելի հաւանական կը համարին պատառեալ քարերէն մին լինելը. Մատթ. 15. 15. Հոս գիշերները կանթեղ մը կը վառուի:

Մեր սոյն Ս. Հրեշտակապետի վանուց տեղացի Արաբացիք Տէյր-իւլ-Ձէյթուն (Վանք Ձիթենեաց) կը կոչեն, իսկ Եւրոպացիք Աննայի տուն (մէզոս s'Աննա):

Վանուցս եկեղեցին երկու մասի բաժնուած է, առաջին մասին մէջ պատարագամատոյց սեղան մը կայ, յանուն Չարչարանաց Յիսուսի Քրիստոսի. աստ է Ս. Մկրտութեանն աւազանն. ներքին պատին չորս կողմն ալ զանազան պատկերներով զարդարուած է: Այս մասին մէջ ջրհոր մը կայ:

Մկրտութեան աւազանին վրայ կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանն.

Յիշատակ է Ս. Աւազանս, զոր ընծայեցին Թաշճի պաշի հանգուցեալ Վարդան աղայի բարեժառանգ որդիքն Պարոն Յակովբ և Պարոն Ստեփանն. 1849:

Երկրորդ մասն է բուն իսկ եկեղեցին, չորս քառակուսի սիւներու վրայ կառուցեալ, երկայնութիւնն է 40 ոտնաչափ և լայնութիւնը՝ 28 ոտնաչափ: Ունի երեք սեղաններ, Աւագ սեղանն իւրիւրեալ է յանուն Ս. Աստուածածնայ, և միւս երկուքը՝ յանուն Միքայէլ և Գաբրիէլ Հրեշտակապետաց:

Եկեղեցին վերջին անգամ նորոգութիւն մը տեսած է 1726 թուականին, Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի ժամանակ: Եկեղեցւոյ աւանդատունն ալ մեծցնելով պատարագամատոյց սեղան մը կանգնեց յանուն Ս. Հրիսիմէ Կուսին: Սոյն աւանդատան տախտակեայ դրան վրայ հետեւեալ յիշատակարանն կը գտնուի:

Ի . . . թուականին ՌՂԸ (1649) աւելին, կազմեցաւ գուռն տաճարիս, յիշատակ Տէր Մինասին, ձեռամբ Յովթեցի ճարտարակաի:

Ս. Եկեղեցին յախճապակուած է, գետնէն մինչեւ երկու կանգուն բարձրութեամբ, և անկէ վեր զանազան տնօրինական պատկերներով զարդարուած, յախճապակիներն յիշատակ եղած են Ատանացի մահտեսի Տէր Օհան քահանայէ. սորա յիշատակարանն է.

Ի Պատրիարքութեան Տեսուն Պետրոսի նորագոսակ Վեհին մերոյ . յիշատակ է բոլոր տեղոյս չինիքն, Ատանացի մահտեսի Տէր Օհանին եւ իւր ծնողացն եւ կողակցոյն. ՌՄԽԳ (1793) ամին:

Եկեղեցւոյ հիւսիսային արեւմտեան կողմն է Տէրն մեր Յիսուսի Գրիստոսի առաջին բանտն, որ այժմ գեղեցիկ մատուռ մըն է Պատարագամատոյց, ճիշդ Ս. Յակովբայ Տաճարին մէջ գտնուած Ս. Գլխադրի մատրան ձեւով, յատակով և ներքին շրջապատիւք կճեայ գեղեցկակերտ քանդակագործեալ քարերով շինուած է, ի յիշատակ սոյն վանուց նախկին Տեսուչ հանգուցեալ Բարսեղ վարդապետի:

Եկեղեցին, և Ս. Բանտն կը պատուի 16 մշտավառ կանթեղներով, և կը զարդարուի Տէրունական օրեր ա՛լ աւելի ճոխ, և Ս. Յակովբայ վանուց Վարչութեան կողմանէ նշանակուած Տեսուչ վարդապետի մը ձեռօք կը կառավարուի, որ կը կատարէ նաև խստո-

վանահայրութեան պաշտօնն Ս. Երուսաղէմի Հայ ժողովրդեան փբրեւ իրեն ծուխը :

Եկեղեցւոյ արտաքին դրան դիմացը եղած դուռը կը տանի Մայրապետաց բնակութեան կրկին թաղն , այժմ Մայրապետաց թիւն է 30-32 , որք միշտ աղօթիւք անցընելով իւրեանց ժամանակն , կը կատարեն նաև Ս. Յակովբայ վանուց մէջ , իրենց պատկանելիք գործերն , թէ՛ խոհանոցի և թէ՛ շորատան գործերուն մէջ :

Այս վանքի , Ս. Երուսաղէմի Հայ ժողովրդեան թաղն երթալու դռնէն դուրս , 6 սանդուղներով եղած յարկն Աղլկանց վարժարանն է , որ յատկացեալ է Ս. Երուսաղէմայ Հայ ժողովրդեան օրիորդաց համար , և հիմնարկուած է Նախիջեւանցի Շուլտովեան Կարապետի ծախիւք 1861ին , որոյ յիշատակարանն վարժարանի հարաւային պատին արտաքին երեսը գետեղուած է :

Վարժարանն ունի 60ի չափ աշակերտուհիք , որոց բաց ի զանազան ասեղնագործութենէ , կ'աւանդուին նաև իրենց Մայրենի լեզուն , Քրիստոնէական վարդապետութիւն , Ս. Պատմութիւն և Թուարանական մանր գործողութիւնք :

Երուսաղէմայ Հայ ժողովրդեան յատկացեալ այս . ինչպէս նաև , Մանկանց վարժարանի տարեկան ամբողջ ծախքը , կը հոգացուին Ս. Յակովբեանց վանուց Միաբանական արկղէն , և սոյն ժողովրդեան աղքատ դասակարգին ամէն առաւօտ Ս. Յակովբայ վանքէն կը տրուի 170 հաց , և նաև բնակարան առանց վարձու :

Գալով դարձեալ Ս. Յակովբայ ընդարձակ վանքին , որուն մէջ կը գտնուի 20էն աւելի թաղեր իրենց ոքոջեալ անուններովը , որոց մի քանիներուն անուններն յիշեցինք , մնացեալներէն երեւելի են Նսր քաղն , Իգ-

միւր քաղըր, Թօզաք քաղըր, Կիրակոս Պատրիարքի քաղըրն, և այլն, և այլն: Այս ամէն թաղերն ամբողջովին կը պարունակեն գրեթէ 450-500 սենեակներ: Միաբանից թաղին մէջ, որ Արեղայ քաղ կը կոչուի, 46 սենեակներ կան մեծ ու փոքր, որոց մին հին Պատրիարքարանն է, և որ այժմ՝ յատկացեալ է Լուսարարապետ Եպիսկոպոսի բնակութեան:

Արեղայ քաղին հիւսիսային կողմն է վանուցս սեղանատունը, խոհանոցը, մատանը և այլն, որոց մէջ գտնուած յիշատակարաններն հարկ կը համարիմք աստ դնել:

Ի վերայ դրան սեղանատան.

Ի թվին ՌՃՂ (1741) ՋԳրիգոր վարդապետն Պատրիարք Սըրբայ Աթուոյս յիշեցէք Ի Տէր Գրիստոս ամէն:

Ի վերայ նոյն դրան ներքին կողմն.

Ի թվին ՌՃՂ եւ ի Պատրիարքութեան Տեառն Գրիգորի, ծաղկեցաւ եւ սպիտակացաւ սեղանատունն ձեռամբ Կեօարացի Եղիա վարդապետին. յիշեցէք Ի Տէր վերստին ծաղկեալ յախճապակեցաւ ի ՌՄԿ թվոյն եւ ի Պատրիարքութեան Տեառն Թէոդօրոսի եւս արդեամբ Չնգուշցի սեղանապետ մահտեօի Պաղտատարին որ է յիշատակ ամենայն ննջեցելոցն:

Ի նոյն տեղ ի վերայ խաչքարի:

Յիսուս Գրիստոս Ս. Խաչս բարեխօս է առ Աստուած, վանի կենդանի հոգւոյն վանցի հացագործ սեղանապետ մահտեօի Գըրիգորին. թվին ՌՄԽԱ.

Ի վերայ դրան խոհանոցին.

Ողորմութեամբն Աստուծոյ մեք տրուպ ծառայքս եւ սպասուորք Սըրբայ Տեղեացն նորա, եւ Սըրբայ Աթուոյս Պատրիարքունքս, Գրիգորի եւ Յովհաննէս վարդապետքս. հանդերձ ամենայն Միաբան եղբարց, բազմաշխատութեամբ, զՏնտեսատունն նորոգեցաք, եւ

բարձրացուցաք, եւ նոր ջրհոր ի մէջ որա շինեցաք, ի փառս Այ. ի վայելումն եւ յիշատակ օրհնեալ ազգիս Հայոց, եւ համայն միաբանից կենդանեաց եւ ննջեցելոց . եւ մեզ եւ ծնողաց մերոց, ի թվին ՌՃՁԳ ամին, որք մտանէք եւ ելանէք եւ վայելէք յիշեցէք եւ Աստուած ոգորմի ասացէք ամենայն վերայդրելոցն, եւ Տէրն ամենայնի ձեզ ողորմեսցի. ամէն:

Հայոց ամենամեծ պարծանքն եղած այս հոյակապ եւ ընդարձակ երկու վանքերուն, այսպէս համառօտակի պատմութիւնն և նկարագրութիւնն ընելէն յետոյ, կրակսիմք յետ այսորիկ պատմել և նկարագրել Սրբազան Տեղիքն, և ապա նշանաւոր հնութիւնքն և մեծամեծ շինութիւնքն որք կը գտնուին Ս. Երուսաղէմայ մէջ:

ԳՈՂ ԳՈԹԱՅԻ ԵՒ Ս . ԳԵՐԵՁՄԱՆԻ ՎԱԻԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչեւ յիսուն տարի յառաջ Գողգոթայի և Սուրբ Գերեզմանի տեղերու վաւերականութեան դէմ ո՛ր և է խնդիր չ'էր ելած , ամէն ազգի քրիստոնեայք , ամէն հնազէտք այս մասին առարկութիւն մը չունէին , ամէնուն համար Գողգոթայ կը գտնուէր Ս . Յարութեան Տաճարի դրան աջակողմը բարձրացող մատուռի մէջ , և Քրիստոսի Գերեզմանն ալ նոյն Տաճարի կեդրոնը գտնուած նորաչէն մեծ դմբէթի ներքեւ : Բայց յիսուն տարիներէ ի վեր , հնազէտք ոմանք , սոյն տիեզերական հաւատքն ի հիմանց խախտել կը ճգնին : Այժմ , աստ առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու , ի մէջ բերեմք այս մասին եղած գլխաւոր առարկութիւնքն և համառօտակի ջանամք հերքել զայնս :

Գլխաւոր առարկութիւնք կրնան ամփոփուիլ յետագայ երկուքի մէջ :

« Ա . Աւանդութիւնն , կ'ըսեն անոնք , ոչինչ կ'ապացուցանէ , կրնայ ըլլալ որ Յիսուսի ժամանակէ մինչեւ կոստանդիանոս ազաւաղեալ լինի : Եւ ընդունելով հանդերձ թէ՛ մինչեւ վերոյիշեալ կայսեր ժամանակ անեղծ մնացած էր , կրնայ ըլլալ որ անկէց վերջը շփոթուած լինի :

Իւրեք , Իւրեք երկու Սրբավայրերու գտնուած տեղը ,

Ս. Յարութեան Տաճարն, քաղաքի մէջ է, այնպէս որ չեմք կրնար հաւատալ թէ՛ Փրկչի ժամանակ, երբ տարակոյտ չըկայ թէ, այդ մասը քաղաքի պատնէշներէն դուրս կը գտնուէր և Յիսուս պարսպէն դուրս և մօտ քաղաքին դռներէն միոյն ի խաչ հանուեցաւ և թաղուեցաւ, ուրեմն աւելի հեռի մէկ տեղ մը փնտրուելու է այդ երկու սրբավայրերու իսկական տեղն : »

Առաջնոյն պատասխանել կարի դիւրին է : Բազմաթիւ պատմագիրներու նման, եկեղեցական պատմութեան կը դիմեմք, որ կ'ուսուցանէ մեզ թէ՛ Յիսուսի Քրիստոսի մահուանէ յետոյ, Յակոբ առաքեալ Նրուսաղէմայ Եպիսկոպոսապետ կարգուեցաւ : Այդ ժամանակէ սկսեալ Սիօնի եկեղեցին հաւատացելոց համար կեդրոնավայր մը եղաւ, և Քրիստոսի չարչարանաց եւ մահու դեռ նոր աւանդութիւնք, ինչպէս նաև այդ մեծամեծ դէպքերն կատարուած տեղերու ճշգրտիա ծանօթութիւնք, ի խոր արմատացած էին մտքերու և սրտերու մէջ : Արդարեւ, կարելի է հաւատալ թէ՛ առաջին քրիստոնեայք, իրենց նորածին կրօնի եռանդեան մէջ, մասնաւոր յարգանք և պաշտամունք չ'էին տածեր, և իրենց որդւոց չ'էին ուսուցնր յարգել Քրիստոսի ներկայութեամբ նուիրագործեալ վայրերն, և մանաւանդ այն տեղերն, որոնց Փրկչի արեամբ ողորդվին, և կամ նորա մահուանէ յետոյ, Աստուածային նշխարքնիւր մէջ ամիոփիլն տեսած էին : Երբ Ս. Յակոբ մեռաւ, իրեն յաջորդեց Սիմէօն կամ Ծմաւօն : Սա՛ երբ Հռովմայեցւոց բանակներու, որոց կը հրամայէին Վեսպասիոս և Տիտոս, մերձենալն իմացաւ, հասկցաւ որ նոցա հետ ևս կը յառաջանայ Աստուածային վրէժխընդութիւնն, և յիշելով Քրիստոսի տուած խորհուրդն, Քրիստոսի՝ զոր անձամբ անձին ճանչցած էր, քրիստոնեայներն հետ առնելով՝ ի Բէյլա ապաստա-

նեցաւ : Արդարեւ Տէրն մեր Յիսուս իւր չարչարանքէ քիչ յառաջ Առաքելոց ըսած էր . (Մատ. Գլ. ԻԴ. 15- 16)

« Արդ՝ յորժամ տեսանիցէք զզզձութիւն աւերա-
« ծոյն . որ ասացեալն է ի ձեռն Դանիէլի մարգարէի .
« զի կացցէ ի տեղւոջն սրբութեան , որ ընթեռնուն . ի
« միտ առցէ : Յայնժամ որ ի Հրէաստանի իցեն՝ փա-
« խիցեն ի լերինս : »

Ուրեմն , քրիստոնեայք իրենց հետ տանելով բո-
վանդակ յիշատակներն և աւանդութիւնք ի Բէլլա ա-
պաստանեցան : Գիտեմք թէ՝ Ս . Սիմէօն , Երուսաղէ-
մայ երկրորդ Եպիսկոպոսապետն ի խաչ Հանուեցաւ :

Ս . Սիմէօնի մահուանէ մինչեւ Ատրիէն կայսեր իշ-
խանութեան ժամանակ , 13 եպիսկոպոսունք՝ ամէնքն
ալ հալածանաց կամ մարտիրոսութեանց զոչ երթալով՝
արագ արագ իրարու յաջորդեցին : Քանի՜ որ ամէնքն
ալ քրիստոնէութիւնն ընդունող տեղացի Հրեայներ
էին , բացարձակապէս անկարելի էր որ իրենց կամ քը-
րիստոնէից , որոնց հայրերն կամ առ առաւելն պապերն
ականատես եղած էին Յիսուսի չարչարանաց , յիշողու-
թեանց մէջ չփոթած լինէին այնքան յիշատակելի դէպ-
քերով նուիրագործեալ վայրեր և ի մասնաւորի Գող-
գոթայն եւ Ս . Գերեզմանն : Եթէ եկեղեցան հեղինակ-
ներէ ոմանք կ'ըսեն թէ՝ քրիստոնեայք և իրենց եպի-
սկոպոսունք ի Բէլլա մնացին , մինչեւ որ Ատրիէն վերա-
չինեց զԵրուսաղէմ , այն է՝ 136 թուականին , սակայն
կարի հաւանական է , չըսեմք ստոյգ , թէ Երուսաղէ-
մայ առումէն յետոյ , որ Փրկչի 70 թուականին տեղի
ունեցաւ , և հետեւաբար առման և վերաչինման մէջ
70 տարւոյ միջոց մը իսկ չկայ , և երբ Հռովմայեցիք
հեռացան , Սիմէոն Եպիսկոպոս և յանկոյս Յորդանա-
նու և լեռներն անպաստանող քրիստոնէից մեծ մասն
յայնժամ աւելի քան երբէք երկիւղածութեամբ ծըն-

րադրեցին Յիսուսի չարչարանօք և մահուամբ սրբա-
գործուած տեղերու վրայ, որովհետեւ Տիրաս-
սպան սոյն քաղաքն այսպէս սոսկալի իմն կրելով
Փրկչի կանխազրուցած պատիժն, յայսմ նոր ապացոյց
մը ևս պիտի գտնէին նորա Աստուածային պաշտօնն
հաստատող: Ի Սուրբ Երուսաղէմ և սրբազան Տեղիս եր-
կիւղած ուխտագնացութեանց երբէք դադրած չըլլալն
ասով ալ կրնամք ապացուցանել թէ՛ երբ Ասորիէն
կայսրն զԵրուսաղէմ Աէլինա Գաբիթօլինա անուամբ կը
վերաչինէր, զայն բոլորովին հեթանոսական քաղաք մը
դարձնելու համար, ուզեց՝ եթէ կարելի էր, ջնջել թէ՛
հրէական և թէ՛ քրիստոնէական աւանդութիւններն:
Իւր առաջին նպատակին հասնելու համար Հրէից Տա-
ճարի տեղւոյն վրայ Արամազդայ մեհեան մը կ'առոյց
և անդ իւր արձանը կանգնեց, նոյնպէս Քրիստոնէա-
կան աւանդութիւնք ի մոռացոնս արկանել տալու հա-
մար և նոյն նորածին կրօնի հետեւողներն իրենց առ
Գողգոթայ և առ խաչելեալ Յիսուսի Գերեզմանն տա-
ծած պաշտամունքէ ետ կեցնելու համար, Աստղկան
արձան մը Գողգոթայի ժայռի, և Արամազդայ արձան
մըն ալ Ս. Գերեզմանի վրայ կանգնեց, որպէս կը վը-
կայեն Հերոնիմոս և այլ եկեղեցական Հարք:

Բայց այս միջոցներն, փոխանակ Գողգոթայի և Ս.
Գերեզմանի ճիշդ տեղերու յիշատակը ջնջելու, որպէս
կը յուսար կայսրն, ընդհակառակն նոցա յիշատակն
աւելի խոր մտքերու մէջ, եւ սէրն սրտերու մէջ քան-
գակելու միայն ծառայեցին: Որովհետեւ երբ Սուրբն
Հեգինէ ձեռնարկեց երեւան հանել սոյն երկու Սրբա-
վայրերն՝ զորս Ասորիէն հողակոյտերու և աւերակաց
կոյտից ներքեւ թաղելով՝ վրանին Արամազդայ եւ
Աստղկան նուիրեալ երկու տաճար կանգնած էր, մի-
այն հրամայեց որ կռապաշտական այդ շէնքերն տա-

պալեն, հիմերը քակեն և կեղծ հողն ի բաց նետեն, յայնժամ յանկարծ անձկալից ներկայ եղողներու աջաց առջեւ երեւան ելան Գողգոթայի և Ս. Գերեզմանի ժայռերն: Բայց կարելի է ըսող գտնուի թէ՛ ինչէ՞ն հասկցան թէ՛ երեւան ելած գերեզմանն Քրիստոսինն էր, քանի որ մէկ քանի քայլ դէպ արեւմուտք ուրիշ, նմանապէս վիճափոր գերեզման մը ևս կար՝ զոր ռամկորէն գերեզման Յովսէփայ Արեմաթացւոյ կը կոչուէր: Վերոյիշեալ հարցումը ընողներուն կը պատասխանեմք թէ՛ Յիսուսի Գերեզմանն նոր էր, ինչպէս կը կարդամք Ս. Աւետարանի մէջ: (Մատթ. Գլ. ԻԵ. 59—60):

« Եւ առեալ զմարմինն Յովսէփ՝ պատեաց սուրբ « կտաւովք, և եղ ի նոր գերեզմանի՝ զոր փորեաց ի « վիմի: Եւ թաւալեցուցեալ կափարիչ դրան՝ գերեզմա- « մանին վէմ մի մեծ՝ գնաց: »

Յովհաննէս աւետարանիչ կ'աւելցնէ թէ՛ Յովսէփ Արեմաթացւոյ վերաբերող սոյն գերեզմանի մէջ Փրկչէ առաջ ոչ ոք թաղած էին եւ կը գտնուէր պարտիզի մը մէջ. (Յովն. Գլ. ԺԹ. 41):

« Եւ էր ի տեղւոջն յորում լսաչեցաւ՝ պարտէզ. եւ « ի պարտիզի անդ գերեզման նոր, յորում ոչ ոք եր- « բէք՝ էր եղեալ: »

Այս տեղեկութիւններէ՞ որոց դէմ առարկելն անկարելի է, կը հետեւի թէ Փրկչի գերեզմանն միայն մէկ շիրիմ կը պարունակէր, քանի որ դեռ անդ ոչ ոք թաղուած էր, թէ՛ Գողգոթայի մօտ կը գտնուէր, թէ՛ պարտիզի մը մէջտեղ ժայռի մը մէջ փորուած էր, և թէ՛ հաւանականաբար անոր համար փորուած էր, որ պարտէզին տէրն եղող Արեմաթացի՝ հարուստ տասնապետի ընտանեկան գամբարանն բոլորովին լեցուած էր: Արդարեւ, այդ գերեզման՝ որ առաջնոյն մօտ կը գըտ-

նուրի, և նմանապէս վիմափոր է, իւր որմոց մէջ մեռեալակիր բազմաթիւ խորշեր ունի: Ըստ ամենայն հաւանականութեան գաւթէ մը ե. դամբարան սենեակէ մը կազմուած էր: Գաւթին աներեւութացած է անշուշտ անոր համար որ՝ երբ սուրբն Հեղինէ Փրկչի գերեզմանն գմբէթի մը ներքեւ առնելով՝ զայն մեկուսացնել ուզեց, ստիպուած էր Ս. Գերեզմանի բոլորտիքը գտնուած տեղերն հարթել, և դամբարան սենեակն ալ՝ որ ի սկզբան քառակուսի էր և իւրաքանչիւր կողմի վրայ երեք դիակիր խորշեր ունէր, կլիսովին ջրնջուած է: Երբ մեծ գմբէթի հիմերը ձգած են: Պատերու երեսը գտնուած խորշերը լեցուելէ յետոյ, սենեակի գետինն՝ ժայռի մէջ եւս երկու այլ շիրիմներ փորուած են: Յովսէփ Արեմաթացոյ նոր գերեզմանն ևս՝ որ երեք օր Յիսուսի դամբարանն լինելու բացառիկ շնորհքն ևս պիտի վայելէր, վիմափոր և արեւելքի վրայ բացուող գաւթի մը ունէր: Սոյն գաւթէ ցած ու նեղ որմածակէ մը ծռելով՝ կ'անցնուէր մէկ ննջեցեալի վերապահուած սենեակ մը, որոյ հիւսիսային երկայնքն ժայռին մէջ մեռեալակիր փոս մը բացուած էր: Սենեկի մուտքը կը գոցուէր մեծ քարով մը զոր գէպ յառաջ կարելի էր գլտորել:

Սուրբն Հեղինէ, ինչպէս որ Արամազդայ տաճարի ներքեւէն սուանց դժուարութեան, երևան հանեց Փրկչի Ս. Գերեզմանն, նոյնպէս ալ Աստղկան տաճարի ներքեւէն երևան ելաւ Գողգոթայի ապառաժուտ սարահարթն, և այս մասին կասկածիլ կարելի չ'էր, որովհետեւ այդ լեռնակի արեւելեան կողմը գտնուած նախկին ջրջեղ մը պարպելով՝ գետնէն երեք Ոսչեր հանեցին, որոց մին Յիսուսի Քրիստոսի և միւս երկուքն երկու աւազակաց կը վերաբերէին: Ուրեմն անկարելի է ենթադրել թէ՛ Գողգոթայի և Ս. Գերեզմանի ճիշդ

տեղերու մասին եղած աւանդութիւնն Կոստանդիանոսէ յառաջ աղաւաղեալ ըլլայ : Ո՛չ միայն Երուսաղէմայ նորածին եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներէ եւ քահանայներէ , ո՛չ միայն հաւատացեալներէ՝ այսինքն քրիստոնէութիւնն ընդունող նախկին Հրեայներէ : որոնց հայրերն , հօրեղբարքն և կամ պապերն Յիսուսի չարչարանաց ականատես եղած էին , այլ նոյն իսկ՝ Մեսիան ճանաչել չուզող Հրեայներէ , Հրեայներ՝ որոնք չէին կրցած իրենց մտքէն ի բաց վտարել այն տեղն՝ ուր իրենց պապերն զՅիսուս ի խաչ հաներ էին . զայն կը հաստատէին թէ՛ հեթանոսք և թէ՛ կայսերք , որոնք՝ երկիւզակից հանդէպ նոր կրօնի յարածուն յառաջադիմութեան , ի զուր ջան ի գործ կը դնէին յանուն իրենց կոոց և արձանաց տաճարներ կանգնելով՝ քրիստոնէից մտքէն ջնջել այս ամենաթանկագին աւանդութիւններն . բաց յաստի , Կոստանդիանոսի թուականն շատ մօտ է Յիսուսի մահուան , այնպէս որ տրամաբանական չէ ենթադրել թէ՛ Փրկչեան 326 թուականին , երբ հազիւ երեք դարեր անցեր էին , եւ կը բաւէր մի քանի սերունդ միայն յառաջ երթալ ականատես վկայներու հասնելու համար : Նաև տրամաբանական չէ ենթադրել թէ՛ սխալ տեղ ցուցուցին թէ՛ Քրիստոնէայք և թէ՛ Հրեայք . մանաւանդ՝ կրօնապաշտական շէնքերն , որոնք իրենց պղծել ուզած աւանդութեանց ճամարտութիւնն կը քարոզէին , բարեպաշտ Հեղինէն անդ պեղումներ կատարելով՝ սխալ Գողգոթայ մը և սխալ Գերեզման մը դտաւ , Ո՛չ , անկարելի է այս :

Այժմ գանք այն կարծիքին թէ՛ ընդունելով հանդերձ որ մինչեւ Կոստանդիանոսի ժամանակ սոյն երկու մեծագոյն Սրբավայրերու համար տիրած աւանդութիւնքն անաղարտ մնացած էր , անկէց վերջը

աղաւազուած է, և իններորդ դարու մէջ աւանդութիւնն շիթթուած է, և թէ այդ թուականէ յառաջ Գրիստոնեայք Փրկչի Գերեզմանի երկրպագութեան համար Տաճարը կ'երթային, ըստ այս ենթադրութեան՝ Ուռնայի կալին վրայ կը լինի Գրիստոսի ճշմարիտ և վաւերական գերեզմանն: Բայց Ս. Գերեզմանի ի Ս. Յարութեան Տաճարէն փոխադրուելունման կարևոր խնդրոյ մը մասին, ո՛չ ուրեք յիշատակութիւն մը կը գտնեմք, առաջին անգամ ըլլալով կը լսեմք այս կարծիքն և խնդիրն, և այն ալ ժԹ. դարու մէջ: Սակայն սոյն պարզապէս երեւակայական տեսութիւն տեղի կուտայ, այսքան դարերու գոյութիւն ունեցող աւանդութեան մը առջև, ու մինչև մեր օրերն անփոփոխ մնացած է, որպէս կը հաստատեն ամէն ցեղէ ու ազգէ անթիւ ուխտագնացութեանց յաջորդական և անընդհատ վկայութիւնք: Ուրեմն այս ևս անկարելի է: Ինչպէս նաև դիտեմք, Կոստանդիանոսի կառուցած մայր եկեղեցիէն լուսկան կարեւոր հատակոտորները դեռ մնացած են, որոնք Տաճարի և անկէ աւելի հին շէնքերու հետ բնաւ նմանութիւն չունին: Բաց աստի, եթէ Արարացիք, Կոստանդիանոսի եկեղեցին առնլով՝ փոփոխած լինէին, անշուշտ պիտի ըսէին. « Ահա՛, այս է Կոստանդիանոսի « եկեղեցին, աստ կը գտնուի Յիսուսի ճշմարիտ դեռ « րեզմանն: » Արդ երբէք այսպիսի կամ ասոր նըման բան մը ըսած չեն: Ուրեմն եթէ առանց կողմնակալութեան քննենք խնդիրն և անխռով ու անաչառ բանականութեամբ որոնեմք ճշմարտութիւնն, կը տեսնեմք թէ՛ առաջին առարկութիւնն բոլորովին տկար է ու անհիմն:

Գալով երկրորդ առարկութեան, եթէ պարսպի ուղութեան գլխը խնամօք ուսումնասիրեմք՝ արդէն ա-

ուարկութիւնն ինքնին կը ջրուի: Եթէ՝ ընդհակառակն, սխալ կերպով՝ երրորդ պարսպի ուղղութիւնն արդի Երուսաղէմի սահմաններէն հեռի ենթադրեմք՝ յայնժամ կրնայ արդարանալի երեւնալ: Բայց յորմէհետէ բոլոր հնագիտաց և խուզարկուներու կողմանէ վճռապէս ընդունուած է թէ՝ երրորդ պարսպն, այսինքն Հերովդէս Ակրիբայի շինածն, արդի պարսպի հետ կը շփոթուէր, պէտք եղած է երկրորդ պարսպն յայսկոյս երրորդի որոնել, և Ս. Յարութեան Տաճարի արևելակողմն երևան ելած պարսպին երկու բեկորներ, կարծեմք կրնան տեղագրապէս ապացուցանել Գողգոթայի և Ս. Գերեզմանի տեղերու ճշդութիւնն, որոնք՝ արտաքոյ երկրորդ պարսպին, դուրսը և միանգամայն անոր մօտ կը գտնուէին:

Այս մասին Յովսեպոս պատմագրի կը դիմեմք. որ որոշ և մեկին կերպիւր կը նկարագրէ Երուսաղէմի պարսպները Փրկչի ժամանակ:

« Գաղաքն շուրջ պատող որմերէ հնագոյնն անա-
 « ռիկ էր, որովհետեւ բլրոյ մը վրայ կառուցուած լի-
 « նելով՝ պատնէշները ձորերու վրայ կը կանգնէին,
 « այլ մանաւանդ այնու զի Դաւիթ, Սողոմոն և այլ
 « թագաւորք՝ գովելի նախանձախնգրութեամբ մը,
 « երկրին բնական զօրութեան վրայ ամրութիւններ
 « աւելցուցած էին: Հիւսիսակողմէ Հիպպիկոսի կոչ-
 « ուած աշտարակէ սկսելով՝ կը տարածուէր մինչև
 « Գսիոսիւս կոչուած տեղն, ապա միանալով Ախոռին
 « վերջապէս կը յանգէր Հիէորոնի արևմտեան կամա-
 « ռակապ սրահի: Միւս կողմանէ միևնոյն աշտարակի
 « արևմտեան կողմէն սկսելով և Ղէթսօ կոչուած տե-
 « դէ անցնելով՝ կ'երկարաձգէր մինչև Էսէնեան դու-
 « ոբն, անտի դէպ հարաւ ուղղուելով՝ կ'երթար մին-
 « չև Եելովամայ աղբիւրն, ուր անկիւն մը ձեւացնե-

« լով՝ արեւելք, մինչեւ Ուփադի կոչուած թաղն յառաջ-
 « անալով՝ Հիէրոնի արեւելեան սրահի վրայ կը յան-
 « դէր : »

Սոյն որոշ և մեկին հատուածէ կը տեսնեմք թէ՛
 առաջին պարսպի հիւսիսային ճիւղը, Յոպպէի արդի
 դրան մօտ գտնուած աշտարակէ, որ Հիպպիկոսի աշ-
 տարակը կը ներկայացնէ, սկսելով՝ գրեթէ ուղղակի
 արեւմուտքէ դէպ արեւելք կը յառաջանայր, Սիօն լե-
 րան զառիվերն բոլորովին ծածկելով՝ կ'անցնէր Տիւ-
 րապիոնի ձորէ, յայնկոյս Գսիսդիւսի և կը վերջանար
 Տաճարի շրջապատի վրայ : Սոյն առաջին պարսպի երկ-
 րորդ ճիւղն, աւելի ընդարձակ էր : Նախ հիւսիսէ ի
 հարաւ կը շրջապատէր Սիօն լերան արեւմտեան բո-
 վանդակ կատարն և միանգամայն նոյն բլրոյ այն մա-
 սըն՝ որ արդի պարսպէ դուրս մնացած է, ապա նոյն
 բլրոյ հարաւային զառիվերի վրայ երկարաձգելով՝ դէպ
 ի հիւսիս կը յառաջանայր, և ապա Տիւրապիոնէ անց-
 նելով և Ուփադի բլուրն իւր մէջ առնելով՝ կը վերջանար
 Տաճարի շրջապատի հիւսիսային արեւելեան անկեան
 վրայ, որպէս ապացուցուեցաւ Պարոն վառէնի այս
 կէտի վրայ կատարած պեղումներով : Առաջին պարս-
 պի երկայնութիւնը կրնայ 2400 մէթր հաշուիլ, առա-
 ջին ճիւղն 600 և երկրորդն 1700 մէթր : Այս առաջին
 պարսպն պաշտպանուած էր 60 աշարակներով :

« Երկրորդ պարսպն կըսկսէր, կը շարունակէ Յով-
 « սեպոս, կէնաթի դռնէ՝ որ առաջին պարսպին կը
 « վերաբերէր, և հիւսիսակողմը գտնուած թաղը շըր-
 « ջապատելով՝ Անաօնինեան աշտարակով կը վերջա-
 « նայր : »

Սոյն երկրորդ պարսպի ճշմարիտ ուղղութիւնն գիտ-
 նալ մեծ կարեւորութիւն ունի, Ս. Գերեզմանի տեղի
 վաւերականութիւնն հաստատելու համար : Ճշմարիտ է

թէ՛ անձանօթ է այս պարսպի սկզբնակէտն, բայց 30 տարի յառաջ Սուրբ Յարութեան Տաճարի արեւելահողմը, սոյն պարսպի վերաբերեալ մեծ բեկոր մը գտնուեցաւ, ձեռամբ Պ. Բիէնօթիի: Միեւնոյն որմոյ մէկ ուրիշ բեկորը գտնուեցաւ մերձակայ խանութի մը մէջ: Այս երկու բեկորք, իրենց հսկայական քարերու տեսակով և կօփման ձեւով՝ Յուդայական արուեստի հետքեր կը կրեն, բաց աստի, 1859ին Բիէնօթիի գտած որմէ 15 մէթր հեռի Պ. Վօկիւ 1862ին ուրիշ պեղումներ կատարելով՝ հոյակապ դրան մը մնացորդը գլուտաւ, որ ի սկզբան կեդրոնական մի մեծ և կողմնական երկու փոքր կամարներէ բաղկացած էր: Սոյն դուռն՝ որ Բրիտանական թուականին կրկին բացուած լինել կը թուի, հաւանականորաւ այն դուռն է զորմէ Ս. Պօղոս կը խօսի.

« Վասն որոյ և Յիսուս՝ զի սրբեսցէ իւրով արեւոյս զժողովուրդն, արտաքոյ դրանն չարչարեցաւ: (Թուղթ առ եբր. Գլ. ԺԳ. 12): »

Յովհաննէս Աւետարանչի գրածէն ևս զխտեմք թէ՛ Յիսուս քաղաքին մօտ խաչուեցաւ, որով Հրեայք կըրցան Նորա խաչին վրայ գտնուած արձանագրութիւնն կարդալ:

« Զայն տախտակ ընթերցան բազումք ի Հրէից,
« զի մօտ էր ի քաղաք անդր տեղին՝ ուր խաչեցաւն
« Յիսուս. և էր գրեալ երբայեցերէն՝ դաղմատերէն
« և յունարէն: » (Գլ. ԺԹ. 20).

Այժմ անցնիմք երրորդ պարսպին:

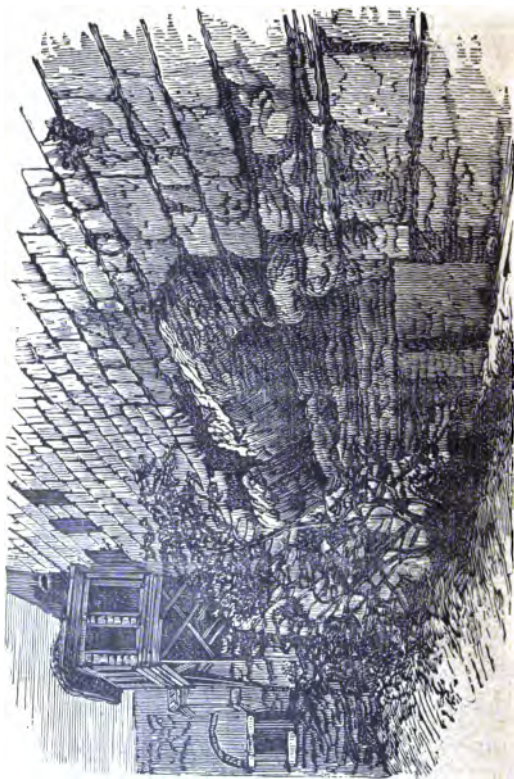
« Երրորդ պարսպն, կը շարունակէ Յովսեպոս,
« Հիպպիկոսի աշտարակէ կըսկսէր, և անտի դէպ ի
« հիւսիս մինչեւ Բսեփինեան աշտարակը կը տա-
« բաժուէր: Անտի երկարաձգուելով՝ կ'անցնէր ճիւղ
« Հեղինէի շինած շէնքերու դիմացէ: Ապա թա-

« գաւորական այրերէ , Ֆէսլօն կոչուած շէնքին մօտ
 « անկիւն մը կը ձեւացնէր և նախկին պարսպին մի-
 « անալով կեդրոնի հեղեղատի վրայ կը վերջանայր :
 « Այս որմերն Աքրիբայ արքայն շինեց և այսպէս պատ-
 « նէշներու մէջ առաւ քաղաքի այն մասն որ նոր շին-
 « ուած և հետեւաբար պարիսպներէ դուրս մնացած
 « էր : Արդարեւ , բնակչաց բազմամարդութեան պատ-
 « ճառաւ քաղաքն տակաւ կը տարածուէր նախկին
 « պարիսպներէ դուրս , և Հիէրօնի հիւսիսակողմն՝ բըլ-
 « րոյ կողերն տուներով ծածկուելով՝ նախկին քաղա-
 « քի բլուրներէ շատ աւելի հեռի կը տարածուէր ,
 « ուստի չորրորդ բլուր մը ևս , որ Պէզէթա կը կոչուէր ,
 « պարսպին մէջ առնուլ պէտք եղաւ : Այդ բլուրը կը
 « կանգնէր հանդէպ Անտօնինեան աշտարակի , ուրկից
 « խորունկ խրամատով մը կը զատուէր : Քաղաքի սոյն
 « նոր մասն Պէզէթա կոչուեցաւ , որ նոր քաղաք կը
 « նշանակէ : »

Ապա Յովսեպոս կ'ըսէ թէ՝ « Աքրիբայ Առաջնոյն
 « սոյն պատը Հրեայք աւարտեցին և մինչեւ 25 կան-
 « դուն բարձրացուցին : »

Սոյն երրորդ պարսպին ուղղութեան գիծն շատ ու-
 ըրոջ է , սակայն հնագէտք ընդերկար այս մասին սխա-
 լանաց մէջ մնացին , որովհետեւ Քօլոսէ-էլ-Մօլուքի
 վիմափոր գերեզմանները , Յովսեպոսի յիշատակած ար-
 քայական քարայրներն ենթադրելով՝ երրորդ պարիս-
 պըն աւելի գէպ ի հիւսիս կը փնտռէին , և սորա ան-
 խուսաբեկի հետեւանօք Ս . Յարութեան բովանդակ
 թժաղն պարսպի ներքին կողմը կը մնայր . և , քանի որ այս
 պարիսպն Քրիստոսէ յառաջ կառուցուած է , կ'ըսէին ,
 ուստի բնական կը լինի հետեւցնել թէ՝ արդէ Գող-
 գոթայն և Սուրբ Գերեզմանն սխալ են , քանի որ փո-
 խանակ պարսպէն դուրսը գտնուելու , ներքին կողմը

կը գտնուին: Բաց աստի, ինչպէս կրնայ ըլլալ որ Ս. Յարութեան թաղն՝ որ այժմ քաղաքին ներքին կողմերը կը գտնուի, կ'ըսէին հնագէտք, Յիսուսի ժամա-

Երուսաղէմի հին պարսիականներէն մնացորդ կամարի մը խարխիւ

նակ, — սյսինքն այն ժամանակ, յորում իրենց կարծեօք, Երուսաղէմ աւելի ընդարձակ էր քան այժմ, — արտաքոյ քաղաքին կը գտնուէին: Բայց յորմէ հետէ գտնուած են Որքայական ճամարտ քարայրներն, որոց

մուտքը Դամասկոսի արդի դրան մօտ է և Պէզէթա լեռան ներքեւ կը տարածուի, գիտնականապէս և իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն ընդունուած է թէ՛ երրորդ պարիսպն արեւմտեան և հիւսիսային կողմերէ, գրեթէ ճշդիւ արդի պարսպին ուղղութիւնն ունէր: Սոյն երրորդ պարիսպն Հիպպիկոսի աշտարակէ սկսելով՝ որ ինչպէս արդէն ըսինք, Յուպէի դրան մօտ գտնուած աշտարակն է, նախ դէպ ի հիւսիսային-արեւմուտք կը յառաջանայր, մինչև Քսեփինեան աշտարակն: Սոյն աշտարակի տեղն ապա շինուեցաւ Խաչակրաց ժամանակ Քանկրիս կոչուած աշտարակն՝ որոյ աւերակներն այժմ Քէսր-ձալուէ (Իըղեակ Գողթաթայ) կը կոչեն, Քէսր-ձալուէէ սկսելով՝ արդի պարսպի նման, դէպ ի հիւսիսային-արեւելք, և ապա դէպ արեւելեան-հիւսիս կը յառաջանայր և կ'անցնէր Արքայական այրերէ: Այսպէս կը կոչէ Յովսեպոս այն ընդարձակ քարայրներէ մէկ քանին՝ որ Երեմիայի քարայր անուամբ կը յորջորջուին, որովհետև կը կարծուի թէ վերոյիշեալ Մարգարէն անդ գրած է իւր նշանաւոր Ողբերն, և հարաւային կողմի քարայրներն Պէզէթա լեռան ներքեւ խորասուզուելով՝ ստորերկրեայ սրահներու կարգ մը կը ձեւացնեն: Ի հնունձ քաղաքի գլխաւոր շէնքերը կառուցանելու համար պէտք եղած գեղեցիկ քարերն այս տեղէն հանած են:

Դամասկոսի դռնէ քիչ հեռի, կը նշմարուի որ այժմու պարսպէ ծածկուող և ժայռի մէջ փորուած խրամատը դուրս ելած մասեր ունի՝ որոնք արդի աշտարակաց խարխիսը կը կազմեն, և որոց վրայէ անշուշտ կ'անցնէր երբեմն երրորդ պարիսպն: Պարսպի այս ճիւղին արեւելեան անկիւնն գտնուած աշտարակն, ըստ ամենայն հաւանականութեան, Յովսեպոսի յիշատակած անկիւնական աշտարակի յաջորդած է: Վերջա-

պէս, պարիսպն այս տեղ մէկէն դէպ ի հարաւ ուղղուելով և Կեդրոնի հովտին երկայնքէն յառաջանալով՝ կը միանայ Տաճարի շրջապատին հետ :

Ըստ Յովսէպոսի Երուսաղէմի ամբողջ շրջապատը 33 Սաս է, այսինքն՝ եթէ Ողիմպեան Սասով ⁽¹⁾ հաշուեմք 6105 մէթր, եթէ, ընդհակառակն, հրէական Սասով հաշուեմք 4620 մէթր, սակայն այս վերջինն իսկ իրականէ գրեթէ 500 մէթր աւելի է, որովհետեւ Երուսաղէմայ արդի շրջապատն հազիւ 3900 մէթր է, իրաւ է թէ՛ սոյն թուոյ վրայ պէտք է աւելցնել, առ առաւելն, 200 մէթր, Սիօն լեռան և Ռփաղի բլրոյ հարաւային այն մասին համար՝ որոնք երբեմն քաղաքին մէջ առնուած էին : Ուրեմն, Երուսաղէմ, ամէնէն աւելի ընդարձակութիւն ունեցած միջոցին իսկ, 4100 մէթրէ աւելի շրջապատ չ'ունէր :

Երուսաղէմ, Փրկչի ժամանակ, և մինչեւ իսկ Տիտոսի պաշարած ժամանակ, ինչպէս ըսինք. երբ Աքրիբայի կառուցած երրորդ պարիսպն քաղաքին սահմաններուն մէջ առած էր Պէղէրա բլուրն ամբողջովին և Կարիբի բլրոյ մէկ մասն, ընդհանրապէս կարծուածին չափ ընդարձակ չ'էր, և եթէ, Հռովմէական բանակներէ պաշարուած ժամանակ անթիւ բնակիչք կային անդ, պատճառն այն էր որ Զատիի տօներու ժամանակ էր այժ, Հրեայք, 32 թուականին Զատիի տօնին զԹիսուս ի խաչ հաներ էին, եւ Երուսաղէմի պաշարումն ալ եօթանասներորդ տարուոյ Զատիի տօնին կըսկըսէր, այնպէս որ Պաղեստինի ամէն կողմերէ, ըստ սովորութեան Հրէից, խուռն բազմութիւն մը հաւաքուած էին յԵրուսաղէմ, որոց ամէնքն ալ՝ իբրեւ պատերազմի ամէնէն քստմնելի խփղժութեանց յատկաց-

(1) Ողիմպեան Սասն 185 մէթրի և հրէական սասան 140 մէթրի հաւասար է :

եալ որսեր, պաշարման մէջ մնացին: Ուրեմն յայնժամ բազմաթիւ բնակիչ պարունակելէն պէտք չէ հետեւցընել թէ՛ հիմակուընէ շատ աւելի մեծ էր քաղաքն: Բարեբազդաբար, Երուսաղէմայ տեղագրական ուսումնասիրութիւնն բացարձակապէս նպաստաւոր է այդ երկու սրբավայրերու, և քանի խորասուզի ոք այդ ուսումնասիրութեան մէջ այնքան աւելի կը համոզուի քրիստոնէական աւանդական ճշմարտութեան:

Մենք թարգման կանգնելով և յառաջ բերելով հմուտ հնագիտաց սոյն անժխտելի փաստերն, կարծեմք կատարելապէս ապացուցինք թէ՛ Ս. Գերեզմանի և Ս. Գողգոթայի տեղերն ճիշդ են, ուր կը գտնուին այժմ Ս. Յարութեան հոյակապ Տաճարին մէջ:

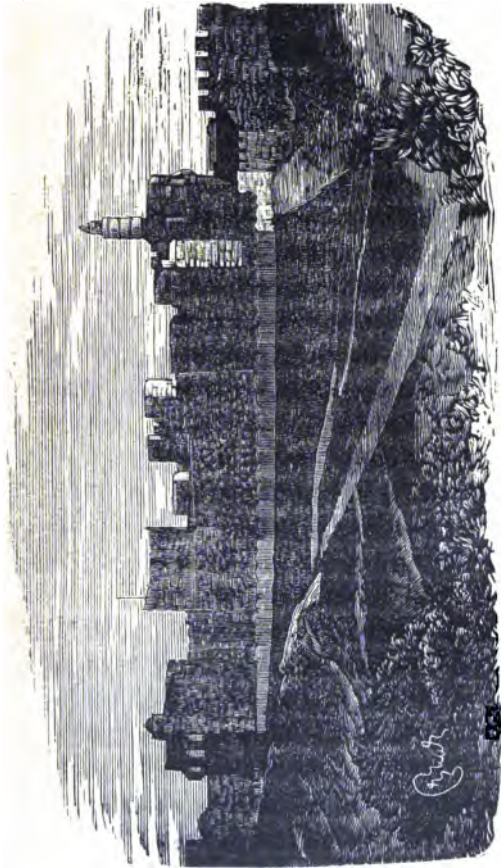

ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐՆ

Արքոց Յակովբեանց վանքի դռնէն դուրս, դէպ ի հիւսիս եղած ուղիղ ճանապարհաւ, և Զօրանոցի ու Գաւթի բերդի առջեւէն անցնելով, վաճառանոցի գլխէն դէպ արեւելեան կողմեղած շուկային մէջ կը մըտնեմք: Այս շուկային Արաբացիք Սուվվէգ-էլ-Ալլօն կը կոչեն: Քիչ մը յառաջ երթալով՝ մեր առջեւ կ'եննեն երկու կամարներ, որոց մին հարաւէն ի հիւսիս ձըգուած է, միւսն արեւմուտքէն-յարեւել: Այս վերջնոյն տակէն ուղիղ և երկայն շուկայի մը մէջ, մեր աջ կողմը ձգելով Յունաց Ս. Յովհանու վանքն, և Փափագ Համամի կոչուած բաղանիքն, կը հասնիմք դարձեալ մեծամեծ երկու կամարներու, որոց միոյն վրայ Թուրքաց տուններ շինուած են, և միւսին վրայ Յունաց մեծ վանքին մի մասն: Դէպ արեւելք եղած կամարին տակովը որ քիչ մը զառ ի վար է, դիմացը պատին հիւսիսային անկիւնը գտնուած միափեղկ տախտակեայ դռնէն ներս 12 լայն աստիճաններով վար, անմիջապէս մեր ձախ կողմը կ'երևի Ս. Յարութեան հոյակապ և փառաւոր Տաճարի ճակատն՝ հանդերձ կրկին գմբէթներով, եւ երկփեղկեայ մեծ դուռն և ընդարձակ գաւիթն: Գաւթի թին հարաւէն ի հիւսիս երկայնութիւնն է 90 ոտնաչափ և արեւելքէն յարեւմուտք լայնութիւնն է 60 ոտնաչափ:

Գաւթին հարաւակողմն ի հնունմ մահապարտից հա-

մար բանտ մը կար, ուր նախ Դչխոյն Հեղինէ՛ Յուզայ Կիւրեղն և Հրէից ծերերն արգիլեց և բռնագա-

Դարի բերրի առջեւ Ս. Յարութիւն երթալու ճամպարն

տեց զանոնք, որպէս զի Ս. Խաչին տեղը ցոյց տան : Յուզայ Կիւրեղ ճշմարիտը խոստովանելով ճշմարտութեան աշակերտ եղաւ : Այս տեղս ի վերջոյ աւերակ

եղաւ և շատ ժամանակներ ալ այնպէս մնաց: 1838 ին Յոյնք գնեցին և տեղւոյն առջեւը, ճիշդ Ս. Յարութեան Տաճարին դիմացը, մի փոքր վանատուն շինեցին, ուր այժմ կը բնակին Սուրբ Աստուածածնայ մէջ պաշտօն վարող Յունաց Տեսուչներն ու միաբանները: Սուրա արեւելեան կողմը և կից մզկիթ մը կայ հնաչէն մինարէով մը:

Սոյն գաւթին, արևելեան կողմն է Յունաց յանուն Հայր Աբրահամու վանքին դուռը, որու մէջ կայ երկու եկեղեցի, մին Յանուն Առաքելաց, միւսն մատուռ մըն է և կից առաջնոյն՝ յանուն Աբրահամու, որ ըստ աւանդութեան, Աբրահամ իւր Իսահակ որդին աստ զոհել ուզեց: Այս վանքն յառաջագոյն Հապէշից էր, ժամանակ մ'ալ մեր Ազգին ձեռքը մնաց, իսկ այժմ Յունաց սեփականութիւն է, որուն վերին մասը շատ ընդարձակ է, ու նորա հարաւային կողմն 1885ին նոր շէնք մը շինեցին խիստ գեղեցիկ և սրբատաշ քարերով:

Վերոյիշեալ վանքին ներքեւն է, մեր Սուրբ Յովհաննու Աւետարանչի մատուռը, ուր կը մտնուի Սուրբ Յարութեան Տաճարի յիշեալ գաւթին վրայ բացուած փոքրիկ դռնէ մը, մատուռն, փոքրիկ և պայծառ է, 28 ոտք երկայնութեամբ հիւսիսէն ի հարաւ և 12 ոտք լայնութեամբ արեւմուտքէն յարեւլս: Ունի երեք սեղան, Աւագ սեղանն է յանուն Ս. Յովհաննու Աւետարանչի, աջակողմեանը Չարչարանաց և Կապանաց Գրիստոսի, իսկ ձախակողմեանը՝ յանուն Հայր Աբրահամու և Զենման Իսահակայ: Աջակողմեան փոքր սեղանին մէջ է չարչարանայ սիւնին մէկ մասն, յորում կապեցին զՅիսուս Կայիափայի տան մէջ, սիւնը մասամբ արծաթապատ է և մշտավառ կանթեղ մը կախուած է առջևը:

Կիրակոս Պատրիարքի ժամանակ, 1849 թ ուսականին,

տոյն մատրան ներքին կողմն ամբողջապէս նորոգուեցաւ պատկերազարդ կճեայ և մարմարեայ քարերով: Սոյն մատրան դրսի երկու կողմի սէքէրը և առաջքը աւելելու իրաւունքը մեր Հայոցս է, բայց եկեղեցւոյն տանիքը Յունաց ձեռքն է: Աստ կը գտնուին հետեւեալ յիշատակարանք:

Ի վերայ երկաթեայ դրան .

Յիշատակ է երկաթեայ գուռս Թէքիրտազցի Քիրազեան մահտեոյ Սարգոսի կենդանի արեւուն եւ որդւոյն մահտեոյ Սէրաբէին հոգւոյն ի գուռն Սրբոյն Յովհաննու Եկեղեցւոյն որ ի Սուրբ Երուսաղէմ . ԹՎին ՌՄԻԷ . [1778] :

Ի վերայ պղնձէ օղակներուն .

Յիշատակ է օղո սարկօսօք մեղօր եւ անպտան . . . . — Յիշատակ գուռքս Տէրացու Պաշարաթին որ Թարգմանի յաւետիք . ԹՎ ՌՁ . (1631) :

Յիշատակ է սեղս այս սարկաւազ Պաշարաթին նպաստուօր ի Ս . Երուսաղէմայ, Տէր Գրիգօր Հայրապետին :

Ի վերայ պղնձին .

Յիշատակ է գուռս Տէրացու Պաշարաթին եւ իւր ծնողացն հաւրն Միրիջանին եւ մաւրն Մարգարտին . ի ԹՎին ՌՁ . (1631) . Սուրբ Յովհաննէս Աւետարանչի գրանս . յիշեցէք զմեզ ի Քրիստոս . եւ Աստուած ողորմի ասացէք որք հանգիպիք . եւ Տէր Աստուած ձեզ ողորմեսցի եւ սմա փառք յաւիտեանս . ամեն :

Ի վերայ դրան ներքին կողման .

Ի Պատրիարքութեան Տ . Կիրակոսի վեհի ի նորոգութեան Սըրբայ Տաճարիս բոլոր մարմարեայ քարինք պատկերօք, բար յիշատակ Պուլանըիցի Թագէտս Վարդապետն վանն հոգւոյ ծնողացն Աւետիսի եւ Նուպարի եւ համայն պարագայիցն . ի 1849 օրոյ . 10 :

Մեր Սուրբ Յովհաննու յիշեալ մատրան աջակողմն որ գաւթին արեւելեան հիւսիսային անկիւնն է՝ գուռ

մը կայ, ուրկէ կը մտնուի Գպտոսց եկեղեցին, որ շինուած է յանուն Միքայէլի Հրեշտակապետին, որ իրենք Մէլէի կը կոչեն: Եկեղեցւոյն մէջէն 13 աստիճաններով վեր ուրիշ եկեղեցի մը ևս կայ յանուն Չորից Կենդանեաց կամ Քառակերպեան: Այս եկեղեցին այժմ Հապէշից ձեռքն է, որուն արեւմտեան դռնէն իրենց վանքը և մեր Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն տանիքը կ'ենլուի: Հապէշից վանքն թէեւ ունի ընդարձակ դաւիթ մը և 15-20 փոքր ու մեծ սենեակներ, սակայն վանքին չորս կողմը գրեթէ աւերակաց կոյտ մըն է: Գաւթին մէջտեղը եղած գմբէթն՝ Սուրբ Յարութեան մէջ եղած մեր Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն գմբէթն է. գաւթին հարաւ-արեւմտեան կողմն, որ Ս. Յարութեան Տաճարի այժմեան պատն է, կ'երեւին նախկին հնութիւնքն, որով կ'երեւի թէ՛ ժամանակին այս Հապէշից վանքի տեղն ալ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ պարունակուած էր և կը համարուէր նախագուռ:

Ս. Յարութեան Տաճարի արտաքին գաւթին յիշեալ Գպտոսց եկեղեցւոյն դրան քով փոքրիկ դուռ մը կայ, որ դէպ ի հարաւ կը նայի՝ մատուռ մըն է՝ յանուն Ս. Աստուածածնի: Այս մատուռը ժամանակաւ Հապէշ ազգին էր. ժամանակ մըն ալ մեր Ազգին ձեռքը մնաց, ի վերջոյ Յոյք տիրեցին 1650 թուականի միջոցներուն:

Յունաց սոյն մատրան վրայ և Ս. Գողգոթայի կից, 10 աստիճաններով վեր, Լատինաց փոքրիկ եկեղեցին կ'ենլուի, որ է յանուն Սգաւոր Սուրբ Աստուածածնի: Սորա պատուհանն յառաջագոյն Գողգոթայի դուռն էր, այժմ պատուհան եղած է և Տարածման տեղւոյն ներքին կողմը կը նայի, որ յոյժ դեղեցիկ է:

Գաւթի արեւմտեան կողմը, Յունաց յանուն Յակովբայ Արդարոյն եղած եկեղեցւոյն գուռը կայ. ներսն

ուրիշ ևս երկու մատուռներ՝ մին յանուն Մարիամայ Մազթաղենացոյն, և միւսն Քառասուն Մանկանց : Այս եկեղեցոյն մէջ յատուկ դուռ մը կայ, ուրիշ կ'ենուի զանգակատունն, և ուրիշ դուռ մը ևս, ուրիշ կ'երթուի իրենց մեծ վանքն :

Ս. Յարութեան Տաճարին ներքին կողմը չմտած . հարկ կը տեսնեմք համառօտ տեղեկութիւն մը տալ :

Սուրբ Երուսաղէմայ մէջ, առաջին և գլխաւոր, մանաւանդ ամբողջ Քրիստոնէից ուխտազնացութեան միակ նպատակը համարուած Սրբավայրն է՝ Տեառն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանն և Սուրբ Գողգոթայն, որք կը գտնուին Ս. Յարութեան հոյակապ Տաճարին մէջ :

Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ՝ Նախահօր Ադամին դըրախտէն արտաքսուելէն և մահուանէն յետոյ Հրէաստանն ընդունեց նորա նշխարքն, որուն գլուխը թաղուեցաւ այն տեղն՝ ուր կոչուեցաւ Կրանիօն, (Crannion), այսինքն Տելի Կազարսն, այն է Գողգոթայն :

Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ևս խաչուեցաւ Գողգոթային վրայ և թաղուեցաւ մերձ ի Գողգոթայ, եւ երեք օրէն յետոյ յարեաւ ի մեռելոց՝ յաղթելով մահուան զօրութեան : Յետ այնորիկ Քրիստոնէութիւնն հսկայաքայլ յառաջդիմելով, Գողգոթայն և Գերեզմանն սկսաւ մեծ յարգ և պատիւ ընդունիլ նորընծայ հաւատացեալներէ :

Որպէս նախորդ գլխոց մէջ նկարագրեցինք, Տիտոսի Սուրբ Երուսաղէմը պաշարած Ժամանակ Երուսաղէմոյ Եպիսկոպոսն կամ Պատրիարքն էր Սիմէօն կամ Շմաւօն կղէովպայ, եղբայր Արդարոյն Յակովբայ, որ պաշարման վտանգներէն զերծ մնալու համար բազում Քրիստոնէից հետ Յորդանանու գետէն անդին Բէլլաքաղաքին մէջ ապաստանեցաւ, և երբ հանդարտու-

Թիւնը տիրեց, վերագառնալով ի Ս. Քաղաքն, անմիջապէս ժառանգեց Գողգոթայն եւ Ս. Գերեզմանն : Առաջին անգամ Ս. Տեղիքը շինող և պահպանող նախահաւատ Աբգարու կենակից Հեղինէէն վերջ, որոյ Գրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ շինած մատուռն Աշխարհամատրան կը կոչուէր, կոստանդիանոս կայսրն երբ իւր բարեպաշտ մօրմէն իմացաւ թէ՛ կռապաշտական տաճարները փլցուելով՝ ներքեւէն երեւան հանած են Գրիստոնէական Սրբարանք, իսկոյն Մակարայ, Երուսաղէմայ Եպիսկոպոսին, գրեց և հրամայեց որ այդ տեղի վրայ մայր եկեղեցի մը կառուցանէ եւ զայն աշխարհի գեղեցկագոյն եկեղեցիներէն մին ընելու համար բան մը չըխնայէ : Յովսեպոս պատմագիր մանրամասնօրէն նկարագրած է այս մայր եկեղեցին՝ որ 326 թուականին սկսուելով 335 ին աւարտեցաւ : Յառաջակողմն նախադռներով, ներքին ընդարձակ կամարակապ սրահներով զարդարուած էր և հինգ միջավայրերով եկեղեցի մը ունէր՝ որոյ մուտքն՝ դիրքի պատճառաւ արեւալակողմն էր : Սուրբ Գերեզմանն գմբէթաւոր շքեղ շէնքի մը մէջ առնուած էր, իսկ Գողգոթայ հարաւային կողմնական տաճարներէ մէկուն մէջ կը գտնուէր : Գիւտ Ս. Խաչի մատուռն՝ ներքին կամարակապ սրահի մը ներքեւ կը տարածուէր : Կայսեր կամաց և իւր մօր փափաքանաց համաձայն, արհեստի բոլոր ճարտարութիւնն շտայլուած և ամէնէ թանկագին մետաղներն և ամէնէն հազուագիւտ մարմարիտններն գործածուած լինելով՝ արդարեւ արժանի շէնք մը եղած էր իւր զարթուցած յիշատակներու մեծվայելչութեան : Մանաւանդ Ս. Գերեզմանն, որ շէնքի շխաւոր կէտն էր եւ գմբէթի կեդրոնը կը բարձրանայր, անօրինակ շքեղութեամբ զարդարուած էր : Դժբաղդաբար, զայն որոշ աղօթավայր մը ընելու եւ

կից ժայռերէ զատելու համար, բոլորտիքը գտնուած հողը փորել եւ հարթել պէտք եղաւ: Եւ որպէս զի բողորջի կամ բազմանկիւնի ձեւ մը առնու, Գերեզմանի իբրեւ գագաթ ծառայող առաջին այրն ջնջեցին, որպէս կը գրէ Երուսաղէմայ Եպիսկոպոսներէ մին:

« Սուրբ Գերեզմանի մուտքը, կ'ըսէ, երկրին այլ « գերեզմանաց մուտքերու նման՝ վիմալիոր էր, արդի « զարդերու պահանջման համար առաջին այրը ջրն- « ջուած ըլլալով՝ այժմ չ'երեւիր, բայց արքայական « առատածեռնութեամբ այսպէս զարդարուելէ յա- « ռաջ, քարաչէն դրան առջեւ գաւիթ մը կար: »

Ս. Գերեզմանի այսպէս պահուած եւ անջատուած ժայռն եւ մարմարիոններու եւ թանկագին մետաղներու ներքեւ աներեւոյթ եղաւ, եւ արտաքուստ զարդարուեցաւ սիւներով: Նմանապէս Գողգոթայի ժայռն եւ տաշելով եւ բնական անհարթութիւններն ուղղելով գագաթը փոքր սարահարթ մը ձեւացուցին եւ վրան մատուռ մը կանգնեցին՝ զոր գեղեցկապէս զարդարեցին, մինչդեռ կողերուն վրայ այր մը կար՝ որ ապա ուրիշ աղօթավայր մը եղաւ: Իցի՛ւ թէ ճարտարապետըն սոյն եկեղեցւոյ, փոխանակ այս սրբազան վայրերու նախկին վիճակն փոփոխելու, զայն միայն շրջապատի մը մէջ առնելով՝ զոր կրնար ուզածին պէս զարդարել ու գեղեցկացնել, անփոփոխ ձգեր Գողգոթայի եւ Ս. Գերեզմանի մերկ ու անտաշ ժայռերն:

335 Թուականին սոյն մայր եկեղեցին օծելով՝ Մարտիրոս կամ Վկայ անուանեցին, որովհետեւ Յիսուսի վեհափառ չարչարանաց եւ մահու նուիրական վրկայարանքն իւր մէջ կը պարունակէր: Հաւատացեալներու, քահանայներու, եւ եպիսկոպոսներու անհուն բազմութիւն մը ներկայ էր սոյն վեհաշուք հանդիսին՝ որ եզական հանդիսաւորութեամբ կատարուեցաւ:

Սոյն հոյակապ շէնքն, մին քրիստոնէութեան փառքերէ, իւր կամարակապ սրահներով, սիւներու անտառով, մարմարիոններով և անգին մետաղներով, նըկարներով ու մուզայիքներով գրեթէ ամբողջովին կործանեցաւ 604 թուականին: Արդարեւ այդ թուականին կրակապաշտ Պարսից Կիզիսթրէ Բ. թագաւորն, մեծ բանակի մը գլուխն անցած՝ որոյ միացան 26,000 Հրեայք, զԵրուսաղէմն առնլով՝ ամէն ինչ հիմնադատակ կործանեցին և ճմարիտ Սուրբ Պաշափայտն գերի տարին: Բայց յետոյ Հերակլէս կայսրն նորա որդւոյն յաղթելով՝ Պաշափայտն առաւ՝ և սոյն անգին մասունքն իւր ուսին վրայ բարցած Երուսաղէմ բերելով՝ 629 տարւոյ սեպտեմբեր ամսոյ սկիզբն Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ դրաւ: Քանզի պարզ կրօնաւոր մը, Մագիստոս, որ յետոյ Երուսաղէմայ Պատրիարք եղաւ, այն ինչ կրկին աւարտած էր տաճարն Որովհետև Կոստանդիանոսի նման ամէն միջոց և հարստութիւն կը պակսէր, ուստի չի կրցաւ միակ և անհուն շէնքի մը մէջ առնուլ բոլոր սրբատեղիքը, ինչպէս էր տաճարն, ապա աւելի համեստ — համեստ էր և իւր անունն — յատակագծի մը հետեւելով՝ չորս փոքր եկեղեցիներ կառոյց, որոնք որմերով իրարու կապուած էին և ամէնքն ալ մարմարիոնով սալայատակեալ միևնոյն գաւթի վրայ էին: Ահա ի ստորեւ անուանքն վերոյիշեալ չորս եկեղեցեաց.

Առաջինն՝ Ս. Յարութեան Տաճարն, յորում կը գտնուէր Սուրբ Գերեզմանն: Երկրորդն՝ Գոզգոթայի Եկեղեցին՝ որ խաչելութեան տեղւոյն վրայ շինուած էր: Երրորդն Գիւս Խաչի Եկեղեցին՝ այն տեղն՝ ուր գտնուեցաւ սուրբ խաչն: Չորրորդն Սուրբ Ասուածածնայ Եկեղեցին՝ որոյ տեղն ստուգիւ չի գիտցուիր, միայն կը կարծուի թէ աստ կը գտնուէր Օծման վէ-

մը : Կոստանդիանոսի կառուցած եկեղեցին ի հիմանց կործանած չէր, որովհետեւ Պարսիկք թէ և ամէն բան տապալելը էին, բայց ամէն ինչ անհետացնելու ժամանակ չէին ունեցած, հետեւաբար այդ ամրակառոյց Տաճարէ կարեւոր կտորներ մնացած էին, որոնցմէ օգուտ քաղուեցաւ Տաճարի նորոգ կառուցման ժամանակ : Արդարեւ, այժմ իսկ, որ անկէց ի վեր քանիցս քանդուած եւ նորոգուած է, արդի եկեղեցին ուսումնասիրելով՝ դեռ աստ անդ և ի մասնաւորի մեծ զմբէթի ստորին մասերու մէջ կը գտնուին որմոյ բեկորներ՝ որոնք Կոստանդիանոսի ժամանակի գործ կերելին :

637 թուականին Երուսաղէմ Արաբացւոց անցաւ, Օմար Ուալիֆայն, քաղաք մտնելով՝ ամինայն վեհանաձնութեամբ և ազնուսարտութեամբ վարուեցաւ ժողովրդեան հետ : Բնակչաց, նոցա ստացուածոց և քրիստոնէական եկեղեցեաց բնաւ չը վաւսեց, և օրինակելի վեհութեամբ հրաման ըրաւ որ ամէն ոք իւր կրօնն ազատութեամբ պաշտէ :

Շարլըմայն կայսրն՝ 800 թուականին, Երուսաղէմ առատ ստակ զրկեց, որպէս զի եկեղեցիները նորոգուին և Լատինական վանքքմը կառուցուի : Հարուն-էլ-Րաշիտ Ուալիֆայն ևս, մեծ արտօնութիւններ տուաւ նոցա, և ահա՛ այդ ժամանակէն մնացած է Երուսաղէմի Սրբավայրերու մէջ Լատինացւոց ունեցած մասնակցութիւններն :

Մայր եկեղեցւոյ տեղոյն վրայ կառուցեալ վերոյիշեալ չորս եկեղեցիներն 1010 թուականին աւերեցան, որք երեսուն եօթը տարի յետոյ, այն է 1047 ին Մոնոմախոս կոչուած, Կոստանդիանոս Թ. կայսեր ձեռօք գարծեալ նորոգուեցան :

1099էն վերջը, Սաչակիրք ի սկզբան իրարմէ ան-

Հատ չորս եկեղեցիներն միակ մեծ շէնքի մը մէջ առին և մասամբ նորոգ կառուցին, ի բաց առեալ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին: Գլեա Սուրբ Խաչի տեղւոյն վրայ փոքր փոփոխութիւն մը միայն ըրին, որ, ստորերկրեայ դրից պատճառաւ շատ քիչ վնասուած էր, եւ Հայոց արդի յանուն Սուրբ Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն ամբողջ յատակի մասը, ինչպէս նաև բիւզանդեան սիւներն, հիմնարկութեան ժամանակէ մնացած էին:

Պաշակրաց պէտք է վերագրել նաև Տաճարի թիւն և իւր նախկին գմբէթն, Յունաց արդի եկեղեցւոյ դասն, հարաւային մեծ ճակատն՝ իւր շքեղ ծնօտով, խաչաձև պատուհաններով, գեղեցիկ զոյգ դռներով և վերջապէս զանգակատունով՝ որոյ վերին մասն այժմ փլած է:

Երբ 1187 թուականին Սալահէտտին Սուլթան տիրեց Երուսաղէմի, վերստին թողուց զքրիստոնեայս, ազատ պաշտելու իւրեանց կրօնն ի Տաճարն Սուրբ Յարութեան:

1342 թուականին փոքր նորոգութիւններ եղան և 1555 թուականին Երուսական գլխաւոր Տէրութեանց նուէրներով Սուրբ Գերեզմանի շէնքն նորոգ կառուցուեցաւ:

1808 տարւոյ Սեպտեմբեր 30 գիշերն, սոսկալի հրդէհ մը ծագեցաւ: Հրդէհն ամեհի մոլեգնութեամբ տարածուելով՝ բոցերը պատեցին գմբէթը, որ սաստկաշառաչ աղմուկով մը փլաւ: Մի շատ մատուռներ ևս այս հրդէհէն մեծապէս վնասուեցան: Յոյնք Բ. Դոնէ հրաման առնելով՝ այրած կամ վնասուած տեղերը նորոգ կառուցին և բազում տեղեր Յունական յիշատակարաններ աւելցուցին:

1852 թուականին, մեծ գմբէթն, թէև հազիւ քառասուն տարուան գործ, արդէն մեծապէս վնասուած

էր, իսկ տասն տարի յետոյ փլշելու վիճակին հասած էր, ուստի 1863 թուականին վերստին շինուեցաւ Օսմանեան մեծագոր Տէրութեան խնամօք, Գաղղիոյ եւ Ռուսիոյ Տէրութեանց դրամական մասնակցութեամբ, որուն համար 200,000 Փրանք ծախք մը գնաց կ'ըսուի :

Այս հոյակապ Տաճարին մէջ, երեք ազգեր առանձինն և ընկերովի իրաւունք կը վայելեն : և Աստուածային պաշտամանց արարողութիւնք կը կատարեն, իւրաքանչիւր ազգ ըստ իւր եկեղեցական կարգաց, Սոյն Ազգերն են Հայք, Յոյնք, Լատինք և մասնաւորապէս Գպտիք և Ասորիք իբր հետեւակը Հայոց : Առաջին երեք ազգեր, իրենց սեփական եկեղեցի և մատուռներէն ի վատ, ունին նաև բնակութեան տեղի սոյն Տաճարին մէջ գիշերելու համար, բայց Ասորիք ո'չ մատուռ մը և ո'չ ալ բնակութեան տեղի : Գպտիք, միայն մատուռ մը և բնակութեան համար ևս սենեակ մ'ունին :

Այս համառօտ տեղեկութենէ յետոյ, սկսիմք տեղագրել Սուրբ Յարութեան Տաճարն իւր ամէն մանրամասնութեամբ, և նկարագրել նորա մէջ, երեք ազգաց կատարած արարողութիւնքն, սովորութիւնքն, և տարեկան ամէն հանդէսներն :

Ուղղափառ ընդհանուր Քրիստոնէից համար ամենամեծ փափաքելի և պաշտելի Ս. Գերեզմանին, այն է՝ Ս. Յարութեան սքանչելի տաճարին երկփեղկեայ միակ մեծ դուռը, ղէպ ի հարաւ կը նայի և ընդհանրապէս գոց կը մնայ :

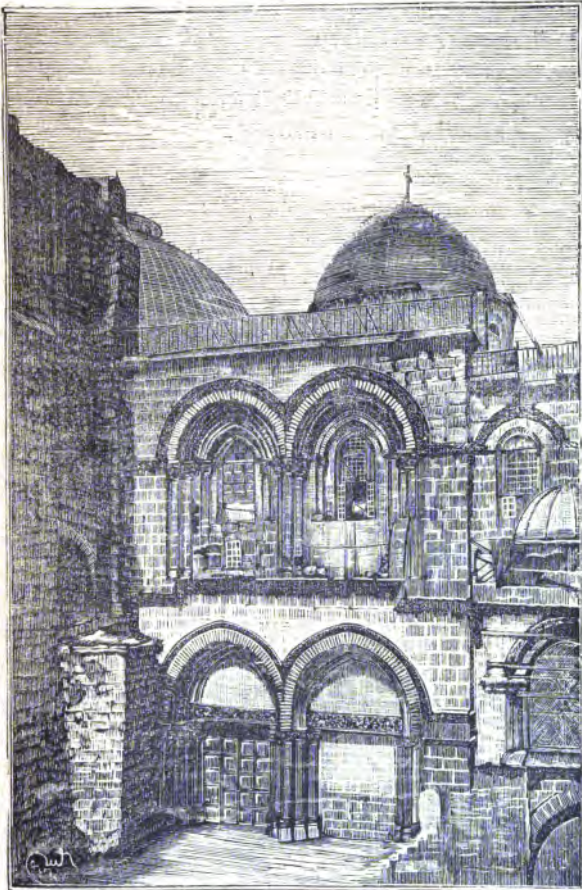
Դրան բանալին, ըստ համահաճ կատարեալ հաւանութեամբ՝ Հայոց, Յունաց և Լատինաց Միաբանութեան, ղոճապան երկու Մահմետական Արաբացւոց քով կը պահուին : Հրամանաւ Օսմանեան բարեխնամ Մեծագոր Տէրութեան, նոյն Արաբացի ընտանիքը կը

Վայելին սոյն շնորհքն՝ յորդուոց յորդի : Սակայն հարկ է գիտնալ թէ՛ դրան բանալին պահելու իրաւունքն մէկ ընտանիքի մը , և դուռը բանալու իրաւունքն ուրիշ ընտանիքի մը կը պատկանի : Դրան բացման ժամանակ յիշեալ երկու Արաբացի դռնապանք ևս դրան առջեւ ի միասին կը գտնուին : Մին բանալին կը բերէ , իսկ միւսն՝ անկէ բանալին կ'առնու , և անմիջապէս դրան առջեւ կը դրուի շարժական հինգ աստիճանաւոր փայտեայ սանդուղ մը , որոյ վրայ կ'եղնէ և դրան կողմանքն կը դարձնէ բանալիով , և կ'իջնայ առանց դրան փեղկը բանալու , և իսկոյն բանալին կը յանձնէ միւսին : Սանդուղն մէկ կողմ կ'առնուի , և դրան մի փայն մէկ փեղկը կը բանայ ներսէն , նոյն օրը դուռը բանալու հրաման տուող ազգի միաբաններէն մին : Ամէնօրեայ , կամ Պատարագի , և կամ այլ առթիւ մը պէտք եղած ժամանակ , դրան մէկ փեղկը փայն կը բացուի :

Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ գտնուող Հայոց , Յունաց և Լատինաց Տեսուչ Վարդապետներն միայն իրաւունք ունին դռնապաններն կանչելտալով դուռը քանալ և փակել տալու , ե՛րբ և ո՛ր ժամանակ որ ուզեն , այլ ո՛չ օք , և ո՛չ ալ դռնապանք կարող են ինքնին դուռը բանալու :

Հին ժամանակը , մինչեւ քսան-երեսուն տարի յառաջ , դուռն՝ օրերով և երբեմն շաբաթներով գոց կը մնար , բայց այժմ օր ընդ մէջ , և գրեթէ ամէն օր , առաւօտեան և երեկոյեան տուները , մանաւանդ Ս. Պատարագի և կամ հանդիսաւոր օրերուն , գիշերներն քսկ , վերջապէս պէտք եղած ամէն պարագայներուն մէջ դուռը կը բացուի :

Երեք ազգերը , Հայք , Յոյնք և Լատինք , մէյ մէկ յատկացեալ մարդիկ ունին , որք « Երկրորդ Թարգման »

Ս ԵԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻ ՀԱԿԱՏՆ ԵՒ ԴՈՒՈՎ

կամ Իֆիցնի կը կոչուին, և ըստ ընկալեալ սովորութեան, Յունաց կողմէն դուռած Իֆիցնիին նաև կ'ըսուի Ազդարար: Երբոր դուռը բանալ ուզեն, բանալ ուզող ազգի Տեսչին հրամանին վրայ, նոյն ազգի Իֆիցնից, յիշեալ Ազդարարի միջոցաւ դռնապանաց լուր կը զրկէ, որը գալով դուռը կը բանան Իֆիցնիից ներկայութեամբն, այնպէ՛ս, ինչպէս նկարագրեցինք վերև:

Ազդարարն ասէն օր, միշտ պատրաստ մնալու պարտաւոր է, որպէսզի երբ և իցէ ժամանակ մը դրան բացման համար դռնապաններն կանչելու հրաման տրուի իրեն, անմիջապէս թէ՛ դռնապաններն կանչէ, եւ թէ՛ երթայ երեք ազգի վանքերուն իմացընէ դրան բացումը:

Թէ Ազդարարը և թէ՛ Իֆիցնից իրենց ըրած այսպիսի ծառայութեանց պատճառաւ բաժին մը ունին դռնապանաց ընդունած պարգևէն, զոր ստորեւ պիտի յիշատակեմք:

Դրան բացման համար, երեք ազգերն, նշանի փոքրիկ զանգակներ ունին, և հատ մըն ալ Գպտիք: Երեք ազգէն ո՛րն որ դուռը բանալ ուզէ, նախ այն ազգին զանգակը կը քաշուի և ապա միւսներունը, այն կարգաւ ինչպէս ընդունուած է սովորութեամբ: Օրինակի համար՝ եթէ մեք Հայքս դուռը բանալ ուզեմք, նախ մեր զանգակը, ապա Յունաց, ետքը Լատինաց եւ ի վերջոյ Գպտոնոց զանգակները կը քաշուին: Եթէ Յոյնք բանալ ուզեն դուռը՝ նախ իրենցը, յետոյ Լատինաց, Հայոց և Գպտոնոց զանգակները: Իսկ եթէ Լատինք լինին դուռը բանալ տուողը, նախ իրենց, ապա Յունաց, Հայոց և Գպտոնոց զանգակները կը քաշուին կարգաւ: Զանգակները կը քաշէ, նոյն օրը դուռը բանալ տուող ազգի միաբաններէն մին:

Թէև Գպտիք նշանի զանգակ ունին, բայց ինչպէս

արդէն ընդհանուր կերպիւ ըսինք, դուռը բանալ և փակել տալու իրաւունքը չ'ունին, եթէ պատահաբար գործ մը ունենան, մեր Հայոց Տեսչին կը դիմեն և կը խնդրեն որ դուռը բանալ տայ, բայց բացառութիւն է Մեծի Պահոց մէջ, Գալստեան շարժուն Ուրբաթն, որ նոյն օրը Հայոց տեսուչն, առանց սպասելու որպէս զի Գալստիք դիմեն և խնդրեն իրմէ դրան բացումը, անմիջապէս և անպատճառ նոյն օրը դուռը բանալ կուտայ Գալստոց համար:

Մեք և կամ Յոյներն եթէ Ս. Պատարագի դուռ ունենամք, առջի իրիկուանէ միմեանց՝ ինչպէս նաև Հատինաց լուր կուտամք, այն պատճառաւ թէ՛ Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցանելի սովորական և ամէնօրեայ գատարագները սակաւ ինչ կանուխ մատուցուին, և որպէս զի առանձինն մատուցանելի Պատարագէն առաջ, ժողովրդեան Ս. Գերեզմանը ընելիք ուխտին արգելք չը լինին:

Մատուցանելի Ս. Պատարագն ո՛ր ազգին որ լինի Ս. Յարութեան Տաճարի դուռն նոյն օրը այն ազգը բանալ կուտայ, և գոցել տալու ժամանակ լուր կը տրուի միւս ազգաց, որք եթէ ուզեն իրենց հաշտոյն բաց կը ձգեն. այսինքն դրան բացման ձեւակերպութիւնը նորոգած կը լինին, այսպիսի պարագայի մէջ դռնապանք կուգան իմացնելու Հայոց Տեսչին, թէ՛ « Դուռն Յունաց անցաւ », եթէ Յոյներն են նորոգողը, Յունաց տեսչին կ'իմացնեն, եթէ Հայերն են նորոգողը:

Եթէ պատահի, որ միևնոյն օրը, թէ մեք և թէ Յոյներն Պատարագի դուռ ունենամք, դուռն Յոյները բանալ կուտան և մեք կը գոցեմք, այսինքն դրան բացման ձեւակերպութիւնը կը նորոգեմք: Մի և նոյն կերպիւ կ'ըլլայ նաև ամէն հանդիսաւոր օրերու մէջ

եթէ մեք և Յոյներն ի միասին կը կատարեմք :

Երբ դրան փակման ժամանակը կուգայ , քառորդ ժամ յառաջ բարձրաձայն կ'ազդարարուի , որպէս զի դուրս ելնելիք ուխտաւորներն կամ ժողովուրդք ներս փակուած չը մնան :

Դրան բացման համար , յիշեալ Արաբացի դռնապանաց , որոշեալ վճարք մը կայ , որ կը վճարուի դուռը բացող միաբանութեան կողմանէ ամսէ ամիս :

Ամէնօրեայ և պէտք եղած ամէն պարագայից մէջ բացուած դրան , որ Հասարակ դուռ կ'ըսուի 110 բարայ կը վճարուի , որուն 25 բարան իֆինճիին , եւ 20 բարան ալ Ազգաբարին է : Առանձինն Ս . Պատարագ եղած օրերուն , որ Պատարագի դուռ կ'ըսուի , 10¹/₂ ղուրու է , որոյ 55 բարան իֆինճիին և 45 բարան ալ Ազգաբարին է : Իսկ հանդիսաւոր օրերու և թափօրներու ժամանակ բացուած դրան , որ Հանդիսաւոր դուռ կ'ըսուի , 45 ղուրու է կը վճարուի , որուն 4 ղուրուէն միայն Ազգաբարին է , այս վերջին գումարէն իֆինճիին բաժին չը տրուիր : Վերջին պարագային մէջ , ի պատիւ հանդիսաւոր օրուան , Տաճարի դրան երկու փեղկերն ալ կը բացուին : Տարին մի անգամ Գալստեան չաթուն մէջ , ուրբաթ օրն , Գալստոց համար դռնապանաց կը տրուի 25 ղուրուէ Այս գումարն , ինչպէս նաև հասարակ օրեր և երբեմն Գալստոց համար բացուած դրան ամբողջ վճարքները , կը վճարուին Ս . Յարութեան Տաճարի Հայոց Տեսչի կողմանէ :

Դռնապանաց վճարուած ի վերև նշանակեալ գումարներէն ի զատ , տարուան շրջանին մէջ չորս անգամ 10¹/₄ական ղուրուէ , և ամէն Մայիս ամսոյ սկիզբն ալ 1000 ղուրուէ որոշեալ պարգեւներ կան : Գրեթէ այսպէս կամ շատ քիչ տարբերութեամբ կը վճարեն նաև Յոյներն : Լատինաց այս վճարքի մասին ունեցած սո-

վորութիւնը բոլորովին տարբեր է :

Դուռն երբ նոյն օրն երկար ժամանակ բաց մնալու լինի, բանալ տուող միաբանութեան կողմէ, դռնապանաց կը արուի, պանիր, հաց, սուրճ, Էսլըն. գիշերը մոմ, ձմեռն ալ կրակ : Դուռն երբ երկար ժամանակ գոց մնայ, ներսն եղած միաբանից կերակուրները կը տրուին, դրան վրայ եղած փոքրիկ դռնակէն :

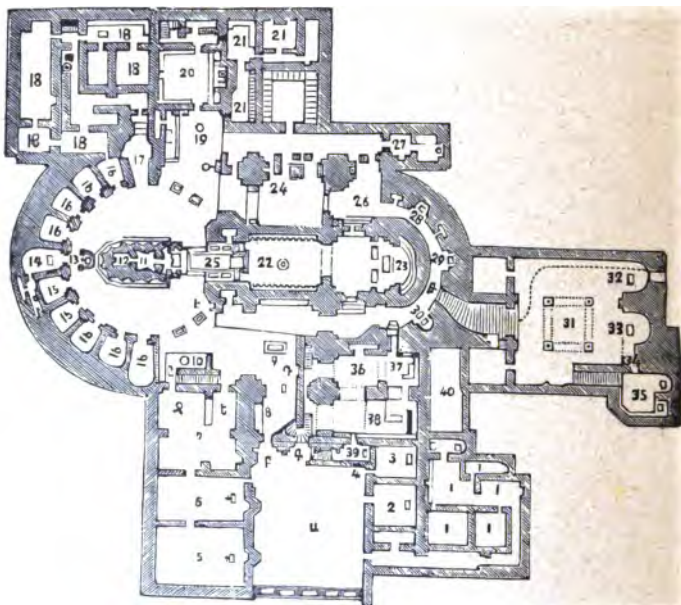
Ըստ աւանդութեան նախնեաց, Ս. Յարութեան Տաճարի այս մեծ դուռն, և սորա արեւելեան կողմն մի և նոյն ձեւով և մեծութեամբ հիւսեալ միւս դուռն ալ, մեր Հայոց ազգի սեփականութիւնն էր, և դրան վրայի փոքր դռնակի բանալին ևս մեր ձեռքն էր, բայց յետոյ ամբողջ դուռն բաժանորդութեան կարգն և փոքր դռնակին բանալին ևս Յունաց ձեռքն անցաւ, որ մինչեւ ցայժմ ունին : Յոյնք 1810ին Տաճարը նորոգելու ժամանակ Գողգոթայն ևս ընդարձակեցին երկու կանգնոյ չափ դէպ յարևմուտս քաշելով, ներքնակողմի մի մասն իրենց Տեսչի սենեկին խառնեցին, և միւս մասին վրայ ևս, հիւսուած դրան ետեւէն այժմ Լատինաց ձեռքն եղած Տարածման տեղը ելնելու, 19 քարեայ աստիճաններ շինեցին, որով իսպառ խափանեցաւ նոյն հիւսեալ դուռն :

Դռնապանաց նստած տեղն. — Դրան անմիջապէս ետեւը, ձախ կողմն, բարձրկէկ սէթի մը պէս եղած տեղն, որոյ լայնութիւնն 8 ոտք և երկայնութիւնն 10 ոտք է, մեր Հայոցս սեփական⁽¹⁾ է : Ուր կը նստին դռնապանք երբ դուռը կը բանան : Սոյն տեղւոյն

[1] Երբոր, ո՛ր և է այցի համար սեփական բառը կը գործածենք, պէտք է գիտնալ թէ, աւանձինն հրովարտողներով եւ վաւերական թղթերով հաստատուած են :

վրայն ևս մեր ազգի սեփական է, որուն մէջ բացուած է, Գպտուց բնակութեան համար յատկացեալ սենեկի երկու պատուհաններն :

Հիւսիս

Հարաւ

ՅԱՏԱԿԱԳԻԾ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻ

Ա. Ս. Յարութեան արտաքին գաւիթ. — Բ. Ս. Յարութեան երկփեղկեայ գուռն. — Գ. Սուրբ Յարութեան հիւսուած գուռն. — Դ. Յունաց Տեաչի և Ազամայ մատրան գուռն. — Ե. Գպտուց սենեակ. — Զ. Հայոց Տեաչի սենեակ. — Է. Հայոց Իւզարերից սեղան. — Ը. Հայոց Վերնատան սանդուղք. — Թ. Հայոց Սուրբ Լուսաւորչայ եկեղեցւոյ սանդուղք. — Ի. Յունաց Հայր Աբրահամու վանք. — Լ. Հայոց Ս. Յովհ. մատուռն. — Կ.

Գպտոց եկեղեցի. — 4. Յունաց Ս. Աստուածածնի մատուռ. — 5. Յունաց յանուն Ս. Յակովբայ եկեղեցին. — 6. Յանուն Մարեմայ եւ 7. յանուն Քառասուն Մանկանց մատուռք Յունաց — 8. զանապանաց տեղի. — 9. Պատանատեղի. — 10. Աւթաթափման տեղի. — 11. Հրեշտակի վեմ: — 12. Ս. Գերեզման. — 13. Գպտոց մատուռ. — 14. Հայոց տեղի Յովսէփ Արեմաթացի անուամբ. — 15. Գերեզման Յովսէփ Արեմաթացւոյ Հայոց. — 16. Յունաց յատկացեալ սենեակք. — 17. Լուացարանի դուռ — 18 Լուացարանի տեղիք եւ հոր. — 19 Պարտեզ. — 20. Լատինաց եկեղեցին. — 21. Լատինաց սենեակք. — 22 Յունաց եկեղեցի. — 23. Յունաց եկեղեցւոյ սեղանը. — 24. Եթն կամարք Կուսին. — 25 Ս Գերեզմանի առջևի հրապարակ. — 26. Յունաց յատուկ տեղ — 27. Զորորդ բանտ. — 28. Ղուեկիանոսի սեղան. — 29. Հանդերցից բաժանման. — 30 փուշ պոսկ — 31. 32. 33. Հայոց Ս. լուսաւորիչ եկեղեցին եւ սեղանները. — 34 Հեղինէի ազօթած պատուհանն Հայոց — 35. Գիւտ իաշ — 36. 37. Ս. Գողգոթայ եւ սեղանն. — 38. Տարածման տեղի. — 39 Լատինաց մատուռ յանուն Սքաւոր Ս. Աստուածածնի. — 40. Յունաց տեղ.

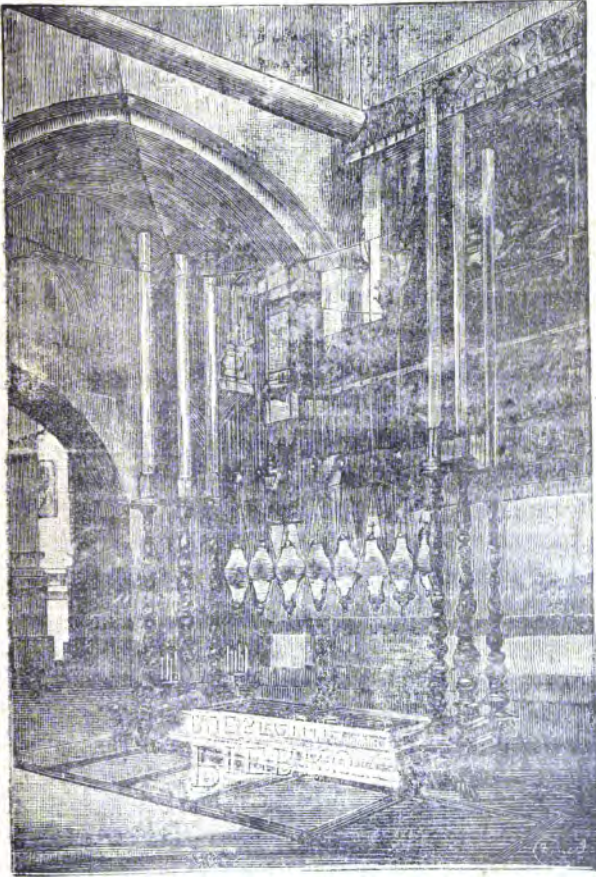
Իռնապանաց նստած տեղւոյն փռոցները երեք ազդերու, այն է՝ Հայոց, Յունաց եւ Լատինաց ընկերակցութեամբը կը շինուին: Ամէնօրեայ եւ հանդիսաւոր օրերու յատկացեալ փռոցք զատ զատ են: Ամէն հանդիսաւոր օրերուն, իւրաքանչիւր ազգի լուսարարը, ամէնօրեայ փռոցները վերցնելով, հանդիսաւոր օրերու յատուկ փռոցներն օր մը առաջ կը փռէ եւ կը պատրաստէ: Եթէ հանդէսը միասին լինի, Յոյները կը փռեն եւ մեք Հայերս կը վերցնեմք եւ կը փռեմք հասարակօրէն գործածուածներն:

Նոյն տեղը, առանց բանալիի երեք հատ զոյգ պահարաններ կան, որոց երկուքը դռնապանները կը գործածեն եւ միւրոյն մէջ ալ կը պահուին տեղւոյն վերաբերեալ եւ հանդիսաւոր օրերու յատկացեալ փռոցներն:

Քրիստոսի Պատահատեղիք. — Տաճարի մեծ դրան ուղղակի դիմացն է Քրիստոսի Ս. Պատանատեղին, որ կարմրագոյն տրապիզաձեւ դեղեցիկ կճեայ քարով ծածկուած է, որուն երկայնութիւնը 12 թզաչափ է և լայնութիւնը 5: Քարին երկու ծայրերն երեք ազգեր, երկերկու զոյգ, ընդ ամէնը 12 հատ մեծադիր և փոքրադիր աշտանակներ ունին կերոններով: Քարին վրայօք շղթայէ մը առկախ, կարգաւ և միատեսակ ապակեայ գեղեցիկ ութ մեծ կանթեղներ կան, որք մշտալոյս կը վառին, և որոց չորսը Յունաց, երկուքը Հայոց, մին Լատինաց և միւսն ալ Գպտոց են, ինչպէս կանթեղաց վարի ծայրերը կախուած պղինձներուն վերայի գիրերն ցոյց կուտան ո՛ր ազգին ըլլալը: Հին ժամանակներն այս Ս. Տեղս անշուշտ հարթ հաւասար տեղ մըն էր, ի վերջոյ գեղեցիկ մագալիֆով զարդարուած էր, ինչպէս կ'ըսեն պատմութիւնք, բայց այժմ ինչպէս ըսինք քարով ծածկուած է, որուն եզերքը Յունական արձանագրութիւնք կան:

Յովսէփ Արեմաթացին և Նիկողիմոս, Տէրն մեր Յիսուսը Սաչէն վար առնէն յետոյ, այս տեղը բերելով պառկեցուցին, և օծելով նորա Սուրբ Մարմինը պատեցին մաքուր կտաւով ըստ սովորութեան Հրէից, և ապա տանելով թաղեցին ի Ս. Գերեզմանն նոր:

Պատանատեղւոյն դիմացը, որ Յունաց եկեղեցւոյն պատն է, ամբողջ յունական պատկերներով ծածկուած են և Յունաց սեփական, բայց վարի սէքը՝ որ երկար եւ երկու կարգ է վրայէ վրայ, և Պատանատեղւոյն շուրջ յատակը որոշեալ սահմաններով, երեք ազգաց ընկերովի սեփականութեանց կարգն են: Իսկ Պատանատեղւոյն արևմտեան կողմի մեծ կամարածածկը՝ ինչպէս նաև ստորին մեծ կամարը մեր Ազգին սեփական են, որուն մէջտեղէն կախուած մի լապանք:

ԳՐԻՍԿՈՍԻ Ս. ՊԱՏԱՆԱՏԵՂԻՆ

և երկու կողմերն մէկմէկ պատկերներ ունիմք : Սոյն կամարին վրայ երկու փոքրիկ և միաձեւ կամարներ ևս կան, որոց արեւելեան կողմը երկաթեայ երկայն վանդակ մը և արեւմտեան կողմն պատշգամաձեւ երկու պատուհաններ կան. սոքա ևս մեր Ազգի սեփական են և մեր միաբանից համար սենեակներու տեղ կը ծառայեն : Սոյն տեղւոյն արեւելեան պատի արտաքին երեսը երեք պատկեր ունիմք : Առաջին մեծ կամարածածկին հիւսիսային ոտքը միայն Յունաց է, ուր ունին սենեկի մը դուռ, որ իբր քիւէր կը գործածեն, դրան վրայ ալ պատկեր մը՝ որուն առջեւ լապտեր մը կախած են, ասոնց վրայ ևս ունին տախտակեայ պատըշգամ մը :

Ուժարափման Տեղին. — Պատանատեղիէն դէպ յարեւմուտք յառաջանալով, Գպտոց սենեկի դռնէն սկսեալ, որ դէպ ի հիւսիս կը նայի, մինչեւ մեր վերնատան քարեայ աստիճաններուն ծայրը զետեղուած, և մեր ժամարարաց յատուկ զգեստուց և այլն զարդուց, միակտուր պահարանին արեւմտեան ծայրին առջեւն է Ուժարափման տեղին, որ երկաթեայ բոլորակ և գմբէթաւոր վանդակի մը մէջ առնուած է : Գմբէթի կեդրոնէն մշտավառ կանթեղ մը կախուած է, և գլուխը ջահ մը կայ հաստատուած, և մի բլրեղեայ ջահ եւս նորա վրայ առաստաղէն կախուած : Տեղւոյն յատակը եղած կճեայ սպիտակ բոլորակ քարին վրայ Հայերէն արձանագրութիւնք կան գրուած :

Ըստ աւանդութեան՝ Մարիամ Ս. Կոյսն, այս տեղէն, առաջին անգամ իւր Միածին Որդին Յիսուսը՝ Պաշին վրայ բարձրացեալ տեսնելով մարեցսւ, և իւր հետ եղող Սուրբ կանանց թեւերուն վրայ ինկաւ :

Ուժաթափման տեղն, շուրջն, և սորա դիմացը արեւմտեան պատին առջեւ եղած քարեայ նստարանն,

և վրայի փռոցն, պատին վրայի մեծ եւ երկայն վարագոյրն և պատկերն, և անոր առջեւ առաստաղէն կախուած կանթեղն, նստարանին հիւսիսային ծայրը՝ կամ 15 թիւ կրող սեան արեւելեան կողմը կամարին տակ եղած ջուրի մուսլուխը, և մինչեւ Ուժաթփաման տեղի յատակն, մեր Հայոցս սեփական են, և որոց թէ՛ գործածութիւնն և թէ՛ շինութիւնը մերն են, ամենեւին ուրիշ ազգ իրաւունք չունի միջամտելու :

Ուժաթփաման տեղւոյն դիմացն կամ 15 թիւ սեան քովն է մեր մոմավաճառի անտուկն, որուն քով նստելով մոմավաճառն, Պատարագի և հանդիսաւոր օրերու, նորեկ ուխտաւորաց ժամանակ մոմ կը վաճառէ :

Հայոց Տեսչի սենեակն. — Ուժաթփաման տեղւոյն քովը՝ երկաթեայ վանդակաձեւ երկփեղկեայ դուռն, որ դէպ ի հիւսիս կը նայի, Սուրբ Յարութեան Տաճարի Հայոց Տեսչի սենեկին դուռն է : Այս սենեակը մէջտեղէն տախտակով երկու մասի բաժնուած է, արտաքին մասը սուրճ եփելու և այլ ծառայութեանց յատկացեալ է, իսկ ներքին մասը Տեսչին բնակութեան : Ներսը մութ է և ցերեկ ժամանակ ալ հարկ կը լինի երբեմն լոյս վառել : Այս սենեկին վրայ ուրիշ սենեակ մը եւս կայ, որուն դուռը Վերնատան աստիճանաց միջավայրն է, ունի երեք պատուհաններ որք կը նային դէպ ի Ս. Գերեզմանը, պատուհանաց առջեւ երկաթեայ պատշգամ մը շինուած է, 1881ին, Կէլիպոլուցի Արժ. Վահրամ Վարդապետ Աղարեանցի Տեսչութեան օրով :

Սոյն սենեկին և պատշգամներուն վրայ, հարկ եղած ժամանակ ուխտաւորք կը նստին, և միշտ միաբանք կը պառկին :

Հայոց Վերնատունը. — Մեր Տեսչի սենեկի դրան քովի 38 աստիճաններով՝ Վերնատունը կ'ենլուի, որ

Ս. Յարութեան մէջ առանձին եկեղեցի է մեր Ազգի սեփական, ուր կը կատարեմք գիշերային և տունջեան ժամերգութիւնքն: Ունի Պատարագամատոյց կըրկին սեղաններ: Աւագ սեղանը՝ յանուն Խաչելութեան, երկրորդը՝ յանուն Երաշխաւոր Ս. Աստուածածնայ է: Այս սեղաններու վրայ որոշեալ ժամանակներ և այլ օրեր Ս. Պատարագ կը մատուցանեմք:

Այս տեղս Երկրորդ Գողգոթայ ևս կը կոչուի, ըստ որում Եգիպտացի երջանկայիշատակ Մարտիրոս Պատրիարքը, Վրաց հեռ չը կարենալով գլուխ ելնել, որոնք 1422 թուականէն ս'յսեալ քանի մը անգամներ Մեր ձեռքէն առած էին զՍուրբ Գուլգոթայն, վերջին եւ չորրորդ անգամ երթալով յԵգիպտոս, վերջապէս այս տեղը խնդրեց Սուլթանէն, և ստացաւ՝ փոխարէնը վճարելով, և վերադառնալուն յատուկ եկեղեցի մը շինեց 1439ին, և անուանեց Երկրորդ Գուլգոթայ, ճիշդ Գուլգոթայի դիմացն ըլլալուն համար:

Ի հուսմն այս Վերնատունն այսչափ ընդարձակութիւն չ'ունէր, բայց 1631ին Պարոնակր Գրիգոր Պատրիարքը, Լատիններէն երեք կամար առնելով՝ Վերնատունն դէպ ի երկայնութիւնն ընդարձակած է, փոխարէն տալով Լատինաց եկեղեցւոյ առջեւ եղած Պարսէզին վրայի կանթեղներէն մին, և Լատինացւոց երգեհոնի կից եղած խուցն, որոց համար իւր տեղն ալ պիտի նշանակեմք: Լատինք՝ ի յիշատակ այս փոխարինութեան, Զատիկի օրն, ինչպէս իրենց, նոյնպէս մեր Վերնատան ամբողջ կամարներուն մէջ զոյգ աշտանակներով մոմեր կը վառեն, օր մը յառաջ Հայոց Տեսչին հրամանն առնելով:

Այժմ Վերնատունը ունի վեց կամար, որք ի Սուրբ Գերեզման կը նային, որոց իւրաքանչիւրին մէջ կանթեղներու շարաններ, և այս շարաններէ կախուած

երեքական կանթեղներ կան միաձեւ, որք կը վառին եկեղեցական ամէն հանդէսներուն և միւս ազգաց հանդիսին ի պատիւ սահմանեալ օրերուն :

Կանթեղաց շարաններէն ի զատ, արեւելեան առաջին կամարին մէջ կախուած են երկաթեայ եւ տախտակեայ կոշնակները :

Վերնատան արեւմտեան հարաւային պատին վերայ բարձրկէկ երկու փոքր պատուհաններ կան, որք Յունաց մեծ վանքի եկեղեցիէն բացուած են :

Տեղւոյս հարաւային արեւելեան կողմն մի փոքր վերնատուն ևս կայ, 8 աստիճաններով, ո՛ւր կը նընջեն ձմեռ ժամանակ Սուրբ Յարութեան մէջ ծառայող մեր միաբանք :

Աւագ կամ Սաչելութեան սեղանի վրայ եղած յիշատակարաններն են հետեւեալք .

Ի վերայ Սաչկալին .

Վանքի Թեոգորոս Ս. Պատրիարքն վերսին տիրեց ղՀայոց բաժին Սուրբ Տեղեաց եւ զխաչկալս ետ շինել եւ գեղազարդել :

Ի վերայ Պատկերին .

Քրիստոս Աստուած յիշեա զԹեոգորոս Պատրիարքն եւ զհամայն Ազգն Հայոց եւ զյիշատակ երախտաւոյս եւ զմիաբանութիւնն մեր որք բանիւ եւ արդեամբ աշխատեցան ի վերսին ստացումն Սուրբ Տեղեաց քոց. ի թՎին Հայոց ՌՄԿԲ. (1813) :

Սոյն Աւագ սեղանին աջակողմը փոքր սենեակ մը ունիմք երեք պատուհաններով, որոց երկու առաջինները սեղանին՝ իսկ երրորդը Սուրբ Գերեզմանին վրայ կը նային, Սաչկալին ետևի կողմը՝ դէպ արեւելք բացուած երեք մեծ պատուհանները կը նային Պատանատեղւոյն վրայ և Սուրբ Գողգոթային մէջ :

Սոյն պատուհաններուն դրսի կողմը պատէն կախուած երեք պատկերներ ունիմք և առջեւնին երեք կանթեղներ, որոց մին մշտավառ է :

Երաշխաւորաց Սուրբ Աստուածածնի սեղանը Աւագ Խորանի հարաւային կողմը կ'իյնայ, որ գրեթէ առանձին բաժին մըն է, ունի չորս պատուհան, երեքը աջակողմը, և կը նային Պատանատեղւոյն վրայ, միւսը մեծ և բարձրկէկ, կը նայի Ս. Յարութեան Տաճարի արտաքին մեծ գաւթին :

Յիշեալ Երաշխաւորաց սեղանին ետեւը դուռ մը կայ՝ ուրկէ կը մտնուի փոքրիկ սենեկի մը մէջ, ուր գետեղուած են զանազան սնտուկներ և այլն, և ունի մէկ պատուհան Պատանատեղւոյն վրայ : Այս տեղէն ինն աստիճաններով վեր սեղանատունը կ'ելնուի, որ ունի մի փոքր պատուհան դարձեալ Պատանատեղւոյն վրայ, և մէկ մեծ պատուհան երկաթեայ վանդակով, որ կը նայի Սուրբ Յարութեան Տաճարի արտաքին գաւթին : Այս պատուհանին առջեւ մի քիւկայ քարաշէն, ուր շարժական սանդուղով կ'իջնուի, և մեր Հայոցս սեփական է, և կը գործածուի զանազան ծաղկանց թաղարներ և այլն դնելու :

Իւղաբերից Սեղան Հայոց. — Ուժաթափման տեղէն քանի մը քայլ դէպ ի հիւսիս, աջ կողմն, առաջին կամարին արեւելեան ոտքին վրայ հաստատուած է, յանուն Իւղաբեր կանանց Պատարագամտոյց սեղանըն, որ մեր ազգին սեփական է : Այս տեղ եկան Իւղաբեր կանայք միաշարաթի առաւօտուն Յիսուսի մարմինը խնկելու համար, որ արդէն Յարութիւն առած էր :

Այս սեղանին առջեւ ունիմք կաթեղաց շարան մը, որուն վրայէն կախուած են երեք միածեւ կանթեղներ, և ուրիշ առանձին կանթեղ մը մշտավառ :

ԳԻՒՍՏՈՍԻ ԱՌԻՐԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՔԸ

Սեղանին կից երեք պահարաններ ունիմք, որոց մէջ կը դնեմք իւրի ամաններն, և այլն. Սեղանին մէկ ուրիշ անկիւնը կը դրուին կանթեղներն ու մոմերը վառելու և մարելու եղէգն, Ելփազէն, և այլն:

Այս Սեղանն այժմ իւր նախկին ձեւովը չ'է, Սուրբ Յարութեան Տաճարի շինութեան ժամանակ տեղը նեղացած ըլլալով՝ սեղանին ձեւն ալ փոխուած և այժմեան դիրքն առած է: Մեք ե՛րբ և որ ժամանակ ուզեմք, կը պատարագեմք աստ: Սոյն սեղանին վրայ Պատարագ եղած ժամանակ Վերաբերումն կը դնեմք Ս. Գերեզմանի մէջ Հրեցսակի վէմին վրայ:

Ս. ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՓՐԿՉԻՆ

Նորաչէն մեծ գմբէթին ներքեւ, կլորած և գմբէթաւոր սրահակի մը մէջ է Տեառն մերոյ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանն և ընդհանուր քրիստոնէից երկրպագելի Սուրբ վայրն: Թէպէտ արտաքուստ միացեալ յարկ մը կ'երեւի, ինչպէս կը տեսնուի պատկերէն, սակայն ի ներքուստ երկու մասի բաժնուած է կրկին դռներով:

Սուրբ Գերեզմանի դրսի դրան երկու կողմերը բարձրկէկ քարաչէն նստարանաձեւ սէթեր կան, որոց վրայ դրուած են երեք զոյգ՝ միջակ մեծութեամբ կերոնարարձ աշտանակներ: Առաջին կճեայ աշտանակները Յունաց, երկրորդը Հայոց, իսկ երրորդը Լատինաց են: Նստարաններու ծայրն ևս կայ մի զոյգ կրճեայ մեծ աշտանակներ, որք Յունաց են, իսկ Մեր և Հատինաց երկուքական պղնձեայ մեծ աշտանակները դրուած են նստարանաց ետեւի կողմերը՝ դարձեալ կերոնարարձ:

Սուրբ Գերեզմանին առաջին դուռը դէպ յարեւելս կը նայի: Դրան անմիջապէս վրան մեր Հայոց պատկերը կայ փոքրադիր, Կիւլպէնկեան Գերդաստանէն Սերովբէ չէլէպի և Սարգիս Էֆէնտիէ յիշատակ եղած և որ կը ներկայացնէ Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանն և Յարութիւնը, որոյ առջեւ զգեստաւորեալ կայ Լուսաւորիչն մեր Սուրբ Գրիգոր: Սոյն պատկերին առջեւը արծաթեայ մշտավառ կանթեղ մը ունիմք կախուած, որոյ « Լուսաւորչայ կանթեղ » կ'ըսուի: Մեր պատկերէն վեր է Յունաց Սուրբ Յարութեան պատկերն, որ քանդակագործեալ է Գերեզմանի քարին վերայ, որոյ առջեւ ունին կանթեղ մը մշտավառ, Յունաց պատկերի վրան ալ Լատինաց պատերը կայ՝ նոյնպէս մշտավառ կանթեղով:

Սուրբ Գերեզմանին ճակատը և միանգամայն շուրջը կանթեղներ կախելու և վառելու, պատկերներով զարդարելու և աշտանակներով մոմեր վառելու իրաւունքը մի միայն երեք ազգի, այն է՝ Հայոց, Յունաց և Լատինաց է, իսկ ներքին կողմն սոյն երեք ազգէն ի զատ Գպտիք ևս կանթեղներ ունին:

Ի հնումն Սուրբ Գերեզմանն, երկու փոքրիկ խորշերու բաժնուած և ժայռի մը մէջ փորուած էր, առաջինն՝ երկրորդին իբր գաւիթն էր, ուրկէ անցնելով երկրորդ խորշը կը մտնուէր: Այս տեղ կար քարի մը մէջ փորուած մտերի նման փոս մը, որ վիմափոր կամար մը ևս ունէր: Հեղինէ Տաճարը շինել տուած ժամանակ Սուրբ Գերեզմանի հին և բնական ձեւէն միայն վիմափոր կամարն այլափոխեց, գեղեցիկ կերպիւ զարդարելու համար: Ի հարկէ շատ մը նորոգութիւններէ յետոյ, հրամանաւ Օսմանեան մեծազօր Տէրութեան Սուրբ Յարութեան Տաճարի վերջին նորոգութիւնը 1808ին Յոյնք կատարեցին, որք Ս. Գերեզմանն

ևս մարմարեայ և կճեայ քանդակուած քարերով եւ յունական արձանագրութիւններով զարդարեցին առանց նախկին ձեւը փոփոխելու :

Դռնէն ներս , Սուրբ Գերեզմանի առաջին մասն է , որոյ կեդրոնը մարմարեայ սիւնաձեւ քար մը կայ կան-

ՀՐԵՇՏԱԿԻ ՎԷՄ

գուն , որ Հրեշտակի Վէմ կը կոչուի : Այս տեղը Սուրբ Աւետարանին Յանոսից ըսած տեղն է , ուր կանգնած էր Հրեշտակներէ մին սպիտակ պատմուճան հաղած :

Այս մասին մէջ 15 հատ մշտովառ կանթեղներ կան՝ երեք կարգ շարաններու վրայ կախուած , ձախ

կողմի կարգին չորս հասարակ Մերն է և հինգերորդը՝ մեզ հետեւեակ Գալուսոց է, միջին կարգինը Լատինաց, եւ աջ կողմի կարգն ալ Յունաց՝ հնգական հատ : Եւրոսի կողմն, դրան անմիջապէս վրան, քանդակեալ պատկերը Յունաց է, ասոր վրան Լատինաց իւզաներկ պատկերը կայ, և հարաւային կողմը՝ Մեր պատկերն, սոյն վերջին երկու պատկերք՝ պատէն կախուած են :

Տեղւոյս հարաւային և հիւսիսային անկիւններն երկու հատ բոլորակ լուսամուտներ կան, այս երկու լուսամուտներէն կը տրուի Լուսաւորեան՝ Ս. Զատիկի Ճրագալուցի Ծառաթ երեկոյին, հարաւային կողմի լուսամուտէն կուտայ Մեր Լուսահան Վարդապետն, հիւսիսային կողմէն Յունաց Լուսահանն :

Սուրբ Գերեզմանի վրայ մեր մատուցած թէ՛ հանդիսաւոր Պատարագներու, և թէ՛ ամէնօրեայ Ս. Պատարագի ժամանակ, Վերաբերումն կը դնեմք միշտ Հրեշտակի Վէմին վրայ :

Ս. Գերեզմանին ներքին, այսինքն երկրորդ մասն, սակաւ ինչ խոնարհ է քան զարտաքինն, և այս մասին դրան ճակատն, և աջ ու ձախ կողմերն, մարմարոտի վրայ գեղեցիկ և նուրբ քանդակներ յօրինուած են : Սոյն մասն թէ՛ լայնութեամբ և թէ՛ երկայնութեամբ գրեթէ 2 մէթր է : Գրիստոսի Տեառն մերոյ բուն Գերեզմանն այս մասին մէջ հիւսիսային կողմն է ժայռին մէջ փորուած, որոյ կողերն՝ և վրայի կողմը, սպիտակ մաքուր մարմարիոնով ծածկուած է, որոյ երկայնութիւնը 10, լայնութիւնը 4 և բարձրութիւնն 3 թզաչափ է : Ով ո՛ր ներս մտնէ՝ թէ՛ և բնականէն մնացած բան մը չը տեսնէր բաց ի մարմարէ, պատկերներէ և կանթեղներէ, և սակայն զգուշութեամբ և մանր զննութեամբ դիտողին, դեռ կը տեսնուին, մարմարներու տակ, բուն Գերեզմանի բնական ժայռ քարերն :

Աստ ևս 43 կանթեղներ կան առաստաղէն կախուած , որք կը վառին մշտալոյս , և որոց 13ական հատը՝ Հայոց , Յունաց և Լատինաց են , իսկ մնացեալ 4 հատն ալ Գպտոց :

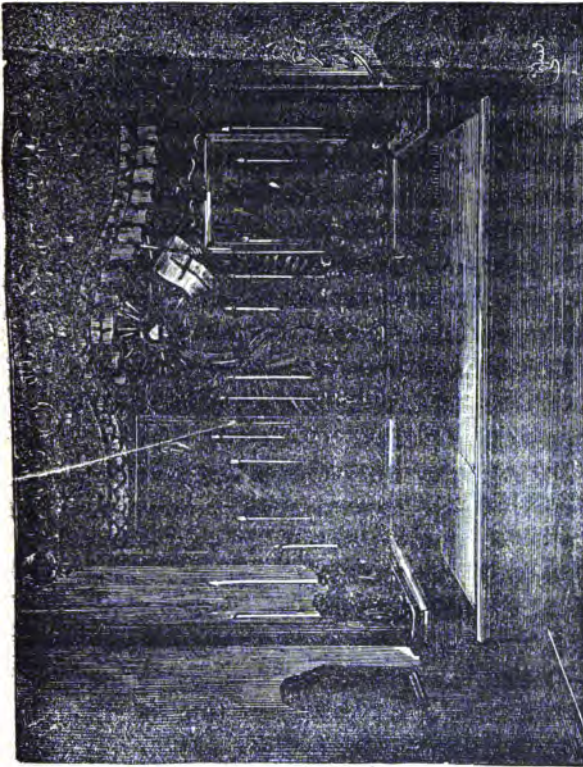
Քրիստոսի Տեառն մերոյ Սուրբ Գերեզմանի հիւսիսային պատին ներքին երեսն , երեք մասերու բաժնուած է , մէջտեղն Յունաց է ուր բնական քարին վրայ քանդակուած « Յարութեան » պատկեր մը ունին : Սոյն պատկերն ի հնունմ երեք ազգաց կը վերաբերէր , որուն առջեւ Յոյնք ունէին մի ուրիշ շարժական պատկեր մը , յետոյ փոխեցին պատկերն և աւելի փոքր մը դրին , և հետզհետէ աւելի փոքրներ դնելով , վերջապէս օր մըն ալ վերուցին , և յիշեալ քանդակուած պատկերն իրենց յատկացուցին : Այլ կողմինը՝ Յանոսից կողմը՝ Մեր բաժինն է , ուր և ունիմք պատկեր մը Յարութեան՝ կտաւի վրայ նկարուած արծաթապատ շրջանակաւ : Զախ կողմը՝ Սեւրից կողմը՝ Լատինաց բաժինն է , ուր ունին արծաթածոյլ պատկեր մը Յարութեան :

Երեք ազգերն ալ իւրեանց պատկերաց առջևն ունին վեցական աշտանակ և չորսական ծաղկաման , որք մշտնջենաւորապէս կը մնան անդ և որոց մէյմէկ աշտանակներն մշտավառ են :

Մեր հանդիսաւոր Թափորներուն , Պատարագներուն և Հրաշափառի հանդէսներուն ժամանակ , Մեր աշտանակներն ամբողջ , իսկ Յունաց և Լատինաց աշտանակներէն երկերկու զոյգ կը վառին : Միեւնոյն սովորութիւնն , և միեւնոյն յարգանքը կը տրուի նաև Մեր կողմէն , նոցա հանդէսներու ժամանակ :

Ս . Գերեզմանին մէջ , արևմտեան կողմի պատին վրայ , պահարան մը կայ առանց փականքի , տախտակեայ փեղկով և վրան Յունական պատկերով , ուր ե-

ընք ազգաց կողմէն կը դրուին Ս. Գերեզմանի յատակըն և այլն տեղերու վրայ թափուած մոմի և իւղի կաթիլներն, և փողիները մաքրելու քերիչ, աւել եւ

ՍՈՒՐԲ ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՓՐԿՁԻՆ

սպունդ :

Սոյն պահարանին առջեւը կը կայնի Յունաց լուսարարը մոմ վաճառելու շէամար իրենց ուխտաւորաց, այն ժամանակ միայն, երբ Ս. Յարութեան Տաճարի

մեծ դուռն բաց լինի, և ուրիշ ազգ մը Ս. Գերեզմանին վրայ Պատարագ, կամ որ և իցէ արարողութիւն մը չ'ունենայ: Մեր հանդէսներու, թափորներու ժամանակ ևս իրաւունք չ'ունի Գերեզման գալով մոմ վաճառելու: Ս. Գերեզմանին մէջ այս կերպիւ մոմ վաճառելու սովորութիւնը չունիմք, ո՛չ մեք և ո՛չ ալ Լատինք, սա միայն կայ որ, մեր Պատարագին վերջին ժամանակները, մեր լուսարարն թապախ մը և մոմ կը դնէ Ս. Գերեզմանին վրայ, և ուխտաւորք այդ միջոցին ուխտի կ'երթան և մոմ կը վառեն:

Ս. Գերեզմանին վրայ Ս. Պատարագ մատուցանելու իրաւունքն մի միայն երեք ազգի, այն է՝ Հայոց, Յունաց և Լատին Միաբանութեանց սեփականուած է, ուրիշ որ և է ազգի միաբանութիւնն իրաւունք չ'ունի Ս. Գերեզմանին վրայ պատարագելու, բայց բաւական տարիներէ ի վեր Յոյնք իրենց պատարագելու կարգն երբեմն Ռուսաց կուտան, այսու ամենայնիւ իրենց Վարդապետներէն մին դարձեալ Ռուսաց Պատարագին կը մասնակցի:

Սոյն երեք ազգերը, իրենց եկեղեցական պաշտամունքները կը կատարեն ի Ս. Յարութիւն, իրենց սեփական եղած Ս. Եկեղեցեաց մէջ, և ապա հետեւեալ կարգաւ կը սկսին Պատարագ մատուցանել Ս. Գերեզմանին վրայ, նախ՝ Յոյնք, ապա Հայք, և վերջը Լատինք: Սոքա երկու թիւ Պատարագ կ'ընեն և մէկ ձայնաւոր: Այս կարգէն բացառիկ են հանդիսաւոր Պատարագներն: Ո՛ր ազգն որ հանդիսաւոր Պատարագ ունի, ամէնէն վերջը կ'ընէ: Մեք եւ Լատինք Ս. Պատարագի ժամանակ Ս. Գերեզմանին կախարիչ քարին վրայ յատուկ տախտակ մը կը դնեմք, որպէսզի Անդանն բարձրանայ, իսկ Յոյնք Ս. Պատարագը կ'ընեն առանց բարձրացնելու:

Ս. Գերեզմանին տանիքը ելնելու համար երկու դռնակներ կան, որք առաջին մասի գրան ներքին կողմերն կ'իյնան: Հարաւային կողմի դուռը թէև սեփական է Հայոց եւ Յունաց, բայց երեք ազգ միասին կը գործածեմք, և այս դռնէն կ'ելնեմք տանիքը: Հիւսիսային կողմի դուռն թէև Լատինաց կը պատկանի, բայց այժմ չը գործածուիր:

Տանիքը իւրաքանչիւր ազգ առանձին սնտուկներ ունին, որոց մէջ կը դրուին Ս. Գերեզմանը զարդարելու պէտք ըլլալիք զարդեր:

Ս. Գերեզմանի գմբէթն հաստատուած է 12 սիւներու և կամարներու վրայ, զոյգ զոյգ խարօխեալ, սեանց բարձրութիւնը 10 թ զաչափ է եւ չորսական թիւ հեռի ի միմեանց, և գմբէթն կապարապատ եւ տախտակամած է: Գմբէթի սիւներու միջեւ եւ արտաքին բոլորտիքը 36 աշտանակներ եւ 36 կանթեղներ կան կախուած, որոց 12 աշտանակներն եւ 12 կանթեղները Մերն են և նոյնչափ ալ Յունաց՝ և նաեւ Լատինաց: Գմբէթին մէջտեղէն կախուած են երեք մեծ և հաւասար կանթեղներ, որոց մին Հայոց, մին Յունաց և միւսն Լատինաց են:

Ս. Գերեզմանին արտաքին հարաւային և հիւսիսային երեսը՝ կարգաւ կախուած վեց կանթեղներ կան փոքր ապակիէ, որոց չորսը Մերն է և երկուքը Յունաց, սոքա կը վառին գիշերը և նաև ամէն հանդիսաւոր Պատարագներու ժամանակ:

Ս. Գերեզմանի առջեւի գեղեցիկ քարերով յատակուած փոքր հրապարակն, որ մինչեւ Յունաց Եկեղեցւոյ դուռը կը հասնի, երեք ազգաց ընկերովի իրաւունքն է: Մեք և Յոյնք նոյն գաւիթը հանդիսաւոր և հասարակ օրեր Պատարագի ժամանակ ըստ սովորութեան փոռոց կը տարածեմք, ուր կը կենան Ս. Պա-

տարաքի սպասաւորութիւն ընող դպիրք և նաեւ ժողովուրդք: Լատինք այս սովորութիւնը կատարելով հանդերձ իրենց հանդիսաւոր օրերուն եւս այս հրապարակին վրայ՝ գերեզմանին առջեւ, շարժական սեղան կը շինեն և Պատարագ կը մատուցանեն:

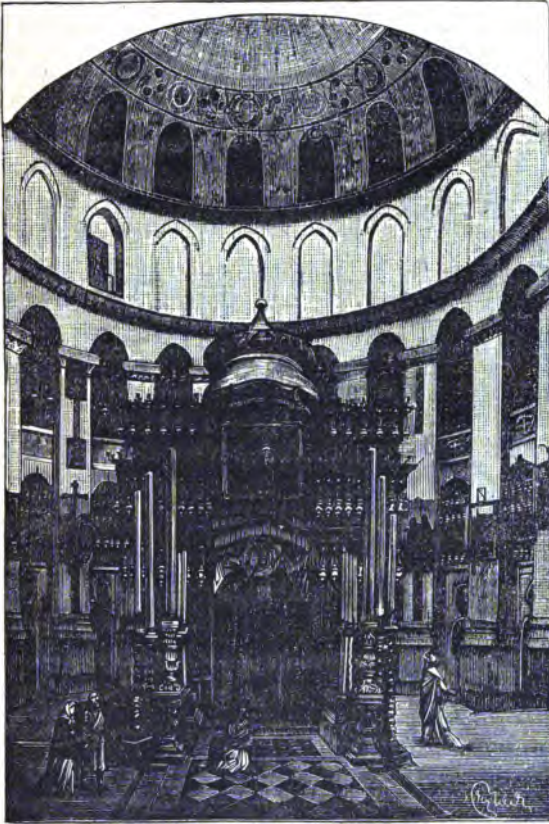
Մեր և Լատինաց սովորական հանդիսաւոր Պատարագներու ժամանակ որք կը մատչին Ս. Գերեզմանին վրայ, Յունաց եկեղեցւոյ դրան երկաթեայ դուռը կը գոցուի, որուն առջեւը կը դրուի Հայոց Պատրիարքական աթոռը հանդիսաւոր օրեր:

Յունաց եկեղեցւոյ դրան առջեւի մեծ կամարի մէջ տեղէն, հարաւէն դէպ ի հիւսիս ձգուած հաստատուն գերան մը կայ Լատինաց, յորմէ կը կախեն վեց հաստ մեծամեծ կանթեղներ. և ունին երկու մեծադէր պատկերներ, դէմ առ դէմ կախուած:

Ս. Գերեզմանին շուրջն եղած հրապարակն թափօրներու եւ ժողովուրդեան կենալու կը ծառայէ: Երբ երեք ազգերէն մին առանձին հանդէս և թափօր ունենայ, բոլոր սոյն հրապարակն իրենց ժողովուրդեան համար ազատապէս կը գործածեն: Աւագ շարթու երեկոյեան Լուսաւորեայի հանդէսն, զոր Մեք և Յոյնք ի միասին կը կատարեմք, սոյն հրապարակը երկու մասի կը բաժնուի կէս առ կէս: Մեք և Մեր հետևողք հարաւային կողմը, Յոյնք և իւրեանց դաւանակիցք հիւսիսային կողմը:

Ս. Յարութեան Տաճարի մեծ գմբէթն կառուցեալ է 18 սիւներու վրայ, յորոց 1, 2, 3, թիւ կրող սիւներն և կամարներն Լատինաց, 4, 5, 6, 7, 13, 14, թիւ կրող սիւներն և կամարները Յունաց, 8, 9, 15, 16, 17, 18 թիւ կրող վեց սիւներն և կամարները Հայոց, իսկ 10 և 11 թիւ կրող երկու սիւներն ալ Գպտոց են, միայն 12 թիւ ունեցող սիւնն որ « Զոյգ սիւն » կըս-

ուի, երեք ազգաց կը վերաբերի, որուն վրայ երեք
ազգերն ալ առանձինն պատկերներ ունին:

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏՍՃԱՐԻ ՄԷՋ Ս. ԳԵՐԵՋՄԱՆ

Յիշեալ 18 սիւներու իւրաքանչիւրին Ս. Գերեզմանի
կողման իրեններուն վրայ, իւրաքանչիւր ազգ իրեն

մեծադիր և ոսկեզօծ շրջանակներով պատկերներն, և անոնց առջեւ կախուած կանթեղներն ունին :

Ամէն մէկ կամարներու մէջտեղ ալ մէյ մէկ հատ շարան ունին երեքական կանթեղներով, և մէյմէկ կանթեղ ալ առանձինն : Միայն թէ 7րդ և 8րդ կամարին միջեւ եղած երկու շարանին մին Հայոց-ի միւսն Յունաց է : Մեզ սեփական 18 թիւ սեան վրայ երկու պատկեր ունիմք կախուած, մին Յարութիւն 'Ազգարու իսկ միւսն՝ վրայինը՝ Զաղկումն Քրիստոսի կը ներկայացնեն : Յիշեալ կամարի սեան հարաւային անկիւնը ունիմք մի ամենափոքր հին պատկեր մը : Թիւ 17 սեան վրայ կախուած է Փուշ Պապի, 16րդ թիւ սեան վրայ խաչելութեան, 15 թիւ սեան վրայ Թովմայի Քրիստոսի կողին մէջ հայիլն, 9 թիւ սեան վրայ Ս. Մեսրոպայ, 8 թիւ սեան վրայինը Ս. Սահակայ պատկերներն են, իսկ 12 թիւ ընկերովի զոյգ սեան վրայ եղած մեր պատկերն կը ներկայացնէ Քրիստոսի խաղաղութիւն տալն :

Գմբէթին չորս անկիւնը չորս Սրբոց Աւետարանչաց պատկերներն նկարուած են և կարգաւ եղած պատուհանաձեւ փոքր կամարներուն մէջ, որք թուով 24 հատ են, որոց առջեւը երկաթեայ պատշգամ է, շարաններ կախուած են՝ երեքական հաւասար եւ գեղեցիկ կանթեղներով : Գմբէթի դուռն արեւելեան հարաւային կողմն է, և Յունաց մեծ վանքի տանիքներուն վրայ կը նայի, ուրկէ ելեմուտք կ'ընեն Յոյնք եւ բանալին իրենց քովն է : Լուսաւորեայի Շաբաթ երկողին աստ հարիւրի չափ պատուաւոր ուխտաւորներ կը լեցընեն և դուռն ալ կը գոցեն :

Գպտոց Մատուր. — Ս. Գերեզմանին արեւմտեան կողմն է և կից Գերեզմանին, որ Ս. Աւետարանին Սնարից կոչած տեղն է, ուր նստած էր Հրեշտա-

Քին մին եւ աւետիս տուաւ իւզարեր Կանանց ըսելով,
 « Զէ աստ այլ յարեաւ : » Այս Մատուռն յառաջա-
 գոյն մեր Հայոցս էր, ժամանակէ մը յետոյ այս
 մատուռն Գպտոց տալով, նորա յոխարէն Եգիպտոսի
 մէջ Եկեղեցի մը առած եմք, զի այն ժամանակներ մեր
 Ազգն յԵգիպտոս Եկեղեցի չ'ունէր : Մատուռն կամա-
 րազարդ է եւ գեղեցիկ կճեայ քարերով շինուած :
 Դուռն երկաթեայ վանդակածեւ, եւ ներքին տարա-
 ծուծիւնը հագիւ 10 քառակուսի կանգուն է, Գպտիք
 ամէն կիրակի կը պատարագեն այս Մատրան մէջ :

Յովսէփ Արեմարացի . — Գպտոց յիշեալ Մատրան
 դիմացը դուռ մը կայ, որուն ներքին կողմն երեք հատ
 մուծ խուցերու բաժնուած է մէջ առ մէջ : Առաջինը
 նախագաւիթ մըն է, որուն հիւսիսային կողմի աստի-
 ճաններէն Մեր ժամարար Վարդապետաց ննջարանն
 կ'ենուրի :

Ժամարարաց սենեակը ելնելու սոյն սանդուղին վա-
 րի կողմը, արեւմտեան ամբողջ պատին առջևն եղած
 տախտակեայ մեծ պահարանն մերն է, որուն մէջ կը
 պահեմք Ս. Գերեզմանի զարդարանաց յատուկ մեր
 ոսկեզօծ տախտակներն, պատկերքն, կանթեղքն, ևլն :

Երկրորդ խուցը մատուռ մըն է յանուն Ս. Աստ-
 ուածածնի : Աստ Պատարագամատոյց Սեղանի պատ-
 կերի վրայ հետեւեալ յիշատակարանն կայ :

Յիշատակ է պատկերս Երուսաղէմացի . . . (պատառուած)
 ազգիս Հայոց . . . (պատառուած) եւ պարն Գեորգին որդւոյն
 հանգուցեալ Օհաննէսին եւ եղբօրն հանգուցեալ . . . (պատառ-
 ւած) . . . տուրին. ԹՎին. ԹՄԿԹ. Սեպտ. Ա :

Երրորդ խուցը՝ գրեթէ ժայռի մէջ փորուած մուծ-
 տեղ մըն է քանի մը մանր և անկանոն խորշերու բաժ-
 նուած, ո՛ւր առանց լոյսի անհնարին է ներս մտնել : Այս

խորշին մէջ է Յովսէփ Արեմաթացւոյն գերեզմանն , որուն վրայ մեք միայն ունիմք մշտավառ կանթեղ մը : Աւանդութիւնը կըսէ թէ՛ Յովսէփը՝ իրեն համար փորած նոր Գերեզմանին մէջ զՅիսուս թաղելէն յետոյ , փափաքեցաւ որ թէ՛ ինքն եւ թէ՛ իւր ընտանիքն Յիսուսի Գերեզմանին մօտ թաղուին , ուստի սոյն գետինը այս նպատակին համար փորել տուաւ :

Յիշեալ երեք մասերն ի միասին , որ Յովսէփ Արեմաթացի կը կոչուին , մեր Հայոց ազգի սեփական են , եւ կը պատարագեմք երկրորդ սենեկին մէջ եղած Ս. Աստուածածնի Սեղանին վրայ , երբ եւ որ ժամանակ որ ուզեմք :

Յովսէփ Արեմաթացին՝ իւր առաջին դռնէն ի զատ որոյ վրայ ունիմք երկու պատկերներ , երկրորդ դուռ մըն ալ ունի ներսը , յանուն Ս. Աստուածածնի Սեղանին ետեւի կողմը :

Ջրհոր եւ Լուացարան . — Յովսէփ Արեմաթացւոյն դռնէն ելնելով , եւ դէպ ի հիւսիս Յունաց միաբանից մի քանի սենեակներու դրանց առջեւէն քիչ մը անդին բաց ղ դուռ մը կայ , ուրկէ Ջրհոր եւ Լուացարան կ'երթուի : Դռնէն ներս , երկայն կամարածածքին արեւմտեան կողմը մեր Հայոցս , արեւելեան կողմը Լատինաց է , ուր իւրաքանչիւրնիս փայտեայ սանդուղները կը դնեմք :

Ջրհորն եւ Լուացարանը մեր ազգային սեփականութիւնն էր թէեւ , բայց վերջին ատենները բազում վճեմքէ զկնի , ընկերովի իրաւանց կարգն անցաւ , զոր կը գործածեմք այժմ երեք ազգեր : Լուացարանը մութ սենեակ մըն է , ունի վառարան մը եւ երեք աւազան :

Պարտէզ . — Լուացարանի դռնէն դուրս ձախ կողմը իսկոյն կամարներու տակովը , անմիջապէս կ'երեւի Լատինաց յանուն Մարեմայ Մագթաղենացւոյ Սեղա-

նք, որուն թաղերը բազմաթիւ մեծ կանկ հրապարակ մըն է, մարմարիոնէ ճաճանչաւոր վարդարուած : Այս հըրապարակն Պարտէզ կը կոչուի : Յիսուս այս տեղ եւրեւցաւ Մարեմայ Մագդաղենացոյն, որ պարտիզական կը կարծէր, և երբ ձայնէն ճանչնալով քովը երթալ ուզեց : « Մի՛ մօտենար ինձ, զի ոչ եւս ելեալ իմ »
 « առ Հայրն իմ, այլ երթ դու առ եղբարսն իմ և առ սէ ցնոսա, ելանեմ առ Հայրն իմ և առ Հայր ձեր և »
 « Աստուածն իմ և Աստուած ձեր » ըսաւ :

Պարտէզին վրայ երկու մշտավառ կանթեղներ կան, մին Հայոց և միւսն Լատինաց : Սոյն երկու կանթեղներն ի հնունմն Հայոց էր, բայց վերջէն Պարոն-Տէր Գրիգոր Պատրիարքն, կանթեղաց մին, և այս տեղ Լատինաց երգեհոնին կից եղած խոնցը, նոցա տալով փոխարէն մեր վերնաստունէն երկու կամար առած է, ինչպէս իւր տեղն ալ պատմեցինք :

Լատինաց Եկեղեցին. — Պարտէզին հիւսիսակողմը չորս աստիճաններով Լատինաց եկեղեցին կ'եննուի, որուն երկայնութիւնը 33 և լայնութիւնը 25 ոտնաչափ է, ունի երեք խորան, որոց երկուքն՝ երկու տարի յառաջ սոյն Եկեղեցին նորոգած ժամանակնին յաւելցուցին : Մեք « պարտէզին » համար ինչ մեկնութիւն որ տուինք վերը, Լատինք սոյն եկեղեցւոյ տեղւոյն կուտան, Յիսուս երեւցաւ աստ Մագդաղենացոյն ըսելով, եւ ասոր համար եկեղեցւոյ անունը ներսման կը կոչեն : Եկեղեցւոյ դրան անմիջապէս ետեւը, չարչարանաց սեան մէկ մեծ կտորը կայ, որ տարին մի անգամ կը բանան, անխտիր ամէն քրիստոնեայ ժողովրդեան համար, որպէս զի ուխտ ընեն : Սոյն եկեղեցւոյ դռնէն դուրս ձախ կողմը, սենեակ մը կայ, զոր Լատինք իրենց եկեղեցական զգեստունց համար իբր պահարան կը գործածեն, ուրկէ նաեւ ճանապարհ է

դէպի իրենց Վերնատունը ելնելու: Լատինաց այս Վերնատան սահմանը մինչեւ մեր Վերնատան պատին կը հասնի որովհետեւ ուրիշ ազգ այս Վերնատան կարգին մէջ սեպհական տեղ չունի:

Զորրորդ բանա. — Ասկէ դէպ ի արեւելք եղած կամարի տակէն անցնելով « Նօթն կախարհ Ս. Կուսին » ըսուած կամարազարդ հրապարակին կուգամք, որ կ'իյնայ նաև Յունաց եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը: Այս հրապարակին արեւելեան հիւսիսային անկիւնն է Քրիստոսի « Զորրորդ բանսն », որ մատուռ մըն է երեք մասերու բաժնուած երեք սեղաններով, և Յունաց ազգին սեփական:

Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ, այս տեղ Փրկիչն մեր Յիսուս և երկու աշակերտներն արգիլուեցան քիչ մը ժամանակ մինչեւ չարչարանաց գործիքներուն պատրաստուիլը: Առաջին, երկրորդ և երրորդ բանտերն նրուստդէմայ մէջ ուրիշ տեղեր են և որոց երկուքը մեր ձեռքն է, որոցմէ առաջնոյն նկատմամբ իւր կարգին խօսած եմք:

Ղունկիանոսի Սեղան. — Յիշեալ բանտէն ելնելով դէպ յարեւելս 12 մէթր հեռաւորութեամբ մեր ձախ կողմը կ'իյնայ յանուն Ս. Ղունկիանոսի սեղանը Յունաց սեփական: Այս Ղունկիանոսն էր որ Փրկչին կողք նիզակով ծակեց ուրկէ բղխեց արիւն և ջուր, և սոյն սքանչելեաց վրայ հաւատաց Յիսուսի և ինք այս տեղն քաջուելով իւր գործած մեղքին համար ապաշխարեց:

Հանդերձից բաժանման Սեղան. — Ս. Ղունկիանոսի սեղանէն 23 ոտնաչափ հեռի և այդ կարգի վրայ է յանուն Հանդերձից բաժանման սեղանն Հայոց սեփական: Նախորդ և այս սեղանին միջեւ սենեակի մը դուռ կայ կամարակապ, որ այժմ Յունաց ձեռքն է: Այս սեղանին տեղը, դահիճները իրենց մէջ բաժնե-

ցին Յիսուսի հաղած հազուսաները, և պատմուճանին վրայ եւս վիճակ ձգեցին: Սեղանին առջեւ կանթեղաց շարան մը կայ, որք մշտավառ են, և և աջ ու ձախ կողմերը պատէն կախուած են Մեր Երեք պատկերներն: Պատին մէջ փորուած երկու փոքր պահարան ունիմք ասխտակեայ փեղկով, և մէկ աւազան ջուր թափելու համար, ուր մեր ժամարարք սոյն Սեղանին վրայ պատարագելէն ղկնի կը լուսցուին:

Սուրբ Լուսաւորչայ Եկեղեցին. — Նոյն ուղղութեան վրայ, դուռ մը կը տեսնուի՝ անփեղկ, ուսկից 29 աստիճանաւ Սուրբ Լուսաւորիչ Եկեղեցին կ'իջնուի: Այս Եկեղեցին ալ ամբողջովին մեր Ազգին սեփականութիւն է Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ: Միւս երկու ազգերէն և ոչ մին մասնակցութեան իրաւունք ունի: Աստիճանաց սիլզբէն մինչեւ վար ձեղունէն կախուած են կանթեղներ: Աստիճանաց ծայրն են կանանց վերնատուններն, սոցա վարի յարկերը իբրև իւղատուն և մթերանոց կը գործածուին: Եկեղեցին չորս սիւնի վրայ շինուած է, գմբէթին կեդրոնէն կախուած է մի մեծ ջահ: Ունի երկու սեղաններ առանձին դասով բաժնուած: Աւագ սեղանը յանուն Ս. Լուսաւորչայ, և միւսն՝ որ աջակողմն է, յանուն Պ. Յովհաննու Մկրտչի է: Եկեղեցին զարդարուած է զանազան պատկերներով և զարդերով: Յիշատակարանք են հետեւեալքն:

Ի վերայ աւագ Սեղանին.

Տբ. Ած. Յս. Գս. Սբ. Կնոզի քո բարեխօսութեան եւ վան շարչարանաց վկային քո Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին և վան օգնութեան Մակարայ Արքայ ճգնաւոր Հայրապետին. ողորմեա ազգիս Հայոց, եւ միաբանից Սրբոյն Յակովբայ. եւ ստացողաց, սուրբ պատկերաց Գրիգոր եւ Յովհաննէս տրուպ վարդապետացն. աստ եւ ի հանդերձելմն. ամէն. Ի թվին ՌՃՀԼ ամին:

Ի վերայ Ս. Կարապետի Սեղանին .

Յեշատակէ սուրբ պատկերքս Մշոյ Ս. Կարապետի առաջնորդ Աբրահամ Աստուածաբան վարդապետին եւ ծնողացն եւ համայն զարմիցն նորա . Ի Ս կրու սողէմ : Ի մէջ Ս. Յարութեան . Ի խորանի սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին . Ի Պասրիարքութեան Գրեգոր վարդապետին ի թվին ԱՃՀԼ ամին . յիշեցէք ի Քս :

Աւագ Սեղանին ձախակողմն փոքր պատուհանա՝ ձե տեղ մը կայ, ուրիկէ կը նայուի Գիւտ Պաշին մէջ, որուն համար աւանդութեամբ կըսուի թէ՛ Դշխոյն Հեղինէ : սյա տեղ կ'աղօթէր, երբ իւր հրամանաւ Պաշափայտը գտնելու համար գեաինը կը փորէին գործաւորք : Այս պատուհանն ալ Մերն է, ուր մշտաժառ երեք կանխեղ ունիւք : Սոյն Եկեղեցւոյ Մեր սեփականութեան սահմանը Գիւտ Պաշ իջնելու սանդուղին երկրորդ աստիճանն է, որոյ վրայ Լատինաց կանթէղը, եւ աստիճանաց հարաւային կողմի պատին վրայ եւս պատկերները կախուած են : Հիւսիսային կողմը որ Մերն է, միայն Լատինք Գիւտ Սուրբ Պաշի տօնին օրը վարագոյր կը կախեն հրամանաւ մեր Ս. Յարութեան Տեսչին : Սանդուղին հիւսիսային կողմի կիսապատն ալ մերն է, որուն արեւմտեան ծայրը սիւն մը կայ, որոյ վրայ չորս պատկեր ունիւք, որոց երկուքը աստիճանաց վրայ կը նային : Այս սիւնէն սկսեալ մինչև արեւելեան պատը տախտակ մը դրուած է բարձրէն, որուն վրայ նաև ունիւք պատկեր մը եւ երկու ծաղկաման : Եկեղեցւոյս մէջ, բաց ի սովորական Պատարագներէ, որ երբ ուզեմք կը պատարագեմք, տարին քանի մը անգամ որոշեալ օրերը հանդիսաւոր Ս. Պատարագ կը մատուցանեմք :

Գիւտ Խաչ . — Մեր սոյն Սուրբ Լուսաւորչայ Եկեղեցւոյ հարաւային կողմն եղած վերոյիշեալ 13

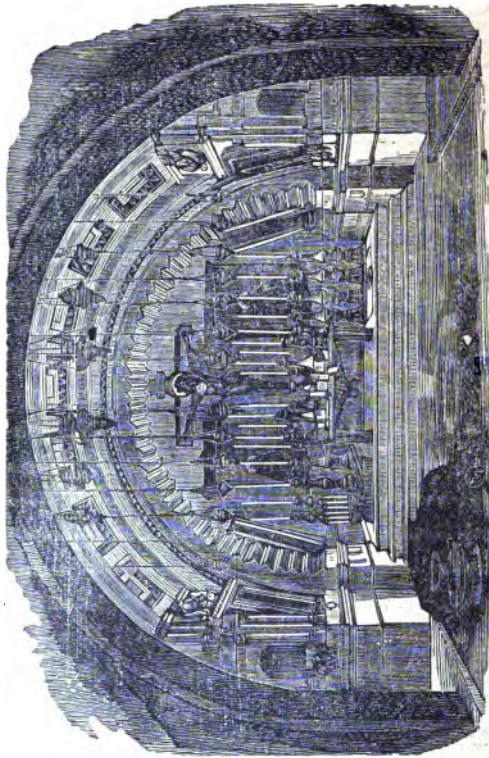
ապտիճաններով « Դիւս Խաչի » այրն կիջնուի: Լատինք սոյն այրին աջակողմն առանձինն պատարագամատոյց սեղան մը ունին և նորա առջեւը առաստաղէն կախուած 3 կանթեղներ: Բուն Դիւս Խաչի տեղը այրին ձախակողմն է, և երեք աղղի ընկերովի սեփականութիւնն է, ո՛ւր որոշեալ և հանդիսաւոր օրեր մտմը վառեն, մեք հանդիսաւոր օրեր հրաշափափի հանդէս ևս կը կատարեմք, որ նոյն օրը մեր լուսարարներն մտմը վաճառեն աստ ուխտաւորաց և այլոց:

Յիսուսի թաղմանէն յետոյ նորա շարչարանաց բոլոր գործիքներն, Հրեայք իրենց սովորութեան համեմատ հոս բերին նետեցին, և հետզհետէ քաղաքէն դուրս հանուած հողով և աւերակներու կոյտերով լեցուցին: Դչխոյն Հեղինէ 326 թուականին Ս. Գերեզմանին և Գողգոթային վրայ կանգնուած արձաններն կործանել տալէ յետոյ, Ս. Երուստղէմի Պատրիարք Մակար կախիսկոպոսին և քաղաքին ծերունիներն հարց ու փորձ ըրաւ, թէ ո՛ւր արդեօք կրնայ դանուիլ Քրիստոսի փրկագործ Ս. խաշափայտն և այլ գործիքներն: Այն ժամանակ Յուդա Կիւրեղ, որ ծերունեաց մին էր, և իրեն հետ ուրիշներ ճամարիան խստովանելով տեղն ցոյց տուին: Դչխոյն Հեղինէ մեծաքանակ գումաներ ծախսելով, և ինքն անձամբ գործաւորաց ամէն օր գլուխ կայնելով այս տեղն փորել տուաւ եւ բազում աշխատութենէ յետոյ վերջապէս երկաթէ բոլոր գործիքներն եւ երեք Խաչերն երեւան հանեց, այս պատճառաւ տեղւոյն անունը կոչուեցաւ Գիւս Խաչ: Այդ երեք խաչերէն Քրիստոսի Սուրբ Խաշափայտն ի՞նչպէս որոշուեցաւ, արդէն պատմութիւնն յայտնի է ամէնուն:

Քուշ պատկի Անդուճ. — Մեր Ս. Լուսաւորչայ Եկեղեցւոյ վերի դռնէն դուրս անմիջապէս մեր ձախ կող-

մըն է Փոլս Պսակի սեղանն Յունաց սեփական, որուն Չաղանաց սիւնի սեղան ևս կըսուի:

Տեղոյն միջավայրը երկաթեայ վանդակի մը մէջ, պարփակուած է Չաղանաց սիւնի մէկ մասը, որ գոր-

Ս. ԳՈՂ ԳՈՐԱՍ

չագոյն կրանիթեայ սեան մը կտորն է:

Տէրն մեր Յիսուս Բրիտտոսի գլուխն փշեղէն պսակով պսակած ժամանակինն այս սեան վրայ նստեցու-

ցին Պիղատոսի տան մէջ, ուրկէ աստ բերուեցաւ. — կ'ըսուի աւանդութեամբ :

Այս սեղանի հարաւային կողմէն մինչեւ Ղուկկիացոսի սեղանին հիւսիսային կողմը, բաւական բարձրէն երկաթեայ շղթայ մը կայ, որ կը պատկանի Հայոց և Յունաց եւ որուն վրայ երկու ազգ կանթեղներ կը կախեմք :

Փուշ Պսակի սեղանի և Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցւոյ դրան միջևը, պատին մէջ եղած սիւնն և սիւնէն մինչեւ Հանդերձից բաժանման սեղանի հիւսիսային կողմը ամբողջ մեր ազգային սեփականութիւնն է հանդերձ հրապարակի սոյն մասին երկայնութեամբ :

Ս. Գողգոթայ — Փուշ Պսակի սեղանէն և Յունաց սենեկի մը դրան առջևէն անցնելով 10 քայլաչափ յառաջ աջ կողմը ձգելով Յունաց Եկեղեցւոյ հարաւային փոքր դուռն, անմիջապէս կը հասնիմք դրան մը առջև, ուրկէ 18 ոտք աստիճաններով վեր կ'ելնուի ի Ս. Գողգոթայ, ուր շատ պայծառ և զանազան գեղեցիկ նկարներով և ոսկեզօծ ու արծաթապատ պատկերներով և հարիւրաւոր կանթեղներով զարդարուած և ամբողջ յատակը մարմարիոնով ծածկուած է :

Ս. Խաչին կանգնուած տեղն է այս որուն վրայ Տէրն մեր Յիսուս Գրիստոս խաչեցաւ : Հին ժամանակները այս սրբավայրը Հայոց սեփական էր, 1422-39 թուականներուն Վրացիք առին, և ապա անցաւ Յունաց ձեռքը : Մեք այժմ ամէն ուրբաթ Գողգոթայի սեղանին վրայ մեծ մոմ մը կը վառեմք և ամէն հանդիսաւոր օրերն ալ մեր թափօրապետն թէ՛ Պատրիարք լինի և թէ՛ Եպիսկոպոս մը, դեռ եկեղեցական արարողութեան չը սկսած, թարգմանով և երկու մոմակալ դպիրներով ուխտի կ'երթայ : Յունաց լուսարարը պարտաւոր է այն ժամանակ սեղանին մոմերը վառել և գորգ մը ձգել :

որպէս զի Թափօրապետն ծնրադրելով որխտ ընէ ի Ս վայրն :

Գողգոթայի սեզանին ձախակողմը կամային ոտքին վրայ եղած փոքր սեզանն՝ Յիսուսի, և ասոր ձախակողմը եղած սեզանն ալ Տարածման սեզան կը կոչուի : Էնտինաց սեփական են, և ուր Լատինք ամէն օր կը պատարագեն : Այս տեղւոյն հարաւային պատին վրայ ընդարձակ և գեղեցիկ պատուհան մը կայ, որ կը նայի Սգաւոր Ս : Աստուածածնայ մատուռին վրայ, զոր արգէն իր տեղն ալ յիշեցինք : Արևմտեան անկեան սանդուղներէն կիջնուի Ս : Յարութեան Տաճարին մեծ դրան ետևը : Յոյնք Գողգոթայի հիւսիսային պատին վրայ գուռ մը ունին, ուրկէ կ'երթուի իրենց մեծ եկեղեցին :

Ս. Գողգոթային մէջ յարում հաստատուած է Ս. Խաչն, արծաթեայ տախտակի մը ներքև ժայռին վրայ կը նշմարուի երկայն պատուածք մը՝ որ Գողգոթայի վերէն մինչև ստորտը ձգուելով՝ կ'երթայ մինչև Ազամայ մատուռին ստորին կողմն : Սա այն պատընուածքն է, որ Որդին Աստուծոյ իւր վերջին շունչն աւանդած ատեն բովանդակ բնութեան կրած բուռն ցնցումէ յառաջ եկաւ :

« Եւ Յիսուս զարձեալ աղաղակեաց ի ձայն մեծ, և աւանդեաց զհոգին : Եւ ահա վարագոյր տաճարին ք ցելաւ յերկուս, ի վերուստ մինչև ի վայր, և երկքք ք շարժեցաւ, և վէմք պատուեցան : (Մատթ. ԻԷ. 50-52) »

Սոյն պատուածքի համար, ի սկզբան արհեստագան է ըսին անհաւասար, բայց ոչ պատասխանեցինք իսկ ուսումնասիրող երկրագէտք և գիտունք : Արդարեւ քե՛զ ներպի կրկուս կողմերն կատարելապէս իրարու համար պատասխանելով հանդերձ՝ այնպիսի զգործանակի

չըջաններով իրարմէ՝ զատուած են, որ անկարելի է արհեստական կերպով կամ որ և է գործիքով յառաջ բերել։ Աստ առանց ի մէջ բերելու զանազան երկրագէտներու և գիտուններու վկայութիւնները, միայն յառաջ կը բերեմք Էտիսըն Անգղիացի նշանաւոր գիտունին պատմած յետագայ դէպքն։

« Անգղիացի աղնուահան մը, ճամարտախօս և վըս-
 « տահելի անձ մը, որ ի Պաղեստին ճամբորդած է,
 « ինձ պատմեց, թէ՛ երբ ընկերոջ մը հետ կը ճամ-
 « բորդեր, որ երկրագէտ և կատարեալ անաստուած
 « մը լինելով՝ Սուրբ Տեղեաց մասին եղած ամէն ա-
 « աւանդութիւններն և զրուցուածները կը ծաղրէր։
 « Այս տրամագրութեանց մէջ նա գնաց այցելել Գող-
 « գոթայի վրայ գտնուած այն պատուածքին, և ո-
 « րոյ համար կըսեն թէ Յիսուսի Գրիստոսի մահուան
 « ատեն պատահած երկրաշարժէ յառաջ եկած է։ Բը-
 « նագէտի մը ուշագրութեամբ եւ ճշդութեամբ զայն
 « քննելէ յետոյ ինձ ըսաւ. — կը սկսիմ քրիստոնեայ
 « լինիլ։ Բնագիտական և մաթեմատիքական երկար
 « ուսումնասիրութիւն մը ըրի, և այժմ ապահով եմ
 « թէ այս պատուածքն սովորական և բնական երկ-
 « բաշարժով մը եղած չէ։ Արդարեւ այնպիսի երկրա-
 « շարժ մը կրնար ժայռի կոյտը կազմող զանազան մա-
 « սերն իրարմէ բաժնել՝ բայց զանոնք իրարմէ որո-
 « շող երակներու հետեւելով՝ և յետոյ կողմերէ անոնց
 « յօդաւորումը խզելով, Դիտած եմ թէ գետնաշարժի
 « յարուցած բոլոր ժայռերն այսպէս ճեղքուած են,
 « և գիտութիւնն ալ զայս կը հաստատէ։ Սակայն աստ
 « բոլորովին տարբեր բան մը կը դիտեմ, ժայռն առ
 « ի շեղ բաժնուած է, և պատահումն երակներու
 « վրայէ անցնելով՝ եզական եւ գերբնական կերպով
 « մը կատարուած է։ Ուստի սա բացայայտ կերպով

« Հրաշքի մը արդիւնքն է, որ ո՛չ արհեստն և ո՛չ բը-
 « նութիւնը կրնան յառաջ բերել: Ահա ասոր համար
 « փառք կուտամ Աստուծոյ, որ զիս աստ առաջնոր-
 « դելով՝ շնորհեց տեսնել իւր Հրաշալի զօրութիւնը
 « հաստատող այս շէնքը, շէնք որով աչացս առջեւ
 « լուսացնցուղ կը փայլի Յիսուսի Գրիստոսի Աստուա-
 « ծութիւնն: »

Մեծ բնագէտի մը այս խոստովանութիւնը կ'ար-
 ժէր որ արձանագրէինք:

Աղամայ Սեղան. — Ս. Գողգոթայի տակն է, եւ
 դուռն եւս վարը Ս. Պատանատեղւոյն արեւելեան
 կողմի դիմացն է: Ներս մտած ժամանակնիս, աջ կող-
 մը բարձրկէկ քարէ շինուած Սէրի պէս տեղ մը կ'ե-
 րևի, որոյ համար լատինք կ'ըսեն թէ կողֆրուայի գե-
 րեզմանն է, միևնոյն քարի պէս ուրիշ մ'ալ ձախ կող-
 մը կ'իյնայ, որուն համար ալ կ'ըսեն թէ նորա եղբայր
 Պոտուէնի գերեզմանն է: Եւ իրաւ Ս. Յարութեան
 մեծ դրան դրսի երկու կողմերը կանգուն մը բարձ-
 րութեամբ քարաշէն գահաւանդներ կային ասկէ յա-
 ռաջ չը գիտցուիր որ ժամանակէն շինուած: Մեծ գըմ-
 բէթի նորոգութեան ժամանակ երեք ազգաց համա-
 հաճութեամբ, կառավարութիւնը 1867 Յուլիս ամսոյ
 մէջ սոյն գահաւանդները քակել տուաւ, որոյ միոյն
 ներքեւէն երեւան ելաւ գերեզման մը տապանաքա-
 րով, որ մինչեւ ցայժմ կ'երեւի, և է հետեւեայն:

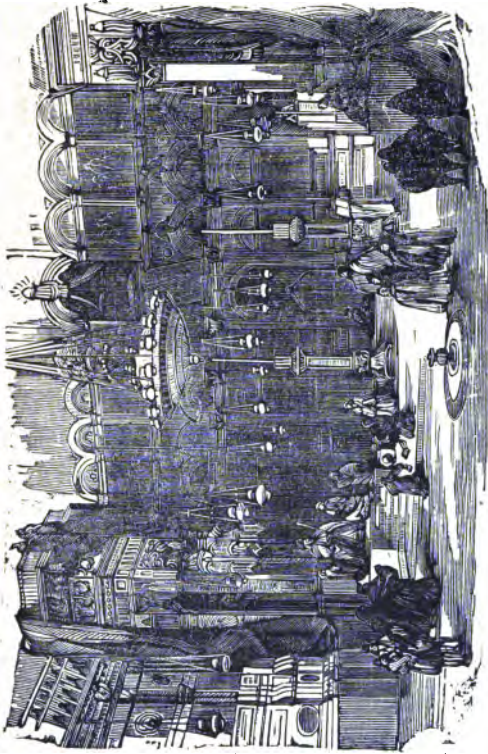
« Hic laget Philipus de aubedigni
 anima requeseat in pace, amen. »

Թարգմանութիւնը .

Աստ կայ Փիլիպոս Աւգետինեան

Որոյ հոգին հանգիցէ ի խաղաղութեան, ամէն .

Ադամայ մատրան մէջ եղած բարձրկէկ սէքի նման նոյն քարերն, որք գերեզմաններ կը կարծուին, 1808ի հրդեհէն առաջ դուրսն էին. Յոյնք Ս. Գողգոթայն նորոգած ժամանակնին ներս առին ընդարձակելու հա-

ԳՎՅԳՆԳԻԳ ՅՈՂԳՈԹ

մար Ադամայ սոյն մատուռն և Ս. Գողգոթայն ինչպէս ըսինք վերեւ: Ադամայ մատրան ներսի կողմը փոքր փոս մը կայ ուր դրուած է կ'ըսեն Յոյնք, նա-

խաստեղծ մարդոյն գլխոյն ոսկրը : Այս տեղէն ևս կ'երեւի Գողգոթայի վրայ Սաչափայտի սնկուած ժայռին ձեղքուածքը : Սոյն Մատրան արեւելեան անկիւնն տեսնուած դուռն Յունաց Տեսչի սենեկի դուռն է :

Յունաց Եկեղեցի . — Ս . Գերեզմանի դրան ղիմաց՝ և Ս . Յարութեան տաճարի գրեթէ կեդրոնն է Յունաց մեծ Եկեղեցին , որոյ ներքին կողմը համակ ոսկեզօծ և հարուստ զարդարանք մը ունի , և Ս . Յարութեան մէջ եղած միւս Եկեղեցիներէն աւելի պայծառ եւ ընդարձակ է :

Իսպին գլուխը դէմ առ դէմ երկու Պատրիարքական աթոռներ կան գորշագոյն կճեայ քարերէ քանդակեալ և ծաղկանկարիւք յօրինուած : Եկեղեցւոյն մէջտեղ կէս կանգուն բարձրութեամբ քար մը կայ , որոյ համար Յոյնք'կ'ըսնն իրր թէ աշխարհիս կեդրոնն է : Եկեղեցին ունի բաց ի մեծ դռնէն երկու դուռ ևս , հիւսիսային և հարաւային : Յունաց ամէն զարդերն , զգեստներն և վերջուպէս բոլոր եկեղեցական թանկագին իրերն , այս Եկեղեցւոյ մէջ գտնուած գանձարանին մէջ կը պահուին , որոյ բանալին Յունաց Տեսչի ձեռքն է և անկէ ի վատ ոչ ոք կրնայ ներս մտնել :

Ս . Յարութեան աշխարհամատրան հոյակապ Տաճարին մէջ գտնուած նուիրական և երկրպագելի նըշանաւոր ամէն տեղերն մի առ մի համառօտակի նըկարագրելէ յետոյ՝ ինչպէ՛ս կարող եմք նկարագրել այն այլադան մտածումներն որք միտք և զգացումներ կ'ողողեն , երբ այս Ս . Տաճարի մէջ պտտելով ի յուշ ածես , անդ պատահած մեծամեծ դէպքերու յիշատակն , մանաւանդ եթէ անդ գիչերես , այդ պահուն , արդարեւ տիրող խորին լուռութիւնն , և մեծամեծ ստուերներն , որոց իւրաքանչիւրն աղօթավայրի տուաջ պլպլոցող մշտավառ կանթեղներով միայն , աստ

անդ, փոքր ինչ կը փարատին, հոգին կը վերացնեն և համակ կը թաղեն զքեզ լռին զննութեան մը մէջ՝ զոր ոչինչ կը խոռովէ: Յայնժամ երևակայութիւնը կը սուսկ այն խոկուն մտայնութիւններէ միտն մէջ, որոց հզօրագոյն հրապոյրն միայն կրողն կրնայ հասկնալ: Անդ ժամերը կ'անցնին առանց հետք կամ տաղտուկ ձգելու, և անցեալն իւր ամէնէն վսեմ եւ յուզիչ խորհուրդներով, գողցես կենդանի կը պատկերանայ աչացդ: Ի Գողգոթայ կարծես ականատես ես Չարաբանաց վերջին եւ սրտակէզ դէպքերու, կը լսես որ կը հնչէ սա գերագոյն ազազակն, ասկեանց ինչ կ'աւտրեալ է: Խաչին ստորտն արտասուածոր կը տեսնես Ս. Կոյսն և սիրելի աշակերտն: Այս ամէնուն վերայ կը ճառագայթէ Յիսուսի անբաղդատելի դէմքն, Յիսուսի՝ որ պիտի մեռնի և իւր մահուամբ ազատէ, յանցաւոր մարդիութիւնն:

Այժմ եթէ Գողգոթայէ ելնելով՝ յառաջանամք դէպ ի Սուրբ Գերեզմանն, և երբ մտնեմք առաջին յարկն՝ ուր է Վէմ Հրեշտակի քարն, ահա՛ երեւակայութեանդ յառաջ կը պատկերանայ երկնային սուրհանդակն՝ նստած սյն թաւալեալ քարի վրայ, որ գերեզմանի կափարիչն է, ահա՛ բարեպաշտ կանայք, որոնք՝ Փրկչի մարմինն օծելու եկած են: Բայց Գերեզմանն պարապ է, և մահն՝ չէ՛ կրցած ընդ երկար պահել իւր աստուածային հիւրն, քանզի յաղթած է մահու: Այս բաց Ս. Գերեզմանի վրայ՝ ուրկից աշխարհի համար կեանք եւ փրկութիւն ելաւ, արդէն տասնև ինը դարեր աղօթած են և տպագայ դարերն ևս յաւէտ պիտի աղօթեն: Որքա՞ն արտասուք, քանի՞ հառաչանք, որպիսի՞ ջերմ աղերսներ և քանի՞օն պաշտամունք թուած են ազգերէ և շրթներէ ամէն ազգի այն անթիւ ուխտաւորներէ՝ որք յերկրպագութիւն եկած

են սոյն Սրբավայրն, յորում Որդի Մարգոյ երեք օր ննջած է խորհրդաւոր մի քնով, իւր փառաց և մեծավայելուչ յաղթանակի մէջ զարթնելէ յառաջ: Անոնցմէ յետոյ երբ ճակատդ ևւ շրթներդ դրօշմես այսպիսի մի գերեզման ծածկող մարմարիոնի վրայ, կը հասկնաս թէ՛ ինչո՞ւ ամէն քրիստոնէայ ազինք այնքան մեծ կարեւորութիւն տուած են անոր, կը համոզուիս թէ՛ Հայ ազգն ալ, ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով՝ պարտի ո՛չ միայն պահել այդ սրբանուէր Տաճարի մէջ ունեցած իւր իրաւունքներն, պահպանել այդ Սուրբ Քաղաքի մէջ ստացած կարեւոր դիրքն, այլ և մրցիլ միւս քրիստոնէայ ազգաց հետ:

Հայ ուխտաւորք գիշեր մի: Հոս կը մնան և եկեղեցական թափօրիւ հանդիսաւորապէս յիշեալ ներքին սրբավայրերը ուխտ և երկրպագութիւն կ'ընեն, և Ս. գերեզմանին վրայ մատուցած ցուրբ պատարագին ներկայ կը գտնուին և միաբան վարդապետաց կողմէն ալ ամէն Ս. Տեղեաց վրայ տեղեկութիւններ կ'առնեն: Ս. Յարութեան մէջ դարպասական տուրքն անձ գըլուիս 33 դրշ. է, 50 դրշ. ևս մոմագին ընդ ամենը 38 դուրուչ, զորս կամովին և սիրով կը վճարեն ամէն բարեպաշտք, սոյն մեծ Տաճարի պայծառութեան և հաստատութեան համար:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՋ

ԿԱՏԱՐՈՒԱԾ ՀԱՆԴԷՍՔ , ԹԱՓՕՐՔ , ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

Գիշերային ժամհարուսքիւնք եւ խնկարկուսքիւնք : —
Քաց ի հանդիսաւոր և Տէրունական օրերէն , ուրիշ ամէն օրեր կէս գիշերէն կէս ժամ առաջ , Յոյնք կոչնակ կը զարնեն , և անմիջապէս իրենց սարկաւազը շապիկ հագած ուրար յուս բոլոր Ս . Տեղիքը կը խնկարկէ :
Յոյնք արտաքոյ կարգի սովորութիւն մըն ալ ունին . իրենց մեծ տօնի օրերը , այս սովորական խնկարկութենէ զատ , իրենց ժամերգութեան ժամանակ , Սարկաւազը կրկին անգամ կուգայ ի Ս . Գերեզման և կը խնկարկէ , անտի մեր Ուժաթափման տեղին , Պատանատեղին և Ս . Գողգոթայն խնկարկելով կ'երթայ իրենց Եկեղեցին :

Ծիշտ կէս գիշերին Լատինք զանգ կը զարնեն , որուն անմիջապէս կը յաջորդէ մեր կոչնակը , որ անմիջապէս մեր Սարկաւազը շապիկ հագած , ուրար յուս , և սաղաւարդ ի գլուխ , մեր Ուժաթափման տեղէն սկսեալ խնկարկելով կ'երթայ ի Ս . Գերեզման , որոյ դրան առջև երեք բուրվառ ընելէն զկնի գլխէն սաղավարդը հանելով կը դնէ դրսի Սէքիւ վրայ , և կը մտնէ ուղղակի Ս . Գերեզմանը , որ այս միջոցին ներսը Ս . Գերեզմանին մէջ եթէ որ և իցէ մարդ մը կայ ,

դուրս կը հանուի : Ս. Գերեզմանին մէջ ինը բուր-
վառ ընելով և համբուրելով Ս. Սեղանն, առաջին մա-
սին մէջ կ'ելնէ՝ ուր Հրեշտակի Վէմին չորս կողմը ե-
րեքական անգամ խնկարկելով կը համբուրէ, դռ-
նէն դուրս սաղաւարդը գլուխը դնելով երիցս կը
խնկարկէ դէպ ի Ս. Գերեզման, կը դառնայ դէպ ի
Յունաց եկեղեցին, երիցս կը խնկարկէ, և դարձեալ
դառնալով դէպ ի Ս. Գերեզման վերստին կը խնկարկէ
երիցս, և այնուհետև կ'ուգայ մեր Ուժաթափման տե-
ղին և յետ երիցս խնկարկելէ՝ կ'անցնի Պատանատե-
ղին, որոյ շուրջը խնկարկելով կը դառնայ դէպ ի Յու-
նաց սեփական Ադամայ մատուռն՝ եւ խնկարկելով
կ'ելնէ ի Ս, Գողգոթայ, Սաչելութեան սեղանին ինն
բուրվառ ընելէն վերջ կ'անցնի Տարածման կողմը՝ Լա-
տինաց սեղանները կը խնկարկէ, և վերստին խաչե-
լութեան սեղանին երիցս կը խնկարկէ, եւ լջնելով
կ'երթայ ի Փուշ պսակ, ի Գիւտ խաչ և ի Ս. Լուսաւո-
րիչ մեր սեփական Եկեղեցին, ուր կը խնկարկէ բաց ի
սեղաններէն, Լուսաւորչայ կրկին պատկերներն ևս,
ապա կ'ելնէ Հանդերձից բաժանման սեղանը խնկար-
կելով, կ'անցնի Չորրորդ բանտը և անտի երթալով Լա-
տինաց Եկեղեցին չորս կողմը կը խնկարկէ : Թէև շատ
անգամ կը պատահի որ մեր Սարկաւազի խնկարկու-
ութեան ժամանակ, Լատինք ժամերգութեան սկսած
ըլլան, բայց Սարկաւազը անխափան իրաւունք ունի
խնկարկելու : Լատինաց եկեղեցիէն դուրս ելնելով,
նորա առաջը եղած Պարտէզին կուգայ և գետինն ե-
ղած բոլորակին չորս կողմը խնկարկելով՝ կը դառնայ
Լատինաց սեփական յանուն Մարեմայ Մագթաղենաց-
ւոյ սեղանը խնկարկելու, և ապա Ս. Գերեզմանին
հիւսիսային կողմը խնկելով կ'երթայ մեր Հայոցս սե-
փական Արեմաթացւոյ գերեզմանը, հոն Յովսէփայ

գերեզմանն և թէ անդ առանձին սեղանը խնկարկելով կ'ելնէ, և Ս. Գերեզմանին հարաւային կողմը խնկարկելով՝ կուգայ վերստին Ս. Գերեզմանի դուռն եւ երկցս կը խնկէ, և դառնալով Ղազարու պատկերին, և քիչ մը յառաջ յանուռն Ս. Իւղարերից սեղանը խնկելով՝ կուգայ Ուժաթափման տեղին, ուր կը վերջանայ խնկարկութիւնը :

Խնկարկու Սարկաւազն կ'ելնէ մեր վերնատունը ժամերգութեան գտնուելու, ուր արդէն Տեսուչ և ժամարար վարդապետք և ամբողջ միաբանութիւնն սկսած կը լինին : Խնկարկութեան սկիզբէն մինչև ցվերջ մեր Սարկաւազին կը հետեւի Գպտուոց Սարկաւազն, որ երբէք իրաւունք չ'ունի առաջ անցնելու, ինչպէս մեր Սարկաւազը չը կրնար առաջ անցնիլ Յունաց Սարկաւազէն : Գպտուոց Սարկաւազը խնկարկութիւնն աւարտելէն յետոյ կ'երթայ իրենց սենեակն, որոնք ժամերգութիւն չ'են կատարեր :

Լատինք ամէն օր խնկարկելու սովորութիւն չ'ունին, այլ միայն հանդիսաւոր և տօն օրերն, երբ նոյն օրերու մէջ Ս. Գերեզմանը պիտի խնկարկեն, նախ իրենց Եկեղեցւոյ մէջ հանդիսաւոր ժամերգութիւն կը կատարեն յերեկոյ և յառաւօտ, և ի նշան խնկարկութեան, Ս. Գերեզմանի դրան առջեւէն իրենց փոքր աշտանակները չ'են վերցնէր, որով Յոյնք կ'իմանան թէ Լատինք Ս. Գերեզմանը պիտի խնկարկեն, ուստի եթէ երեկոյ է կոչնակը չ'են զարնէր, իսկ եթէ առաւօտ՝ Պատարագի չ'են սկսիր, մինչեւ որ Լատինաց խնկարկութիւնը վերջանայ :

Ժամերգութիւն եւ Ս. Պատարագ. — Ինչպէս ըսինք Գպտիք իրաւունք չ'ունին հասարակ օրեր ժամերգութիւն կատարելու ի Ս. Յարութեան Տաճարն, Հայք, Յոյնք և Լատինք, ըստ իւրեանց Եկեղեցւոյ կարգա-

ւորութեան ժամերգութիւնը կը կատարեն իրենց սեփական Եկեղեցեաց մէջ :

Յոյնք գիշերային ժամերգութենէն զկնի ի ձայն կոչնակի՝ Պատարագի կը սկսին Ս . Գերեզմանին վրայ : Յետ աւարտման Ս . Պատարագին , երբ Պատարագիչ Քահանայն Սկիչ ի ձեռին Գերեզմանէն դուրս կ'ելնէ իրենց Եկեղեցին երթալու համար , նոյն միջոցին մեք կը սկսիմք կոչնակ զարնել :

Յոյնք երբեմն՝ և մեք շատ անգամ , գիշերուան Պատարագէն զատ , ցերեկը Դրան Բացման Պատարագ կ'ունեննամք , որք կը մատուցուին իւրաքանչիւր ազգի սեփական Եկեղեցեաց մէջ . այս պարագային մէջ Ս . Գերեզմանի վրայ ըլլալիք առաջին Պատարագին սկիզբը կոչնակ չը՛զարնուիրք՝ մեր , և ոչ ալ Յունաց կողմանէ , այլ սոյն Դրան Բացման Պատարագի ժամանակ կը զարնուին կոչնակներն :

Յոյնք Ս . Գերեզմանի Պատարագին ժամանակ Հըրեշտակի Վէմին վրայ աշտանակ մը կը դնեն , և յետ Պատարագի՝ մինչեւ որ իրենց սպասները վերցնեն , աշտանակը կը բերեն Գերեզմանի դրան առջեւ : Երբ սոյն աշտանակը վերցնեն մեք անմիջապէս Ս . Պատարագի պատրաստութիւնները կը տեսնեմք :

Ամէնօրեայ մեր Պատարագի պատրաստութիւններն են , տախտակ մը Գերեզմանին վրայ դնելու , որպէս զի բարձրանայ , ծածկոց , վէմքար , կորփուրայ : Նաև Հըրեշտակի Վէմին վրայ ծածկոց և կորփուրայ , ուր Վերաբերումը կը դրուի , Վերաբերումէն վերջը աշտանակ մը : Վարագոյր մը արտաքին դրան վրայ , և տախտակ մըն ալ արեւելեան հարաւային անկիւնը : Այս տախտակէն ուրիշ մըն ալ , հանդիսաւոր օրերը , արեւելեան հիւսիսային անկիւնը կը դրուի , որոյ վրայ կը դրուին Բաժկի , Ոսչ , Աւետարան և այլն , և նաեւ հանդի-

աւար օրերն արևելեան հարաւային անկիւնն ալ Պատարաբազիական աթոռ մը : Ս . Գերեզմանի առջեւի փոքր հրապարակին վրայ պէտք եղածին չափ գօրգեր, եւ այլն կը փռեմք, և այս ամէնն , Պատարաբազէն զկնի կը վերցնեմք, ինչպէս այն աշտանակը՝ որ Պատարաբազի սկիզբէն ցվերջ Հրեշտակի Վէմին վրայ կը վառի, որովհետեւ ինչպէս որ մեք Յունաց աշտանակին վերնալուռն, նոյնպէս ալ Լատինք մեր աշտանակին վերնալուռն կը սպասեն :

Լատինք մեր Պատարաբազի վերջին Աւետարանի աւարտումէն զկնի Պատարաբազի զանգ կը զարնեն, եւ անմիջապէս կը սկսին . բայց եթէ Մեք և եթէ Յոյնք Ս . Գերեզմանի Պատարաբազէն զատ՝ մեր սեփական Եկեղեցեաց մէջ Դրան Պատարաբազ շունենամք, աւելի ուշ կը սկսին Լատինք իրենց Պատարաբազը, որովհետեւ իրենցմէ վերջը ուրիշ պատարաբազող միաբանութիւն չկայ :

Երբեմն մեք, նոյնպէս և Յոյնք փոխանակ Ս . Գերեզմանին, սեփական Պատարաբազամտոյց Սեղաններէն միոյն վրայ կը պատարաբազեմք : Եթէ մեք Ս . Լուսաւորիչ, կամ Վերնատունը, և կամ Հանդերձից Բաժանման Սեղանը պատարաբազեմք, Պատարաբազին սկիզբը կոչնակ չեմք զարներ, որովհետեւ միևնոյն միջոցին Յոյնք ևս Պատարաբազի մէջ կ'ըլլան, բայց Պատարաբազէն վերջը անպատճառ Ս . Գերեզմանին դրան առջեւ ճաշու կ'ըսեմք՝ ուստի կոչնակը այս ճաշուի ժամանակ կը զարնեմք :

Իսկ եթէ Յովսէփ Արեմաթացին կամ Իւղարերից Սեղանը պատարաբազեմք, ըստ որում այս Սեղանները Ս . Գերեզմանին մօտ են, Յունաց Պատարաբազի վերջանալուռն կը սպասեմք, և այնուհետեւ ըստ սովորականին, նախ կոչնակ կը զարնեմք և Ս . Գերեզմանին դուռը ճաշու կ'ըսեմք և Վերաբերումը Ս . Գերեզմա-

նին վրայ , և աշտանակ մըն ալ Գերեզմանին դրան առաջ դնելով , վերոյիշատակեալ երկու սեղաններուն միոյն վրայ կը պատարագեմք : Եթէ Պատարագն իւղաբերից սեղանն է , այդ տեղի մեր սիւներու պատկերաց առջեւի կանթեղները՝ և եթէ Յովսէփ Արեմաթացին է , Ս . Սահակայ և Մեսրովպայ պատկերաց առջևի կանթեղները կը վառեմք :

Այս երկու պարագայից մէջ Պատարագի ճաշու Աւետարանը Ս . Գերեզմանին գրան առջեւը կը կարդամք :

Յոյնք իրենց Պատարագէն յետոյ , երբեմն կուլիպա այսինքն Հեսիկ ունին , որ մերթ Ս . Գերեզմանին դուռը և մերթ իրենց Եկեղեցւոյն մէջ կ'օրհնեն , սորա փոխարէն մեք ևս Գերեզմանին դուռը Հանգստեան ըսելու եւ Աւետարան կարդալու իրաւունք ունիմք , զոր ի գործ կը դնեմք երբ որ ուզեմք և երբ ժողովդէն խնդրող լինի : Տէրունի օրերն ըստ Եկեղեցւոյ օրինաց՝ Անդաստանը , Ս . Աստուածածնայ օրը՝ Խաղողի Օրհնութիւնը , եւ Ս . Մննդեան օրը՝ Մկրտութեան Խորհուրդը Ս . Գերեզմանին դուռը կը կատարեմք :

Ս . Գերեզմանին դրան առջեւ երեք Ազգերն ևս ձեռնադրութիւն ընելու հաւասար իրաւունքն ունին :

Երեկոյեան ժամերգութիւն . — Երեկոյեան ժամերգութեան համար առաջին անգամ Լատինք իրենց զանգակը կը զարնեն ճիշդ կէս օրէն մէկ ժամ վերջը , որուն կը յաջորդէ անմիջապէս Յունաց կոչնակը : Բայց եթէ Լատինք իրենց Եկեղեցւոյ մէջ երեկոյեան նախատօնակ ունենան , Ս . Գերեզմանի դրան փոքր աշտանակներու մոմերը չեն վերցնել , որով Յոյնք իմանալով այս նշանէն , իրենց կոչնակը անմիջապէս չեն զարնել , մինչև որ Լատինք իրենց նախատօնակի միջոցին գան Գերեզմանը խնկարկեն և դառնան : Երբ

Լատինաց խնկարկու Սարկաւագները Ս. Գերեզմանի գաւթին աստիճանէն վար իջնեն, այն ժամանակ Յոյները իրենց կոչնակը կը զարնեն, և Սարկաւագը գալով Գերեզմանը կը խնկարկէ և գիշերուան կարգաւ կը շարունակէ, Յոյն Սարկաւագը երբ Ս. Գերեզմանէն դէպ ի մեր Ուժաթափման տեղը կ'իջնէ, Մեր կոչնակը կը զարնուի և այնուհետև մեր Սարկաւագը դարձեալ շապիկ հագած, ուրար յուս՝ և սաղաւարտ ի գլուխ խնկարկութեան կ'ելնէ, որոյ կը հետեւի նաև Գըպտոց Սարկաւագը: Սոյն խնկարկութեան միջոցին Ս. Յարութեան Տաճարի մեր Տեսուչն, ժամաբար վարդապետը և բոլոր միաբանք պատրաստուելով, վերնատան մէջ երեկոյեան ժամերգութիւնը կը սկսին, ինչպէս Յոյնք եւ Լատինք իրենց սեփական Եկեղեցեաց մէջ:

Ուրբաթ օրերը՝ կոչնակ զարնուելուն պէս Հայք և Յոյնք Պատանատեղւոյն փոքր աշտանակներու մոմերը կը վառեն, և կը մարեն՝ երբ ամէնէն յետոյ՝ Գպտոց Սարկաւագը նոյն Ս. Տեղը խնկարկելէն զկնի Ս. Գողգոթայ կ'ելնէ: Շաբաթ օրերն ալ ինչպէս յիշեալ աշտանակները նոյնպէս Ս. Գերեզմանի դրան աշտանակաձև մոմերը կը վառեն:

Երեկոյեան Քափօրք. — Ամէն օր կէս օրէն երեք ժամ յետոյ Լատինք թափօրի զանգակ կը զարնեն, և յետ այնորիկ Յոյնք Եկեցցէի կոչնակ կը զարնեն և ապա Մեք: Այս երեկոյեան թափօրի կոչնակաշարութեան համար Յունաց և Լատինաց մէջ պայման մը կայ, այն է թէ՛ Չատկէն մինչեւ Յունաց վերացման Մաչի տօնը՝ Լատինք թափօրի զանգը առաջ կը զարնեն, իսկ անկէ վերջը Յոյնք:

Երբ Յոյնք երեկոյեան հանդէս ունենան, Մեք և Լատինք թափօրը առաւօտուն ժամը կին կը կատա-

րեմք, եթէ Մեք երեկոյեան հանդէս ունենամք, նոյն-
պէս Լատինք առաւօտուն կը կատարեն թափօրը, եւ
փոխադարձաբար :

Լատինք ամէն օր երեկոյեան թափօրի արարողու-
թիւնը կը կատարեն անխափան, Մեք ուրբաթ, շա-
բաթ և կիրակի երեկոյները, և նաև նոր ուխտաւոր
եկած օրերը՝ որ օրն որ պատահի, իսկ Յոյնք թափօր
ընելու սովորութիւն չունին, բայց երբոր նորեկ ուխ-
տաւոր կ'ունենան, Ս. Տեղիքը անոնց ծանուցանելու
համար պատահաբար թափօր կ'ելնեն, Գպտիք և Ա-
սորիք ամենեւին իրաւունք չունին թափօր ելնելու :

Ուրբաթ օրերը Լատինաց թափօրը Գողգոթայէն
վար իջնալու մօտերը, Պատանատեղւոյն Մեր և Լա-
տինաց փօքը աշտանակներու մոմերը կը վառին ի պա-
տիւ թաղման Գրիստոսի, և վառ կը մնան մինչեւ որ
Մեր թափօրն ալ գայ և երթայ Գերեզմանին դուռը :
Մոմերը վառելու պաշտօնը կը կատարէ Լատինաց լու-
սարարը, իսկ մարելու պաշտօնը կը կատարէ Մեր լու-
սարարը :

Ուրբաթ, շաբաթ և կիրակի երեկոյները՝ երբ Լա-
տինաց թափօրը Փուշ Պսակի Սեղանի առջեւէն կը
կը յառաջանայ, Մեր թափօրը՝ Ուժաթափման տե-
ղէն կը սկսի հետեւեալ եղանակաւ :

Խնկարկու Սարկաւազը շապիկ կը հագնի, գլուխը
Սաղաւարտ կը դնէ և Բուրվառ եւ Տապանակ կ'ու-
նենայ. Թափօրապետ Վարդապետը շուրջառ և Աւեւ
տարան կ'առնէ, իսկ միւս Վարդապետք փիլոն, և առ
հասարակ նաև միւս Թափօրապետք իրենց ձեռք վա-
ռած մոմեր կ'ունենան : Այսպէս պատրաստուելէն յե-
տոյ, զոյգ առ զոյգ կը շարուին, և Սարկաւազը՝ «Եւ
ևս խաղաղութեան, և լին » կը ձայնէ, Թափօրապետն
« Օրհնութիւն և փառք, և լին » ըսելով խուռնի կը ձը-

գէ ի բուրվառն, և շարական սկսելով Ս. Գերեզմանի դրան առջեւէն կ'երթան ուղղակի 1. Չորրորդ Բանար. 2. Հանդերձից Բաժանման սեղանը. 3. Գիւտ Ուաչ. 4. Ս. Լուսաւորիչ. 5. Փուշ Պսակ. 6. Գողգոթայ. 7. Պատանատեղին. 8. Ս. Գերեզման. և ապա հիւսիսային կողմէն դառնալով վերստին կուգան Ուժաթափման տեղին: Այս ամէն Ս. Տեղիքը Շարական և իւրաքանչիւր տեղ Աւետարան և Աղօթքներ կը կարդացուին, որոնք առանձինն տպեալ տետրակի մէջ ամփոփուած են ըստ կարգի, և նոյն օրերու առանձին առանձին կարդացմունքով:

Այս սովորական թափօրներուն կարգը միևնոյնն է երեք օրերու համար, միայն ինչպէս ըսինք Շարականները և Աւետարանները տարբեր են: Նորեկ ուխտաւորներ ունեցած ժամանակնիս, որոց ձեռքը ըսա սովորութեան վառած մո'եր կը տրուին, թափօրի սովորական արարողութեան և կարդացմունքէն զատ, Թափօրապետը իւրաքանչիւր Ս. Տեղւոյն վրայ համառօտ ծանուցումներ կ'ընէ ի գիտութիւն և ի ծանօթութիւն ուխտաւորաց:

Ս. Գերեզմանին առջեւ թափօրի Աւետարանը, երբեմն ներսը, Ս. Գերեզմանին վրայ, եւ նրբեմն դուրսը դրան առաջը կը կարդամք, ինչպէս որ կ'ուզեմք: Ուժաթափման Տեղւոյն Աւետարանը և Աղօթքը կարդացուելէն զինի, Թափօրապետը « Հայր մեր » ով, և « Օրհնեալ եղերուք » ով կը կնքէ թափօրը: Մեր այս ամէն սովորական թափօրներուն Յունաց Լուսարարը Ս. Գերեզմանի նախագաւիթը հիւսիսային արեւելեան անկիւնը կը կենայ ամենայն պարկեշտութեամբ, եւ անկէ ի զատ որ և իցէ ազգէն ոչ ոք կրնայ մնալ ներսը այս միջոցին: Զը մոռնամք ըսելու թէ Գիւտ Ուաչի եւ Դաւաւորի կիրակէին շաբաթ երեկոյեան թափօրներու

ատեն ըստ կարգին Գիւտ Ոսէ չեմք իջներ, այլ Ու-
ժաթափման տեղոյն վրայ սովորական կարգը կատա-
րելէն զկնի, կը շարունակեմք Շարականի երգասացու-
թիւնը և Պատանատեղոյն հիւսիսային կողմէն ուղ-
ղակի անցնելով՝ կ'երթամք ի Գիւտ Ոսէ, անտի Ս.
Լուսաւորիչ կ'ելնեմք, ուր ըստ պատշաճի արարողու-
թենէ յետոյ թափօրը կը վերջանայ:

Հրաշփառի Համդէս. — Այն հանդէսները՝ զորս
երեք ազդ ի միասին կը կատարեմք, կամ երբեմն Մեք
և Յոյնք միայն՝ եթէ Լատինաց Զատիկը առաջ պա-
տահի, կամ առանձինն Մեք, « Տարեկան Հանդէս »
կ'ըսուին: Եւ այս տարեկան հանդէսներուն Ս. Յա-
րութեան Տաճարին մէջ կը մտնեմք Հրաշփառի փա-
ռաւոր հանդէսով, մուտք՝ որ հետեւեալ կերպիւ կը
լինի:

Շաբաթ երեկոյին Ս. Յարութեան Տաճարի դրան
երկու փեղկերն ալ կը բացուին, Լատինաց հանդի-
սաւոր մուտքէն (եթէ նոցա Զատիկը մեզ հետ է), և
Յունաց Հրաշփառի հանդէսէն յետոյ, ժամը իննէն
առաջ, մեր Աւագ Լուսարար Եպիսկոպոսն, Ս. Յա-
րութեան մեր Տեսչի միջոցաւ պատրաստել կուտայ,
Ս. Յարութեան դռնէն անմիջապէս ներս դէպ ի Ս.
Պատանատեղոյն առաջը, չորս Աւետարանաբարձ
Վարդապետներ շուրջառաւ, երեք խնկարկու Սարկա-
ւազներ՝ որոց միոյն գլուխը սաղաւարտ կը դրուի,
վեց մոմակալ Գպիրք, և զոյգ մը քղանցաբարձեր, ո-
րոց միոյն ձեռքը սկուտեղով (քապաֆ) Ոսէ և գաւա-
զան, և միւսին ձեռքը թափօրապետին համար պատ-
րաստուած շուրջառը կը դրուի, բաց ի սոցանէ նաև
Թափօրական մեծ Ոսէ մը հանդէսին առջեւէն եր-
թալու, և չորս մոմակալ Գպիրք թափօրապետին առ-
ջեւէն քալելու համար: Այս ամէնն ալ ըստ սովորու-

Թեան շապիկ հագած կարգաւ և դէմ առ դէմ կը շարունակն ամենայն բարեկարգութեամբ և կանոնաւորութեամբ: Ս. Պատանատեղւոյն առջեւ փառաւոր գորգ մը կը փռուի և նոյն Ս. Տեղւոյն վրան ալ վարդեջուր կը սփռուի:

Ժամը իննին Ս. Պատրիարքը կը պատրաստուի հանգերձ միաբանութեամբ, պաշտօնապէս և հանդիսաւոր կերպիւ Ս. Յարութեան Տաճարն երթալու: Ս. Յակովբայ վանուց դրան առաջը թափօրը կը կազմուի. առջեւէն կ'երթան երեք կամ չորս պահակներ մաքուր հագուած և ձեռքերնին եղած երկաթածայր երկայն ցուպերն գետին զարնելով ամուր, ասոնց ետեւէն վանուց Աւագ Թարգմանը, ապա գաւազանակիր վարդապետն Պատրիարքական գաւազան ի ձեռին, և անմիջապէս Ս. Պատրիարքը՝ կուրծքը իւր շքանշաններով զարդարուած և ձեռքը պատրիարքական աստն: Վանուց ամբողջ եկեղեցական և աշխարհական միաբանութիւնը կը հետեւին Սրբաղան Պատրիարքին: Սուրբ Յարութեան Տաճարի արտաքին գաւթին մէջ 100ի մօտ ոստիկան-գինուորներ բարեւի կը կայնին:

Երբ Ս. Յարութեան դռնէն ներս կը մտնէ Ս. Պատրիարքն, Լուսարար Եպիսկոպոսը շուջառը, Խաչը, և գաւազանը կուտայ Ս. Պատրիարքին: (Այս պաշտօնը կը կատարէ Աւագ Թարգմանն՝ եթէ հանդիսապետն Եպիսկոպոս է): Երկու Եպիսկոպոսներն կը կայնին դրան անմիջապէս քովը առանց յառաջանալու, որպէս զի Ժողովուրդն չը խռնի և հրապարակը բաց մնայ, Դպիրք ու Վարդապետք յառաջանալով՝ կարգաւ կը շարունակն Ս. Պատանատեղւոյն ծայրէն սկսեալ դէպ ի Ս. Գերեզմանն:

Սարկաւագին մին « Եւ ևս խաղաղութեան և լին », կը ձայնէ, և Ս. Պատրիարքն « Օրհնութիւն և փառք

և այլն, » ըսելով խուճկ կը ձգէ ի բուրվառն, և ապա Դասապետ Վարդապետն « Հրաշափառ » շարականը կը սկսի, որոյ կը ձայնակցին բոլոր եկեղեցականք :

Սարկաւագներն Ս. Պատրիարքին խնկարկելով կը կը մօտենան Ս. Պատանատեղւոյն քով, Ս. Պատրիարքը գաւազանը Սարկաւագին տալով բուրվառը կառնէ, և կը սկսի խնկել Ս. Պատանատեղին, Աւետարանաբարձ Վարդապետներն, Ժողովուրդը, Ս. Գողգոթայն, և վերստին Ս. Պատանատեղին, և ապա բուրվառն Սարկաւագին տալով, ինքն փոռւած գորգին վրայ կը ծնրադրէ և կը համբուրէ Ս. Տեղն, և ելնելով գաւազանը կ'առնու Սարկաւագէն, և յետ այնորիկ թափօրականք կը յառաջանան դէպ ի Ս. Գերեզմանին դուռն, որոյ առջեւ հանդիսականք երկու կարգի վրայ կը շարուին մինչեւ Յունաց եկեղեցւոյ դուռը, այս դրան առջեւը կը կենայ թափօրական մեծ խաչաբարձը և խնկարկու սաղաւարտակիր Սարկաւագը : Պաշը բարձողն և Սարկաւագը հոս մեծ ըզգուշութիւն պէտք է ընեն որ Յունաց եկեղեցւոյ դրան սանդուղին վրայ չ'ելնեն, այլ անմիջապէս վարը :

Հանդիսապետն, եւ առջեւէն խնկարկող երկու Սարկաւագներն, Հանդիսապետի ետեւէն գացող երկու Եպիսկոպոսներն, Ս. Գերեզմանին առաջին յարկին մէջ կը մտնեն, Աւետարանաբարձ Վարդապետք և մոմակալը Ս. Գերեզմանին դրան անմիջապէս առաջը դէմ առ դէմ կը շարուին : Բուրվառ ընող Սարկաւագներն Ս. Գերեզմանն և առաջին յարկին մէջ եղած Հրեշտակի Վէմն խնկարկելէն յետոյ քղանձաբարձ Սարկաւագներով ի միասին կ'երթան Յունաց եկեղեցւոյ դրան առաջ մեծ խաչաբարձին երկու կողմն կայնելու համար :

Անմիջապէս Աւագ թարգմանը բուրվառն բերելով

Հանդիսապետ Ս. Պատրիարքին կուտայ, որ ներսը Ս. Գերեզմանը խնկարկելով և համբուրելով կ'ենէն Հրեշտակի Վէմին արեւելեան հարաւային կողմը դրուած աթոռին վրայ կը բազմի, որուն երկու կողմը կը կենան երկու Եպիսկոպոսներն յետ այնորիկ թարգմանը կը սկսին նշան տալ բոլոր թափօրական եկեղեցականաց, որք զոյգ առ զոյգ երթալով, Ս. Գերեզմանը և Հրեշտակի Վէմն կը համբուրեն և Հանդիսապետին խոնարհելով «Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց» կ'ըսեն, և կը գառնան իրենց կարգը, ի լրանալ այս արարողութեան թափօրականք իսկոյն կը շարուին Գերեզմանին դէպ ի հիւսիսային հրապարակը և հանդարտաքայլ կը յառաջանան, և Գպտոց մատուռի առջևէն անցնելով մեր Վերնատունը կ'ենեն, եթէ երեկոյեան ժամերգութիւնը Վերնատունը պիտի կատարի, կամ Լատինաց եկեղեցւոյ կողմէն և «Եօթն կամարք կուսի» ըսուած հրապարակէն կ'անցնին Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ մեր առանձինն սեփական Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին իջնելու, եթէ ժամերգութիւնը հոն է: Հանդիսապետը երբ կը սկսի մեկնիլ Ս. Գերեզմանի դռնէն, մեր կոչնակներն կը սկսին զարնուիլ շարունակ մինչեւ ժամերգութեան սկզբնաւորութիւնը, Հանդիսապետն երբ Վերնատան առաջին սանդղին կամ Ս. Լուսաւորչայ Եկեղեցւոյ դրան առջեւը կը մօտենայ՝ խնկարկու երկու Սարկաւագներն զոյգ մը մոմակառնելով և զոյգ մը պահակներով կը մեկնին Ս. Տեղեաց հանդիսաւոր խընկարկութիւնն ընելու, որովհետև Լատինք այս միջոցներուն հանդիսաւոր թափօր կունենան, ուստի հարկ է որ անոնց թափօրէն առաջ լինի այս հանդիսաւոր խընկարկութիւնը: Այս խնկարկութեան առաջէն գացող զոյգ պահակներն դարձեալ իրենց ձեռքը եղած երկաթածայր ցուպերն գետինն կը զարնեն բարձրաձայն:

Երեկոյեան ժամերգութեան աւարտումէն զկնի, մի ևնոյն կարգաւ ի Ս. Յակովբ վերադառնալու միջոցին, Հանդիսապետին առջեւէն զոյգ մը մոմակալներ մինչ ցՊատանատեղին կուգան, ուր զորոգ մը փռուելով դարձեալ կը ծնրադրէ, կ'աղօթէ լռելեայն, և համբուրելով Ս. Տեղն կ'ելնէ:

Այս է ամէն Հրաւափառով փառաւոր մուտքի հանդէսն ի Ս. Յարութեան հոյակապ Տաճարն, մուտք՝ որ շլացուցիչ կերպիւ է, հանդէս՝ որ ամէնափառաւոր է: Այս հանդէսն միշտ առաջ Լատինք կ'ընեն, ապա Յոյնք և ապա Մենք, եթէ Ս. Զատիկն միասին կուգայ: Իսկ Մեք առանձին կը կատարեմք մեր տարեկան առանձին հանդէսներու ժամանակ: Ս. Պատրիարքի բացակայութեան, և այս տարեկան հանդէսներուն մէջ որոշեալ օրեր, այս հանդիսապետութեան պաշտօնը կը կատարէ Եպիսկոպոս մը:

Թէ այսպիսի ամէն Հրաշափառներու և թէ հանդիսաւոր թափօրներու ժամանակ, Յունաց և Լատինաց լուսարարներն Ս, Գերեզմանի առաջին դրան առջեւ դէմ առ դէմ կը կայնին, ի պատիւ մեր Հրաշափառին և թափօրին. փոխադարձաբար միևնոյն յարգանքը կը տրուի նաև մեր կողմէն երբ անոնք ևս Հրաշափառ և թափօր ունենան:

Այս հանդիսաւոր Հրաշափառներու և հանդէսներու առթիւ, ինչպէս արդէն ալ ըսինք, թէ Ս. Պատանատեղւոյն շուրջը, և թէ Ս. Գերեզմանին դրան առաջը գտնուող կերոնաբարձ մեծ ու փոքր ամբողջ աշտանակներն, որք Լատինաց, Յունաց եւ Հայոց կը պատկանին, կը վառին ի պատիւ հանդէսներուն:

Գանք այժմ տարեկան հանդէսներու, որ տարուան շրջանին մէջ Յունաց հետ ի միասին կը կատարեմք երեք անգամ, և առանձին՝ 6 անգամ:

Մեծի Պատոց երկրորդ կիրակի. — Շարաթ երեկոյին Ս. Յարութեան դրան երկու փեղկերն ալ կը բացուին, մեր Հրաշափառի հանդէսէն յետոյ Երեկոյեան ժամերգութիւնը Վերնատան մէջ կը կատարուի: Գիշերը ժամը 10ին, Մեր Ս. Գերեզմանի Պատարագի միջոցին՝ Ս. Յակովբայ Միաբանութիւնը Հանդիսապետով ի միասին կ'երթան ի Ս. Յարութիւն, Հանգիսապետը պահակներով, Աւագ Թարգմանով, մի կամ երկու Եպիսկոպոսով կ'եննեն ի Գողգոթայ յուխտ և յերկրպագութիւն, անկէց իջնելով՝ ամբողջ Միաբանութեամբ կ'ելնէ ի Վերնատուն, ուր կը սկսի առաւօտեան ժամերգութիւնը և Ս. Պատարագը, որ արդէն Ս. Գերեզմանի վրայ մատուցուած գիշերային Ս. Պատարագն լրացած կը լինի: Յոյնք ևս կը սկսին իրենց Եկեղեցւոյ մէջ: Յոյներն իրենց Պատարագէն զկնի Գերեզմանին շուրջը հանդիսաւոր թափօր կը դառնան, որ կը վերջանայ մեր Պատարագին աւարտին և կամ քիչ մը առաջ:

Առաքելոցի ժամանակ մեր Թափօրապետն կը զգեստաւորի, Սաչ և դաւազան կ'առնու, բոլոր Վարդապետաց շուրջառ եւ մոմ կը տրուի ինչպէս նաեւ Սարկաւագաց, Դպրաց: Երբ Յոյներն իրենց Թափօրը լըրացուցած Ս. Յարութեան դռնէն դուրս կ'եննեն իրենց Վանքը երթալու համար, մեր Թափօրականք կը սկսին երգել օրուան Շարականն, մեծ Սաչ մը Թափօրի առջեւէն, երկու Սաչվառ նորա երկու կողմէն, եւ մի Սաչվառ եւս Թափօրապետի ետեւէն կարգաւորեալ Վերնատունէն կ'իջնեն: Ս. Գերեզմանի շուրջն երկիցս դառնալով երրորդին Պատանատեղը կ'երթան որոյ երկու կողմը Թափօրականք կը շարուին, իսկ Հանդիսապետը պատանատեղւոյն արեւելեան կողմը երկու քովը՝ երկու քղանցարարձ սարկաւագներով: Այս տեղ սահմանեալ ընթերցումները և Աւետարանը

կարդացուելով վերստին թափօրը կ'երթայ Ս. Գերեզմանին դուռը, հոն եւս որոշեալ ընթերցումէն, թէ Հանդիսապետի եւ թէ Սարկաւազաց կողմէն Ս. Գերեզմանին խնկարկումէն, թափօրական վարդապետաց զոյգ զոյգ երթալով Ս. Գերեզմանին ուխտ ընելէն, եւ Ս. Աւետարանի ընթերցումէն զկնի, Գերեզմանի հիւսիսային կողմին դառնալով կ'երթան ի վերնատուն եւ կը վերջանայ թափօրը: Ինչպէս այս, նոյնպէս հետեւեալ հանդիսից, և թափօրներուն մանրամասն ընթերցումները, շարական և Աւետարանները առանձինն տպուած է «Տետրակ տարեկան հանդիսից» անունով, որոցմէ մէյմէկ հատ Դասապետ և ձայնաւոր թափօրական վարդապետաց, Սարկաւազաց ու Դպրաց կը տրուի նոյն միջոցին:

Մաղկազարդ. — Ղազարու Յարութեան Շաբաթօրը ժամը Տին հանդիսապետը հանդերձ միաբանութեամբ ի Ս. Յարութիւն կ'երթան. «Լրացափառի» հանդէսը կը կատարուի, և ժամերգութիւնը կը պաշտի դարձեալ ի Ս. վերնատան, և յետ ժամերգութեան կը վերադառնան ի Ս. Յակովբ: Գիշերը ժամը իննին ի Սուրբ Յակովբ, ամբողջ ուխտաւորաց արմաւենիի ոստ կը բաժնուի: 1829 թուականէն առաջ արմաւենւոյ ոստերը Ս. Յարութեան մէջ Պատրիարքունք ինքնին կը բաժնէին ժողովրդեան, սակայն այդ թրուականին Հայերն և Յոյներն վերցուցին այս սովորութիւնը, բայց Լատինք պահած են մինչև ցայսօր:

Ս. Գերեզմանի գիշերային ամենօրեայ պատարագները կը մատուցուին: Առաւօտեան ժամերգութիւնը և Ս. Պատարագ կը մատուցուի վերնատան մէջ, ինչպէս Յոյք իրենց Եկեղեցւոյ մէջ, Յունաց թափօրի և նոցա մեկնումէն զկնի, Մեր թափօրականներն կ'իջնեն և կը սկսին հանդիսաւոր թափօրն, նման առաջ-

նոյն, բայց այս անգամ թափօրականք արմաւենւոյ ոռտեր ևս կ'ունենան, և նաև գեղեցիկ շինուած եւ ծաղիկներով զարդարուն երկու մեծ արմաւենի և մի մեծ ձիթենիի ճիւղ Հանդիսապետի առջևէն կը պտտի: Գպտիք և Ասորիք եւս իբր հետեւակը մեր ետեւէն կը շրջին եկեղեցական զգեստիւք: Յետ երկիցս Ս. Գերեզմանին շուրջը դառնալոյ, երրորդին Գպտոց մատուռին գրեթէ առջեւը աթոռ կը դրուի, ուր թափօրապետը կը կենայ և կը նստի աթոռին վըրայ, և թափօրականք ալ կը կայնին իրենց կարգին, և ապա «Անդասան» կը կատարուի, և սահմանեալ ընթերցումներէն զկնի, թափօրը կը շարունակէ և կ'երթայ Ս. Պատանատեղը, ապա Ս. Գերեզմանին դուռը, և գերեզմանի հիւսիսային կողմէն նախորդ հանգիսաւոր թափօրի նման ընթերցումները և արարողութիւնները կատարելով կը վերջանայ ի Ս. Վերնատան:

Ս. Յարութեան նուիրական Տաճարին մէջ թէեւ փառաւոր և չքեղ հանդէսներ տեղի կ'ունենան, ինչպէս նկարագրեցինք մէկ մասն և պիտի նկարագրեմք նաև միւսներն, բայց Ս. Զատկի շրագալուցին կատարուած Ս. Լուսաւորեայի հանդէսն ամէնէն փառաւորագոյնն և ամէնէն չքեղն է, որ բոլոր ուխտաւորաց կէտ նպատակն է տեսնել զայս մեծ հանդէսն և լինիլ կատարեալ Մահտեսի, յորմէ զրկուիլն իրենց համար կատարեալ դժբախտութիւն կը համարուի,

Հանդէս Լուսաւորեայի.— Սոյն մեծ հանդէսն, Ս. Զատկի շրագալուցի Շաբաթ օրն, Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ, մեք Հայերս, մեր Գպտի և Ասորի հետեւակներով, Յունաց հետ ի միասին կը կատարեմք:

Լատինաց Զատիկն եթէ նոյն իսկ մեզ հետ պատահի անգամ, Լատինք այս Լուսաւորեայի հանդէսն միշտ

Շարաթ առաւօտուն կը կատարեն, որ է՝ թափօրիւ ըստ սովորութեան, բոլոր սուրբ Տեղիքը կը պտտին, և երբ Ս. Պատանատեղւոյ վրայ կը հասնին, անդ քիչ մը փոսփորի հեղուկ կը դնեն և լուցկիով յանկարծական լոյս մը կը հանեն, և ապա Ս. Գերեզմանին առաջը վերջացնելով հանդէսն կ'երթան իրենց եկեղեցին, մեր հանդէսն սկսած պահուն նոքա և լատինադաւանք, միայն հանդիսատես մնալով կրօնական արարողութիւն չ'են կատարեր:

Շարաթ օրը ժամը կին մեր Ս. Յակովբայ Վանուց Աւագ-Թարգման Վարդապետը, իւր հետն առնլով մի քանի օգնական Վարդապետները կ'երթայ Ս. Յարութեան Տաճարի դուռն բանալու համար, որովհետեւ նոյն օրուան դուռը բանալու իրաւունքն և հրամանն առանձինն մեր Հայոցս է, և մինչեւ որ այդ հրամանն չը բղխի, անկարելի է որ դուռը բացուի, թէպէտ իշխանազուն անձնաւորութիւններ գտնուին և բանալ փափաքին, քիչ անգամ պատահած չէ, որ Իշխաններ, Կոմսեր, Պարոններ՝ Ռուսիացի, Եւրոպացի, Ամերիկացի, ստիպուած են սպասել Տաճարի բակին մէջ, մինչեւ որ մեր Վանուց Աւագ-Թարգմանն գալով դուռն բանալու հրամանն ընէ, և դուռն բանալով առաջին անգամ ինքն մտնէ:

Ժողովուրդն և բազմութիւնը արդէն խոնեալ է, Ս. Յարութեան Տաճարի արտաքին բակին մէջ, կուգայ ժամանակ մը որ դաւթին ծայրէն մինչեւ դուռը որ զրեթէ 50 կանգուն է, Մեր թարգմանն իւր առջեւ պահակներով, զօրքով միանգամայն, որոնք բազմութիւնը մէկ կողմ ընելով ճանապարհ կը բանան՝ հազիւ քառորդ ժամէն կը կարողանայ հասնիլ մեծ դրան քով: Երբ դուռը կը բացուի, թէեւ բազմութիւնը խառն ի խուռն ներս կը մտնեն, բայց Ս. Պա-

տանատեղւոյն քով յատկապէս կայնած երկուքական Հայ և Յոյն Վարդապետներ և պահակներ և բաւական ալ զօրք, երկու ազգաց ժողովուրդն կը զատեն : Ս. Գերեզմանի հրապարակին հարաւային մասը մինչեւ Յունաց Եկեղեցւոյ դուռը կը բռնեմք մեք, իսկ հիւսիսային կողմը և իրենց եկեղեցին կը բռնեն Յոյներն : Ասորիք և Գպաիք Ս. Գերեզմանին ետեւը՝ Գպուտոց Մատուռին առջեւը : Բաց ի արտաքին գաւիթը և տանիքներու վրայ եղածէն, Տաճարին մէջ բազմութեան թիւը եօթ ութ հազարի կը հասնի : Տեղական կառավարութիւնը եւ Զինուորական Տեսչութիւնը ըստ կայսերական կառավարութեան բարեհաճ տնօրէնութեան, ամէնամեծ արթնութեամբ կը հսկեն թէ՛ Տաճարին մէջ և թէ՛ դուրսը որոշեալ տեղեր 500ի մօտ հրացանակիր զինուորներ կայնեցնելով, որպէս զի ժողովուրդը իրար չը խառնուին և չըփոթութիւն մը տեղի չունենայ : Այսպէս ամէն անգամ բարեկարգութեան կը հսկեն երբ արտասովոր մեծ հանդէսներ կ'ըլլան :

Բազմութեան եւ Յունաց ժողովրդեան կողմէ յատկապէս յարուցուած զանազան տեսակ աղաղակներն և իրարու վրայ ելնելով կանչուած Արարական խաղերն, եւայլն, զանց ընելով նկարագրել, որ գրեթէ անկարելի է, մեք կ'անցնիմք գրել սովորութիւններն :

Տաճարին մէջ գտնուած բոլոր կանթեղներն կը մարին : Յունաց Ս. Յարութեան Տեսուչն մի գոց կանթեղ տանելով և Գերեզմանին կաթարչին վրայ դնելէն զկնի, երկու Ազգաց Աւագ Թարգմաններն միանալով կը մտնեն Ս. Գերեզմանին մէջ, ուր նաև բոլոր կանթեղները մարած կը լինին : Կ'աղօթեն լուիկ և ապա կը շջափեն ամէն կողմերը, որպէս զի ներսը մարդ չը

դանուի, դուրս կ'ելնեն և դուռն կը գոցեն, յետոյ Արարացի դռնապանաց ամէնէն մեծը կանչել տալով իրենց ներկայութեան, դուռը կնքել կուտան մեղրամոմով, Հայոց և Յունաց կողմէն յիշեալ դռնապանին քով մէյմէկ լուսարար դնելով, կ'երթան ուրիշ գործերով զբաղելու և ուխտաւորաց մէջ կարգադրութիւններ ընելու համար:

Յունաց Ս. Պատրիարքն ժամը Յին միջոցները, ըստ սովորութեան, կուգայ իրենց ամբողջ եկեղեցականներով և միաբաններով. և կ'երթայ իրենց եկեղեցին հարաւային փոքր դռնէն մտնելով: Մեր Ս. Պատրիարքն և ու ժամը յին ատենները նոյնպէս գալով, Աւագ Թարգման Վարդապետի հետ կ'երթայ միասին Ս. Գերեզմանին դրան առջեւ, հոն ուխտ մը կ'ընէ և Ս. Գերեզմանին շուրջը դառնալով, աչքէ կ'անցնէ բոլոր կարգադրութիւնքը իբր իրաւունք, յետոյ մեր վերնատունը կ'ելնէ և առաջին կամարին մէջը կը բազմի իւր քով առնելով Եպիսկոպոսներն և մի քանի երեւելի ուխտաւորք:

Այս միջոցին Հայոց Աւագ Թարգմանն, Եպիսկոպոս մը, լուսահան Վարդապետը, Գպաւոց և Ասորոց կողմէն մէյմէկ քահանայ առնելով, Յունաց Ս. Պատրիարքին կ'երթայ և օրը կը շնորհաւորէ ոտքի վրայ: Վերադառնալուն, անմիջապէս Թարգմանն՝ նոյն Եպիսկոպոսն և Գպաւոց եւ Ասորոց երկու Քահանայներն և երեք հատ լուսարար հետը, կ'երթայ Ս. Գերեզմանի դրան առջեւ, ուր Յունաց Թարգմանն ալ միևնոյն պահուն իրենց Եպիսկոպոսով և երեք լուսարարներով կուգայ: Ասոնցմէ ի զատ նոյն ժամուն Ս. Գերեզմանին առջև, երկու օզգէն ալ, ո՛չ Վարդապետ, ոչ պահակ և ո՛չ որևէ մարդ կենալու սովորութիւն չը կայ: Հայոց և Յունաց Աւագ Թարգմանները Արարացի

դռնապանին կնիքը քակել տալով մի կարմիր երիզ կ'անցնեն դրան երկու փեղկերուն վրայի օղակներէն, որուն մէկ ծայրը մեր Եպիսկոպոսը, միւս ծայրն ալ Յունաց Եպիսկոպոսը կը բռնէ, Հայ Եպիսկոպոսն դըքան հարաւային կողմը կը կենայ իւր մարդիկներով, Յոյներն հիւսիսային կողմը՝ իրենց մարդիկներով:

Այս ամէնէն զկնի, Յոյները թափօրի կ'ելնեն, Ս. Գերեզմանին շուրջը երկիցս դռնակէն յետոյ, երրորդին երբ իրենց Պատրիարքը կը հասնի մեր Տեսչի սենեկին ուղղութեանը, կամ 16 թիւ կրող սեան քովը, անմիջապէս կը միանայ մեր Լուսահան Վարդապետն կիսազգեստ, և երկուքը քով քովի և տասներկուքական երկերկու փաքէթ անվառ մոմեր ի ձեռին, կ'երթան Ս, Գերեզմանի առջեւ, հինգ վայրկենի չափ բարձրաձայն աղօթելէն զկնի, Յունաց Պատրիարքը իւր վրայի զգեստները կը հանէ և կը մնայ այն ևս կիսազգեստ, և կը մտնեն երկուքն ի միասին Ս. Գերեզմանէն ներս, որոց վրայ կրկին դուռը կը փակուի, և երկվին ծայրերը երկու Եպիսկոպոսները դարձեալ կը բռնեն:

Ս. Գերեզմանին մէջ համառօտ և լռին, երկուքն ի միասին ծնրադրեալ աղօթելէն զկնի, լուսաւորեալ մոմերն անմիջապէս դուրս կուտան, մեր Լուսահանն հարաւային՝ իսկ Յունաց Պատրիարքն հիւսիսային լուսամուտէն:

Մեք, Գերեզմանէն դուրս տրուած մոմը, առաջին և երկրորդ անգամ անմիջապէս Վերնատունը Ս. Պատրիարքին կը տանիմք, և երրորդն Տեսչի սենեկի առջեւ երկաթեայ դրապէզին վրայէն ուխտաւորաց կը բռնեմք, որպէս զի ամէն ոք իրենց ձեռքը եղած մոմերը վառեն: Յոյներն ալ իրենց մոմը կը տանին իրենց Եկեղեցին, ուր կը սպասէ իւրեանց Պատր. Փոխանորդ Ե-

պիսկոպոսն : Այս միջոցին բոլոր Յոյն և Հայ եւ զանազան ազգի քրիստոնեայ ժողովուրդն իրենց ձեռքը եղած մոմերը կը վառեն ի նշան լուսափայլ Ս. Յարութեան Քրիստոսի : Եւ լուսարարք ևս Գերեզմանին ճակատը, գմբէթի վրայի և Տաճարին մէջ գտնուած բոլոր կանթեղները վառելու կը զբաղին :

Այս ահեղ վայրկենին կը սկսին զանգակներն եւ կոչնակները զարնուիլ, սրտերը կը թնդան, աչքերն յարտօսը կը զեղուն, և « Փառք քեզ, Տէ՛ր, » « Օրհնեալ է Ասուած » « Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց » և նմանօրինակ աղօթքներ միանուազ և բարձրաձայն յերկինս կը սաւառնին Հայ ժողովրդեան շրթունքներէն, իրար կ'ողջունեն, կը շնորհաւորեն, զի լոյսն ելած է, և տեսնելու արժանի եղած են Աստուծոյ փառքը : Անդին Ռուսաց և Յունաց բարեպաշտք լուսաւորեալ մոմերն կը սկսին քսել իրենց երեսներուն, աչքերուն, ձեռքերուն, և մինչեւ անգամ իրենց ծոցը պահել կ'ուզեն, և շատերն լուսաւորեալ մոմէն վառած կանթեղներ, լապտերներ պատրաստելով կը տանին իրենց հեռաւոր տեղերն :

Լուսահանք մոմերը դուրս տալէն զկնի միւսնոյն ժամանակ ներսը զիրար կ'ողջունեն « Քրիստոս յարեալ » աւետելով, և ապա Ս. Գերեզմանին դուռը բացուելով ներս կը մտնեն երկու ազգաց Եպիսկոպոսներն, Թարգմաններն, Լուսարարք, Գպտոսց և Ասորոց Քահանայք, և դուռը դարձեալ կը փակեն ներսի կողմէն, վերջինք՝ այն է Գպտի և Ասորի Քահանայք՝ իբրեւ հետեւակց մեր, իրենց ձեռքը եղած պատրաստ մոմերն մեր լուսահան վարդապետի մոմէն կը վառեն, և զիրար կ'ողջունեն « Քրիստոս յարեալ » ըսելով : Յետ այնորիկ երբ ժողովրդեան աղմուկը քիչ կամ շատ կը դադրի, և վառուած մոմերէն յառաջ եկած մուխը՝

որ շջափելի աստիճանին թանձրութեան կը հասնի, քիչ մը վեր կը քաշուի, Յունաց լուսահանը իւր Թարգմանով և մարդիկներով ուղղակի իրենց Եկեղեցին եւ մեր Լուսահանը թարգմանով եւ մարդիկներովը Տեսչին սենեակը կ'երթան, եւ անմիջապէս Յունաց Միաբանութիւնը կը մեկնի՝ դարձեալ իրենց Եկեղեցւոյ հարաւային փոքրիկ դռնէն ելնելով: Բազմութիւնն ալ քիչ շատ կը թեթեւնայ: Մեր Եկեղեցականք թափօրիկ'եղնեն, ըստ սովորութեան, շուրջառնելով, մոմերով, խաչվառնելով: Թափօրապետ կը լինի Լուսահան Վարդապետն: Ս. Գերեզմանին շուրջը երիցս դառնալով կուզան դրան առջեւ: Թափօրականք, ըստ սովորութեան, զոյգ զոյգ և կարգաւ Ս. Գերեզմանը համբուրելէն, սահմանեալ Աւետարանն և աղօթքները կարդալէն զկնի, մեր զոյգ կոչնականքը կը սկսին վարնուիլ և թափօրը կը սկսի յառաջանալ Ս. Գերեզմանի հարաւային կողմէն դառնալով և կ'եղնէ վերնատունը, ուր Լուսահան Վարդապետն Ս. Պատարագ կը մատուցանէ:

Ուխտաւորք և Միաբանք կը սկսին երթալ ի Ս. Յակովբ, փափաքողք կը մնան Ս. Յարութեան մէջ մինչեւ Ս. Պատարագին վերջը, եւ ապա կուզան ի Ս. Յակովբ, ուր այն իրիկունն Ս. Յակովբայ Տաճարին մէջ աւագ Սեղանի վրայ ևս հանդիսաւոր Ս. Պատարագ կը մատուցուի:

Այս է Լուսաւորեայի մեծ հանդէսն, որուն նկարագրութիւնն ըրինք համառօտակի, Այժմ'նկարագրեմք մեր տարեկան առանձին հանդէսներն որոց ասմունքներն և ընթերցմունքներն առանձինն տպուած են, Տետրակ Տարեկան թափօրներու անունով:

Ս. Զառակի առաւօտ. — Գիշերը ըստ սովորութեան ժամը Տին ի Ս. Յակովբ զանգ կը զարնուի, Ս.

Պատրիարքը, ամբողջ Միաբանութիւնը և ուխտաւորքը ի Ս. Յարութիւն կ'երթան, ժամերգութիւնը կը սկսի Վերնատան մէջ, Յոյները այս միջոցին իրենց Զատիկի⁽¹⁾ առաւօտեան Պատարագը Գերեզմանի վրայ լրացնելով կը մեկնին: Ս. Պատրիարքը զգեստաւորեալ, Եպիսկոպոսք շուրջառաւ և եմիփորոնով, Վարդապետք և Քահանայք շուրջառաւ, իւաչիւ և մոմով, Սարկաւազունք ու դպիրք չապիկ հագած պատրաստ կը կենան, և երբ օրհնութեան շարականը կը լրանայ, «Հարցը» սկսելով վար կ'իջնեն: Ս. Գերեզմանի դրան առջևէն անցնելով, կը սկսին շուրջանակի թափօր դառնալու, շարունակելով ժամերգութիւնը:

Գպտիք և Ասորիք այս աւուր թափօրին ալ Մեր ետևէն կը շրջին կարգալով, Երկրորդ դարձին Գպտոնց մատուռին քով Սարկաւազը «Եկեալքս Ամենեքեան» քարոզը կ'ըսէ, Թափօրապետը՝ «Հօր յազթող» աղօթքը: Յորմէ յետոյ «Մեծածուսէ» շարականը երգելով թափօրականք կ'երթան Ս. Գերեզմանին դուռը կը շարունին սովորական կարգաւ և թափօրապետն Ս. Գերեզման մտնելով «Հրեշտակի Վեմին» քով աթոռի վրայ կը բազմի: կը սկսին «Վասն Ս. Տեղւոյն» քարոզն, ապա «Արին» եւ երգը: «Իւղաբերից» Աւետարանը կը կարդայ թափօրապետն: «Ողորմեա՛» Շարականը ըսկըսելով վերստին կը դառնան Գերեզմանի շուրջը, Գպտոնց մատուռէն մի քիչ անդին թափօրապետը՝ պատրաստուած Աթոռին վրայ կը բազմի: «Տէր Երկնից» շարականէն մինչեւ Անդաստանի վերջը ժամերգութիւնը այնտեղ կը կատարուի: Այս միջոցին Գրպտիք և Ասորիք իրենց տեղերը կ'երթան և այլ ևս մեր

(1) Վատինայ Զատիկը միասին լինի թէ՛ ոչ, Գերեզմանի պատարագը եւ հանգեւը միշտ մենէ վերջը կ'ընեն:

ետևէն չ'են գար: Տէր Երկնիցի վերջին տունը երգե-
լու ժամանակ, Եպիսկոպոսին մին թափօրապետին առ-
ջեւ կուգայ և երբ շարականը լրանայ, բարձրաձայն
« Քրիստո Յարեաւ ի մեռելոց » կ'աւետէ, և թա-
փօրապետն « Օրհնեալ է Յարութիւնն Քրիստոսի »
կը պատասխանէ, և այնուհետեւ Եպիսկոպոսք, Վար-
դապետք և Քահանայք զոյգ զոյգ երթ ալով թափօրա-
պետին աջը կը համբուրեն, և ապա զիրեար կ'ողջու-
նեն « Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց » աւետելով: Ան-
դաստանէն վերջը « Յիսուս Միածին » շարականը երգե-
լով Ս. Պատանատեղը կ'երթամբ հանդարտաքայլ, ուր
որոշեալ ասմունքներն եւ Աւետարանը կարդալէն զկնի,
կը դառնամբ Գերեզմանի դուռը և մնացեալ ժամեր-
գութիւնը կը լրացնեմբ անդ, և ապա դարձեալ Գե-
րեզմանի շուրջը դառնալով կ'անցնիմբ և կենեմբ Վեր-
նատունը, և Ս. Պատրիարքը կը մնայ Տեսչի սենեա-
կը և իւր զգեստներն կը հանէ: Անմիջապէս զոյգ կոշ-
նակները կը սկսին զարնուիլ, ի լրանալն, Ս. Գերեզ-
մանի դուռը « Ճաշու » կը սկսի, Պատարագիչը, որ Ե-
պիսկոպոս մը կը լինի, Տեսչի սենեկին մէջ կ'զգեստա-
ւորի և Ս. Պատարագը կը մատչի Ս. Գերեզմանին վը-
րայ, յաւարտ Ս. Պատարագին, Ս. Պատրիարքը իւր
չքանչաններն կախած՝ հանդերձ ամբողջ Միաբանու-
թեամբ կը վերադառնայ ի Ս. Յակովբ: Ս. Յարու-
թեան դրան առջեւ ինչպէս Յունաց և Մեր, նոյնպէս
Լատինաց մտնելու և ելնելու ժամանակներ բարեկի կը
կայնին երկու կարգի վրայ շարուած զօրքեր, որ կա-
ռավարութիւնը ի պատիւ և ի բարեկարգութիւն հան-
դիսին զրկած է:

Աշխարհամատրան կիւրահէ եւ Ս. Խաչ. — Այս ա-
ւուրց հանդէսները նման են իրարու, միայն թէ աս-
մունքներով և ընթերցումներով կը զանազանին: Շա-

բաթ երեկոյին «Հրաշափառի» հանդէսը կը կատարուի, երեկոյեան և գիշերային ժամերգութիւնք վերնատան մէջ կըլլան, և կիւրակէ առաւօտուն Ս. Պատարագն կը մատչի հանդիսաւոր կերպիւ Ս. Գերեզմանին վրայ և յետ աւարտման, Դպիրք, Սարկաւազք և Վարդապետք զոյգ զոյգ թափօրի ձևով, Ս. Գերեզմանի հիւսիսային կողմէն դառնալով կ'երթան ի Ս. Վերնատունն և կը վերջանայ հանդէսն :

Գիւտ Խաչ. — Շարաթ օրը Լատինաց սովորական թափօրէն յետոյ {մեր Լուսարարն՝ Լատինաց լուսարարին իմացնելով, Գիւտ Խաչի տեղն աշտանակ մը կը դրնէ վրան վառուած կերտնով, որ կը մնայ մինչեւ կիւրակէ երեկոյ :

Շարաթ երեկոյին «Հրաշափառի հանդէս» կը կատարեմք և Լատինաց եկեղեցւոյ առջեւէն և «Նօթն կամարք կուսի» ըսուած հրապարակէն, ինչպէս յիշեցինք առաջ, անցնելով կ'իջնեմք Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, և այնտեղ կը կատարեմք երեկոյեան և առաւօտեան ժամերգութիւնք :

Առաւօտեան ժամերգութեան «Հարց» շարականի սկիզբը, Լուսարարապետ Եպիսկոպոսն կենաց Փայտի Մասն պարունակող մեծ Խաչն, իւր երկու կողմն զոյգ մոմակալներով կը տանի և «Գիւտ Խաչի» տեղւոյն վրայ կը դնէ, որուն քովը կը դրուի վառուած մոմերով երկու աշտանակներ : Դասականք «Ուստի բուրելով» շարականի տունը երեք անգամ կը կրկնեն և իւրաքանչիւր անգամին զոյգ խնկարկու Սարկաւազունք՝ Ս. Լուսաւորչայ Աւագ և միւս սեղանը խնկելէն զկնի, կ'իջնեն «Գիւտ Խաչ» և Խաչն եւս կը խնկեն, յետ այնորիկ Լուսարարապետը կրկին կը վերցնէ Խաչն, և կը բերէ դարձեալ կը դնէ Աւագ խորանի վրայ :

Պատարագն կը մատչի ի Ս. Լուսաւորիչ, Պատարա-

գիշն վարդապետ, սպասը Ս. Կարապետի Սեղանը կը դրուի, ուրիշ վերաբերումի ժամանակ Սարկաւազն առնելով, հանդիսի «Գիւտ Սաչ» կ'իջնէ, և այն տեղ դնելով ինն անգամ կը խնկարկէ և ապա համբուրելով նոյն Ս. Տեղը, վերաբերումը կ'առնէ և վեր կ'եղնէ : Առաքելոցի ատեն, Լուսարարապետն Կենաց Փայտի մասը պարունակող նոյն Ս. Սաչը վերստին «Գիւտ Սաչի» տեղը տանելով անդ կը դնէ դարձեալ վառուած երկու փոքր աչտանակով : Թափօրապետն այս միջոցին կը զգեստաւորի և Պատարագի վերջանալուն Եպիսկոպոսներով, վարդապետներով միասին, որոնք եմիփորոն և շուրջառ կ'առնուն, կ'իջնէ Գիւտ Սաչ, Աւետարան կարդալով ուխտ ընելէն յետոյ Ս. Սաչն կ'առնու և թափօրական հանդիսի կ'եղնէ վերն, և հանդարտաքայլ յառաջանալով դարձեալ Եօթն կամարք Ս. Կուսի հրապարակէն եւ Լատինաց եկեղեցւոյն առջեւէն կը հասնին Ս. Գերեզմանի դուռն, ուր ըստ սովորութեան հանդիսաւոր թափօրն կը կատարուի և յաւարտելուն Պատանատեղւոյն քովէն անցնելով, կ'իջնեն ի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին ուր կը վերջանայ հանդէսն, և ապա, ըստ սովորութեան, կը մեկնին ի Ս. Յակովբ :

Անուանակոչութեան Տօն. — Ս. Մենդեան ութերորդ օրն կը կատարուի այս Տօնը : Այս անգամ շաբաթ երեկոյեան և կիրակի առաւօտեան ժամերգութիւնն ալ ի Ս. Յակովբ կը կատարուի, յետ ժամերգութեան Ս. Պատրիարքը կամ ժամարար Եպիսկոպոսը հանդերձ Միաբանութեամբ և ուխտաւորօք ի Ս. Յարութիւն կ'երթան :

Հրաշափառի հանդէսը կը կատարուի ըստ սովորութեան, և յետ այնորիկ « Լոյս ի լուսոյ » շարականի երգասացութեամբ Գերեզմանի հիւսիսային կողմէն կ'երթամք Տեսչի սենեակն, որոյ դրան առջեւ

« Պահպանիչ » մը կ'ըսէ Հանդիսապետն : Այս միջոցին զոյգ կոչնակք կը զարնուին և յետ լրանալուն, Ս. Գերեզմանին առջեւ « Ճաշու » կ'սկսիմք, ժամարար Եպիսկոպոսն Տեսչի սենեկին մէջ կը զգեստաւորի, եւ Հանդիսաւոր Ս. Պատարագը կը մատչի Ս. Գերեզմանին վրայ, Պատարագէն զկնի Տեսչի սենեկին մէջ փոքր ինչ Հանդատանալէ յետոյ կը պատրաստուիմք մեկնելու, և ըստ սովորութեան Պատանատեղւոյն վրայ Հանդիսապետն ուխտ և երկրպագութիւն կատարելէ յետոյ, կը վերադառնամք ի Ս. Յակովբ :

Դատաւորի Կիւրակէ. — Շաբաթ օրը՝ ժամը ութին Ս. Յակովբայ զանգակը կը զարնուի, և Ս. Պատրիարքը, Միաբանք և ուխտաւորք ի Ս. Յարութիւն կ'երթան : « Հրաչափառի » Հանդէսը կը կատարուի, երեկոյեան և առաւօտեան ժամերգութիւնք Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին կը մատչին :

Առաւօտեան ժամերգութենէն անմիջապէս յետոյ զոյգ կոչնակները կը զարնուին, ապա Ս. Գերեզմանի դուռը Ճաշու կ'ըսուի, և Հանդիսաւոր Պատարագ կը մատչի, և յաւարտ Պատարագին մեծահանգէս թափօր կը կատարուի ըստ սովորութեան : Այս օրուան պատարագիչը Ս. Պատրիարքը կը լինի :

Մեր տարեկան առանձին Հանդէսներն ահաւասիկ ասոնք են, և թուով ինչպէս կ'երեւին վեց են, այն է 1. Ս. Զատիկի առաւօտուն, 2. Աշխարհամատրան Կիրակէն, 3. Ս. Պաշի օրն, 4. Գիւտ Ս. Պաշի օրն, 5. Անուանակոչութեան օր, և 6. Դատաւորի Կիւրակէն, Այժմ գամբ զարդարանաց և երից աղգաց փոխադարձ պարտաւորութեանց :

Զարդարանք Ս. Գերեզմանի. — Գրիստոսի Ս. Գերեզմանը երկու կերպով կը զարդարուի : Ա. երբ Հանդէսը առանձինն մէկ ազգի լինի, Գերեզմանի առ

բողջ ճակատը կը զարդարէ պատկերօք, կանթեղօք և մոմեղիկօք: Իսկ շրջապատը և փոքր գմբէթը որոշեալ տեղեր՝ առանց այլոց իրաւանց դւլչեւու:

Մեք այս եղանակաւ կը զարդարեմք Ս. Գերեզմանը, Վարադայ և Գիւտ Ուաչի տօնի օրերը, և Քրիստոսի Անուանակոչութեան օրը: Վարադայ Ուաչէն մինչեւ Գիւտ Ուաչի օրը, մեր զարդարանքը կը մնայ Գերեզմանին ճակատը, որովհետեւ այս միջոցին միւս երկու ազգերը հանդէս չ'են ունենար:

Յոյնք կը զարդարեն Հոգեգալստեան, Վերացման Ուաչին և Մկրտութեան օրերը, իսկ Լատինք Տօն Հարդութեան օրը:

Բ. Տարեկան հանդէսներուն երեք ազգ ընկերութեամբ կը զարդարեն Ս. Գերեզմանը Մեծի Պահոց առաջին շաբթուն: Իւրաքանչիւր ազգի զարդարանաց տեղը սահմանեալ է: Գերեզմանի ճակատին հարաւային կողմն մեք, միջին տեղը Լատինք, իսկ հիւսիսային կողմը Յոյնք կը զարդարեն: Այս զարդարանքը մինչև Աշխարհամատրան կիւրակին կը մնայ:

Եթէ Լատինաց Զատիկը առաջ պատահի և երեք ազգաց Տեսուչները համաձայնին, նոցա Մեծ պահոց առաջին օրէն երեք ազգ ի միասին կը զարդարեմք, իսկ եթէ չը համաձայնին Լատինք առանձինն կը զարդարեն, մինչեւ երկուց ազգաց Մեծի պահոց սկիզբը, որ ժամանակ Լատինք իրենց զարդարանաց $\frac{2}{3}$ մասը կը վերցնեն, որովհետ Մեք և Յոյնք եւս զարդարեմք, երբ Զատիկի տօնը կը կատարեն $\frac{1}{3}$ մասն ևս կը վերցնեն: Բայի տախտակներէն, որոց վրայ Հայք և Յոյնք ընկերութեամբ իրենց զարդերը կը շարեն:

Ս. Գերեզմանին վերին շրջապատը երեսուն և երեք պատկերներ կը դնեն իւրեւ զարդ և այս պատկերներէն վար պատին վրայ երեսուն և երեք ծաղիկ, իւ-

րաքանչիւր ազգ տասն և մէկական հատ : Իւրաքանչիւր ազգ իւր պատկերաց առջեւ նոյն թուով մոմակալ աշտանակներ կը դնէ այն ձևով՝ որ նոյն աշտանակաց վրայ մէյմէկ մոմ դրուին և երկերկու կամ երեքական հատ եւս կանթեղներ կախուին : Թէ Գերեզմանի ճակտին վրայ կախուած կանթեղներն, աշտանակաց մոմերն, թէ այս շրջապատին պատկերաց առջևի մոմերն և կանթեղներն, թէ Գերեզմանի վրայի գմբէթին կամարներուն մէջ, և գօտիին վրայ եղած երեք ազգաց 36 կանթեղներն, և 36 աշտանակաց միայն մէյմէկ մոմերն, պէտք եղած ժամանակ կը վառուին : Գմբէթի կեդրոնէն կախուած երեք կանթեղներն, որ ինչպէս ըսած եմք երեք ազգաց կը պատկանի, միայն հանդիսաւոր թափօրին և պատարագի օրեր կը վառին :

Երից ազգաց փոխադարձ պարտաւորութիւնք. — Մեր « Հրաշափառի » և « Թափօրի » ամէն հանդէսներուն, Յոյնք և Լատինք թէ Պատանատեղւոյն և թէ Ս. Գերեզմանին առջեւ մեծ ու փոքր կերոններով եղած աշտանակներն կը վառեն : Ս. Պատանատեղւոյն աբելեղեան երեք մեծ աշտանակները Յոյնք կը վառեն, Արևմտեան երեք մեծերը Լատինք, իսկ երեք զոյգ փոքր աշտանակները Մեք կը վառեմք : Բաց աստի, Յոյնք մեծ գմբէթին սիւներու կամարաց իրենց շարանները ևս կը վառեն : Իսկ Լատինք Զատկական հանդիսից, Մեծ պահոց առաջին շաբաթէն մինչեւ Աշխարհամատրան կիւրակէի հանդէսներուն իրենց թէ՛ ստորին և թէ՛ վերին շարանները կը վառեն : « Գիւտ Ոսչի » հանդիսին միայն վարի շարանները կը վառեն, իսկ Վարազայ Ոսչին և Ծննդեան Ութօրէից հանդէսներուն չեն վառեր :

Սոցա փոխարէն Մեք ևս Յունաց հետեւեալ հան-

գէտներուն՝ այն է Մկրտուիթեան հանդէսին՝ Յունվար 6ին, որ մեր Մենդեան ութօրէից փոխարէնն է, Պատանատեղւոյն և Ս. Գերեզմանի դրան մեծ և փոքր աշտանակներու մոմերը կը վառեմք, նոյնպէս վարի շարաններունը: Մեծ Պահոց առաջին շաբթու հանդիսին թէ՛ երեկոյին և թէ՛ առաւօտուն միայն աշտանակներու մոմերը կը վառեմք: Բրիտտոսի թաղման հանդիսին թէ՛ մոմերը և թէ՛ բոլոր կանթեղները: Նոր կիւրակէի հանդիսի շաբաթ երեկոյին և Հոգեգալստեան օրը եկած ատեննին միայն աշտանակաց մոմերը: Վերացման Սաչի հանդիսի, որոյ փոխարէն է մեր Գիւտ Սաչի հանդէսը՝ վարի շարանները, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ ճանապարհին վրայի կանթեղները և Պատանատեղւոյն ու Ս. Գերեզմանի դրան աշտանակաց մոմերը կը վառեմք:

Լատինաց մեծ Պահոց առաջին եւ երկրորդ շաբթու երեկոյեան հանդիսից ատեն, Մեք և Յոյնք Պատանատեղւոյն և Ս. Գերեզմանի դրան աշտանակներու մոմերը, և նոյնպէս վարի և վերի շարանները կը վառեմք: Ծաղկազարդի երեկոյին թէ՛ հանդիսիւ և թէ՛ թափօրիւ եկած ատեննին աշտանակաց մոմերը, իսկ կիւրակէ առաւօտ թափօրի ատեն թէ՛ մոմերը թէ՛ կրկին շարանները մեք կը վառեմք: Աւագ հինգշաբթու հանդիսի թափօրին Մեք և Յոյնք միայն Գերեզմանին և Պատանատեղւոյն աշտանակաց մոմերը կը վառեմք, Ուրբաթ երեկոյին թափօրիւ Սաչելութեան արարողութիւնը կատարած ժամանակնին, Հանդերձից Բաժանման ճանապարհին վրայի կանթեղները, Ս. Գերեզմանի և Պատանատեղւոյն մոմերը կը վառեմք թէ՛ Մեք և թէ՛ Յոյնք: Գիւտ Սաչի հանդիսին, զոր Ապրիլ 21ին կը կատարեն, միայն աշտանակները բանալով կը վառեմք ինչպէս Մեք նոյնպէս Յոյնք, բայց շարանները չեմք

վառեր: Մարմնոյ և Արեան Տեառն տօներնին, եթէ Զատկական Հանդիսից չը պատահի, որ մեր Գիւտ Ուշի Հանդիսին փոխարէնն է, Գերեզմանի և Պատանատեղւոյն մոմերը և վարի շարանները կը վառեմք: Վերացման Ուշին՝ զոր կը կատարեն Սեպտ. 2ին, երբ Ս. Գերեզմանի դրան առջեւէն անցնելով իրենց Եկեղեցին կ'երթան, նոյն միջոցին թէ՛ Մեք և թէ՛ Յոյնք միայն Ս. Գերեզմանի դրան մոմերը կը վառեմք:

Լատինք իրենց Մաղկազարդի և Զատկի կիւրակէի թափօրներէն զատ, միւս Հանդիսաւոր թափօրներն փոխանակ կիւրակէ առաւօտները կատարելու միշտ շաբաթ երեկոյները կը կատարեն: Եթէ Զատիկը մեզ հետ լինի, Մեծ Պահոց առաջին շաբաթ երեկոյին երեք ազգ ի միասին կ'երթամք ի Ս. Յարութիւն, բայց նախ Լատինք, ապա Յոյնք և վերջը Հայք: Մեծ Պահոց Երկրորդ շաբաթը, որ է Անառակին, միայն Լատինք Հանդէս կը կատարեն, երկրորդ շաբաթը, որ է Տնտեսին Յոյնք, և չորրորդ շաբաթը որ է Դատաւորին Մեք միայն կը կատարեմք: Հինգերորդ կիւրակէն՝ որ է Գալստեան, Մեք Գպտոց համար յատուկ դուռ մը կը բանամք: Մաղկազարդին երեք ազգ ի միասին կը կատարեմք Հանդէսը, առաջին շաբթուն կարգաւ:

Եթէ Լատինաց Մաղկազարդը Մեծ Պահոց երկրորդ կիւրակէն պատահի, որովհետեւ երեք ազգերն եւս Հանդէս ունիմք, գիշերուան Պատարագներն սովորական կարգաւ են, զկնի Պատարագաց Լատինք թափօրի կ'ելնեն, ապա Յոյնք և վերջը Մեք: Եթէ Մաղկազարդը Անառակի կիւրակէն պատահի՝ Զատիկն ալ Տնտեսի կիւրակէն կը լինի, որովհետեւ Տնտեսի կիւրակէն Յոյնք ցերեկը Հանդիսաւոր Պատարագ ունին Ս. Գերեզմանին վրայ և թափօր, ուստի Հանդիսաւոր Պատարագը Թէոդորոսի կիւրակէն կը մատուցանեն,

որպէս զի Տնտեսի կիրակէն Լատինաց հանդիսաւոր Պատարագէն առաջ կարող ըլլան իրենց Եկեղեցւոյ մէջ ժամերգութիւն ընելու և Պատարագ մատուցանելու, որ ժամանակ Լատինք ևս Գերեզմանին դրան առաջ շարժական սեղան դնելով Չատկական արարողութիւն եւ թափօրի հանդէս կը կատարեն, Յոյնք իրենց թափօրը Լատինաց Պատարագ և թափօրէն յետոյ կ'ընեն:

Եթէ Ծաղկազարդը Տնտեսի կիրակէն պատահի, Չատին ալ Դատաւորի կիրակէն կը լինի, որովհետեւ այդ կիրակէն ալ Մեք հանդիսաւոր Պատարագ և թափօր ունիմք, գիշերային սովորական Պատարագը նախ Յոյնք կը մատուցանեն Ս. Գերեզմանին վրայ, յետոյ Լատինք, Մեք ժամերգութիւնը Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյն մէջ կ'ընենք, և ապա հանդիսաւոր Պատարագը կը մատուցանեմք Ս. Գերեզմանին վրայ և թափօրը կը դառնամք Ս. Գերեզմանին շուրջը: Մենէ վերջը Լատինք Ս. Գերեզմանին դուռը շարժական սեղան կը կազմեն և հանդիսաւոր Պատարագ և թափօր կ'ընեն, իսկ եթէ Ծաղկազարդը Դատաւորի կիրակէն պատահի, գիշերը սովորական Պատարագը նախ Յոյնք կը կատարեն, ապա Լատինք թիւ կը պատարագեն և Գերեզմանի դուռը շարժական սեղան կազմելով, հանդիսիւ թափօր կ'ընեն, և ապա ձայնաւոր Պատարագ կը մատուցանեն, և յետ այնորիկ Մեք հանդիսաւոր Պատարագ մատուցանելով թափօրի կ'ելնեմք:

Աւելածուրիւն. — Ընկերովի տեղերու աւելածութիւնը և լուանալով մաքրելը, երեք Ազգաց սեփական է և շարժական կարգաւ կը կատարեն:

Ուրբաթ օրէն սկսեալ Մեք ութ օր ամբողջ Ս. Գերեզմանը, գաւիթը, և շրջապատ հրապարակը լուալու և աւելածելու իրաւունք ունիմք: Յաջորդ ուրբաթէն

սկսեալ Գերեզմանի աւելածութիւնը ուրիշ Ազգաց եւ Պատանատեղւոյն լուալու կարգն ալ մեզ կ'անցնի, զոր լուանալէն զինի պաստառ կը տարածեմք: Այս շրջանը պարբերաբար կը դառնայ: Բաց յաստի տարին մի անգամ ընդհանուր աւելածութիւն կը լինի, որ Մեծ աւել կ'ըսուի, այն օրը իւրաքանչիւր ազգ իրեն սեփական տեղերը կը մաքրէ, իսկ ընկերովի եղած տեղերուն մաքրութիւնն երեք ազգ ի միասին կը կատարեն մի և նոյն ժամանակ:

Ուժաթափման տեղն, որ մեզ սեփական է, ամէն ուրբաթ օր կը լուամք և լուանալէն յետոյ պաստառ կը տարածեմք:

Միւս ազգերն ալ իրենց սեփական տեղերն, առանց դպչելու ընկերովի տեղեաց, ամէն ուրբաթ օր մաքրելու և սրբելու պարտաւոր են, և իրաւունք ունին:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՏԱՃԱՐՆ

Աստուածածնայ Ամէնասուրբ Կուսին Տաճարն երթալու համար երկու ճամբայներ կան, մին քաղաքի մէջէն և պարիսպի Պապ-էլ-Սպաթ (Դուռ ցեղերու, ըստ մեզ Ս. Աստուածածնայ) կոչուած դռնէն, իսկ երկրորդն Պապ-էլ-Տալուս (Դուռ Դաւթի) որ է Պապ-էլ-Սահիուն (Դուռ Սիօնի), ըստ մեզ Փրկչայ կոչուած դռնէն: Այս վերջինը պարիսպին քովէն կ'երթայ միշտ զառ ի վայր:

Մեք առաջին ճանապարհէն կ'ուզեմք առաջնորդել մեր ընթերցողներն, երկրորդէն վերադարձնելու համար: Մանաւանդ որ, առաջին ճանապարհին վրայ է Սաչի կամ Չարչարանաց Սուրբ Տեղիքը, ուսկից Տէրն Մեր Յիսուս, Սաչն յուս՝ Պիղատոսի պալատէն հանուելով, մինչ ցԳողգոթայ բերուեցաւ: Այս Սաչի ճանապարհին Լատինք Յաւագին ճանապարհ կը կոչեն:

Մեր Հայոցս Ս. Յակոբայ հոչակաւոր վանքէն, սովորական ճանապարհաւ, զոր արդէն գիտեմք, կը հասնիմք Ս. Յարութեան Տաճարին արտաքին գաւիթը: Այս գաւթին արեւելեան հարաւային անկիւնը եղած փոքր դռնէն դուրս՝ անմիջապէս մեր ձախկողմն կ'ընայ Յունաց Հայր Աբրահամու վանքին կցուած նոր շէնքի հարաւային պատը, որ բարձր և բաւական երկարութեամբ, և սրբատաշ քարերով շինուած է, և որուն ճանապարհի երեսին վրայ կարգաւ խանութներ շինուած

են: Մեր աջ կողմը կիյնայ աւերակ և ընդարձակ տեղ մը, դարձեալ Յունաց ազգին, և սորա արեւելեան կողմին կից, հին վանքի մը աւերակները՝ Բրուսիացուց սեպհական, որու կամարակապ դրան վրայ կախուած է Բրուսիական դինանչանը:

Այս աւերակ տեղը հին ժամանակները շէն վանք մըն էր, և եկեղեցին ալ յանուն Ս. Աւաքելոց, կամ ըստ Հաննէ Պատմադրի, յանուն Ս. Պետրոսի Աւաքելուոյն էր: Սա մինչեւ ժԲ դար շէն էր, բայց յետոյ աւերելով երեսի վրայ մնաց, և ապա, երկար ժամանակներ կաշեգործներուն գործարան եղաւ, բայց 1869 թուականին Բրուսիոյ կառավարութիւնը, փափաքեցաւ իւր յերուսողէմ գտնուող հպատակաց համար ազօթատեղի մը շինել, հետեւորար սոյն տեղն ինդրեց Օսմանեան մեծազոր Տէրութեանն և ընդունեց: Տարի մը յետոյ Բրուսիացիք հողակոյտերը մաքրել տուին, որով հին եկեղեցույ աւերակ տեղն և նաև շատ մը վերին և ներքին սենեակներ, կամարներ, և ընդարձակ սեղանատուն մը երեւան ելաւ: Սեղանատունը նորոգել տալով աւթամանակեայ կերպիւ ազօթատեղի ըրին 1871 չն սկսեալ, յետ այնորիկ մինչեւ ցայսօր որ և իցէ ուրիշ նորոգութիւն մը կամ նոր շէնք մը չը կառուցին:

Սոյն տեղւոյն արեւելեան ծայրը հասած ժամանակինս, ճամբայն երկուքի կը բաժնուի: Աջ կողմինը պղնձադործաց և մսավաճառաց շուկայն կը տանի, որ կից է վիպոյիւեալ հին եւ աւերակ վանքին՝ արեւելեան կողմէն: Մեր ճանապարհն է ձախ կողմինը, որոյ անկիւնը ընդարձակ նոր շէնք մը կայ Ս. Յարութեան Տաճարին կից, որ այժմ Ռուսաց ազգին ձեռքն է, որոյ տեղը գնեցին 1860ին Գպաւոց քահանայէ մը որու անձնական սեփականութիւնն էր: Ռուսք նախ նոյն

տեղն մաքրել տալով բաւական հնութիւնք գտան, որպիսիք են՝ քանդակեալ սիւներ, սիւնազարդ դռներ, և ահագին քարերով շինուած պարիսպի մը մասեր, որոնք հաւանականօրէն կը կարծուին թէ քաղաքին երկրորդ պարսպին մնացորդներն են, բաւական երկար տարիներ սպասելէն յետոյ, երկու երեք տարի յառաջ տեղւոյն վրայ հոյակապ շէնք մը կառուցին, վարի յարկին մէջ պահելով հանդերձ յիշեալ հնութիւնքն:

Այս անկեան քովէն ճանապարհը դէպ ի արեւելք և ապա տասը քայլ վերջ դէպ ի հիւսիս կ'երթայ: Արեւելեան ճանապարհն քաղաքիս Կառավարութեան գուռը (Սէրայ) կը տանի, իսկ հիւսիսայինը՝ որ մեր ճանապարհն է, կը տանի Մուք Շուկային մէջ: Այս շուկայն թէև այժմ լուսաւոր է՝ 1886ին առաստաղէն բացուած ութ՝ ընդարձակ լուսամուտներէն առած լուսով, բայց անուըր դարձեալ Մուք Շուկայ կը կոչուի:

Շուկային մէջ շմտած, մեր ձախ դին, տասն և երկու աստիճաններով վեր փոքր հրապարակ մ'է: Այս հրապարակն Մեծն Կոստանդիանոսի ժամանակ Ս. Յարութեան Տաճարի նախադուռն էր, թէևև այժմ բոլորովին գոցուած՝ բայց և այնպէս ի նշան՝ տակաւին կը մնան պատին երեսը երկու մաշուած մեծ սիւներ. ինչպէս վերեւ ըսինք, ետեւի կողմը այժմ Ռուսաց ձեռքն է: Այս փոքր հրապարակին հիւսիսային կողմի ճանապարհն Գպտուոց և Հապէշաց վանքերուն կը տանի, որոց մասին երկրորդ հատորին մէջ պիտի խօսիմք:

Մութ շուկայէն ներս, որոյ ուղղութիւնը հարաւէն դէպ ի հիւսիս է, անմիջապէս մեր աջ իւրիւն վրայ փողոց մը կայ դէպ յարևելս, այս փողոցին հարաւային անկիւնը եղած առաջին մեծ շէնքն որ օտարի մը ձեռքն է այժմ, մեր 70 վանքերէն ԶՅրդ, այն է Գա-

զաւոնի վանքն էր կ'ըսուի: Եւ յիրաւի պատմութիւնն ալ այս վանքին համար Ս. Յարութեան Տաճարի նախադրան քովը կը ցուցնէ, որ յանուն Ս. Հռիփսիմեանց և Գայիանեանց շինուած էր:

Յիշեալ շուկային վերջը, ճանապարհն չորեքուղի է: Ուղղակի ճանապարհն քաղաքին Պապ-էլ Անուս (Դուռ Սիւնի), ըստ մեզ Դամասկոսի, և ըստ Տաճկաց Շամ Դափուսու ըսուած դուռը կը տանի:

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԴՈՒՌ

Ձախ կողմի արեւմտեան ճանապարհը, դէպ ի զառ ի վեր. Յունաց և Լատինաց թաղերուն ու վանքերուն կը առնի, որոյ հիւսիսային անկիւնը եղած առաջին խանութէն, 6-7 մէթր բարձրութեամբ, սիւն մը կը տեսնուէր, և որ կը կոչուէր Սիւն Դատալճուոյ:

Աւանդութեամբ կ'ըսուի, թէ Քրիստոսի մահուան վճռոյն թուղթն այս սեռն վրայ փակցուած էր: Յիշեալ խանութն ասկէ 8-10 տարի յառաջ նորոգուած և վրան ալ տուներ շինուած ըլլալուն, այժմ յիշեալ սիւնն զրսի կողմէն չեբեւիր:

Աջ կողմի, արեւելեան ճանապարհն է Սաչի ճանապարհն, որ ամենաշին կամարի մը տակովն կը յառաջանայ փոքրինչ զառ ի վայր իջնելով: Այս կամարն Երուսաղէմի հին պարսպին մէկ դռուն էր, որ կը կոչուէր Դատաստանի դռն ուսկից, Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոսը խաչն յուս, քաղաքէն դուրս հանեցին:

Կը կարծուի թէ այն ժամանակները ի մահ դատապարտուածներն հասարակօրէն այս դռնէն դուրս կը հանէին տանելու համար ի տանջարան:

Կամարին տակովը, 100 քայլի շափ յառաջանալով, աջ թեւի վրայ, պատին մէջ ագուցուած սիւն մը, եւ քովն ալ տան մը պատուհանները կ'երևին:

Այս տեղւոյն համար Լատինք կ'ըսեն թէ, Վերոնիքայի տունն է: Քրիստոս խաչն ուսը այս տեղէն անցած ժամանակ Վերոնիքան չը դիմանալով անոր քաշած նեղութեան, համարձակեցաւ քովը մտնելու, և երեսէն վազած քրտինքը սրբել:

Լատինք այս տեղն 1884ին ծախու առին, ներսի կողմը մաքրեցին և այժմ ուխտատեղի ըրին:

Այս փոլոցին վարի ծայրը ճանապարհն դէպ հարաւ և դէպ ի հիւսիս կ'ուղղուի. հարաւային ճանապարհին բերանը եզած առաջին կամարին վրայի տան համար Մեծտունի տունն է կ'ըսուի: Մեք ձախ կողմի դէպ ի հիւսիս եղած լայն ճանապարհէն յառաջ երթալով, աջ կողմը անկիւնի մը վրայ դռն մը կ'երևի, որ դէպ ի հարաւ կը նայի, և որուն ներսը աւերակ հին բաղանիք մըն էր: 1870 թուականին Լատին Պատրիարքարանը ծախու առաւ Հռովմէական Հայոց եկեղեցի շինելու համար, և արդէն իսկ սկսած են: Երուսաղէմայ մէջ Հռովմէական Հայ ընդ ամենը (6) անձ են: Սոյն տեղւոյն հանդիպակաց կողմի անկիւնագլուխը նոր շէնք մը եւս կ'երևի, որ է Աւստրիոյ հիւ-

ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ՀԻՆ ՊԱՐՍՊԻՆ ՄԵԿ ԴՈՒՌԸ
ԽԱՅԻ ՋԱՆԱՊԱՐՀԻՆ ՎՐԱՅ

րանոցը, մատուռը և ընդարձակ պարտէզը: Երբ 1870 թուականին Ա. Կարո-Հունդարիոյ Ֆրանսուա Փոզէֆ կայսրն յերուսաղէմ՝ ուխտի եկաւ՝ սաս չիւրքնկալուեցաւ և սաս անցուց գիշերներն:

Ուղղակի դէպ ի չիւսիս եղած ճանապարհը դարձեալ Շամ Իսթուսու ըսուած դուռը կը տանի: Ահք Ա-

ՏՈՒՐՈՋԱ ՓՈՂՈՑ ԵՒ ՊԵՂԱՏՈՍԻ ԿԱՄԱՐ

ւտրիոյ հիւրանոցի և Հոովմէական-Հայոց շէնքի միջեւ եղած ճանապարհէ յառաջ երթալով, քիչ մը անդին, ձախ թևւի վրայ կիչնայ Սիոնի քոյրեր ըսուած մայրապետաց նորաշէն մատրան դուռը, ասոր կից մեծ մայրապետանոցը և դպրոցը: Սոյն շէնքին կռթնած և հիւսիսէն դէպ հարաւ ձգուած հին ու փոքր կամարի վրայ սենեակ մը կայ, երկու կողմէն մէյմէկ պատուհաններով: Այս կամարին Պիլատոսի կամար կ'ըսուի, որու վրայէն ցոյց տուաւ Հրէից զԲրիտ-

տոս ըսելով թէ՛ « Ահա՛ այրդ ցճեղ: » Այս փողոցին անունն Տօյօթօղա կը կոչուի այժմ:

Քիչ մը անդին, ձախ կողմն է Հերովդէս չորրորդապետի պալատի սեղն, որ Յովհաննու Կարապետի գըլուխը կտրել տուաւ, և Յիսուսի հետ ծաղրաբանութեամբ վարուեցաւ. երբ Պիղատոս իրեն քով զրկեց զՅիսուս:

Հերովդէսի նախկին պալատն՝ այժմ զօրանոց է, որոյ դուռը կը նայի դէպ յարեւմուտս, ուր 12 լայն

ՊԻՂԱՏՈՒՒ ՊԱԼԱՏ

աստիճաններով կ'ելնուի: Զօրանոցին հիւսիսային պատի գլխացը, փողոցին վրայ երկաթեայ փոքրիկ դուռ մը կայ, ուրկէ ներս եկեղեցի է Փու ռ Պուսկի, Յիսուս Հրէից ձեռքը յանձնուելէն յետոյ աստ բերուեցաւ. Հրեայք Նորա գլուխը փշեայ պսակ դնելով սկսան խարազանով ծեծել և ամէն տեսակ նախատինք տալ իրեն: Սոյն եկեղեցին այժմ Լատինաց ձեռքն է, որուն տիրեցին 1838ին, և քովն ալ ընդարձակելով իրենց միաբանութեան համար բնակութեան սենեակներ շինեցին:

Զօրանոցի առաջըը գտնուող փողոցի միւս կողմն , 50 քայլաչափէ աւելի յարեւելս կը գտնուի Զաղանաց տեղն , որ դարձեալ Լատինաց ձեռքն է , որոյ համար կ'աւանդուի թէ Քրիստոս ապարանքէն դուրս հանուելով աստ խարազանուած է : Զօրանոցի հիւսիսային պատի արտաքին երեսին վրայ կը ցուցնեն տեղն այն սանդուղի , ուրկից Քրիստոս քանիցս ելաւ և իջաւ երբ Հերովդէսի առջեւ կը հանէին : Սանգուղն՝ որ 28 ոտք ունէր , 326 ին Հռովմ փոխադրուած և Ս . Յովհաննու մայր եկեղեցւոյ մէջ դրուած է :

Պիղատոսի պալատի առջեւ հրապարակ մը կը տարածուէր , յորում կը խոնուէին Հրէից ամբօխն , որովհետեւ չ'էին ուզեր Զատկի առջի օրն հեթանոսի մը տունը մտնելով՝ պղծուիլ : Այն հրապարակի մէկ մասը Եբրայեցերէն կապ պարս , Յունարէն Լիբուսցաոս կը կոչուէր , որ մեր Ս . Աստուածաշնչի մէջ քառայնակ թարգմանուած է : Անդ կը գտնուէր Զորրորդապետի դատարանն , որոյ բարձրութենէ Պիղատոս արձակեց Քրիստոսի մահու վճիռն :

Աստ կարեւոր խնդիր մը կը ծագի , այսինքն վաւերականութիւնն այն նշանաւոր կամարի , որոյ վրայէն Պիղատոս զՅիսուս ժողովրդեան ցուցուց ըսելով « Ահա՛ այրդ ցձեղ » Այս կարեւոր խնդրոյ մասին Անգղիացի հնախոյզ մը կը գրէ .

« Արդի կամարն որ Տօլօրօզա կոչուած փողոցին մէջ
 « կը գտնուի , հեռի կը տեսնեմ էս . Հօմօ կոչուած կա-
 « մարէն : Այս տեղ Սիօնի Քոյրեր կոչուած մայրապե-
 « տաց նորաչէն վանքը շինուած ատեն , սոյն շահե-
 « կան շէնքի մէկ մասն երևան ելաւ : Արդարեւ հո-
 « յակապ դուռ մըն է երեք որմածակերով , մին մեծ
 « և փողոցին վրայ և միւս երկուքն աւելի փոքր եւ
 « կողմնական , տարակոյս չը կայ թէ՛ այս դուռն չը .

« և ուզեցեալսն է, բայց կարծեմ թէ Յիսուսի չարչար-
 « ուելէ շատ վերջն շինուած է: Ուրեմն չ'եմք կըր-
 « նար սա ենթադրել կամար մը, որոյ վրայէն Պիղա-
 « տոս զՅիսուս Հրեայ խաժամուծին ցուցուցած լինի: »

Այս մասին ուրիշ մի՛ հնախոյզ կը գրէ .

« Պէգէթար մէջ գտնուած միակ նախկին շէնքն է
 « էպ-Հոսո անուամբ ծանօթ կամարն: Սոյն հոռովէա-
 « կան կամար, որ երեք փոքր կամարներէ կազմուած
 « է, ոճի բաւական մեծ նմանութիւն ունի Քալիպէ
 « կոչուած շէնքերու հետ, որոնցմէ Բ. և Գ. դարե-
 « րու (յետ Քրիստոսի) ի Հաուրանի բազմաթիւ շին-
 « ուած են: Հնութեան ձեւն մօտաւոր ժամանակի կը
 « վերաբերի: Կամարի քարերու երկուքն առաւել հին
 « շէնքէ մը առնուած են և վրանին Յունարէն ար-
 « ձանագրութեանց բեկորներ կան: Տաւերու ձեւն
 « և Օրէլիուս անուան ներկայութիւնը կ'ապացու-
 « ցանեն թէ սոյն կամար Քրիստոսէ վերջ շինուած
 « է: Սոյն աւերակաց վերաբերեալ աւանդութիւնն
 « ճշմարիտ է այնու, զի՝ Անտոնինուս աշտարակն
 « Հոռովայեցի դատաւորաց բնակարանն լինելով
 « այդ աշտարակի մօտերն է հաւանականաբար: Ա-
 « լանդութեան ցուցուցած տեղը կատարուած են
 « խարազանման, ձաղանաց և այլ չարչարանաց դէպ-
 « քերն: Բայց կամարն ըստ ինքեան Քրիստոսի մահ-
 « ուանէ վերջը շինուած է և նորա չարչարանաց սըր-
 « տակէզ դէպքերու մէջ ո՛ր և է դեր չ'է ունեցած: »

ԺԾ. դարու ուղեւորի մը հետեւեալ շահեկան հատ-
 ուածն ևս հարկ կը համարիմք յառաջ բերել, որ է .
 « Փողոցի վրայէ անցնող քարեղէն կամարի մը՝ զոր
 « Ս. Հեղինէ շինել տուաւ, վրան սպիտակ երկու մեծ
 « քարեր կան, որոնցմէ միոյն վրայ կը գտնուէր Քը-
 « ռիստոս՝ դատուած միջոցին, և միւսին վրայ Պիղա-

« տոս՝ երբ Զանի կը դատէր : »

Ըստ այս ուղեւորի, կը յարէ վերոյիշեալ հնախոյզն,
« « Կամարն ուրեմն Դ. դարու գործ էր, և թերեւս
« իրաւունք ալ ունէր : »

« Վերջապէս, ի՞նչ պէտք է մտածել այս մասին,
« կը գրէ Պ. Կէրէն, սա նախկին յաղթական կամար մըն
« է՞, որ կամ ի յիշատակ Երուսաղէմի և Տաճարի առ-
« ման՝ Տիտոս կանգնած է, և կամ Ատրիէն կայսրն
« կառուցած է ի յիշատակ Հրէից վերջին կոտորածի :
« Կամ Բրիտոնէական շէնք մը նկատեմք սա, զոր Ս.
« Հեղինէ կառուցած լինի ի յիշատակ Փրկչի չարչարա-
« նաց. եթէ ո՛չ աւելի հնաշէն, այն է Հերովդէսի
« թուականի շինուած հռովմէական դո՞ւռ մը նկա-
« տեմք, որ յիրաւի հոյակապ դուռ մըն է, կեդրոնա-
« կան մեծ և կողմնական կրկին փոքր որմածակերով,
« և ոչ թէ Պիղատոսի պալատի կից նրբանցք մը՝ որ-
« պէս կը կարծուէր այս կէտի վրայ պեղումներ կա-
« տարուելէ յառաջ :

« Փողոցին արդի քարայատակին ներքեւ, մէկ ու
« կէս մէթր խորութեան վրայ, գնանազան ուղղու-
« թեամբ տարածուող նախկին մեծ սալաքարեր գըճա-
« նուած են, սոքա անշուշտ կը վերաբերէին սալար-
« կեալ հրապարակի մը, հրապարակ՝ որ Կուպ. պաթան
« կամ L'epouse-saisoun (քարայատակ) միայն կրնայ ըլ-
« լալ Ուստի ըստ իմ կարծեաց, կը յարէ Պ. Վիքթօր
« Կէրէն, պէտք է ճշմարիտ ընդունիլ այն աւտոնդու-
« թիւան՝ որով Պիղատոսի կամարը՝ Յիսուսի դատա-
« պարտութեան ժամանակակից կը լինի. Արդարեւ կը
« կարծեմ թէ՛ այս երեք որմածակերով դուռն՝ արեւ-
« մըտակողմէ Պիղատոսի պալատի պարտիզի հանդի-
« սական մուտքի դուռն էր : Եթէ հնագէտք կ'առար-
« կեն թէ, զարդերէ ոմանք Հերովդէսէ վերջը շինուած

« գործեր են, կը պատասխանեմք թէ թերեւս՝ Տի-
 « տոսէ Երուսաղէմի պաշարման և Անտոնինեան աշ-
 « տարակի առման ժամանակ՝ այս դրան մէկ մասն
 « քանդուեցաւ, և ապա Ատրիէն կայսրն, վերականգ-
 « նելով՝ ճշմարիտ յաղթական կամար մը ձեւացուց,
 « եթէ աւելի մօտաւոր ժամանակի վերագրեմք՝ օրի-
 « նակի համար Կոստանդիանոսի, — որովհետեւ ան-
 « կարելի է աւելի մօտաւոր ժամանակի վերագրելու,
 « սա ևս չի կրնար աւանդութեան ճշմարտութիւնն
 « ջրել, և սոյն նուիրական դրան վրայ կը մնայ իւր
 « բովանդակ մեծվայելչութիւնն, որովհետեւ եթէ Ս.
 « Հեղինէ զայն նորոգեց կամ մինչեւ իսկ եթէ նորոգ
 « կառուց, անշուշտ յիշատակելի դէպքի մը հետ ա-
 « ուրջութիւն ունէր:

« Բրիստոս այս կամարի վրայէն ժողովուրդի ցուց-
 « ուած ըլլա՛յ թէ ոչ, համոզուած եմ թէ՛ քարոյա-
 « տակի տեղւոյն վրայ կը գտնուիմք, կը կարծեմ, և
 « ապահով իսկ եմ թէ՛ Պիլատոսի կամարի կեդրոնա-
 « կան որմածակի ներքեւէ անցած է, գրեթէ տասն
 « և ինը դար յաւաջ, Որդի մարդոյ: Հրէից և բովան-
 « դակ տիեզերաց թագաւորն, փուշ պսակով մը՝ ճա-
 « կատն արիւնաթաթաւ, խարազանի հարուածներէ
 « մարմինը կարեւել, դէմքն՝ ապստակներէ սպիացած,
 « ծանր խաչի մը ներքեւ կքած, կոյր բազմութեան
 « մը կատաղի աղաղակներու մէջէ, որպէս մի քաղցր
 « և անմեղ ողջակէզ, տառապագին կը յաւաջանայ
 « դէպի իւր չարչարանաց տեղին, ի՞նքն՝ Որդի Աստու-
 « ծոյ, ինքը՝ փրկիչ աշխարհի, թուքի, մուրի, հար-
 « ուածոց, հայհոյանաց առարկայ դարձած, որպէս մի
 « ամենագձուձ արարած, որպէս մի տճրագործ, ո՛հ,
 « ինչ աւելի մեծ դէպք և յիշատակ պէտք է Պիլա-
 « տոսի կամարի զայն առ յաւէտ նուիրական կացու-
 « ցանելու համար: »

Սոյն սրբազան վայրերն , որք Փրկչի կենաց զանազան դէպքերը կը յիշեցնեն , ամէն բարեպաշտ ուխտաւորներու կողմէ նկարագրուած և յերուսաղէմ Չարչարանաց ճամբան բովանդակ տիեզերաց ամէնէն նուիրական շաւիղն ըրած են : Բայց այնքան դարեր անցնելէ յետոյ , երբ այժմ անցնիմք այդ ճամբէն , կրնամք ըսել թէ՛ քայլ առ քայլ կը հետեւիմք հետոյն Աստուածային Գառին . ո՛չ : Փրկչի մահուանէ յետոյ Երուսաղէմ այնքան անգամներ տակն ու վրայ եղած եւ հոյն յաջորդական քանդումներու և նորոգ կառուցմանց պատճառաւ տեղ տեղ այնքան բարձրացած է , որ արդի փողոցն բնաւ չի համապատասխանէր Քրիստոսի ժամանակուան փողոցի բարձրութեան . հետեւարար , ճշմարտութենէ չը շեղելու և առարկութեանց տեղի չը տալու համար , պէտք է միանգամայն ըսել թէ , եթէ զանազան դէպքերու առթիւ նախկին եւ մշտակայ աւանդութեանց ցուցուցած տեղերն և բուն հանդիսավայրերու ուղղութիւնք նոյն են , սակայն բարձրութիւնք , ընդհակառակը տարբեր են , այնպէս որ այս կամ այն դէպքն ո՛չ թէ ճշդիւ տեսած սա սիւներու , սալաքարի , տան կամ եկեղեցւոյ կը վերաբերին , այլ գրեթէ նոյն ուղղութեան վրայ գտնուած տեղերու , որոնք այժմ առաւել կամ նուազ խորութեամբ արդի հողին ներքեւ կը գտնուին : Միայն Գողգոթայի և Ս . Յարութեան Գերեզմանի տեղերը ըստուգապէս նոյն են նախկին բուն իսկ տեղերու հետ :

Մեք շարունակելով մեր ճանապարհ դէպ յառաջ , մեծ և լայն կամարի մը , կամ ճիւղը՝ Անդօսինեան աշտարակի կամարի տակէն անցած ժամանակնիս , աջ կողման վրայ փողոց մը կայ ամբողջովին կամարածածքով , որուն միւս ծայրը Սողոմոնեան Տաճարի Պապէլ Բքիմ (Մուլթ դուռ) անուն դուռն է : Գիչ մը անդին

դարձեալ մեր աջ կողմն՝ ներսէ ի ներս կ'երևի յիշեալ Տաճարին մի՛ ուրիշ դուռն Պապ-էլ Հուքթա անուն: Փոքր և նոր կամարի մը տակէն ուղղակի շա-

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՓՈՂՂՅԻՆ ՎՐԱՅ ԱՆՏՅԵՒՆԵԱՆ

ԱՆՏԱՐԱԿ

րունակելով ճանապարհն. ձախ կողմ կ'երևի նոր շէնք մը, և աջ կողմն աւերակ գետին մը, շէնքի և աւե-

րակ դետնի միջեւ եղած այս փոզոցին Ս. Ստեփաննոսի փոզոց կ'ըսուի: Զախ կողմի շէնքն Յովակիմայ եւ Աննայի սունն է, ուր, հին ատենները հայկական ձևով Եկեղեցի մը կար յանուն նոցա: Վերջին ժամանակներս՝ 1856 թուականին, Գաղղիացիք՝ Յամանեան Տէրութենէն նոյն տեղն պարգեւ ստանալով, հին եկեղեցին և սորա տակի գետնայարկին մէջ եղած հնութիւնքն պահելով հանդերձ նորոգութիւնք կատարեցին, և փոզոցին երկայնութեան վրայ 1863ին ընդարձակ և սրբատաշ քարերով առաջնորդարան մը շինեցին, որ այժմեան տեսնուած նոր շէնքն է: Ներսը ունին մեծ դպրոց մը և բաւական սենեակներ և գեղեցիկ պարտէզ մը:

Սոյն տեղւոյն շուրջը գտնուած հին տուներն որ Արարացուց կը վերաբերին, հեազհեաէ գնելով տեղն աւելի ընդարձակելու կը հետամտին, որ անտարակոյս քիչ ժամանակէն մեծ վանքի մը դիրքը պիտի ստանայ:

Այս նոր գտնուած տեղերու սատրին կողմերը փորած ժամանակին գտած են նաև Բեդիեզդա աւազանն և նորա քով եղած հինգ սրահն:

Յովակիմայ և Աննայի տան արեւելեան կողմի կից եզոզ շէնքն բաղնիք մըն է, որ կը կոչուի Ասուածամնայ բաղնիք, և անկէ յետոյ քաղաքին արեւելեան պարիսպը: Այս տեղ ճանապարհն գէպի հարաւ կ'ուղղուի և դիմացը կ'երևի Սոլոմոնեան Յաճարին մի ուրիշ գուռն Պապ-էլ-Սպար (գուռ ցեղերու), որու քով է Պրոպասիկէ աւազանն, զոր տեղական կառավարութիւնը բազում ժամանակէ ի վեր լեցնելու մեծ ջանքեր կ'ընէ, որպէս զի սորա քով եղած անմշակ գետնին հետ միացնելով հասարակաց պարտէզ մը շինէ: Սոյն անմշակ դետինն մեր Ս. Յակովբայ վանուց սեպհականութիւնն էր. Բարեյիշատակ Տ. Եսայի Ս. Պատ-

րիարքն՝ Երուսաղէմի Քաղաքապետութեան պարգեւեց , պայմանաւ որ հասարակաց պարտէզ լինի :

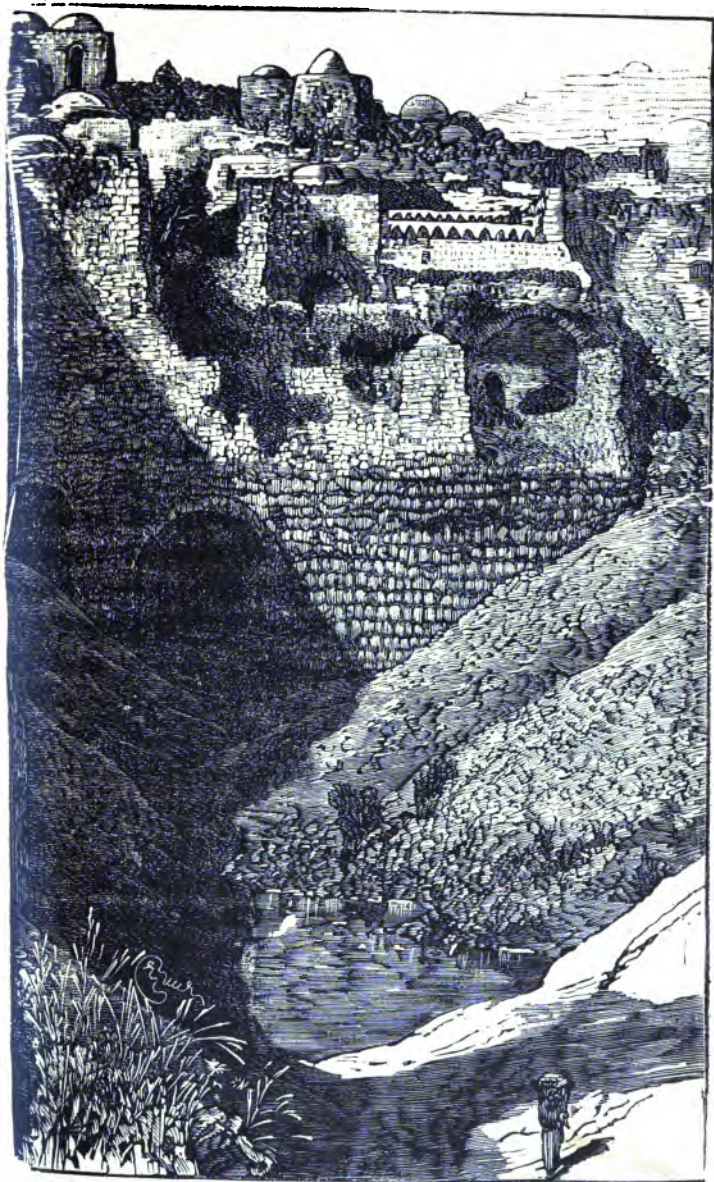
Պրոպատիկէ աւազանն որ 115 մէթր երկայնութիւն , 40 մէթր լայնութիւն ունի , ինչպէս ըսինք , այժմ մեծագոյն մասամբ լեցուած է , որովհետեւ արդէն շատոնց անդ կը թափեն ամեն տեսակ փլատակներ , որով խորութիւնը անկարելի եղած է այժմ որոշել : Աւազանին արեւմտեան ծայրը զուգահեռական եւ կամարակապ երկու նրբանցքներ կան : Արաբացիք Պիբէթ Իսրայէլ (Աւազան Իսրայէլի) կը կոչեն այս աւազանն , Քրիստոնեայք Պրոպատիկէ աւազան անունը կուտան , և ասոր կը վերաբերի կ'ըսեն Ս . Յովհ . Աւետարանչի հետեւեալ սողերն .

« Եւ էր յԵրուսաղէմ ի Պրոպատիկէ աւազանին՝ որ « կոչէր Եբրայեցերէն Բեթհեզզա , հինգ սրահ : »

Սոյն համարն Յունարէն բնագրի մէջ այսպէս է .

« Եւ յԵրուսաղէմ , մերձ ի Պրոպատիկէ , աւազան « մը կար՝ որ Եբրայեցերէն Բեթհեզզա կը կոչուէր և « ունէր հինգ սրահ : »

Այս սողերն մեզ աւելի որոշ կ'երևին , կ'ըսէ Պ . Վ . Կէրէն . որովհետեւ , նախ , Բեթհեզզա (Տուն Շընորհաց) անունը անյարմար է աւազանի մը՝ ուր կը լուանային Տաճարը տարուելիք ոչխարներն . երկրորդ՝ անհաւանական է որ մի եւ նոյն աւազանն թէ՛ հիւանդաց և թէ՛ ողջակէզ մատուցուելիք ոչխարաց միանգամայն յատկացեալ լինի . երկրորդ Պիբէթ Իսրայէլ , եթէ Պրոպատիկէ աւազանն է , և միանգամայն Բեթհեզզա , ուր կը լուացուէին հիւանդք , ո՛ր են ուրեմն հինգ սրահներն . չորրորդ , Յովսեպոս և Հերոնիմոս Բեթհեզզա անուամբ , իրաւ է որ կը հասկնան թէ՛ համանուն աւազանն . և թէ՛ այն՝ որ Պրոպատիկէ կը կոչուէր , բայց երկուքն ալ երկու իոյ աւազաններու վրայ

ԳՐՈՊԱՏՈՒՆԻ ԱՒԱԶԱՆ

կը խօսին, ուրիշ պատմագիր մըն ալ աստ երկու աւազան կը յիշատակէ : Արդ ահա այդ երկու աւազաններէ մին էր Պրօֆէք Խարայէլ, և քանի որ Տաճարի շրջապատի կից է, ըսել է սա է Պրոպատիկէ աւազանն, յորում կը լուային զոհուելու յատկացեալ գառինք :

Միւսն՝ ինչպէս որ ըսինք՝ առաջինէն զատուած է այժմ Ս . Ստեփաննոս կոչուած փողոցով՝ և նոր գրտնուեցաւ և սրահներու մնացորդք ևս երեւան ելան : Ահա այս է Բեթհեզզա ճամարիտ աւազանն, որ Պրոպատիկէի մօտ կը գտնուի, ինչպէս կ'ապացուցանէ Աւետարանի Յունարէն բնագիրն :

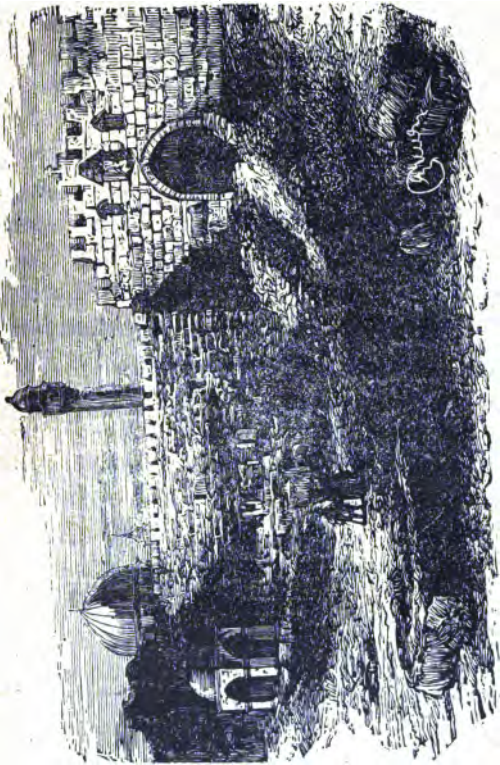
Ուրեմն այժմ թէ՛ Պրոպատիկէ աւազանն և թէ՛ Բեթհեզզա աւազանն իւր հինգ սրահներով որոշ կերպիւ գտնուած և ճշդուած են :

Պարիսպի յիշեալ Պապ-էլ-Սպաք դռնէն դուրս անմիջապէս աջ ու ձախ կողմերն Արաբացւոց գերեզմաններ են : Ուղղակի զառ ի վար իջած ժամանակինս ճանապարհը կը բաժնուի երկուքի ի ձախ և ի յաջ, աջ կողմի ճանապարհէն դէպ ի վար երթալով ճամբուն ծայրը, գետնին երեսը ժայռեր կ'երևին, ուր քարկոծեցաւ կ'ըսուի Ս . Ստեփաննոս նախավկայն : Դէպ աբեւելք յառաջանալով 100 քայլի շափ : կը հասնիմք Ս . Աստուածածնայ Տաճարի առջեւն :

Ս . Աստուածածնայ Տաճարն . — Ամէնասուրբ Կուսին այս փառաւոր և խաչածեւ Տաճարն, Գեթսեմանի ձորին հիւսիսային ծայրը կ'իյնայ, որուն մէջ է նաեւ իւր Ս . Գերեզմանը :

Ինչպէս Ս . Յարութեան Տաճարին, նոյնպէս սորա առաջին հիմնադիր Արգարու նախահաւատի դէտոյն Հեղինէէն յետոյ, Մեծն Կոստանդիանոս և իւր մայրն Հեղինէ մեծամեծ նորոգութիւններ ընելով Տաճարն կրկնայարկով և գմբէթով զարդարեցին, որ մինչև եօթ-

ներորդ դար կանգուն մնաց, բայց յետ այնորիկ վերին յարկը և գմբէթը իսպառ քանդուեցաւ, և եղաւ ժամանակ մը, որ Տաճարն անտէր և աւերակ մնաց:

ՊԱՊԵՆԻ ՄԵՐՔԵՄ կամ ՊԱՊԵՆԻ ԱՊԱՐ:

Երբ Պաղեստին խաղաղեցաւ, երկու ազգեր, այն է Հայք և Յոյք, Տաճարն ընկերութեամբ ժառանգեցին: Հատինք ևս ճարտիւնութեամբ միշտ ջանքեր կընէին մասնակցելու, և երբեմն իսկ հնարքներով կու-

գային այս սուրբ Տեղն և աղօթքներ կը կատարէին :
 1300 թուականին, Հեթում Բ. յերուսաղէմ եկած
 Ժամանակ, ինչպէս ուրիշ տեղեր, նոյնպէս ալ այց Ս.
 Տաճարին մէջ նորոգութիւններ ընելով՝ ի նշան գո-
 հութեան, Ս. Կուսի Գերեզմանին արտաքին որմին կից
 արևմտեան դրան քով սեղան մը կանգնել տուաւ,
 արձանագրութեամբ և յիշատակարանաւ, որք մինչեւ
 ցայսօր կը մնան :

Յոյնք՝ 1758 թուականին հրովարտակի մը զօրու-
 թեամբ Լատինները բոլորովին հանեցին և ուզեցին՝ Հա-
 յերն ալ հանել բայց չյաջողեցան, այսու ամենայնիւ
 միշտ շիոթութիւն և անհամաձայնութիւն անպակաս
 էր : 1228 թուին արդարասէրն Սուլթան Մահմուտ մե-
 ծաղօր կայսեր շնորհած կրկին հրովարտակներով, շը-
 փոթութիւնն և անհամաձայնութիւնն ևս վերջնա-
 լով Մեք և Յոյնք հաւասար ընկեր եղանք ամբողջ Տա-
 ճարին, և նորա մէջ գտնուած բոլոր զարդարա-
 նաց, ուստի հարկ կը համարիմք աստ բացորոշապէս
 նշանակել թէ՛ ընկերովի և թէ՛ առանձինն յատկաց-
 եալ սեղաններն, տեղերն, զարդերն ու զարդարանք-
 ներն Տաճարի արտաքին գաւիթէն սկսեալ :

Արտաքին Գաւիթ. — Այս տեղ կ'իջնուի քարեայ
 կրկին սանդուղներով, մին արեւելեան՝ իսկ միւսն ա-
 րևմտեան կողմէն : Այս կրկին աստիճաններու միջեւ
 խարիուլ պատով հիւսուած փոքր շէնք մը կայ անգոր-
 ծածելի և աւերակ, որու մէջը գերեզման մը կայ
 կ'ըսուի, սակայն գերեզմանն անյայտ է և չ'երևիր : Ա-
 րեւելեան կողմի սանդուղներն Հայոցս, իսկ արևմտ-
 եանն Յունաց յատկացած է, թէև երկու Ազգ ալ
 հաւասարապէս երկու կողմէն ալ եւեւէջ կ'ընեմք :

Գաւթի արևմտեան կողմի պատն՝ և վրայի ընդար-

ձակ ձիթենեաց պարտէզն արդէն առանձինն մեզ սեփ-
հական է, իսկ արեւելեան պատն երկու ազգ ի միա-
ասին շինած ենք սահմանեալ բարձրութեամբ, անկէ
վեր Լատինք շինած են, որոց ետեւի կողմը լեցուած է
և վրան հրապարակ: Գաւիթը և աստիճանները երկու
Ազգ ի միասին կ'աւլեմք եւ կը մաքրեմք: Տաճարին
դրան ձախ դին, նեղ անց մը կայ, որու վերջին ծայ-
րը փոքր դուռ մը կ'երևի երկաթեայ, դռնէն ներս Յ
աստիճաններով կ'իջնուի և ներսը անշուք խորշեր են
ստորերկրեայ, այս տեղն Լատինաց է, ուր ունին երեք
սեղան, և կը պատարագեն երբեմն: Իրենց միաբան-
ներէն մին միշտ պահպանութիւն կ'ընէ հոս:

Տաճարի միակ երկփեղկեայ դուռն կը նայի դէպ
հարաւ, և երկու բանալի ունի, որոց մին մեր Հայոցս
Լուսարարին և միւսն Յունաց Լուսարարին քով կը մը-
նայ, որոնք երբ որ ուզեն կը բանան, բայց գոցելու
համար կարգ մը կայ, մի օր Մեք և մի օր ալ Յոյնք
կը գոցեն. և այսպէս շարունակաբար, ըստ որում
Տաճարն ընդհանրապէս ցերեկները գոց կը մնայ:

Դռնէն ներս 47 ոտք լայնարձակ քարեայ աստի-
ճաններով վար կ'իջնուի: Ներսը անմիջապէս երկու
կողմերը, որմոց անջուր, նստարաններ և տախտակեայ
մահճակալներ դրուած են, ուր կը պառկին իւրա-
քանչիւր ազգի Լուսարարներն ամէն գիշեր:

Ասոնցմէ քիչ մը վար, հանդիսաւոր օրերու համար
վաճառելի, մոմավաճառաց երկու մոմի սնտուկներ կան
դէմ առ դէմ: Ձախ կողմի նստարանն, անկողնոյ
տախտակներն և մամի սնտուկն Մերն է, իսկ աջ կող-
մինը Յունաց:

Այս տեղ աջ ու ձախ կողմերը պատերու վրայ,
հիւսուած պատուհաններու և դրան մը տեղեր կ'երեւ-
ւին, որոնք կը կարծուին թէ ժամանակին Տաճարի

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՏԱՃԱՐԻ ԴՈՒՐ

վերնայարկն ելնելու դռներ եղած ըլլան :

Աստիճաններու կէսը, դէմ առ դէմ, պատին մէջ առանձինն կամարներով պատարագամատոյց երկու սեղաններ կան, ձախ կողմինը յանուն Յովսէփայ Աստուածահօր է, և որուն գերեզմանն ալ սեղանին ներքէն թաղուած է, և Մեզ Հայոցս սեփհական, ուր տարին քանիցս անգամ որոշեալ օրեր պատարագ կը մատուցանեմք : Սեղանի կամարին երկու կողմը ունիմք երկու պղնձեայ մեծ աշտանակներ, կամարին ձակտի դիմացը ձեղունէն կախուած արծաթեայ մի մեծ ջահ, հինգ կանթեղօք շարան մը, սեղանի վարագոյր, սեղանի դիմացը մշտսվառ կանթեղ մը, երեք չորս պատկեր, մէջ տեղը մի երկաթեայ աշտանակ և հարաւային պատին վրայ մի պահարան, սեղանի կամարին հարաւային կողմն ալ մի կանթեղ :

Միւս Աջակողմեան սեղանն ալ Յունաց սեփհական է, և նուիրուած է յանուն « Յովակիմայ և Աննայի » որոց նշխարքն հոն թաղուած են կ'ըսեն : Յոյնք եւս այս սեղանին կամարին երկու կողմն ունին երկու մեծ աշտանակներ, հինգ կանթեղօք շարան մը, մի առանձին կանթեղ, մի արծաթեայ ջահ, որ մեծ կամարի կեդրոնէն կախուած է : Այս սեղանին վրայ Յոյնք եւս որոշեալ օրեր պատարագ կ'ընեն :

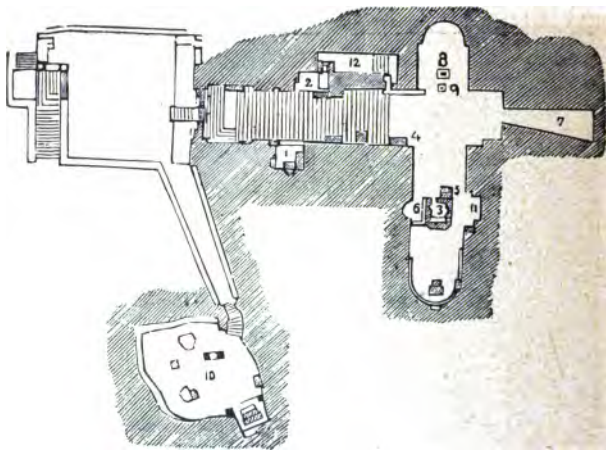
Աստիճանաց վարը Արեւմտեան ծայրն տեսնուած դուռն Մեր Տեսչի սենեակն է, որոյ մէջ կը դրուի նաև ամէն տեսակ պիտանի իրք, սնտուկք և այլն :

Սենեկի դրան վրայ ունիմք երկու պատկերներ, և ամբողջ պատն վարագուրով ծածկուած է : Դրան առընթեր « ՍԷք » մը կայ որուն վրայ երկու Մուսլուխ դրուած են, որոց մին Մերն է և միւսն Յունաց : Տեսչի սենեկին առջեւի սէթին վրայ կը նստի ամէնօրեայ մոմավաճառն մոմ վաճառելու համար, երբ

Յունաց պատարագի վերջի տաղն սկսի:

Տաճարը իջնելու աստիճանաց գլխէն մինչեւ Մեր Տեսչի սենեկի դուռն ձեղունի կեղրոնէն կախուած 12 փոքր կանթեղներ կան, որոց վեց հատը Մեր և վեց հատն ալ Յունաց է. Մեր կանթեղաց չուաններու գամերն Արեւմտեան Ս. Յովսէփայ սեղանի կողմի պատին վրայ հաստատուած են, որ այս կողմը մեզ սեփականուած է, իսկ Յունացը՝ Արեւելեան Յովակիմայ և Աննայի կողման պատին վրայ, որովհետեւ իրենց սեփական է: Այս աստիճանաց արեւմտեան կողմը Մեք, և արեւելեան կողմը Յոյնք փսեաթ կամ ուրիշ բան կը փռեմք, երբ պէտք ունենամք ուխտաւորաց համար:

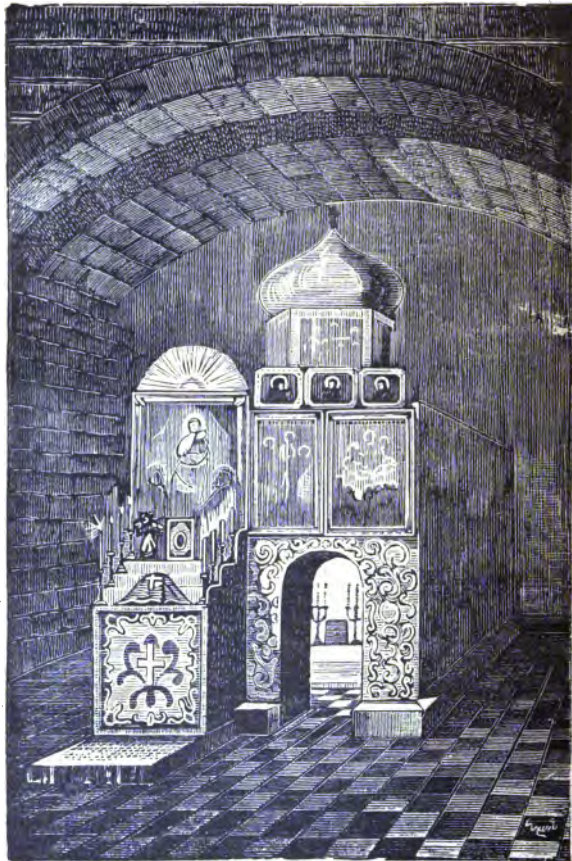
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾ

1. Յովակիմայ և Աննայի Սեղան Յունաց: — 2. Ս. Յովսէփայ սեղան Հայոց: — 3. Գերեզման Ս. Աստուածածնայ: — 4. Յունաց սեղան մը: — 5. Աւագ Սեղան Հայոց: — 6. Հայոց ժամաբարի զգեստաւորելու տեղն: — 7. Յունաց Տեսչի սենեակ: 8. Ընծայման Սեղան Հայոց, և Հայոց բաժին: — 9. Ջրհոր: 10. Լատինաց ստորերկրայ մատուռն: — 11. Աւետման Սեղան Հայոց. — 12. Հայոց Տեսչի սենեակ:

Գերեզման Ս. Աստուածածնայ. — Աստուածամոր Ս. Կուսին գերեզմանը Տաճարի արեւելեան թւին մէջն է, որ փորուած է Ժայռին մէջ, և վրան քառակուսի մատուռ մը շինուած է գմբէթով: Մատուռին չորս բուրտիքը պարապ է, և ներքին կողմը կոկուած և զարդարուած:

Ս. Կուսի մարմնոյն դրուած տեղը ճերմակ մարմարիտով և կճեայ քարով ծածկուած է բարձր դիրքով եւ սեղանաձև: Ս. Գերեզմանի մատրան ներքին կողմը երկու հաւասար մասի բաժնուած է արեւելեան և արևմտեան որոնց կիսով, հիւսիսայինը Մեզ Հայոցս՝ և հարաւայինը Յունաց յատկացեալ սեփականութիւն են:

Իւրաքանչիւր Ազգ, իրեն բաժնի որմերը վարագուրով ծածկած է: Գերեզմանի մէջ ունիմք մշտավառ կանթեղներու երեք շարան, որոց երկուքը հնգական կանթեղօք առաստաղէն՝ եւ երրորդն գմբէթի լուսամուտէն կախուած են երեք կանթեղօք, Մեր կանթեղներու թուով Յոյնք ալ ունին, բայց երկու շարանի վրայ, և առաստաղէն կախուած: Գերեզմանի արեւելեան պատի ճակտին կեդրոնէն ուր երկու ազգաց վարագոյններու ծայրն է, Մեք Հայքս և Յոյնք կախած եմք մէյմէկ ուրար վերէն ի վար, որոց ուղղութեամբը վարի կողմը պարապ կը մնայ, ուր իւրաքանչիւր Ազգ պատարագելու ժամանակ իւր պատկերն և Խաչն կը դնէ, և յետ Պատարագին կը վերցնէ: Այս ուրարներու վարի ծայրի երկու կողմն, սէքի վրայ, իւրաքանչիւր ազգի բաժնին մէջ, երեքական աշտանակ և ծաղկամաններ կան, որք զարդի տեղ կը ծառայեն, և միշտ հոն կը մնան, և Գերեզմանի վրայ ևս երկու աշտանակ, մին Մերը և միւսը Յունաց: Մեր պատարագին ժամանակ Յունաց մէկ աշտանակը վառուած պի-

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԳԵՐԵՋՄԱՆ

առի մնայ ի պատիւ մեզ, եւ փոխադարձաբար : Երկու Ազգի Պատարագէն յետոյ, Գերեզմանին առջեւ, Մեք հիւսիսակողմն, իսկ Յոյնք Հարաւակողմն մէջմէկ մոմի թուլումպա կը դնեմք, որք մինչեւ միւս առաւօտ կը վառին :

Ս. Աստուածածնայ Գերեզմանն երկու դուռ ունի, վրան վարագոյրներ կախուած, մին դէպ հիւսիս կը նայի և մեզ սեպհական, և միւսն ալ դէպ յարեմուտք՝ Յունաց սեպհական :

Արևմտեան Յունաց սեպհական դրան վրայ Մեք՝ Հայքս ունիմք նեղ եւ երկար մի պատկեր, որ կը ներկայացնէ « Վերափոխումն Ս. Աստուածածնայ », որուն առջեւը կախած եմք մի մշտավառ կանթեղ : Այս պատկերի Հարաւային կողմը եղած արծաթապատ մեծ պատկերն և առջևի մշտավառ կանթեղն ալ Յունաց է : Հիւսիսային մեզ սեպհական դրան վրայ ևս երկու պատկերք և երկու կանթեղք կան, մին Մերն և միւսը Յունաց :

Սոյն մեր պատկերին քով քլոցներ կախելու համար, երկաթեայ երկու դամեր հաստատած եմք : Վերջի երկու կանթեղաց քով, արևելեան կողմն, երկու կանթեղք ևս կան երկու Ազգին :

Ս. Գերեզմանի արևմտեան դրան վրայի մեր պատկերի սահմանէն սկսեալ, հիւսիսային պատի արտաքին երեսին վարագոյրը և պատը, մինչեւ արևելեան կողմի պատին կէսը մեզ Հայոցս սեպհական են : Արևելեան պատի արտաքին երեսը դրուած տախտակեայ շարժական սանդուղն ընկերովի :

Գմբէթին սահմանն ևս որոշելու համար, Գերեզմանի արևելեան դրան վրայ եղած մեր պատկերի վերի գլխին ետեւը, գմբէթին վրայօք երկաթ մը զարնուած է :

Ս. Գերեզմանի գմբէթին վրայ տասն և վեց աշտանակ, երեսուն և երկու կանթեղք, և նոյնչափ ալ մոմ դնելու մեծ աշտանակներ կան, որոնք կէս առ կէս Մեր և Յունաց են: Գմբէթին գլուխն եօթը մոմ դնելու տեղ կայ, որոց երեքը մեր և չորսն Յունաց է:

Վերափոխման և այլ հանդիսաւոր օրեր գմբէթը կը զարդարուի խաչերով, մոմերով և ծաղկամաններով: Տարին մէկ կամ երկու անգամ գմբէթը կը մաքրուի և կ'աւուրի երկու ազգաց կողմէն:

Աւագ Սեղան. — Ս. Գերեզմանի դրսի կողմն, արեւմտեան պատին կից հիւսիսային կողմն է մասնաւորապէս Հայոցս սեպհական Աւագ Սեղանն, ինչպէս մեր դրած պատկերէն ալ կ'երևի, և ինչպէս յառաջադոյն ըսինք շինուած է 1300 ին: Սեղանն զարդարուած է խաչերով, Աւետարանով, ծաղկամաններով և աշտանակներով, ու մեծ պատկերով մը, որ Գերեզմանին հիւսիսային երեսն ամբողջ կը գոցէ, և սոքա միշտ սեղանին վրայ կը մնան, ինչպէս նաև Պորհըրդատետր մը գրքակալով, և սեղանին առջեւ մի մեծ արծաթեայ մշտավառ կանթեղ մը ձեղունէն կախուած: Սեղանին նեղ պատուանդանն քարեայ է և անշարժ, որու կցուած է մի տախտակեայ պատուանդան ևս: Այս պատուանդանն միշտ հոն քարին վրայ կը մնայ, վրան գորգ մը ձգուած:

Զգեստաւորելու Տեղ. — Գերեզմանին հարաւային կողմն է Մեր ժամարարաց զգեստաւորելու տեղն, որուն ետեւ կիսապատով մը փակուած է: Այս կիսապատին վրայ աւազան մը կայ, ուր ժամարարաց լրուացման ջուրը կը թափուի, և երկու գամ, որոց միոյն վրայ մոմ կը փակցուի՝ Պորհըրդատետրին լոյս տալու համար, և միւսին վրայ ժամարարաց վեղարը կը կախուի: Աւազանին քով երկու գամ կայ զարնուած բուրձ:

վառ կախելու, և վրան երեք գամ, միոյն վրայ Գերեզմանի արևմտեան դրան առջեւի շարանին չուանը կ'անցնի, երկրորդին՝ նոյն չուանին մնացորդը կը փաթթուի, իսկ երրորդ գամն միւսնոյն տեղւոյն մեր առանձինն կանթեղին չուանին համար է: Սոյն տեղւոյն հիւսիսային կողմն, ուր գերեզմանին պատն է, տախտակեայ նստարան է, որոյ տակ կը դնեմք փսիւթ, գորգ մը, որ ժամարարի զգեստաւորուած ժամանակ ոտքին տակ կը փռուին, և մի փոքրիկ երկաթեայ գրակալ Պորհրդատետրին համար: Նստարանին արևելեան ծայրը ժամարարի լուացման օճառը կը դրուի պնակով մը: Հարաւային կողմն անկիւնաւոր խորանարդ տեղւոյն մէջ ալ, որոյ առջեւը տախտակով մը զատուած է, մանկանց մոմեր, գաւազան և այլն կը դրուի:

Թաղէոսի եւ Բարթուղիմէոսի Սեղան. — Գերեզմանին հիւսիսային կողմը պատին մէջ առանձինն լայն կամարով սեղան մըն է, յանուն Թաղէոսի և Բարթուղիմէի, որուն Աւետման Սեղան ալ կ'ըսուի՝ որ առանձինն Մեզ սեպհական է: Սոյն տեղւոյն կիսակամարը վարագուրաւ ծածկած եմք, հարաւային պատին մէջ, վարագուրին տակ, այր մը կայ փորուած, Սեղանին կից մեր վարագուրին վրայ պատկեր մը ունիմք և ներքեւը գըրակալ մը կը դնեմք: Գրակալին քով պատին վրայ գամ մը զարնուած է, երկու Ազգաց՝ այն է Մեր և Յունաց սահմանը որոշելու համար: Սոյն տեղւոյն հիւսիսային որմին առջեւ կը դնեմք երկու մեծ և փոքր աշտանակներ, և անկիւնն ալ նստարան մը, որոնց ետեւը որմին վրայ երկու գամով օղակ մը հաստատուած է մանկանց մոմերը դնելու համար, որուն տակ կը փոքր աւազան մը կայ, որոց մէջ կը թափուի մեր

ժամարարի լուացման ջուրը: Յոյնք իրաւունք չունին հոս ջուր թափելու:

Սեղանին առջեւ ունիմք փոքր ջահ, և հինգ կանթեղօք շարան մը, ձեղունէն կախուած:

Այս սեղանին առջեւէն կ'երթուի Գերեզմանին ետեւի կողմը, այն է եկեղեցւոյն արեւելեան թււը, ուր ամբողջովին Յունաց ազգին սեպհական է, և ունին առանձինն սեղան, աւազան և պահարաններ և սընտուկներ:

Գերեզմանին առջեւի հրապարակն, երկու Ազգ ևս մեք և Յոյնք, իւրաքանչիւրին Պատարագի ժամանակ դպրաց և ժողովրդեան համար կը գործածեմք: Այս տեղւոյն ձախակողմեան պատը մերն է, զոր վարագուրաւ ծածկած, և վարագուրին կէսէն վեր համաչափ 12 պատկերներ շարած եմք, պատկերաց վերի կողմը տախտակեայ քիւ է, որոյ վրայ, նոյնպէս ծայրէ ի ծայր պատկերներ դրած եմք: Մէն մի պատկերի առջեւ պղնձեայ աշտանակներ կան, որոց ստորին կողմէն կանթեղներ կը կախուին հանդիսի օրեր: Սորա փոխարէն աջակողմի որմն ևս Յունաց է յար և նման մերինին: Այս աջակողմեան անկիւնէն դէպ հարաւ պատին վրայ վեց կանդուների չափ տեղւոյն երեսը Յոյնք պատկերով և նեղ սեղանով մը զարդարած են:

Եկեղեցւոյն հիւսիսային թեւին մէջ եղած փոքր և նեղ սեղաններն ևս պատկերներով հանդերձ Յունաց է, Յոյնք այս սեղաններուն միջեւը եղած պարսպ տեղւոյն մէջ կը դնեն իրենց մեծ ու փոքր աշտանակներն, դիմացը քարեայ նոտարանին վրայ ալ գրակալ մը, այս նոտարանէն վար գետինը ոչ անոնք և ոչ մեք բան մը դնելու իրաւունք ունիմք: Այս թեւին մէջտեղէն ութ տախտակեայ աստիճաններով Յունաց Տեսչի սենեակն կ'ելնուի: Աստիճանաց արևմտեան կողմը կը

գրուին մեր տախտակեայ երեք՝ և Յունաց երկու եռոտանիներն և մեր մէկ սանդուխն, նոյնպէս կանթեղներ մարելու երկու հովահարներ, շահերն ու մոմերը վառելու երկու եղէգ և երկայն աւելներ, յորոց մէյմէկ հատ մերն և մէյմէկ հատ ալ Յունաց է, թէեւ ասոնք պէտք եղած ժամանակ հաւասարապէս կը գործածուին թէ՛ մեր և թէ՛ Յունաց կողմէն: Արևմտեան որմին առջև դէպ արևելք դրուած չորս աթոռներուն առաջին երկուքը Յունաց են, և միւս երկուքը, որ հորին կողմն են, մերն են: Զրհորը, որ Տաճարին արևմտեան թւին առջևն է ընկերովի կը գործածեմք: Հորին վրայ պղնձեայ երկու դոյլ կայ, մին մեր և միւսն Յունաց: Որովհետեւ այն հորին ջուրը ինքնաբուզիս չէ, այլ անձրիով կը լեցուի, ուստի երբոր ջուրը պակսի, կարգաւ մի անգամ Մեք և միւստնգամ Յոյնք կը լեցնեն, դուրսը իւրաքանչիւրին սեփական պարտէզներուն մէջ եղած հորէն քաշելով:

Ընծայուած Սեղան. — Տաճարին արևմտեան թւին մէջն է յիշեալ սեղանն: Այս մասն ամբողջովին Մեր անպահականութիւնն է: Շրջապատ որմոց առջև Մեր եկեղեցական զգեստուց, զարդուց և կահուց պահարաններ և սնտուկներ դրուած են: Սեղանին առջև կայ մշտավառ կանթեղ մը, կանթեղաց շարան մը, և մի փոքր ջահ՝ ձեղունէն կախուած, զորս կը վառեմք պէտք եղած ժամանակ և մասնաւորապէս Գպուոց Աւետման և Վերափոխման Տօնի օրերը: Որմոց վրայ զանազան պատկերներ և մէկ ժամացոյց ունիմք:

Տեսչի սենեկի քովէն մինչև ժամացոյցի տեղն պատը վարագուրով ծածկուած է: Իւր սեղանին վրայ շարաթը մի անգամ, ուրբաթ օրերը Գպտիք կը պատարագեն Մեր հրամանաւ և թոյլտուութեամբ: Թէ՛ այս և թէ՛ Ս. Աստուածածնայ Գերեզմանին քով յանուն Թագէտի

և Բարթուղիմէոսի եղած սեղաններուն վրայ, Մեք երբ՝ և որ ժամանակ ո՛ր ուզեմք կը պատարագեմք, և երբեմն ալ վերաբերումն այս սեղաններուն միոյն վրայ կը դնեմք:

Կանթեղներ, ջահեր և շարաններ. — Բայ ի իրենց տեղը նշանակեալ կանթեղներէն և շարաններէն, Տաճարին արեւելեան թեւին մէջ Մեր Աւագ Սեղանին առջեւ շղթայ մը կայ, շղթայն և վրայի կախուած մեծ կանթեղներէն երեքը Մեր և երեքը Յունաց են:

Սոյն շղթային համահաւասար երկրորդ շղթայ մը ևս կայ գրեթէ վերի ձեղունի կամարին միացած, այս շղթայն ևս Մերն է՝ բայց վրան կանթնիչ չկայ: Այս կրկին շղթայներէն զատ Աւագ սեղանին առջեւ երկու շարան կայ իրարու մօտ որոց վրայ 25ական կանթեղներ կան կախուած, արեւմտեան շարանն Մերն է իւր կանթեղներով, իսկ արեւելեանը՝ Յունաց: Այս թեւին հիւսիսային և հարաւային կողմերը՝ մեր Աւագ սեղանի առջեւի շարաններէն սկսեալ՝ մինչեւ թեւին բերանը եղած շարաններու վրայ մէյմէկ կարգ իննական կանթեղներ կան, որոց չորսականը մեր, և հընգականը Յունաց են: Բայց կարգերէն դուրս դէպ ի որմերը մէյմէկ կանթեղ ևս ունիմք մեք: Նոյնպէս այս թեւին մէջ ձեղունէն կախուած երեք ջահեր կան մէկ կարգի վրայ, երկու ծայրի փոքր ջահերն մերն են, և սոցա միջեւը եղած մեծ ջահը Յունաց է:

Տաճարին չորս թեւերուն առջեւ մէյմէկ զոյգ շարաններ կան կանթեղներով, արեւելեան կողմի զոյգ շարանաց արեւմտեանը՝ 21 կանթեղով, հիւսիսային կողմի շարաններէն հիւսիսայինը՝ 19 կանթեղով, արեւմտեան կողմի շարաններէն արեւմտեանը՝ 19 կանթեղով, հրաւային կողմի շարաններէն հարաւայինը՝ նոյնպէս 19 կանթեղով մերն են:

Միւսներն միւսնոյն հաւասար կանթեղներով Յունաց են : Այս շարաններու միջեւ՝ Եկեղեցւոյ մէջտեղ՝ դարձեալ ձեղունէն կախուած երեք ջահեր ևս կան, որոց երկուքը Մերն են և միւսն Յունաց, այս ջահերուն ետեւն ևս Յոյնք ունին մի մեծ ջահ, որոյ շուրջը Մեք ունիմք վեց կանթեղք, Յոյնք ունին ևօթը կանթեղներ՝ ձեղունէն կախուած :

ատարագելու կարգ. — Սուրբ Աստուածածնայ Գերեզմանին վրայ ամէն օր Մեք և Յոյնք կը պատարագեմք : Թէ՛ հանդիսի օրեր և թէ՛ հանապտօր. նախ Յոյնք կը պատարագեն և ապա Մեք : Պատարագի ժամերն սահմանուած են եղանակին և ժամանակին համեմատ, համաձայնութեամբ երկու Ազգաց : Ամառը Յոյնք ժամը 12ին կ'աւարտեն իրենց Պատարագը : Յունաց Պատարագէն անմիջապէս յետոյ, երբ Գերեզմանի դէմ, ի նշան դրուած աշտանակը վերցնեն, Մեք ևս ճաշու կ'սկսիմք և Պատարագն ևս մատուցանելով՝ մինչեւ ժամը մէկուկէս կ'աւարտեմք : Իսկ ձմեռը թէ՛ ուշ լուսնալուսն և թէ՛ ուխտաւորաց բազմութեան պատճառաւ, Յոյնք իրենց Պատարագը հազիւ չորսին կ'աւարտեն, որով Մեք ևս վեցին կը լրացնեմք : Իւրաքանչիւր ազգի Պատարագի ժամանակ Եկեղեցւոյ դասը և կամ Ս. Գերեզմանին մէջ, միւս ազգէն կամ ուրիշ ազգէ թէ՛ ուխտի պատճառաւ և թէ՛ դործի համար ոչ ոք կրնայ գալ :

Հանդեսներ. — Ամէնօրեայ Պատարագներէն զատ, Աւետման, Վերափոխման, Ծննդեան Ս. Աստուածածնայ ի յԱննայէ, Յղութեան և Ընծայման տօներուն հրաշափառով հանդէս կ'ընեմք և հանդիսաւոր սուրբ Պատարագ կը մատուցանեմք :

Աւետման օրը Յունաց Պատարագէն զկնի Տաճարին մէջ, թէ՛ Մեր և թէ՛ Յունաց բոլոր կանթեղները

կը վառուին, թէ և ազգի մը հանդիսին օրը միւս ազգին կանթեղները և կամ ջահերը վառել սահմանեալ չէ, այլ երկու Ազգաց միմեանց հետ սիրով վարուելէն կախում ունի. եթէ Յոյնք ի պատիւ մեր հանդիսից իրենց կանթեղներն և աշտանակները վառեն, Մեք ևս նոցա հանդէսներուն ի պատիւ մեր կանթեղներն կը վառեմք. իսկ եթէ նոքա այդ պատիւը չուզեն ընել, մեք ևս չեմք ըներ:

Տաճարի մէջ ամէն պատրաստութենէ յետոյ սանդուղներուն վերին գլուխը Հրաշափառի հանդիսին պատրաստութիւններն կը տեսնուին այն կերպով՝ ինչպէս Ս. Յարութեան Տաճարի մասին մէջ Հրաշափառի հանդէսն նկարագրուած է. բայց հոս, Սուրբ Աստուածածնայ Տաճարի մեր Տեսչին հետ Յունաց Տեսուչ վարդապետն ևս ձեռքը խնկաման և վարդի ջրի աման առնելով մշտէ կ'զոյգ մոմակալ դպիրներով Մեր Հրաշափառին կը ներկայանան ի պատիւ մեզ: Այսպէս կը պատուեմք Մեք ևս նոցա Հրաշափառով հանդիսի օրերն:

Հանդիսապետ Պատրիարքը կամ Եպիսկոպոսը Տաճարին դռնէն ներս մի քանի աստիճան վարը փռուած գորգին վրայ ըստ սովորութեան շուրջառ, Պաշ և դաւազան կ'առնու: Սարկաւազը « Եւ ևս խաղաղութեան » կ'ըսէ, և Հանդիսապետն « Օրհնութիւն եւ փառք » ըսելով կը խաչակնքէ և խուսկ կը ձգէ: Գասապետ վարդապետը Հրաւափառ շարականը կը սկսի, որոյ կը ձայնակցին բոլոր եկեղեցականք և դպիրք, և կարգաւ կ'իջնեն Տաճարի մէջ, և Ս. Գերեզմանի առջեւի հրապարակը կը շարուին. Հանդիսապետը « Ի մէջ տաճարի » աղօթքը ըսելէն յետոյ, հանդէսը կը կնքէ Պահպանիքով: Եւրջառն, դաւազանն և Պաշն կուտայ, և ապա Մեր և Յունաց Տեսուչներն ի նշան յարգա-

նաց վարդեջուր կը սրսկեն Հանդիսապետի, և կը համբուրեն ձեռքը շատ տարիներ մաղթելով. Նոյնպէս երկու Տեսուչներն միեւնոյն յարգանքը կուտան միմեանց և զիրար ողջունելով կը մեկնին:

Վերափոխման շաբաթ օրը ժամը ութէն սկսեալ Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ երկու Ազգաց բոլոր կանթեղներն, շարաններն ու աշտանակները կը վառեն, և այսպէս վառուած կը մնան մինչեւ կիրակի մեր պատարագի յաւարտումն: Շաբաթ օրը, ժամը Տին Ս. Յակովբայ վանքին զանգը կը զարնուի. Ս. Պատրիարքը կամ Եպիսկոպոս մը՝ հանդերձ Միաբանութեամբ Ս. Աստուածածին կ'երթայ, պահակներով, թարգմանով, և այլն:

Տաճարին քով մեր պարտիզին մէջ լարուած վրաններուն տակ փոքր ինչ կը հանգստանան: Եթէ Յունաց Վերափոխումն նոյն օրը պատահած է, նախ Յոյնք հանդիսու կ'իջնեն և իրենց արարողութիւնը կը կատարեն: Ապա մեր Հրաշափառի հանդիսական պատրաստութիւնները ըլլալէն վերջը ազգարարութեամբ Աւագ թարգմանի Հանդիսապետն և բոլոր եկեղեցականք ի միասին Հրաշտփառի հանգէսէն յետոյ՝ երեկոյեան ժամերգութիւնը կը կատարեն: Յետ ժամերգութեան կը վերադառնան ի Ս. Յակովբ, բայց այն տեղ կը մնան զիջերային պաշտամանց համար, Աւագ թարգմանն և հինգ կամ վեց վարդապետք, երկու սարկաւազք, վեց դպիրք և մի քանի միաբանք, որք կանխաւ որոշուած կ'ըլլան Լուսարարապետ Եպիսկոպոսի տնօրէնութեամբ: Երեկոյեան ժամը մէկուկէսին՝ զկնի Յունաց Եկեսցէէն՝ մեք ևս Եկեսցէի ժամերգութեան պաշտօնը կը կատարեմք և Հսկում կ'ընեմք, և զիջերն ալ ժամը կէն սկսեալ ժամերգութեան կը սկըսիմք: Օրհնութեան շարականի ժամանակը Եկեղեցւոյ

մէջտեղի մեր երկու ջահերն և Տաճարի արձեւելեան թեւին մէջ եղած Յունաց մեծ ջահը, նոյնպէս մեր Աւագ Սեղանի վրայի աշտանակաց մոմերն կը վառուին : Զկնի մեր այս գիշերային ժամերգութեան, Յոյնք կը սկսին ժամերգութիւն ընել և Պատարագ մատուցանել. յաւարտ Յունաց Պատարագին անմիջապէս կը յաջորդէ մեր առաւօտեան Հրաշափառն և հանդիսաւոր Պատարագն : Պատարագիչը Ս. Պատրիարքը կ'ըլլայ :

Ծննդեան Ս. Աստուածածնայ ի յԱննայէ Յղու-թեան և Ընծայման օրերը թէ Հրաշափառ կ'ընեմք, և թէ հանդիսաւոր Պատարագ կը մատուցանեմք .

Սոյն տօնական օրերը Յոյնք ևս հանդէս կը կատարեն և աստիճանաց մէջտեղ իրենց ջահերը կը վառեն, և իրենց սեփական Յովակիմայ և Աննայի սեղանին վրայ ևս Պատարագ կը մատուցանեն :

Այս գլխաւոր հանդէսներէն զատ ունինք նաեւ Գիւտ Գօտուոյ, Գիւտ Տիոյ Ս. Աստուածածնայ, Յովակիմայ և Աննայի և Հայր Յովսէփայ տօնի օրերն, թէև այս օրեր Հրաշափառ չենք կատարեր, բայց հանդիսաւոր Պատարագ կը մատուցանեմք . Յոյնք այս տօներուն մասնաւոր կանթեղներ և շարաններ կը վառեն ի պատիւ Մեզ, Այս հանդէսներուն փոխարէն Յոյնք ևս հանդէսներ ունին, այն է Մարտի 25ին, Օգոստ 6ին և 14ին : Օգոստոս 14ին Մեր Պատարագէն զկնի Հրաշափառի հանդէս ընելով թաղման խորհուրդ կը կատարեն, Յունաց այս հանդէսներուն, բացի Մեր Աւագ և Հայր Յովսէփայ սեղաններու մոմերէն, ուրիշ բոլոր կանթեղները և մոմերը կը վառեմք ի պատիւ իրենց :

Աւելածուրբիւն . — Տարին մէկ անգամ ամբողջ Տաճարը ընկերութեամբ կ'աւլուի . որուն մեծ աւել կ'ըս-

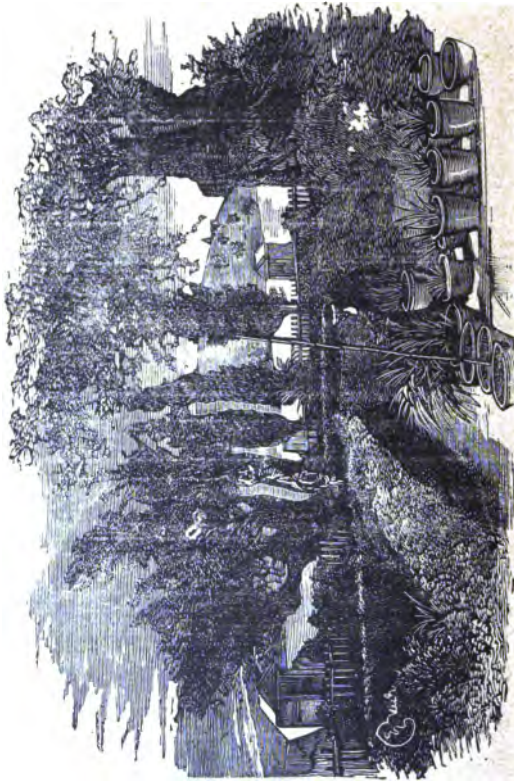
ուի. իսկ մասնաւոր աւելածութիւնը ամէն օր սահմանեալ եղանակաւ կ'ըլլայ, այսինքն, հինգշաբթի, ուրբաթ և շաբաթ օրերը Մեք կ'աւելմբ մեր բաժիններն և ընկերովի տեղերն երկուշաբթի երեքշաբթի և չորեքշաբթի օրերը՝ Յոյնք կ'աւելն իրենց բաժիններ և ընկերովի տեղերն. իսկ կիրակի օրերն յաջորդական կարգաւ, այն է մէկ կիրակի Մեք և մէկ կիրակի Յոյնք կ'աւելն :

Այսքան մանրամասն տեղեկութիւններէ զինի վերադառնամք ի Ս. Յակովբ երկրորդ ճանապարհէն, աչքէ անցունելով նշանաւոր և Սրբազան Տեղիքն :

Գեթսեմանի պարտէզ. — Սուրբ Աստուածածնայ Տաճարի դռնէն և արտաքին գաւթի սանդուղներէն վեր մեր աւելն է Գեթսեմանի ձորն : Ծանապարհի ուղղութեամբը, ձախ թեւին վրայ, Դէպի արեւելք զառ ի վեր՝ ճանապարհ է Սուրբ Համբարձման լեռն ելնելու, սոյն ճանապարհին բերանը, աջ թեւի վրայ է Գեթսեմանի պարտէզն :

Գեթսեմանի անունը կը նշանակէ Ռեճան ձէքի. հաւանական է թէ՛ աստ երբեմն հնճան մը կար՝ ուր լերան ստորոտի կողերու վրայ գտնուած ծառեռէ հաւաքեալ ձիթապտուղը կը բերէին և ձէթը կը հանէին : Այժմ այս պարտէզն Լատիններու սեփականութիւնն է, որ շուրջանակի պարսպած և ներսի կողմն ալ գեղեցիկ ծաղկանոց ըրած են : Պարտիզին մէջ կան բազմադարեան և հնութենէ կործանելու մօտ վիճակի հասած ութ պատկառելի ձիթենիք, որոնք սակայն դեռ փոքր ինչ պտուղ կուտան. սոյն պարտէզ և ծառեր Լատին կրօնաւորի մը մասնաւոր խնամոց յանձնուած են : Թերեւս ձիթենիք, ժամանակակից եղած են Յիսուսի. ամէն պարագայի մէջ, եթէ առանց բացառութեան ընդունինք Յովսէպոս պատմագրի այն

տողերն թէ՛ Երուսաղէմի պաշարման ժամանակ քաղաքին շուրջը գտնուած բոլոր ծառերը կտրուեցան, սոյն ձիթենիք, որոնք 7-8 մլթր չըջապատ ունին եւ

ՇԻՏՄԹ ԿՅՊԱԳԱՓԳԻ

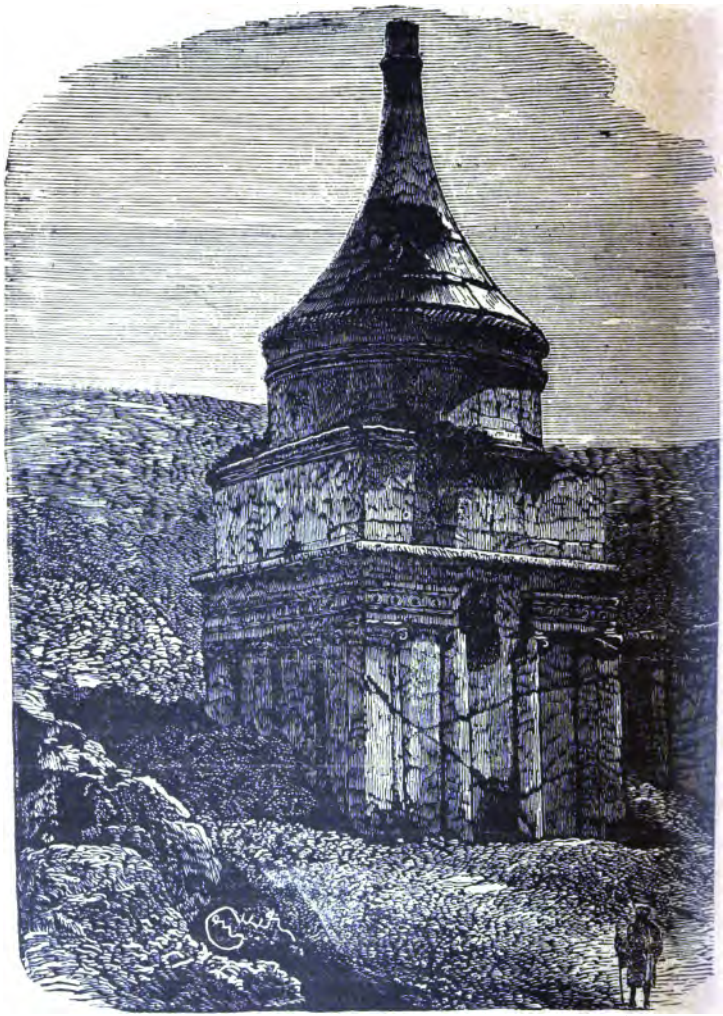
իրենց բազմաթիւ շառաւիղներով, կեղևի բնութեամբ և արմատներու խուռոչներովն զառամ ծերութեան մը հետքերը կը կրեն, առ առաւելն Յիսուսի տառապանաց հանդիսատես եզոզ ծառերու անմիջական սերուն-

դը պիտի ըլլան : Լատինք երբ այս պարտէզը պարըսպեցին, պարսպին ներքին երեսը շուրջանակի քարեայ պահարաններու մէջ, Քրիստոսի ամբողջ չարչարանաց պատկերները շինեցին գածէ փոքրիկ արձաններով, որոց առջեւ պահպանութեան համար երկաթեայ թելեր քաշուած են : Ամէն ազգէ մարդ կ'ընդունին ներսը ուխտի համար :

Պարտէզին միակ դուռը կ'իյնայ արեւելեան հարաւային անկիւնը անել փողոցի մը մէջ : Մին պարտիպին հիւսիսային կողմը կը գտնուի Տագնապի Քուրայրն : Քրիստոնէութեան առաջին դարերէ սկսեալ սա աղօթատեղի մը եղած է, որովհետեւ աւանդութիւնն աստ կը ցուցնէ տեղն, ուր՝ Յիսուս բռնուելէ յառաջ գնաց աղօթելու և արեան քրտինք թափելով՝ ըսաւ . « Հայր իմ, եթէ հնար իցէ, անցցէ բաժակս զայս յինէն . . . » : Սոյն քարայրն, որ անկանոն ձեւով ջրամբարէ մը լոյս կ'ստանայ, 10 մէթր երկայնութիւն և 7-8 մէթր լայնութիւն ունի : Դեռ կամարին վրայ կ'երևան մի քանի այն աստղանկարներէն, որոնք երբեմն կը վարդարէին զայն . երեք փոքր խորաններ ունի : Խորը կը գըտնուի գլխաւոր խորանը, որոյ առջեւ գիշեր ցորեկ կանթեղ մը կը վառի : Պարտէզին դռնէն դուրս անել փողոցին մէջ ամենուստ կ'երևայ ժայռ մը, և սիւնի մը կտոր, սոքա նշան են այն տեղւոյն՝ ուր Յուդայ մատնութեան համբոյրը տուաւ Փրկչին :

Քրիստոս երրորդ անգամ ըլլալով կուզար իւր Առաքելոց քով՝ որք իրմէ քանի մը քայլ հեռի կը քնանային, երբ Յուդայ, զինեալ խուճբի մը զլուփն անցած, ի մթան նորա դիմացն ելաւ ու համբուրելով մատնեց իւր Տէրն : Այս սրբապիղծ ամբոխն՝ նախ զինքը ի քարը կը վարէ Աննա քահանայապետին և յետոյ կայիափայի տունն, որ Աննայի փեսայն էր և նաեւ

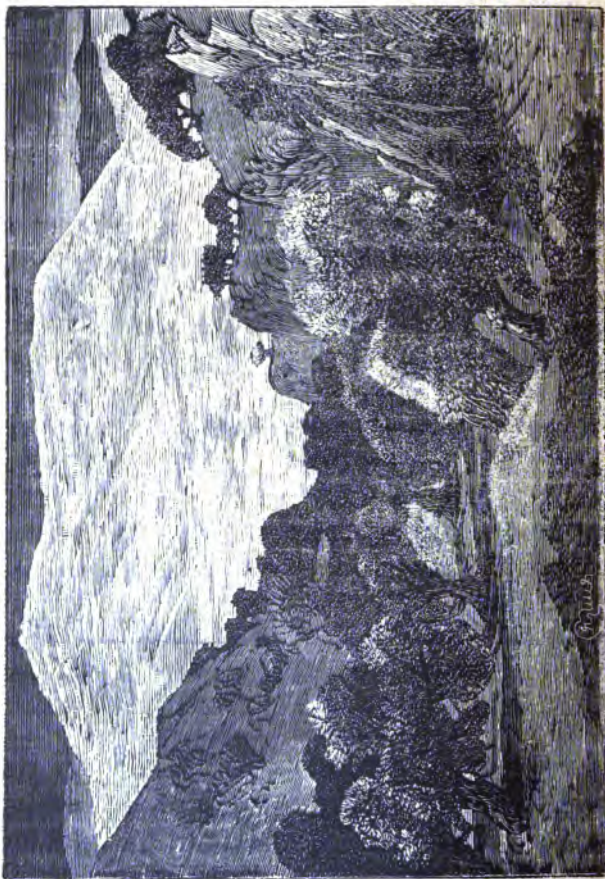
ԱՔԻՍՈՂՈՄԱՅ ԱՐՉԱՆ

քահանայապետ : Սոյն երկու տանց տեղերու վրայ ևս, որոց երկուքն ալ Սիօն լեւան վրայ են, և առաջինն քաղաքի արդի պարսպին և միւսն արտաքին պարսպին մէջ կը գտնուին, որոց վրայ վանքեր կառուցեալ են, մին է Ս. Հրեշտակապետի և միւսն Ս. Փրկչի վանքն : Առաջնոյն վրայ խօսած եմք, երկրորդին վրայ ևս պիտի խօսիմք :

Գեթսեմանի պարտէզին արեւմտեան պատին տակովն է մեր ճանապարհն, և ինչպէս ըսինք, մեր աջ կողմն է Գեթսեմանի ձորն, որուն, մեծն վարդապետ Վարդան Ջահից ձոր անունն ևս կուտայ : Այս տեղէն դէպի քաղաք նայած ժամանակնիս Սողոմոնեան Տաճարի արևելեան պարսպին Պապ-էլ-Բահմէ (Ողորմութեան դուռն) կ'երեւի, թէ և զայս վերջէն դարձեալ պիտի յիշենք, երբ Սողոմոնեան Տաճարի նկարագրութիւնն ընենք, Պապ-էլ-Բահմէ պատով հիւսուած է և ունի կրկին կամար երկու ոտքերու վրայ, որոց ամէն մէկուն լայնութիւնն 2 մէթր, մէն մի կամարի լայնութիւնն ևս 3 մէթրի չափ է : Կամարներու դուրս ցցուած մասերն, տերևածեւ քանդակներով զարդարուած է : Գեթսեմանի պարտէզին վերջին ծայրը, ճանապարհնիս պէտք է դէպի հիւսիսային արևմուտք շեղինք զառ ի վայր, քիչ յառաջ կամուրջի մը կը հանդիպինք, որ շինուած է ձորին մէջ, Կնդրոնի Ռեդեղաթին վրայ : Սոյն կամուրջին դէպ արեւելեան կողմն և հեղեղատին ձախ կողմը կը տեսնուի Արխաղոմայ արձանն :

Սոյն արքայորդւոյն շիրիմն կառուցանելու համար նախ Զիթենեաց լեւան ապառաժուտ կողերուն մէջ սարահարթ մը մտրած են. ապա սոյն սարահարթի ստորոտն և ներքին կողմը ձեւի բերելով՝ տեսակ մը խարխիսի ձեւացուցած են. սոյն քառակուսի խարխիսի

Իւրաքանչիւր կողմն 6,85 մէթր երկայնութիւն ունի և
 իւրաքանչիւր երեսն չորս սիւներով զարդարուած են .

ՏՐԵՂՆԳԶ
 ՎՅԱԿԻՊԻ

Երկուքն Յոնիական և երկուքն կիսասիւններ : Այս Յո-
 նիական սիւներու վրայ կը նստի զորական ծոփոր մը

և անոր վրայ ալ Եգիպտական ծնօտ մը : Շէնքին մինչեւ այս մասն ամբողջովին միապաղաղ քարէ՝ մնացեալ մասը քարահատորներով շինուած է և կը բազկանայ ներս քաշուած քառակուսիէ մը՝ որ կը վերջանայ ծրնօտով մը . սոյն ծնօտն ևս խարխիսն է գլանածեւի մը որուն վրայ կը բարձրանայ բրգածեւ մը՝ սորա դագաթն ևս կը պսակէ արմաւենիի փունջ մը : Շիրմի հարաւային երեսի Եգիպտական ծնօտի վրայ, փոքր քառակուսի դուռ մը՝ դամբարան սենեկի մուտքն է, ուր կիջնուի մի քանի ոտք սանդուղով, և որ Հրէայք փակեցին մեծամեծ քարերով գերեզմանի դուռն և նորա առջեւ վիմին հաւապարութեամբ պատ մը հիւռեցին և աննշան ըրին այս դուռն :

Կեդրոցի հեղեղացն՝ ուստի միայն անձրեւոյ ժամանակ քիչ մը ջուր կը հոսի, այժմ շատ բարձրացած է . կատարուած պեղումներէ հասկցուած է թէ՛ շատ տեղ նախկին աւազանը գտնելու համար, բաւական խորունկ փորել պէտք է : Սոյն հեղեղատն՝ որ առաջին անգամ Դաւթի Արիսողոմայ առջեւէն խոյս տալուն առթիւ Հին Կտակարանի մէջ, յիշատակուած է, առ յաւէտ նշանաւոր եղած է Յիսուս Քրիստոսի անոր վըրայէ անցնիլ դառնալովն, երբ Երուսաղէմէ Բեթանիա կամ Զիթենեաց լեռը կ'երթար և անտի Երուսաղէմ կը դառնար : Զարչարանաց առջի երեկոյն իսկ, Յիսուս երկիցս անցաւ այս հեղեղատի վրայէ, երբ աշակերտացը հետ վերնատունէն Գեթսեմանի պարտէզը կ'երթար և ապա երբ բռնուած ու կապուած բերին . վերջապէս, Համբարձման օրն ևս, վերջին անգամ մ'ալ անցաւ, երբ իւր աշակերտաց հետ Զիթենեաց լեռը կ'ելնէր :

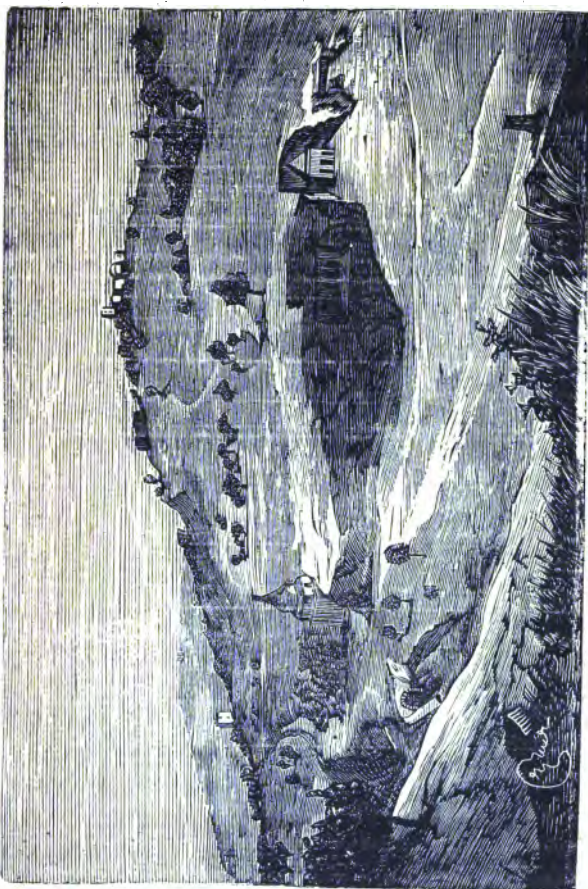
Կեդրոնի հեղեղատի վրայ եղած կամուրջին համար աւանդութիւնք զանազան են : Լատինք կ'ըսեն թէ՛

Հրէայք Յիսուսը բռնած ժամանակին ևրբ աստ հասան, կամուրջին վրայէն չ'անցնելու համար, հարաւային կողմէն վար կեդրոնի հեղեղատը ձգեցին զինքը, որ անկէ անցնին. իսկ մերայինք կ'ըսեն թէ Հրէայք, իրենց քահանայապետէն գրգռեալ, նախանձնելով եւ թշնամանելով Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Տեառն եղբայր Յակովբոս առաքեալն, Տաճարի աշտարակէ աստ գահավիժեցին, և թափիչներն ալ, որք լուսացք կ'ընէին ձորին մէջ, վրայ հասնելով և իրենց թակերով գլխուն սկսեցին զարնել, որ այս տեղ հոգին աւանդեց:

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի ժամանակ խիստ աւեր լինելով այս կամուրջ և վտանգաւոր անցուդարձից, 1728ին մեծ պատով մը ամրացուց և կամուրջը նորոգեց և ընդարձակեց, և սորա քով եղած կէս արտավարի չափ արտն ալ գնեց որ, մինչեւ ցայսօր կայ և Հայոց սեփականութիւնն է, յորում կան նաև մի քանի ձիթենիներ:

Յովսաբաբու Ձար. — Յովսաբաթու ձորը, գրեթէ ամբողջովին գերեզմանաքարերով ծածկուած է, ոմանք հին, այլք նոր, որոց ներքեւ կրննջեն անյիշատակելի ժամանակներէ սկսեալ, մինչեւ մեր ժամանակներն աշխարհիս ամէն կողմերէ յերուսաղէմ շտապող Հրէայք, որոնք կուգան աճիւննին խառնել իրենց նախապապերու աճիւններուն: Բայց սոյն բազմաթիւ շիրիմներուն մէջ չորսն մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են, այսինքն, Արիսողոմայ, Յովսաբաթու, Ս. Յակոբայ և Չաքարիայի գերեզմաններն: Սոյն չորս դամբարանք ի վաղուց հետէ հնագիտաց ուշը գրաւած են, և ոմանք զայնս՝ շատ հին ու երայական, այլք շատ աւելի մտաւոր ժամանակի գործ կը նկատեն:

Արդէն Աբխոզոմայ գերեզմանի վրայ խօսած լինելով՝ աստ կրկնել աւելորդ կը համարինք և կ'անց-

ՅՈՎ ՍՈՓԻԱՅԻՆԻ ԶՈՒ

նինք Յովսափաթու գերեզմանին :

Աբխոզոմայ գերեզմանի հիւսիս-արեւելեան կողմն,

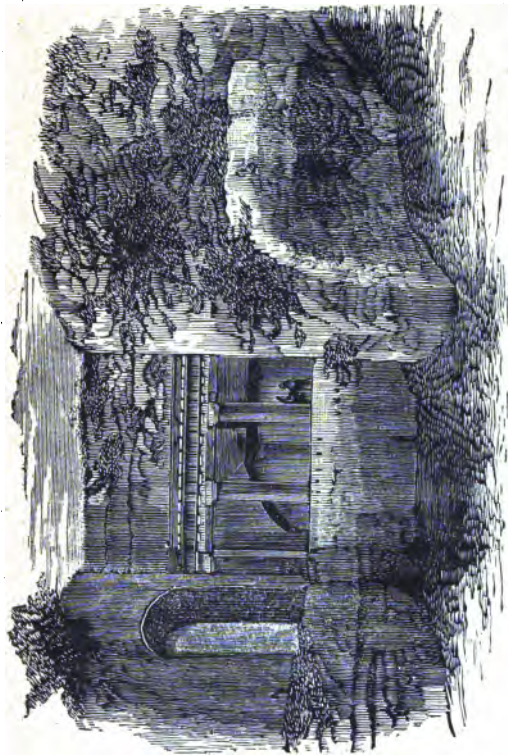
մի քանի քայլ հետի. մասամբ հողակոյտերու ներքեւ թաղուած չէնք մը կայ՝ զոր Երուսաղիմայ Քրիստոնեայք և Հրէայք գերեզման Յովսաբաթու կ'անդառնեն: Մտից դուռն արևելակողմը կը գտնուի և շքեղ ծնօտ մը ունի: Ներսը երեք դամբարան սենեակներ կան:

Հստ Սուրբ Գրոց, Յովսաբաթ թագաւոր ննջեց իւր հարց հետ և նոցա հեա թաղուեցաւ Դաւթի քաղաքի մէջ: (Ն. Թագ. զլ. ԻԲ. 51):

Ուստի սոյն գերեզմանի նկատմամբ երկրին մէջ տիրած աւանդութիւնն արդարացնելու համար, պէտք է ենթագրել թէ՛ բան մը որ կարելի և հաւանական իսկ է. վերոյիշեալ թագաւորն սոյն գերեզմանն իրեն ընտանեաց համար կառուցանել տուած էր, և թէ յօրէ անտի իւր անունը կը կրէ. մինչդեռ ինքն իրբեւ վեհապետ, Սիօն լեռան արքայական գերեզմանատան մէջ թաղուած է:

Սոյն շիրմի հարաւային ուղղութեամբ 85 քայլ հեռի, երրորդ մը կայ, զոր Քրիստոնեայք Գերեզման Ս. Յակոբայ և Մահմետականք Տիվանը ֆրաուն կը կոչեն: Դորական երկու սիւներու և իրենց կիսամյթերու վըրայ յենող գաւիթ մ'է. սիւն ու գաւիթ ամէնքն ալ միակտուր քարէ մը տաշուած, սիւներն ու մոյթերն զարդարուն մարդակով մը իրարու հետ միացած են: Քովզարի վրայ, այժմ երբայեցերէն արձանագրութիւն մը կայ: Սոյն արձանագրութեան կը հասկցուի որ՝ եզրասայ քահանայապետի ընտանեաց ութ անդամներու կը վերաբերէր: Գաւթի տամալին երկու մէթր բարձրութեամբ ժայռեղէն խարսխի մը վրայ կը բարձրանայ ու ետ քաշուած է. գաւիթը 6 մէթր երկայնութիւն և 3 մէթր խորութիւն ունի և կ'առաջնորդէ երեք դամբարան սենեակներ: Քրիստոնէից կողմէ Ս.

Յակօբայ Դերեզման կամ Այրը կոչուելուն պատճառը
պա է թէ, երբ Յիսուս Գեթսեմանի պարտիզի մօտ
մատնուելով՝ թշնամեաց ձեռքն անցաւ, փոքր Յակօ-
բոս առաքեալ սոյն այրին մէջ ապաստանեցաւ: Ապա

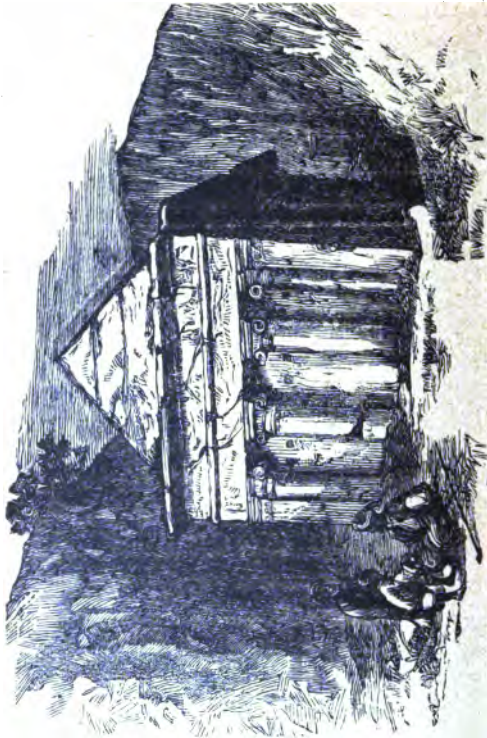

Ս ԵՐՈՒՍԱԿ ԳԵՂԵՍԻԱՆ

Երուսաղէմայ Եպիսկոպոսապետ անուանեցաւ, և Ան-
նա քահանայապետի թեկադրութեամբ Հրէայք զինքը
քարկոծեցին և ի տափիչներու բազմութեան մը ձեռօք
մարտիրոսացաւ:

Առաջնոյն հարաւակողմն և անոր մօտ կը գտնուէր
Ջափաբիայի գերեզմանը, գոնէ Հրէայք և Քրիստոնե-
եայք այսպէս կը կը կոչեն այդ շէնքն. իսկ Մահմե-

ՋԱՓԱԲԻԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆ

տականք՝ Քէլպը Զէվնէ Ֆարաւն (գերեզմանը Փարա-
ւոնի կնոջ), Սոյն ամբողջովին միակտուր շիրիմն քա-
ռակուսի է, որոյ իւրաքանչիւրն 5½ մէթր է. իւրա-
քանչիւր կողմն յոնիական երկու սիւներով և երկու

կիսասիւններով զարդարուած է : Խոյակներու վրայ քով-
թար մը կը տարածուի՝ զոր կը պսակէ եգիպտական
ծնօտ մը, որուն վրայ կը բարձրանայ հաւասարակիզմ
բրգածեւ մը : Դուռը եբրայական գերեզմաններու,
տապանաքարերու ներքեւ թաղուած է, որովհետեւ
Հրէից մէջ մեծ պատիւ է սոյն յիրմի մօտերը թաղ-
ուիլն : Ո՞վ է այս Չաքարիան, որու կը վերագրուի
սոյն յիրիմ : Կատարելապէս անծանօթ է : Շատեր կը
կարծեն թէ՛ Բարաքիայի որդւոյ Չաքարիան է :

Սոյն գերեզմանէն դարձեալ դէպի հարաւ 100 մէ-
թըր հեռի մի բլրակ կայ, որու համար տեղացիք Յու-
դայի սեւ կ'անուանեն, և կ'ըսեն թէ՛ Յուդայ Իսկա-
րիովտացւոյ կախուած ծառին տեղն է :

Վերև յիշուած կամուրջին վրայէն անցնելով, եւ
Կեդրոնի հեղեղատն՝ և Յովսաբաթու ձորն ձախ կող-
մերնիս ձգելով՝ ուղղակի ճանապարհաւ՝ որ գրեթէ
պարսպին քովէն կ'ընթանայ, վեր կ'եննենք, սոյն բար-
ձունքէն կ'երեւին յիշեալ մահարձանք, Սելովամայ ա-
ւերակի գիւղն, և սորա շուրջն եղած զանազան հնու-
թիւնք և Գայթակղութեան լեռն : Հարաւային կող-
մէն Աբբա հօրն (Յոբայ հօր) և Չար Խորհրդոյ լեռան
մի մասն և այլն :

Մենք միշտ պարսպի ուղղութեամբ, որ աջ կող-
մերնիս կ'իյնայ, ճանապարհը շարունակելով՝ 15-20
վայրկեանէն Պապ-էլ-Տավուս, (Դաւթի դուռ), ըստ
մեզ Փրկչադուռ ըսուած դրան առջեւ կը հասնինք :
Ներս մտնելով յիշեալ դռնէն և միւս կամարակապ բե-
րանէն դուրս ելած ժամանակնիս, դիմացը կ'երեւի
մեր սուրբ Հրեշտակապետ վանուց հարաւային դուռն
և փոքր պարտէզն :

Ուղղակի արեւելեան ճանապարհն Հրէից թաղերը
կը տանի՝ մեք արեւմտեան նեղ ճանապարհն բռնե-

լով՝ փողոց մը դառնալէ յետոյ, որոյ երկու կողմերն ալ մեր վանուց պարտէզներն են, քիչ մը յառաջ Պատրիարքարանի կամարի տակ Սուրբ Յակովբեանց վանուց մեծ դրան առջեւ ընդարձակ հրապարակը կ'եկնենք:

Գ Լ Ո Ւ Ն Թ.

ՁԻԹԵՆԵԱՅ ԼԵՌ ԿԱՄ Ս. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

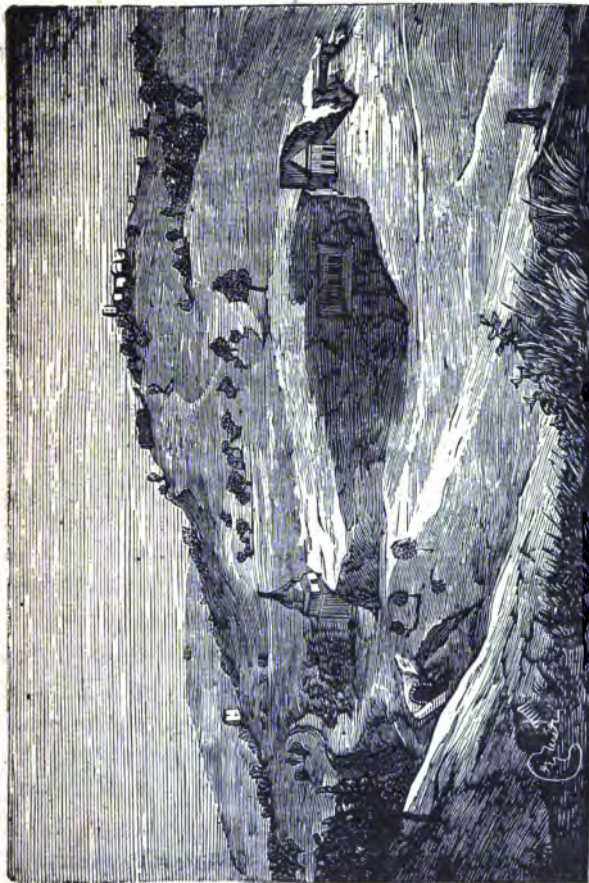
Ձիթենեաց լեռն Սուրբ Երուսաղէմի արեւելեան կողմն է, կը ձգտի ի հիւսիսոյ ի հարաւ և կը բաժնուի Ս. Երուսաղէմէն Կեդրոնի և Յովսաբաթու ձորով: Իբր 2500 ոտք բարձր է Միջերկրական ծովէ, Գեղեցիկ և սիրուն տեսարան մը կ'ընծայէ Ս. քաղաքին և շրջակայ երկրին:

Այս Ձիթենեաց լեռնէն համբարձաւ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս, յորմէ հետէ այս սրբազան լեռն Քրիստոնէից կողմէն կոչուեցաւ Ս. Համբարձման լեռ. Արաբացիք ձէպէլի Թուր կ'անուանեն և վրայի գիւղին ալ Ձէյթուն, որոյ բնակիչք Արաբացի են ամբողջովին:

Ս. Համբարձման լեռն ելնելու համար, թէև ունինք այլ և այլ ճանապարհներ, բայց մենք կ'ուզենք սովորական ճանապարհէն տանիլ մեր սիրելի ընթերցողները:

Արդէն Ս. Աստուածածնայ Տաճարի ճանապարհն գիտենք, և արդէն հոն տեսանք, Հատինաց սեփա-

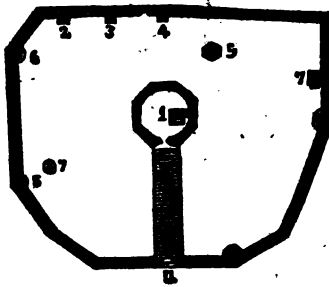
կան Գեթսեմանի պարտէզն, և նաև սորա միջեւը ուղղափառ դէպ արեւելք եղած ճանապարհն, այս ճանա-

ՉԻՔԵՆՆԱՑ ԿԱՄ Ս. ՀԱՄԲԱՐՃՄԱՆ ԼՆՈՆ

պարհն է որ զմեզ կը տանի Ս. Համբարձման Լնոն, կէս ժամէն հետիտան քալելով:

Գեթսեմանի պարտիզին Հիւսիսային առաջին անկիւնէն սկսեալ իբր 100 քայլ վեր, աջ թևի վրա պարտիզի մը պատին տակովը սպիտակ ժայռ մը կ'երևի: Կ'աւանդուի թէ՛ Տէրն Վեր Յիսուս Մաղկազարդի շօրն Զիթենեաց լեռնէն դալուն, այս ժայռին վրայ էրէն իջնելով յաւանակին վրայ՝ նստաւ:

ՅԱՏԱԿԱԳԻԾ ՀԱՄՐԱՐՁՄԱՆ

Ա. Գուռն. — Բ. Ճանապարհ քարայտտակուած: — 1 Առնատեղին Գրիտառի: — 2 Հայոց սեղան: — 3 Գղտուց սեղան: — 4 Ասորոց սեղան: — 5 Յուսաց սեղան: — 6 Ահնեբու տեղ: — 7 Զրհօրք:

Սոյն պարտիզին հարաւային կողմի ընդարձակ ամայի տեղն որ Գեթսեմանի պարտիզին վրայի կողմն իբր Յանգիլիան Տանարի, 1881 թուականին Ռուսք ծախու առին: 1887ին Հինգ Կաթուղիկէիւ և մէկ զանգակատնով փառաւոր եկեղեցի մը կառուցին յանուն « Մարիամայ Մագթաղինացոյ », ծախիւք Ռուսաց արդի կայսեր եղբայր Վլատիմիր Ալեքսանարովիչի, ի յիշատակ հանգուցեալ Ալեքսանդր Բ. կայսեր թագուհւոյն, եւ 1888 թուականին ալ օժման հանդէսը կատարեցին ի ներկայութեան Մեծ Դուքս Սերժիօս և

ՅԱՆԴԻՄԱՆ ՏԱՃԱՐԻ

Մեծ Դուքս Բոլի, Իձեռն Ամեն. Նիկոթիմոսի՝ հրա-
ժարեալ Յունաց Պատրիարքին Երուսաղէմի :

Ս. Աւետարանին յէջ յիշուած Յանդիման Տաճարի

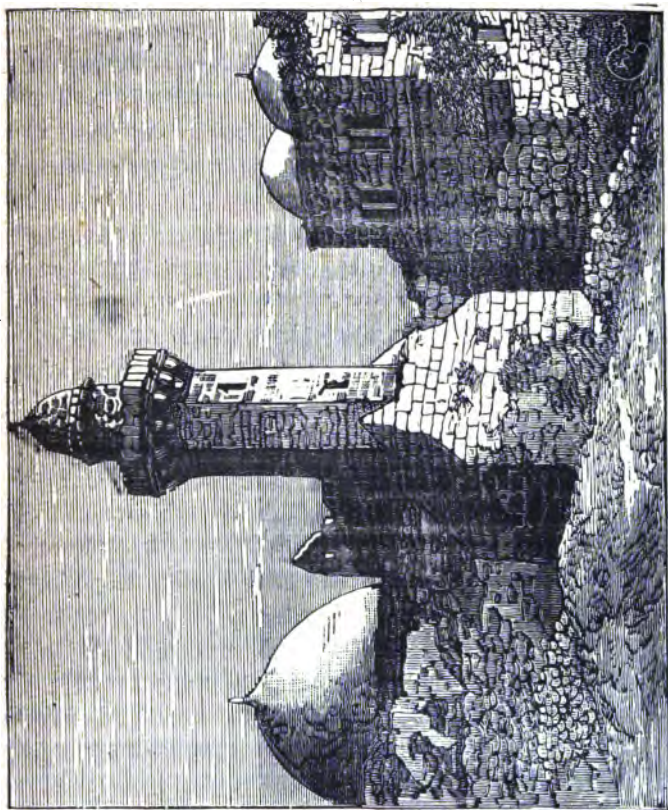
տեղն, ասկէ քիչ մը աւելի վեր եղած ընդարձակ տեղըն է, ուր աւերակ հին շէնք մ'ալ կայ մատրանաձև, ինչպէս կ'երևի մեր դրած կատկերէն: Վերոյիշեալ ճերմակ ժայռի քովէն ճանապարհն շարունակելով երկու վայրկենէն լերան գրեթէ գլուխը կը հասնինք, ուր ճանապարհը երկուքի կը բաժնուի, ձախ կողմի ճանապարհն դէպ ի Գալիլիա լեռը կը տանի, որ Զիթենեաց լերան մի մասն է: Իսկ աջակողմեանը ի Ս. Համբարձումն: Սոյն երկու ճանապարհին վերին կողմը, եռանկիւնաձեւ գետին մ'է, ուր երեք հին ձիթենիք կան՝ գրեթէ իրարու մօտ. սոյն տեղւոյն համար, Հաննէ պատմագիրն, Բրաքիոնի սեղ կ'անուանէ, եւ կը յիշէ թէ՛ ժամանակին եկեղեցի մ'ալ կար: Անշուշտ մեր եօթանասուն վանքերէն մին էր, որովհետեւ ինչպէս կը յիշատակուի Վանօրէից գրքին մէջ, թէ՛ Հայք վանք ունէին Գալիլիա լերան կողմը:

Մեր աջ կողմի ճանապարհէն հինգ վայրկենէն կը հասնինք մինարէի մը քով ուր է նաև Ս. Համբարձման տեղւոյն դուռը:

Իրան բանալին այն տեղի Շէյխերու քովն է, որք կը բանան և կը գոցեն երբ հարկ լինի:

Մինարէն կից է և Համբարձման տեղւոյ պարսոյին, հոս ուրիշ դուռ մը ևս կայ, ուստի ներս Շէյխերուն բնակարանը կը մտնուի, ուր կայ փոքր Մէսճիտ մը, Մինարէի ճանապարհն ալ այս բնակարանին մէջն է: Տեղւոյն Շէյխը կը թողու Մինարէն ելնելու, ուր մարդուս աչքին գեղեցիկ տեսարան մը կը ներկայանայ մէն կողմէն. Գեթսեմանի ձորն, ամբողջ Երուսաղէմը, և ի մասնաւորի Սողոմոնեան տաճարը, Ս. Յակովբայ և Ս. Յարութեան գմբէթք և Ռուսաց վանքը, Յուդայի երկրին անապատը մինչ Յորդանան գետ եւ Քեռեալ ծով, ու լեռներու երկար շղթայ մը:

Ս. Համբարձման տեղւոյն բակն բոլորածեւ է, եւ ճիշդ կեդրոնն է արդի մատուռն, որ ութանկիւնի է 6—7 մէթր արամագծով վրան զմբէթ մը կայ և ձեւն

ալ Արարական է. մատուռի մէջ Քրիստոսի Համբարձման օրը թողուցած ոտնատեղւոյն նշանը կ'երևի ժայռի մը վրայ դրօշմուած. բարեպաշտ ուխտաւորք համ-

բուրեժու համար ժայռին այն մասը բաց թողլով, միւս մասը քարայտակուած է, որքան տեղ որ յարկի տակ առնուած է :

Ամբողջ բակը պարսպապատ է, ներքին կողմը զատ զատ քարէ սեղաններ կան շինուած որոշեալ սահմաններով երեք Ազգի սեփական : Դռնէն սկսեալ ամբողջովին, հիւսիսային կողմը և արեւելեան կողմի պարսպին կից երեք առանձին սեղաններն մերն են, որոց առաջնոյն վրայ մեք, երկրորդին վրայ Գպտիք, և երրորդին վրայ Ասորիք կը պատարագեն : Դարձեալ դռնէն սկսեալ հարաւային կողմի կէսը Լատինաց եւ անկէ անդին Յունաց, ուր սեղան մը ունին : Միակ դռուս երեք Ազգի սեփական է : Լատինք բակին մէջ իրենց սեփական գետնի վրայ սեղան չունին : Մեք և Յոյնք տարին երկու անգամ Ս. Պատարագ կը մատուցանեմք, մին Ս. Համբարձման օրն, ինչպէս նաև բոլոր ազգերն, իսկ միւսն Մեծի Պահոց մէջ : Մեծի Պահոց Տնտէսի կիւրակէին, շաբաթ օրէն մեր Միաբանութենէն Լուսարարապետ Եպիսկոպոսի որոշմամբ, տասնի չափ Վարդապետք և Միաբանք երթալով ի Ս. Համբարձում, մեզ սեփականած տեղւոյն հիւսիսային կողմը վրաններ կը լարենք, և երեկոյեան ժամերգութիւնը կը կատարենք վրանին տակ, և մատրան մէջ ալ շարժական սեղան կազմելով Ս. Պատարագ կը մատուցանենք : Այս օրն՝ որովհետեւ առանձին ենք, հայկական սովորութիւնքն և արարողութիւնքն ամբողջովին կը կատարենք : Մեծի Պահոց մէջ Յունաց սովորութիւնքն ևս քիչ տարբերութեամբ գրեթէ այսպէս է : Յոյնք մենէ մէկ շաբաթ յետոյ կը կատարեն այս հանդէսն :

Ս. Համբարձման օրն բոլոր Գրիստոնեայք առջի երեկոյին երթալով իրենց սեփական տեղեաց սեղան-

ներուն վրայ, վրաններ կը լարեն տեղւոյ անբաւա-
կանութեան պատճառաւ. ըստ նախնի սովորութեան,
իրը հիւրասիրութիւն, Մեք կը թողունք որ Լատինք
իրենց վրաններէն մին մեր կողմը լարեն կից մեր երկ-
րորդ վրանին: Հապէչք կը պատսպարուն Գպաւոց
վրանին տակ:

Այն օրը մատրան մէջ մի միայն Լատինք կը պա-
տարագեն, իսկ ուրիշ ազգեր իրենց վրաններուն տակ
յատուկ սեղաններու վրայ կը պատարագեն: Բայց
Վերաբերումն հանդիսաւոր կերպիւ կը լինի, վրանին
տակ ուրիշ շարժական սեղանէն առնուելով կը տար-
ուի: ոտնատեղւոյն վրայ կը դրուի, հոն երիցս կը
խնկարկուի և ապա հանդիսաւոր կերպիւ կը բերուի:

Պատարագէն անմիջապէս յետոյ՝ նախ Յոյնք և ա-
պա Մեք մատրան դրան անջեւ անդաստան կը կա-
տարենք. որով ժամերգութիւնն լրացած կ'ըլլայ, եւ
ամէն ոք կ'սկսի երթալ: Մեր հայոցս միաբանութիւնն
անդ մեր սեփական եղած պարտիզին մէջ քիչ մը հան-
գըստանալով նախաճաշ կ'ընեն, ապա Գալիլիա ուխտի
կերթան, Աւետարան կը կարդան հոն, և կը վերա-
դառնան ի Ս. Յակովբ. բայց ուխտաւորք կ'սկսին Ս.
Համբարձման լերան վրայ և շրջակայքը գտնուած այլ
ուխտատեղիքը պտըտիլ և ուխտ ընել:

Ս. Համբարձման տեղւոյն դռնէն դուրս քիչ մը
յաջ հարաւային կողմը պարտիզին մէջ դուռ մը կ'ե-
րևի, որուն ներքնակողմը այր մ'է և սորա մէջ ալ
ստորին խուց մը, կամ գերեզման մը կայ, սոյն տեղ-
ւոյն կ'ըսուի Պեղիբեայ այրը. միշտ գոց կը պահուի այս
տեղն Արարացւոց կողմէն:

Ասկէ հարաւային ճանապարհն բռնելով մեր դէմը
կ'ելնէ մեծ և նոր շէնքի մը պատը, այս շէնքի դուռը
դէպ արեւմուտք է: Թէեւ ունի հիւսիսային դուռ մը՝

բայց գոց կը պահուի: Այս տեղն Տէրն մեր Յիսուսի իւր աշակերտաց Տէրունական աղօթքը ուսուցած տեղն է:

Այս ընդարձակ շէնքն Այժմ Լատինաց Է. 1869 Թը-
ւականին Լաթուռ տ'Օվէռնի իշխանուհին գնելով, ա-
ռանց հնութեանց ձեռք դպցնելու նորոգեց եւ եկե-
ղեցի մը շինեց իւր քովէն ընդարձակ գետիններ գնե-
լով՝ ընդարձակեց, պարսպեց և մայրապետանոց ը-
րաւ, ի կենդանութեան իւրում վրան ճիշդ իւր ար-
ձանով գերեզմանն պատրաստել տուաւ, որ այժմ կե-
րելի: Շէնքին ներքին կողմը պատերուն վրայ գրել
տուաւ, գրեթէ երեսուն տեսակ լեզուներով Հայր
մեր տէրունական աղօթքը: Աստ բնակող մայրապետք
մարդոց չեն երեւիր:

Շէնքին դրան հարաւային արեւմտեան կողմը, իբր
30 մէթր հեռի, Առաքելոց հանգանակը յօրինած տեղը
կայ, ուր հին ժամանակ եկեղեցի էր, կ'ըսուի: Բա-
ւական ժամանակ յառաջ 12 խորշեր և սոցա մէջ 12
արձաններ հանուեցան, որոց համար կ'ըսուի թէ 12
Առաքելոց արձաններն են:

Հրէայք այս տեղի քարերը ծախու առած են, ի-
րենց գերեզմանաց տապանաքար ընելու համար: Գա-
լիլիա լեռն ևս Համբարձման տեղոյն հիւսիսային կող-
մը կ'իյնայ և իբր 10 վայրկեան հեռի է: Արարացիք
այս լեռան Քարմ-էլ-Սաիս կը կոչեն: Աւանդութեամբ
կ'ըսուի թէ Կանա-Գալիլեացիք, այս տեղ իջեւան կամ
հիւրանոց մ'ունէին, ուր կը բնակէին երբ Երուսաղէմ
կուգային Զատիկի տօնի օրեր, և ասկէ մնացած է այս
լեռան անունը Գալիլիա կոչել: Յիսուս ալ իբր ի նա-
զարեթէ Գալիլեացւոց համարուած լինելուն երբ Ե-
րուսաղէմ կուգար ցերեկները և գիշերները կ'եղնէր
այս ձիթենեաց լեռը կ'ազանէր: (Ղուկ. ԻԱ. 37, ԻԲ.)

39 : Յովհ. Ը. 12 : Մարկ. 1-3) :

Գալիլիա լեռան վրայ ևս հին ժամանակ վանք մը և եկեղեցի մը կար, իսկ այժմ մի միայն նոցա տեղը կերեւի, որուն քովերը հողով լեցուած լինելուն եկեղեցին հորի ձեւ առած է և մէջը ջուր կը լեցուի :

Լեռան գագաթն որոշեալ սահմաններով 1876 թըւականին Յոյնք ծախու առած են, և 1886ին ալ շըրջապատեցին ամբողջ իրենց սեփական տեղն հինգ կանգուն բարձրութեամբ պատով մը. այս պարսպին քաշուած ժամանակ Հայք եւ Լատինք բողոք բարձին, հին եկեղեցւոյ, որ այժմ հոր եղած է ըսինք, տանիսին վրայ եղած երկու սիւներուն և սոցա մէջտեղը եղած մէ վէմ քարի համար, որպէս զի պարսպէն դուրս մընայ, որուն ամէն Գրիստոնեայ ազգեր իբր իրաւունք հաւասարապէս ուխտի կ'երթան և Աւետարան կը կարթան անդ :

Թէեւ Յոյնք ի սկզբան պաշտօնապէս խոստացան սիւներն և վէմքարերն բուն իսկ իրենց տեղը ձգելով պարիսպը քաշել, բայց ի վերջոյ մի փոթորկալի եւ անձրեւոտ գիշեր հարիւր գործաւորօք սոյն երկու սիւներն 65 մէթր դէպ ի հարաւ հեռացնելով պարիսպը քաշեցին և գոցեցին, այս միջոցին վէմքարն ալ անհետացուցին : Ասոր վրայ Հայք եւ Լատինք և ի մասնաւորի Գալիլի, Ասորիք և Հապէչք խափու բողոքեցին, որպէս զի վէմքարն գտնուի և սիւներն ալ իրենց տեղ երթալով նախնական վիճակն հասատուի : Եւ սակայն Յոյնք ընդգլխմացան և պնդեցին թէ վէմքար չկար, և սիւներն ալ իրենց նախկին տեղւոյն վրայ է, և իրենք ամենևին փոփոխութիւն մը ըրած չեն. այսպէս խընդիրը մնաց անորոշ :

Գալիլիայէ վերադառնալով կ'ուզանք դարձեալ Ս. Համբարձման գիւղն, որ 60 տունէ կը բաղկանայ, և

ինչպէս ըսինք Զէյթուն կը կոչուի և բնակիչք ալ ամբողջովին Արաբացի են . տուներն հին , փողոցները նեղ , և ձմեռն ցեխով՝ իսկ ամառը փուռով լի :

Գիւղին արևելեան կողմն է Ռուսաց նորաչէն վանքըն և եկեղեցին և նոր զանգակատունն , զոր շինեցին 1886ին , իբր 50 մէթր բարձրութեամբ : Վանքին ու եկեղեցոյն տեղը գնեցին 1868 թուականին Արաբացուցմէ , և 1871ին եկեղեցին ու վանքն շինելու համար հիմնարկութեան սկսած ժամանակնին , նախ այր մը գտան 9 խորշերով , որք յայտնապէս կը հասկցուին թէ՛ գերեզմաններ են , ամէն մէկուն վրայ մօզայիք քարերով զարդարուած էր , որոց երեքին կափարիչներուն վրայ գրուած է նոյնպէս մօզայիքով և հայերէն տառերով անուններ . առաջնոյն վրայ ԶՈԶԻԿ , երկրորդին վրայ ՇՈՒՇԱՆ , իսկ երրորդին վրայ ՄԱՐԻՆ : Այրին դրան առաջ մի ուրիշ գերեզման գտնուած է քառակուսի ձեւով , որոյ մակերեսոյթն դարձեալ մօզայիք քարերով զարդարուած և նկարուած է , ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը

Բարեխաւս ունելով առ Աստուած

Զսուրբ եսայի եւ զեբանեյի

✠ Հարսս ես վաղան արարի վասն

Թողուրեան մեղաց 'զյիշատակարանս զայս :

Այրին մուտքին հիւսիսակողմը որմին վրայ ևս կայ երեք հատ խաչքարեր , առանց արձանագրութեան ու թուականի :

Յետոյ գտան սոյն դամբարաններու վերի կողմը ընդարձակ սրահ մը , որուն յատակին վրայ տեսնուեցաւ մօզայիք քարերով յօրինուած քառակուսի մէջ , զանազան գեղեցիկ նկարներ , որոնք են , ճուղ , աքաղաղ , սագ , գառն , ոչխար , խաղող , լեմոն , կիտ-

րոն, եւայլն, և քառակուսիին հիւսիսային եզերքը հայերէն գրով յիշատակարանի հետեւեալ մնացորդը, որովհետեւ սրահին յատակի մի կողմը յիշատակարանի մնացորդով ի միասին քանդուած է :

Այս դիր է երանելոյ Շուսանկա մաւրն Արսաւանայ . Հուր ժԸ :

Այս քառակուսի յատակին մօտ երկու յատակ ևս կայ, մին մեծադիր և միւսկ փոքրադիր և ասոնք ևս մօզայիք քարերով յօրինեալ են, բայց առանց գրի : Ի վերջոյ գտան յիշեալ սրահին մօտերը մի ուրիշ տեղ մը, որու յատակն ալ մօզայիք քարերով զարդարուած է, հայերէն հետեւեալ յիշատակարանի մը մնացորդով :

Վասն աղաւթից եւ փրկութեան Քեւայ, Աբասու եւ Մուրկան :

1883ի սկիզբները սոյն ընդարձակ տեղւոյն վրայ, հին եկեղեցւոյ փլատակներն ևս գտան, առանց դըպչելու յատակին հնութեանց ասոր վրայ կառուցին հոյակապ, փառաւոր և խաչածեւ եկեղեցի մը կաթուղիկէիւ : Եկեղեցւոյ շուրջն, ամբողջ գետինն, որ բաւական ընդարձակ է՝ շրջապատեցին, որ այժմ եղաւ գեղեցիկ վանք մը :

Վերոյիշեալ հնութիւնքն և հայերէն յիշատակարաններն լաւ և զգուշաւոր կերպիւ կը պահպանուին Ռուսաց կողմէն : Երջանկայիշատակ Տ . Եսայի Պատրիարքն Ռուսաց Արշիմանտրիտ Գ . Անտոնին թոյլտրուութեամբ այն յատակներն, գերեզմաններն, իրենց յիշատակարաններով, զարդերով և նկարներով, համահաւասար չափով եւ գոյնով ճիշդ օրինակները իւղաներկով հանել տուաւ և ընդարձակ շրջանակի մը մէջ անցնելով Ս . Յակոբեանց վանուց Պատրիարքարանի

սրահին մէջ կախել տուաւ ի տես հասարակութեան :

Այս տարի եւս, այն է 1892 զեկտ. 19ին, մեծ սրահէն՝ ուր է Շուշանկան արձանագրութիւնը, քիչ մը հեռու, նոր գտնուեցաւ մի եւ նոյն պատկառելիութեամբ սրահ մը, զարդարուած մօզայիքով և հայերէն արձանագրութեամբ :

Սոյն նոր գտնուած մօզայիքի՝ և հայերէն արձանագրութեամբ գտնուած տեղւոյն յատակը, հիւսիսէ ի հարաւ 6 մէթր երկայնութիւն և արեւմուտքէ յարեւելք 5 մէթր լայնութիւն ունի : Մօզայիքին վրայ 35 հատ ցամաքային, ջրային և օդային կենդանիք նկարուած են, և նաև նկարուած են խաղողի ողկոյզներ և ծաղիկներ, իրարմէ շրջագծով զատուած և ամէնքն ալ անեղծ մնացած : Սոցա արեւմտակողմը մօզայիքէ ամէնանուրբ արհեստիւ շինուած է կարծես գորգ (սէճնասէ) մը, որ Պարսիկ գործաւորին ձեռքէն նոր ելածի պէս սա ևս անեղծ մնացած է :

Իսկ հայերէն արձանագրութիւնը մօզայիքներու հիւսիս-արեւելեան կողմն է և կից նոցա, որ տապանագիր մը լինել կը թուի, զոր կը դնենք աստ նոյնութեամբ :

Այս յիշատակա
րան ՏՈՒ Յակովբայ
ո՛ր եղել ի ձեռն խն
դրելոյ

Սոյն նոր գտնուած արձանագրութեան օրինակն ճիշդ նոյնութեամբ դրինք, ցուցունելու համար թէ հին գտնուած վերոգրեալ արձանագրութեանց գրեւորու ձեւն ալ նմանութիւն ունին կատարելապէս սոյն վերջին արձանագրութեան գրերու ձեւոյն :

Եթէ ճիշդ է հնազիտաց և պատմագիտաց կարծիքը, որք յիշեալ հին և նոր հայերէն արձանագրութեանց գրերը՝ Մեսրոպեան գրերու գիւտէն անմիջապէս յետոյ կը համարին, այն ժամանակ կրնամք ըսել թէ տասն եւ չորս դարու հնութիւն ունին սոյն մօ-

ԱՅՍՅԻՉԱՆՆԵՐ
ՈՒՆՆՅԱԿՈՎԲԱՅ
ՈՐԵՂԵԻԻՉԵՌՆԻՆ
ԴՐԵԼՈՅ

զայիճեայ տեղուանք և արձանագրութիւնք. և ապահովապէս նաև կրնամք ըսել թէ Հայերն Ս. Երուսաղէմ գտնուած և Ս. Տեղեաց վրայ հսկող հանդիսացած են տասն եւ հինգ դարերէ ի վեր:

Յիշեալ հնութեանց գտնուած տեղն մեր 70 վանքերէն կը կարծուի թէ Պատմական ըսուածն է, ինչ-

պէս կը յիշատակուի Վանօրէից գրքին մէջ, որ կ'ըսէ թէ, Ս. Համբարձման արեւելեան կողմը կ'իյնայ:

Իուսաց վանքին հարաւային կողմն է Արարացւոց Գուպպէթ-իւլ-արպէյն (Քառասնից գմբէթ) ըսուած գերեզմանն. շէնքն հնագոյն է և գմբէթաւոր, ասոր քովերն ալ Մահմետականաց գերեզմաններ են: Ապու Եէմէն, Ապու Քէյթ, Ապու Նըսըր և Սէմէնի անուն չորս Արարացի ցեղերն սոյն գմբէթաւոր շէնքին մէջ կը թաղեն իրենց մեռեալքն, իսկ Համբարձման գիւղի բնակիչք՝ դուրսը:

Ս. Համբարձման հարաւ-արեւելեան կողմը և լեռան ոտքը ձորին մէջ կ'իյնայ Բեքրաֆէ ըսուած տեղն, որ ձորի բերանը գոցելու համար կարծես յատուկ շինուած է, ուրբ երբ մօտեցաւ Յիսուս, իւր աշակերտներէն երկուքը, դիմացը ելած գիւղ մը զրկեց որպէս զի անդ կապուած էշն ու յաւանակը իրեն բերեն, որոց վրայ հեծնալով Ս. Երուսաղէմ մտաւ: Սոյն տեղը 1882ին Լատինք ծախու առին, և գետինը փորել տալով, սիւներու կտորներ և մեծամեծ քարեր գտան, մի այլ քար ևս գտան սեղանաձեւ, որոյ շուրջը նկարուած էր Գրիստոսի և իւր աշակերտաց պատկերներն և կապուած իշու մը նկարն:

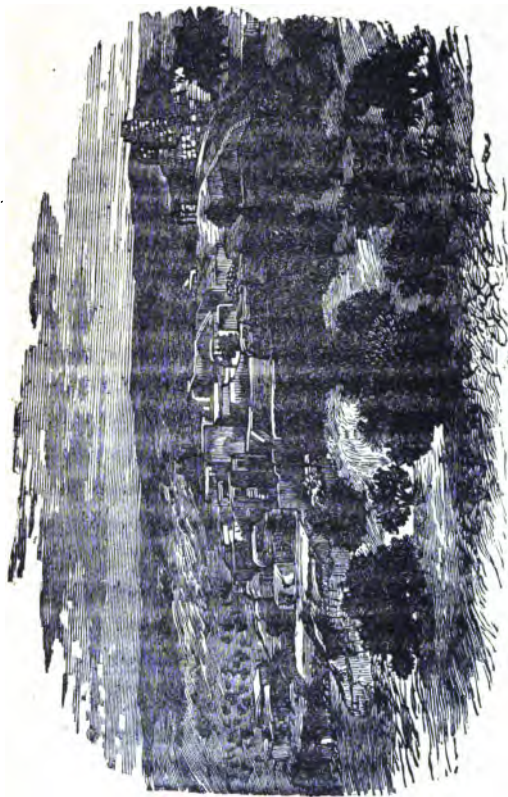
Ասկէ յառաջ երթալով դէպ արեւելք կը հասնինք Բեքանիա գիւղն, ուր է Ղազարու գերեզմանն:

Այդ տեղ այժմ մէսճիտ մը կայ, որ բուն իսկ գերեզմանի դրան վրայ շինուած շինելուն, արգիւտած է ներս մտնել, այժմեայ գործածուած դռուն՝ դէպ ի հիւսիսային կողմն է, և 27 աստիճաններով վար կ'իջնուի:

Ներս մտնելու համար հարկ է վառած մոմ մը ունենալ, որովհետեւ ներսի կողմը խիստ մութ է, եւ պէտք է նաև կամ մի առ մի և կամ զոյգ զոյգ մըտ-

նեւ ու ելնեւ, որպէս զի շնչառութեան և այլ կողմէ
նեղութիւն չ'կրուի :

Գիւղին մէջ, արեւելեան կողմը հին եկեղեցւոյ մը

Բ Ե Ք Ա Ն Ի Ա Գ Ի Ի Ղ

աւերակ մասերը կ'երեւին, և մօզայիքով շինուած յատակի մասեր, որ հետզհետէ բոլորովին անհետանալու վրայ է :

Քիթանիա գիւղի՝ հարաւային կողմն քառորդ ժամ

հեռի է « Մարիամ Մագթաղենացւոյ » կամ « Մարթայի տեղն », որ 1870 թուականին Մատամ տը Նիկոլայ անուն հարուստ Ռուս տիկին մը ծախու առաւ :

Դարձեալ յիշեալ գիւղին արեւմտեան կողմն է , քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ « Սիմոն բորտի » տան տեղը , ուր Մարիամ Մագթաղենացին գալով Քրիստոսի գլուխը օձեց անուշ իւզով , Այս տեղւոյն վրայ ևս հին ժամանակէ մնացած եկեղեցւոյ աւերակ մը կ'երեւի :

Դարձեալ յիշեալ գիւղէն 10 վայրկեան հեռի դէպ արեւելք , տափարակ ժայռ մը կայ գետնին վրայ , այս տեղ հանդիպեցաւ Մարթա Յիսուսին՝ իւր եղբայրը մեռնելէն յետոյ , և ըսաւ . « Տէ՛ր , եթէ աստ լեալ էիր , եղբայրն իմ չ'էր մեռեալ (Յովհ . ԺԱ . 21) » : Սորա դիմացի ձորակին արեւմտեան երեսը , որ հեռիէն կ'երևի , Յունաց միաբաններէն Սպիրիտոն անուն եպիսկոպոսն , 1880 թուականին ծախու առնելով , փոքրիկ՝ այլ վայելուչ վանք մը շինեց , որու շինութեան համար բաւական ծախք ըրաւ իւր անձնականէն . շինութիւնն աւարտելէն յետոյ առանց փոխարինութեան նուիրեց իրենց վանուց :

Աստոյցմէ զատ ուրիշ որ և է նշանաւոր տեղեր չը կան այս կողմեր , վերադառնալով՝ և Բեթանիա գիւղին ձախակողմն եղած ճանապարհէն յառաջանալով՝ 10 վայրկեանէն Սուրբ Երուսաղէմն կ'երեւի , և մեր աջ կողմը կ'իյնայ Ս . Աստուածածնայ տաճարն , և ասկէ կրնանք երթալ Ս . Քաղաքն՝ որ արդէն ճանապարհները գիտենք :

ՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔՆ ՀԱՅՈՑ

Սուրբ Յակովբայ վանուց հարաւային կողմն, եւ քաղաքի պարսպէն դուրս է, Ս. Փրկչայ վանքն Հայոց . գրեթէ քառորդ ժամու հեռաւորութեամբ Սուրբ Յակովբայ վանքէն :

Սուրբ Յակովբայ վանուց մեծ դռնէն դուրս, հարաւային կողմի փողոցին մէջէն, և մեր Պատրիարքարանի կամարի տակովք, ուղղակի, և Ս. Յակովբայ ժառանգաւորաց վարժարանի պարտիզի պատին քովէն շեղելով, կը հասնինք քաղաքի Փրկչայ դուռ կամ ըստ Արաբացւոց Պապ-էլ-Սիօն ըսուած դուռն, որուն անմիջապէս դիմացը, դէպ ի հարաւ փողոց մը կայ, որ կը տանի Սիօն վերնատունը, և փողոցին արեւմտեան կողմը պարտէզ մի ձիթենեաց, որ մեզ սեփական է, և որոյ մէջ է Սուրբ Փրկչայ վանքն հոյակապ :

Պարսպի յիշեալ դռնէն դուրս, արեւմտեան փողոցի մէջէն, ձիթենեաց պարտիզին ցանկապատին տակովք, որ մեր ձախ կողմը կ'իյնայ, 50 քայլ յառաջ, տախտակեայ փոքր դուռ մը կ'երեւի որ յիշեալ պարտիզին դուռն է . երբ կը մտնենք ներս, Ս. Փրկչայ վանքն իւր նոր շինութիւններով մեր աչքին առջեւն կ'երեւի, և ուղղակի քաղելով 80 քայլի չափ, մեր դիմացը կ'ենէ երկաթեայ փոքր դուռ մը, եւ այս է մեր Փրկչայ վանուց հին դուռն :

Երկաթեայ դռնէն ներս եկեղեցւոյն դաւիթն է, որ եւ գերեզմանատուն է Ս. Աթոռոյս Պատրիարքաց, վաստակաւոր Եպիսկոպոսաց և Վարդապետաց, ինչպէս կը ցցունեն տապանաքարերն, որոց գլխաւորաց արձանագրութիւնքն վարը մի առ մի յառաջ պիտի բերենք:

Պատրիարքաց տապանաքարերն բարձրկէլ շինուած են ոմանք ամբողջ մարմարիոնով և ոմանք մասնակի մարմարեայ քարերով զարդարուած, ինչպէս կ'երևին դռնէն ներս ձախ կողմի անկիւնը; դրսի սեղանի առաջը, և գաւթին դիմացի կողմի կամարներուն տակը:

Շուրջանակի կամարներով շինուած չէնքն և սենեակներն նոր շինութիւնք են աշխատութեամբ և ջանիւք արդի Պատրիարք Տ. Տ. Յարութիւն Սրբազան Արքեպիսկոպոս Վեհապետեանի, որուն մեծ գործերն և շինութիւնք ի Ս. Աթոռոս, և նորա համար ունեցած սէրն, նորա յառաջացման, արդիւնաւորման և պայծառութեան համար ի սրտէ ունեցած փափաքն, առիթ պիտի ունենանք հռչակել ժամանակին:

Այս Ս. Վանքիս և եկեղեցւոյն տեղը, ինչպէս ամէն ազգ ևս կը վկայեն, կայիափայ քահանայապետի տունն է. ուր Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոսը, մատնութենէն յետոյ բերելով, հարցաքննութեան ենթարկեցին Քահանայապետին դիմացը: Այս այն տեղն է՝ որ Պետրոս առաքելայն երեք անգամ ուրացաւ Քրիստոսն, « Թէ ոչ գիտեմ զայրն » ըսելով. և հինգչարթի գիշերն դէպ ի ուրբաթու լուսնալուն այս տան մէջ անցուց Յիսուս հազար և մէկ նախատանաց համբերելով: Վանուցս եկեղեցւոյ դրան հարաւային կողմը եղած պատարագամատոյց սուրբ Սեղանն շինուած է՝ յանուն Ս. Չարչարանաց, ուր քսան օրն կամ ամիսը մի անգամ Ս. Պատարագ կը մատուցանենք:

Ս. Փրկչայ վանուց եկեղեցին սիրուն դիրք մ'ունի և առանց սիւնի է. մէկ սեղան միայն կը ներկայացընէ, որուն վէմն է Յիսուսի Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին կափարիչ վէմը, զոր հրեշտակը շրջեց ու վրան նստաւ. (Մատ ԻԸ : 2.) Սոյն վէմը որ գրեթէ կէս բուրակի ձեւ ունի, ամբողջ սեղանը կը ծածկէ, և երեք տեղէն բաց թողուած է համբուրելու համար : Այս կափարչի վաւերականութիւնը այլ Քրիստոնեայ ազգերն ևս կը հաստատեն և միշտ կուզան յուխտ եւ յերպագութիւն : Աւագ սեղանն նուիրեալ է՝ յանուն Սուրբ Փրկչայ :

Աւագ սեղանին ձախ կողմը կողմնակի փոքր դուռ մը կայ և մէջը փոքր սեղան մը պատարագամատոյց՝ ուր ներսն հագիւ երկու հոգի կրնայ պարունակել, այս է, Սերբորդ Բանսն, ուր անցուց Տէրն մեր Յիսուս այն մէկ գիշերն : Սոյն պատարագամատոյց սեղանն կը կոչուի Ս. Բանտ :

Աւագ սեղանի ետեւի կողմը պահարան մը կամ աւանդատուն մը կայ, որ ունի մի սեղան յանուն Ս. Երրորդութեան. այս պահարանի դուռն ի բազում ժամանակաց հետէ հիւսուած էր պատով և ներսն աւաւերակ : 1886 թուականին, Թալասցի Տ. Պետրոս Վ. Պալիեանի Տեսչութեան օրով, նորա աշխատութեամբ և Զանիւք, դուռը բացուեցաւ և ներքին կողմը նորոգուելով սեղանն ևս վերստին կանդնեցաւ. այժմ ուխտաւորք ուխտ կ'ընեն անդ և ժամարար վարդապետք ևս կ'զգեստաւորին :

II. Փրկչայ վանուց գոյութիւնը մինչեւ Քրիստոնէութեան առաջին դարը կ'ելնէ և Հայոց ազգի սեփական ստացուածք եղած է իւր հիմնարկութենէն ի վեր : Երբեմն լքեալ թողուած, և երբեմն պայծառացած :

Չորեքտասաներորդ դարուն մէջ, Յովհաննու Ար-

ճիշեցւոյ աշակերտներէն կարապետ ոմն Տրսպեցի յերուսաղէմ կուգայ յուխտ և յերկրպագութիւն տնօրինական Ս. Տեղեաց. այս միջոցին տեսնելով սոյն վանուց վշտալից վիճակն, յնգիպտոս կ'իջնայ, այն տեղի Սուլթաններէն կրկին անգամ ծախու կ'առնէ վանքըն և վերադառնալով յերուսաղէմ, կը նորոգէ զայն և միաբանութիւն կը հաստատէ ու կը պայծառացնէ: Յետ այսորիկ Ս. Աթոռոյս Պատրիարքներն պէտք եղած նորոգութիւններն կը կատարեն վանքի պարիսպն աւելի կը բարձրացնեն, ինչպէս նաև վերջերս 1848ին Կիրակոս Պատրիարքի օրով դաւիթը եղած սեղանը կը նորոգուի և արեւմտեան կամարներն և սենեակները կը շինուին: Վերջին մեծ շինութիւնքն եղած է, ինչպէս քիչ մը վերն ալ պատմեցինք, արդի արժանաւոր Պատրիարք Տ. Տ. Յարութիւն Սրբազանի ջանիւք:

Հոգեգալստեան օրն, Ս. Վանուցս գաւթին մէջ յանուն Ս. Չարչարանաց սեղանին վրայ հանդիսաւոր Ս. Պատարագ կը մատուցուի, ժամարարը կը լինի Ս: Պատրիարքն. նոյն օրը Գպտիք, կէս օրէն զկնի Ս. Պատրիարքի գրաւոր հրամանաւ, այս գաւթին մէջ երկու ժամու չափ կ'աղօթեն բարձրաձայն, ինչպէս նաև Ասորիք և Հապէշք ևս մեր Սիօնի ընդարձակ գերեզմանատան մէջ, քանի որ սոքա հետեւակ են մեզ: Նոյն օրն երեկոյեան ժամեգութիւնն ևս աստ կը կատարուի. զկնի ժամեգութեան ըրոյր եկեղեցական Հարք, շուրջառաւ, մոմակալներով և այլն, հանդիսաւոր կերպիւ, մեր Սիօնի գերեզմանը կ'ելնենք և անդ կը կատարենք հանգստեան մը չորս անգամ, գերեզմանին չորս կողմը շրջելով:

Վանուցս մէջ ոմանց տապանաքարերու արձանագրութիւնք են հետեւեալք :

1. ՊԱՐՈՆՏԵՒԻ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՏՐԻԱՐԻՔԻ

Այս է Պատրիարք , Գրիգոր Պարոն Տէր ,
 Այր բազմավաստակ բարեաց բարեսէր .
 Բազում շինութեանց աշխատս ածեր ,
 Գեղեցիկ վարուց օրինակ լինէր ,
 Մեծանուն թողեալ աշակերտ կարգէր .
 Իւր բարի կրօնից ընտիր հոգեսէր :
 Ամբս տասն եւ շարս Հոյրապետ նըստեր ,
 Բազում գեղեցիկ կանոն յօրինէր .
 Յամի Տեառն . 1645. Իսկ Հայոց ՌՂԳ
 Ի թուին Տաճկաց Ռկ :

Տապանագրին եզերքը գրուած է հետեւեալն .

Վերստին նորոգեցաւ շիրիմս Եւզոկիացի Ռեիզ Անտօն վարդապետի ձեռամբ . թիւ Հայոց ՌՄԿԳ [1815] :

Մենք ձեռագիր յիշատակարաններէ՝ որք կը գըտնուին Ս . Աթոռոյս Մատենադարանին մէջ , կը տեղեկանանք , թէ Գրիգոր Պարոն տէրն՝ Հայոց ՌՂ (1581) թուականին Ս . Երուսաղէմայ Ս . Յակովբեանց Միաբանութեան մէջ կը մօնէ , ժամանակ մը վերջ ի չըռովմ այցելութեան կ'երթայ , որ այն ժամանակները միշտ կերթային տեսնելու զՀռովմ . անտի վերադառնալով իւր հայրենիքն , կ'աշակերտի կարկառացի Աստուածաբան Պետրոս վարդապետին , և ասկա վերստին կը գիմէր Ս . Երուսաղէմ և վարդապետ ու սարկաւազ կը ձեռնադրուի Ս . Յակովբայ վանուց եկեղեցւոյն մէջ ՌՄԹ (1610) թուականին , և մի եւ նոյն տարին , իւր վարդապետութեան աստիճանին մէջ Պատ-

րիարք կը նստի ի Ս. Աթոռն Ս. Յակովբեանց: Եւ Ռեհր (1613) Թուականին Ս. Էջմիածնայ Մայր Աթոռոյ Աւետիս Կաթողիկոսէն Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Երուսաղէմի մէջ, որ Կաթողիկոսն ուխտի եկած էր: Գրիգոր Պարոնտէր Պատրիարքն կը վախճանի ՌՂԴ (1645) Թուականին, Հետեւաբար 34 տարի Պատրիարքութիւն ըրած կ'ըլլայ, և ոչ թէ 14՝ ինչպէս կը ցուցնէ տապանագրի վրայի արձանագրութիւնն: Այս մեծ սխալն ուրկէ յառաջ եկած է՝ ճշդապէս չի կրցինք որոշել:

2. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ

Նսեմայարգ գիրք ստորին ,
 Ունի յաւանդ զգանձ գովելին ,
 Զմաքուր մարմին բազմերջանկին ,
 Ասուածատուր վարդապետին ,
 Նստեալ ի գահն Յակոբոսին ,
 Ըստ մարմնոյ եղբօր մերս Փրկչին ,
 Մեծ Պատրիարք յաջորդ նմին ,
 Յերուսողէմ Սուրբ Քաղաքին .
 Հայրապետաց Սրբոց կարգին ,
 Փայլէր վարուք գեր քան զնոսին .
 Եւ էր անձանձիր ի քարոզին ,
 Ասուածաբան քաջ Բարունին ,
 Արդ փոխեցաւ առ ցանկային .
 Զուեաց յաստեացս յայն վերին ,
 Լըցեալ շրջման ամբ հազարին ,
 Հարիւր քսան յարաբարդին :

[Այն է ՌՃԻ 1671] :

3. ՅՈՎՀՈՆՆՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ Կ. ՊՕԼՍԵՑԻՈՑ

Այս է տապան հանգստեան Տեառն Յովհաննու վարդապետի Ստամբուլոյ , Պատրիարքի Սրբոյ Աթոռոյս որ փոխեցաւ ի Քրիստոս :

տոս ի թՎին ՌձԻԶ [1697] ամէն. ընթերցողքդ յիշեցէք և Աստուած. ողորմի տասցէք. ամէն :

4. ՄԻՆԱՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԱՄԹԵՑԻՈՑ

Այս է տապան Տեառն Տեառն Մինասայ Ամթեցւոյ, Աստուածաբան Վարդապետի եւ Սրբոյ Աթոռոյս Ասաշնորգի, որ փոխեցաւ ի կեանս Վերին. թՎին ՌձԾԳ [1704]:

5. ՊԵՏՐՈՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԿԻԼԻԿԵՑԻՈՑ

Այս է տապան Պետրոս Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ որ փոխեցաւ առ Տէր ի թՎ. ՌձՀԷ. [1728]. ամէն:

[ԾԱՆՕԹ. — Սոյ Պետրոս Կաթողիկոսն յԵրուսաղէմ վախճանած է]:

6. ՀԱՆՆԷ [ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ] ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Այս է տապան Հանգոտեան, բազմաշխատ աթոռակալ, Հաննէ Յովհաննէս Աստուածաբան վարդապետի եւ Աբքեղիսկոպոսին Երուսաղէմացւոյ որ ժեւ ամ զԱթոռակալութեան գործն կատարեաց և զիշտս բազումն կրեաց ի պարտուց վճարումն եւ ի շինութիւնն, Աստուածաբիր աթոռոյն Սրբոյն Յակոբայ. և տարածամ մահուամբ փոխեցաւ ի Քրիստոս ի թիւ ՌձԶԲ [1733] ամին, ի Յունիս ժԱ, և մեծ սուգ եթող սիրելեաց իւրոց. որք հանդիպէք եւ ընթեռնուք ի բերանով յիշեցէք, եւ Աստուած ողորմի տասցէք իմա, եւ Տէր ձեզ ողորմեսցի. ամէն :

7. ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ

Կամք ֓րկչին արթուն անունս անձկացեալ.

Զպակասութիւն զշտաց նորին ներ անձնեալ,

Զութ հարիւրակ քսակ պարտուց վճարեալ,

Սուրբ Յակոբայ սիւն ամբութեան կառուցեալ.

Վեհ աշակերտ մեծ վարժողին Վարդանայ,

Հրեշտակական վարուք ճգնեալ անխնայ,

Սրբէավար քաղաքավար յարակայ,

Յօրենս էին միշտ ակն ի բաց աներկբայ .

Ութսուն ամբ միշտ կուսութեան պարագեալ ,
Մարմնայն հանգիստ խուն մի երբէք ոչ առեալ ,
Յասպարիզի մարտին յազթաղ Յերգըսեալ ,
Գնաց առնուլ զանեղծ պսակ պատրաստեալ .

Ննջէ մարմնով Գրիգորիսն որ արթուն
Հոգւովն հսկէ առ միշտ բարին որ անհուն ,
Որում և գործքն պսակ է զիւրն անուն ,
Զի հաւատով ևւ սուրբ գործովն էր արկուն .

Յիշեալ լիցի միշտ ի բարին
Բարեբարոյ մեծ մահանային
Շինող շիրմին մերոյ Վեհին
Որ Աեղբեսարոս Երեւանին
Յամի Տեառն 1749 Հայոց ՌՃՂԸ :

8 . ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻՈՅ

Այս է տապան հանգստեան . Գանձակեցի Աբաղան Կարապետ Պատրիարքի , Սրբոյ Աթոռոյս Երուսաղէմի , որ փոխեցաւ յանանց կեանս . որք հանգիպէք տուք զղարմին . ի Թըզին ՌՄԺԷ [1768] :

9 . ԹԷՈՂՈՐՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

Այս է հանգիստ իւր տապանի ,
Առն մեծի բարեբընակի ,
Թէօգորոս Աբաղանի ,
Սրբոյ գահիս Պատրիարքի ,
Էր նահանգաւ Տարնացի ,
Բնիկ գիւղէն Խորենացի .
Լի աւուրբք որ ծերութեան
Հանգեաւ առ տէր բարի մահումբ .
Թուին Հայոց Յարեթական ,
ՌԺ . քառ . Յաբելեան .
Գեկտեմբերի կոյսն ընդ ինքեան :

[Այն է ՌՄԺ 1761 Գեկա . 7 .

10. ՊՕՂՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՎԱՆԵՑԻՈՑ

Հողանիւթեայ այս գամբարան ,
 Մարմնոյ միայն սա կայարան .
 Նիւթ առաջին և գոյարան
 Վաղջան վերջին առ որ գառնան .
 Արդ որ եղեալս է ի յայս տապան ,
 Պողոս արհի բաբունական .
 Նստեալ յաթոռ Պատրիարքական ,
 Որ ի Սաղիմ երկիրն կոչման .
 Բակերտ բարի քաջ հովուական .
 Եւ սիրելի յաջս մարդկան :
 Խուն ինչ ցառօք թողեալ զայս կեան ,
 Ծածկեալ եղեւ նոր հող տապան :

ԹՎԻՆ ՌՄԻԴ [1775] :

11. ՅՈՎԱԿԻՄ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԳԱՆԱՔԵՌՑԻՈՑ

Այս է տապան հանգստեան ,
 Լորժամ յայտնի նշան տէրունեան ,
 Ձի մի գարձցի տնանկս ամաչեցեալ .
 Որ եմ ի ներքոյ վիմիս թագուցեալ .
 Յովակիմ Պատրիարք յորջորջեալ
 Եւ Մովսէսին կոչեցեալ .
 Ձեռամբ իմով շարագրեալ ,
 Առ Տէր Յիսուս գնացեալ

Ի Թուրն Հայոց ՌՄԻԲ [1793] Սեպտեմբերի ԻԵ

Երջանկայիշատակ Յովակիմ Պատրիարք Գանաքեռ-
 ցին յերուսողէմ գալու ժամանակ ի միաբանութիւն ,
 նաւն Յոպպէի նաւահանգստին բացերը ալեկոծու-
 թեան բռնուելով կը խորտակի և ծովասոյզ կը լինի ,
 սակայն ինչպէս ոմանք , նոյնպէս ինք՝ Յովակիմն ալ՝
 իւր առաջնորդ ազատարար վարդապետին հետ կա-

զատին, և ուղղակի յԵրուսաղէմ կը հասնին, Յովակիմն կը միաբանի Ս. Աթոռոյն, վարդապետ կը ձեռնադրի և ապա կը լինի Պատրիարք. այս պատճառաւ Մովսէսին կոչուած է:

Այս առթիւ յառաջ կը բերենք այն արձանագրութիւնն ևս, որ գրուած է ի Մարաշ հանգուցեալ Տէր Նահապետ աւագ քահանայի օրագրութեան մէջ, որ է հետեւեալն:

... Վարդապետը... Ասիոյ կողմերը երեք հատ կորսուած Հայ տղայք կը գտնէ և կը բերէ ի Մարաշ, անդ մին կ'արձակէ և ազատ կը ձգէ, և մին կը վախճանի չի գիտեմ ուր, իսկ միւսն յԵրուսաղէմ տանելով Ս. Աթոռին մէջ միաբան կընէ, որ ապա վարդապետ լինելով Յովակիմ կը կոչուի և որ է Յովակիմ Պատրիարքն Մովսէսին կոչեցեալ: »

11. ԹԵՂՈՂՈՐՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ՎԱՆԵՑԻՈՅ

Թեազորոս վեհ ընտիր Հոգեւոր,
 Ի յերկրէն վանայ յոյժ հաշակաւոր,
 Տեղ լուսաւորչի պարթեւ փառաւոր,
 Մաքրական վարուք և պսակաւոր.
 Նստեալ ի յաթոս Արքայն Աթոճի,
 Եղբոր Տեառն եղև յաջորդ անուանի,
 Զանայր շէն պահել զԱթոռն Փրկչի.
 Բայց տեսեալ ամբ միայն տառն ութի.
 Դարձեալ ստացաւ սա զմեր տեղի,
 Տաճար Երնդեան եւ Աստուածածնի,
 Իսկ հասեալ ի տիս եօթն տասնեկի,
 Սլացաւ ի մէջ ի բուն հայրենի.

13. ԳԱՐԻԻԷԼ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ՆԻԿՈՄԻԴԱՑԻՈՑ

Ի բարձրելոյն երգէ սիրաք մըսեղինաց ,
 Այս դատաստան բաժէ և զի՞ վայելուչ .
 Յապաղել Տիմնուաղելոյս ի կարեաց ,
 Ընդ ո՞ր անոյշ , ուր և անձն իմ ընկալուչ :
 Գաբրիէլ եմ ոուրբ Աթուոյս Գահակալ ,
 Այլ Նիկիմիտ ծծեւ ետ ինձ զօգ նախկին ,
 Որ իմն էր բազդ յայս աստիճան վերառեալ ,
 Ընդ փորձ անցոյց , որպէս զսկի բուրային ՚
 Քսան երկու ամաց շրջանս ի Գահիս ,
 Զիշխանութեան յաջս ընկալեալ գաւազան ,
 Զիմ շունչ վերջին յաւանդ թողի , ո՞վ շնորհսն .
 Յայս Սուրբ Սիոն յեցեալ յալիս ծերութեան .
 Որ փառասորի քո ոուրբ անուն յայս կայան ,
 Տէր իմ Յիսուս , ուր և փայլի քոյդ շերիմ ,
 Ի փոզ զուարթնոյն անդ անճառիցն ի խորան ,
 Հնչեա՛ յականջս , հանգիւր ծառայ մտերիմ :

Յամի Տեառն 1840 Ապրիլ 25, ամաց 76 :

14. ԿԻՐԱԿՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԱՑԻՈՑ

Գանձ սկերաց Տ. Տ. Կիրակոս

Աբբեպիսկոպոսի եւ Պատրիարքի Սուրբ Երուսաղէմի

Յօսին Քրիստոսի հովիւ հոգեկան ,
 Բանական հնձոց մշակ Տէրունեան ,
 Անձանձիր քարոզ կենացն անվախճան ,
 Նորոգիչ Գահոյս տեղեաց զանազան .
 Որք կան ակներեւ գրեալ ի յարձան :
 Հովուապետ բարի
 Փրկիչ աշխարհի
 Տուր սմա տեղի
 Ի քում խորանի :

1850 Մայիս 25

15. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ԿՈՒՆՏԻ

Աստուածաբանից իշխանի այս է տաղան ,
 Եւ անօթոյ Հոգւոյն Սրբոյ այս օթարան ,
 Տէր Յովհաննէս Պատրիարքին Բիւզանդիոյ ,
 Որ Թագ փառաց էր գպրատան Ամբաստան :

Ձիմաստութեան Սուրբ մարգարիտն որ էր Թագուն ,
 Ի լոյս էած այս գեբարփիս խորին գիտուն ,
 Քսան Հնգից ամաց միջի գեր քան զիմաց .
 Ձհարիւր ամաց գործ կատարեաց այս լուսազգեաց :

Սուրբ Յակոբոյ պարտուց բարձման սա է պատճառ .
 Եւ լուսցման ազգիս ախտի սա սուրբ օճառ .
 Վկայաւոր , իմաստասեր , սոկերբերան ,
 Ձոր արբ տգետք շն գովելոյ զքեզ արժան .

Հոս Թաղուած են նաև Պօղոս Պատրիարք Աղբիա-
 նուպօլսեցիին , Յովհաննէս Պատրիարք Զմիւռնիացիին ,
 որ վախճանեցաւ 1860 դեկտ . 23ին . Յակովբ Կ . Պօլ-
 սոյ Պատրիարքն , վախճանած է 1862 նոյեմբեր 6ին .
 Եսայի Պատրիարք Թալասցիին վախճանած է 1886 օ-
 գոստոս 24ին : Սոյն երջանկայիշատակ Պատրիարքաց
 գերեզմանաքարերն ևս շինուած են , բայց արձանա-
 գրութիւնք մեզ ծանօթ չ'են , առ այժմ Երուսաղէմէ
 դուրս գտնուելնուս պատճառաւ :

Սուրբ Փրկչայ վանուց դռնէն դուրս ելնելով պար-
 տէզին հարաւային կողմը գտնուած դռնէն վար Հա-
 յոց գերեզմանատունը կը մտնուի : Սոյն գերեզմանա-
 տունը , որ Սիօն լեռան վրայ է , ինչպէս նաև Յունաց
 և Լատինաց գերեզմաններն ալ այս լեռան վրայ են ,
 և քարաշէն պարիսպներով իւրաքանչիւր ազգիւր շըր-
 ջապատուած են : Լատինաց գերեզմանատունը Հայոց
 գերեզմանատունէն բաժնուած եւ տրուած է նոցա
 1777 թուականին , ի ժամանակս Դամասկոսի կուսա .

կալ Հատըմ օղլու Մէհմէտ փաշային, ինչպէս կը ցցունեն Ս. Աթոռոյս մէջ գտնուած հին ձեռագիր յիշատակարանք :

Յունաց գերեզմանատան արևելեան կողմը նոյնպէս պատով շրջապատուած և դէպ ի հիւսիս դուռ ունեցող փոքրիկ գերեզմանատունն ալ Ամերիկացւոց է . սոյն գերեզմանատան հարաւակողմը, Յունաց բաժնին մէջ փոքր տեղ մը կ'երեւի, կիսափոլորակ և մեծ քարերով, առանց կրի շրջապատուած . սա Ս. Աստուածածնայ տանը տեղն է կ'ըսուի աւանդութեամբ, ուր Յիսուսի Քրիստոսի մահուանէն յետոյ կը բնակէր Ս. Յովհաննէս առաքելոյն հետ, և այս տեղ ինքն ալ վախճանեցաւ, և թաղուեցաւ Յովսափաթու ձորին մէջ, որուն արդէն նկարագրութիւնն ըրած ենք : Յոյնք այս տեղ Հոգեգալստեան օրն աղօթելու կուգան եւ ժամերգութիւն կը կատարեն, որովհետեւ իրենց գերեզմանատան կից է և գրեթէ մէջը :

Բ Ե Թ Լ Ե Հ Է Մ Կ Ա Մ Ս . Ծ Ն Ո Ւ Ն Գ

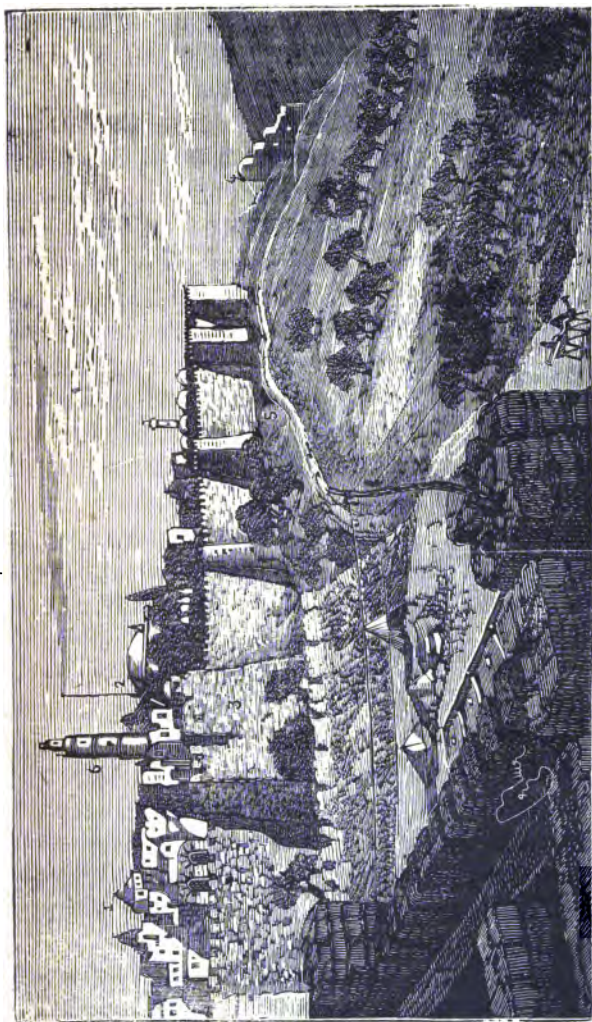
Ս . Երուսաղէմի հարաւային կողմը՝ երկու ժամ հե-
ռաւորութեամբ մեծ բլրի մը վրայ շինուած է Բեթլեհէմ
քաղաքն կամ Ս . Ծնունդն , որուն գրեթէ չորս կող-
մըն ալ ձոր է :

Ս . Երուսաղէմէն մինչեւ ցԲեթլեհէմ ճանապարհն
արահետ (շօսէ) է , սոյն ճանապարհորդութիւնը սո-
վորաբար ձիով կամ կառքով կը լինի , սակայն կը գտ-
նուին բազում բարեպաշտ անձինք և ուխտաւորք ,
որք հետիտն կը քալեն սոյն ճանապարհն :

Յոպպէի դուռ կամ Հայր Աբրահամու դուռ (պապ-
էլ-Խայիլ) ըսուած պարիսպի դռնէն դուրս՝ անմիջա-
պէս դէպի հարաւ՝ զառ ի վայր ընդարձակ ճանա-
պարհաւ կիջնենք մինչեւ ձորամէջի ընդարձակ աղ-
բիւրն , որուն վրայ Արաբական լեզուաւ յիշատակա-
րան մը կայ , և որ շինուած է ձորին լայնութեան
ձգուած ինն աջք մեծ և լայն կամուրջին վրայ :

Կամուրջին հիւսիսային կողման կից , ցամաք և ա-
ւերակ աւազան մը կայ 300 ոտք երկայնութեամբ ,
150 ոտք լայնութեամբ և գրեթէ 20 ոտք եւս խոր-
ութեամբ . այս աւազանն է ջրբուխ կազմելոյ (Ասու-
խան) կամ Գեհոնի աղբիւր ինչպէս կը յիշուի Ս . Գը-
րոց մէջ . Գ . Եզրաս Գ . 16 : Աւազանն շինուած է Գե-
հոնի ու Ենովմի ձորերուն իրար խառնուած տեղն : Սո-
ղոմոն այս աւազանին մօտ օժուեցաւ :

Աւազանին հարաւային պատին վրայ ջրանցք մը

1. Սուլթանական կոթող Հայոց . — 2. Վարժարանի գմբեթն : — 3. Պարիսոպ Երուսաղիմի :
 — 4. Աւերակ : — 5. Սիօնի ճանապարհ : — 6. Դաւթի բերդ :

կայ, որուն համար կ'աւանդուի թէ Յերուսաղոմ ժամանակէն մնացած է, որուն Գրիստոնէայք « Սողոմոնի ցրանցի » իսկ Արարացիք « Քանաք-էլ-ՔուՖար»-ը կոչեն, զոր Պիղատոս անգամ մը նորոգեց Տաճարին գանձովը, Յովսէպոս գիրք ժվ. 4. որոյ պատճառաւ մեծ խռովութիւն մը ծագեցաւ Պիղատոսի և ժողովրդեան միջեւ և բազմաթիւ Հրէայք սպաննուեցան: Բեթլէհէմէն անդին Սողոմոնեան աւազաններու մէջ (որոց համար պիտի գրենք քիչ վերջը) անձրեւէն հաւաքուած ջուրերն, սոյն ջրանցքով յերուսաղէմ Սողոմոնեան Տաճարին կուգան: Երուսաղէմայ կառավարիչներէն Վսեմ. Իզդէթ Փաշայն 1866 ին եւ Վսեմ. Ռաուֆ. Փաշայն 1878 ին սոյն ջրանցքի ագուգայները նորոգել տալով վերստին ջուրն բերել տրուած են, բայց և այնպէս այժմ դարձեալ նորոգութեան կարօտ են:

Գեհնիի եւ Ենովմի իրար խառնուած այս ձորին արեւելեան կողմը, այսինքն Սիօն լեռան այս ձորին վերայ նայող կողին վրայ, կառուցուած և շրջապատուած է Անգղիացի բողոքականաց « Որբանցը », որուն մէջ է նաեւ իրենց գերեզմանատունը: Շէնքն վայելուչ և գեղեցիկ, տեղն օդասուն և տեսարանն զմայլելի: Ներսն հնութեան վերաբերեալ, մի միայն ժայռի մը մէջ փորուած աստիճաններ կ'երեւին, որք կը կարծուին թէ Դաւթի ժամանակէն մնացած են:

Ձորին արեւմտեան կողմը ընդարձակ բլուր մ'է, ձիթենեաց ծառերով զարդարուն, սա զբօսավայր եղած է ժողովրդեան ամառնային եղանակին մէջ. բլուրան մեծ մասն Նիկօֆօրի անուն Յոյն վարդապետի մը սեփական լինելուն, նորա անուամբ այժմ տեղն ալ կը կոչուի Նիկօֆօրի: Աստ փոքրիկ մատուռ մը կայ Յունաց յանուն Ս. Գէորգայ կառուցեալ. և ըստ

ումանց յանունն անարծաթ բժշկացն Կողմայի և Դամիա-
նոսի, ուր միշտ ուխտի կ'երթան Յոյնք և տարին մի
անգամ ևս պատարագ կը մատուցանեն :

Սոյն Նիկոֆորի ըսուած ընդարձակ բլուրի Գեհննի
ձորոյն նայած կողին վրայ, երկու կարգ մէկ ուղղու-
թեամբ շինուած երկյարկ սենեակներու շարք մը կ'ե-
րեւի, վարի կողմինը, 1860 թուականին Ռօշիլտի
ազդականներէն մեծահարուստ Մօնթօ Տիօրէ անուն
Հրէայն շինել տուաւ, և երկրորդն նոյն իսկ Ռօշիլտը,
իբր աղքատանոց, ուր կը բնակին անկարող Հրեայ
ընտանիքներ ճրիաբար :

Յիշեալ կամուրջէն դէպ ի հարաւ զառ ի վեր ճա-
նապարհէն անցնելով և 100 քայլ անդին՝ ճանապար-
հին վրայ, մեր ձախ կողմը, մի մեծ տուն կայ հոյա-
կապ, սա ժամանակին կը կոչուէր « Ճըզսարի տուն » :
1883 թուականին Օսմանեան Բարեխնամ Կառավա-
րութիւնն՝ Ս. Յովհաննու կարգին Անգղիական խաչա-
կիր ասպետներուն նուիրեց նոյն տունն, և նոքա գը-
րեթէ ի հիմանէ նորոգելով զայն աղքատ և որբ տը-
ղայոց համար հիւանդանոց ըրին այժմ :

Սոյն հիւանդանոցին քովէն եթէ դարձնենք մեր
աչերն չորս կողմն, սքանչելի տեսարան մը կը պար-
զուի մեր աչաց առջեւ, և մարդս կ'սքանչանայ տես-
նելով բնութեան բնական գեղեցկութիւնն : Առջեւնիս
« Տիսանեանց » կամ « Սկայից » ըսուած ընդարձակ
հովիտն է, ուր Դաւիթ, Աստուծոյ հրամանաւ, այ-
լազգաց դէմ ելնելով կռուեցաւ և յաղթելով զնոսա
կուռքերին այրեց. Ա. Մնաց. ԺԴ 11-14 : Մեր աջ
կողմն զանազան բլուրներ գեղեցկատեսիլ, որք ձի-
թենեաց ծառերով զարդարուած են. ձախ կողմեր-
նիս « Յնովմի » ձորն, կամ ըստ Արաբացւոց « Վասի
Շուռնէլն », Չար Խորհրդոյ լեռն և Հայոց Զառնեքն :

(Հառնել) այն է Ակեղդաման, Լըն, Լըն. զորս մի առ մի պիտի նկարագրենք իրենց տեղն, Բ. Հատորին մէջ : Տիսանեանց հովտին հիւսիսային արեւմտեան կողմը, բլուրի մը ստորոտը, դէպ ի դաշտն տարածուած տեղն Գերմանակտն փոքրիկ գաղթականութիւն մը հաստատուած է, սոքա ի սկզբան 15 տունուոր էին, բայց հետզհետէ աւելնալով այժմ 60-70 տուներէ բաղկացեալ են, որ գեղեցիկ գիւղ մը եղած է Գօլօնի անուամբ : Տուները երկյարկ և եռայարկ են, գեղեցիկ և կանոնաւոր, փողոցները լայն և եւրոպական ոճով երկու կարգ ծառերով զարդարուած են, ունին մի վարժարան բաւական ծաղկեալ, ուր կընդունին գիշերօթիկ եւ երթեւեկ թոշակաւոր աշակերտներ, առանց խտրութեան կրօնի և ազգի, ունին նաեւ ժողովարան մը ուր ամէն շաբաթ օրեր կազմեն և կ'ատենաբանեն : Հօծման անուն հռչակաւոր աղանդաւորը աստ կը բնակէր և աստ վախճանեցաւ, այժմ սոյն գաղթականք ամբողջովին նոյն Հօծմանեան աղանդէն են : Յոպպէէն մինչեւ Երուսաղէմ շինուած երկաթուղւոյ կայարանն այս Գօլօնի գիւղի հիւսիսային ծայրն շինուած է :

« Տիսանեանց » կամ « Սկայից » հովիտը, այս քնդարձակ դաշտն, որ այժմ առհասարակ Ս. Սեդիայի դաշտն կը կոչուի, գրեթէ ամբողջովին գիւղացի Արաբացոց սեփականութիւնն է, զորս հետզհետէ կը վաճառեն Հրէից եւ այլ զանազան ազգերու :

Դաշտին արեւմտեան կողմը, բուրի մը վրայ հռուէն կ'երեւի, Յունաց «Փաթամօն» ըսուած շէնքը որ իրենց ամառանոցն է, ուր երբեմն նաեւ իրենց Պատրիարքներն կ'երթան յօղափոխութիւն. շէնքին մէջ եկեղեցի մը կայ յանուն Սիմէօն ծերունոյ, սորա մէջ գտնուած մի հին գերեզմանն՝ ծերունւոյն գե-

րեզմանն է կըսուի :

Ճանապարհէն ուղղակի երթալով $\frac{1}{3}$ ժամ, և անց-
նելով մեր ձախ կողմի փոքր բլուրի մը ստորոտէն, ան-
միջապէս մեր աջ կողմը ձիթենեաց պարտիզի մը ա-
ռաջը կ'ելնենք. հոս դէպ ի հիւսիսային արեւմուտք
գնացող նեղ ճանապարհ մը կայ, որուն քիչ մը ներ-
սերն, ճանապարհին վրայ, հոր մը կայ որուն Մոզե-
րու հոր կամ ըստ Արաբացուոց Պիլը-էլ-Նէճիմ (հոր
աստղան) կըսուի. կ'աւանդուի, թէ երեք մոգերն
երբ Երուսաղէմ մտան, առաջնորդող աստղը իրենց
աչերէն աներեւոյթ եղաւ, և երբ Ս. Երուսաղէմէն
ճանապարհ ինկան Բեթլէհէմ երթալու համար, սոյն
հորին քով աստղն կրկին երեւցաւ իրենց և առաջ-
նորդելով տարաւ մինչեւ ցՄսուր ի Բեթլէհէմ, ուր
ծնած էր Աշխարհի Փրկիչն Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս :

Երկու կարգ ձիթենեաց պարտէզներու մէջէն,
որք Յունաց վանքի սեփհականութիւնք են, 10-15
վայրկենի չափ յառաջանալով կը հասնինք Ս. Նղիայի
վանուց առջեւը, որոյ դուռն ձախ կողմի անեւ փո-
ղոցի մէջն է :

Վանքն սպիտակ սրբատաշ քարերով շինուած է
քառայարկ, բարձրադիր բլրի մը վրայ, այնպէս որ
երբ վանուց տանիսն ելնես, հիւսիսային կողմէն կ'ե-
րեւի Ս. Սիօնը և գրեթէ ամբողջ Երուսաղէմը, մա-
նաւանդ Ս. Համբարձման լեռը, արեւելեան կողմէն
Մեռեալ ծովը և Յորդանանու Հովիտը, իսկ հարաւային
կողմէն՝ Բեթլէհէմը, ու անկէ հեռու Յուդայի բազ-
մալեռ և բազմաձոր երկիրը :

Սոյն վանքի հիմնարկութիւնը Հերակլ կայսեր կը
տրուի, որ ատնօք Վրաց ազգի ձեռքն էր, բայց ժա-
մանակի հողովմամբ այժմ Յունաց ձեռքն անցած է :
Բաւական պայծառ եկեղեցի մ'ունի որոյ մէջ թաղ-

ուած է 1345 թուականին Եղիայ անուն մի Եպիսկոպոս Վրացի կամ Յոյն :

Վանուց անեւ փողոցին դիմացը, կամ ճանապարհին վրայ կեցած ժամանակնիս մեր ձախ կողմն սէք մը կայ և որուն վրայ ժայռ մը՝ որ ետեւի գետնին երեսը գրեթէ հաւասար, սորա համար կ'աւանդեն, թէ Եղիայ Մարգարէ Եզարէլի բարկութենէն փախչելու ժամանակ տեղս հասնելով սոյն ժայռին վրայ քնացաւ, հրեշտակն զինք արթնցուց որպէս զի հաց ուտէ և ջուր խմէ, որք իւր գլխուն վերեւը դրուած էին, զայնս ուտելէ և խմելէ յետոյ ճանապարհ ինկաւ երթալու համար : Գ . Թագ . ԺԹ . 18 :

Ճանապարհն ուղղակի շարունակելով դէպ ի Բեթլեհէմ, երբ 300 մէթր յառաջանանք, ահաւասիկ մեր աչաց առջեւ կը պարզուին, ձորերու, դարեւանդներու, բլուրներու, սարերու եւ տափարակներու խառնուրդ մը, ամեն կողմ հողի եւ ժայռերու վրայ այգիներ, թփերիք և ձիթենիք, և ի հեռուստ կ'երեւի երեք ազգաց հոյակապ վանքերն, Ս . Մննդեան տաճարն և Բեթլեհէմ քաղաքն :

Մեր ճանապարհն դէպ ի յաջ շեղելով կ'իջնենք բլուրի մը ստորտը, բլրին վրայ նոր շէնք մը կայ Աւստրիական դրօշակն պարզած : Յակովբ նահապետ Միշաբետէն դառնալուն, իւր վրաններն սոյն բլրին վրայ հաստատեց, և իւր կինն Ռաքել՝ Բենիամին որդին ծնանելու ժամանակ աստ մեռաւ : Եւրոպացիք Յակովբայ տուն (Մեզոն ժագ) կանուանեն սոյն տեղըն, իսկ Արաբացիք Թանբուր . այս բառին նշանակութիւնն է բլուր . Արաբացիք ամէն բլուրին նաև կրսեն Թանբուր :

Այժմեան նոր շէնքն 1870 թուականին հաստատեցաւ, որոյ մէջ կայ նաև փոքրիկ մատուռ մը, և հի-

ւանդանոց ու դեղարան. շէնքն իւր պարագայիւք շինուեցաւ Ս. Յովհաննու կարգին Հռովմէական խաչակիր ասպետներու ծախիւքն: Մատրան մէջ թաղուած է, Երուսաղէմի Աւստրիական նախկին հիւպատոս Գօնդ կապուկայի մարմինն 1883 ին. որ իւր կենդանութեան ժամանակ նոյն շէնքի հաստատութեան համար մեծ ջանք ու աշխատութիւն տուած էր:

Ուղղակի երթալով և կողմնակի պարտէզներու մէջէն անցնելով 10 վայրիեանէն կը հասնինք Ռաֆելի գերեզմանը որ քառակուսի շէնք մ'է գմբեթաւոր, սա

ՌԱՔԵԼԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆ

Հրէից ձեռքն է և ուխտատեղի է իրենց համար, զոր և նորոգել տուաւ 1866ին մեծահամբաւ Ռօջիլտի ազգականներէն վերեւ յիշուած. Մօնթէ Ֆիօրէ անուն երեւելի Հրեայն:

Յակովբ նահապետ իւր կինն Ռաքելը հոս թաղելով վրան շիրիմ մը կանգնեց. Ա. Թագ. Ժ. 2: Այժ-

մեան շիրիմն մարդաշատի բարձրութեամբ է: Շէնքին քովերն գերեզմաններ են Արաբացւոց և Սամարացւոց, որք յարգ ու պատիւ կ'ընծայեն սոյն տեղւոյ գերեզմանաց:

Ռաքելի գերեզմանին արեւմտեան կողմէն կ'երեւի նախ՝ մեր Հայոցս սեփական Պարոն-Տէրի-պարսէզ ըսուած ընդարձակ այգին ուր կան նաեւ բաւական ձիթենիք և թզենիք, զուարճալի և մանաւանդ օղաւէտ տեղ մ'է, որոյ մէջ հնութեանց բազում հետքեր կը նշմարուին. զորս ի վեր հանելու համար մեծաքանակ ծախուց պէտք կայ:

Երկրորդ կ'երեւի Պէյք-ձալա գիւղն իւր նոր շէնքերով և գեղեցիկ տեսարանով, ուր հոյակապ եկեղեցիք կան Յունաց և Լատինաց: Սոյն գիւղի բնակիչներն են բազմութեան կարգաւ Արաբացիք, Յոյնք և Լատինք:

Ռաքելի գերեզմանին քով ճանապարհը կը բաժնուի երկուքի, մին ուր Շուէն է կը տանի ուղղակի հայր Աբրահամը՝ այսինքն Քէրթուն կամ ըստ Արաբացւոց Խալիլ-էլ-Րահման, իսկ միւսն՝ Բեթլէհէմը: Այս վերջին ճանապարհն կողմնակի պարտէզներ են ձիթենեաց և թզենեաց, գրեթէ 15 վայրկեանէն կը հասնինք Բեթլէհէմի առաջին տանց քով, որ այս տեղս կ'անուանի Բեթլէհէմի դուռ: Այս վերջին ճանապարհի անցքն ժամանակին խիստ նեղ և անյարթ էր և երթեւեկութիւնն դժուարին, 1732ին, Կեսարիոյ Տարսետա գիւղին Մէլիտոն իշխանն, իւր ծախիւք ընդարցակել տուաւ. յիշեալն յերուսաղէմ Ս. Յակովբեանց Տաճարին մէջ ևս բաւական յիշատակներ ունի:

Բեթլէհէմի յիշեալ դրան քով, ճախ կողմ, ձորին մէջ տանող ճանապարհ մը կայ, ուրկէ 100 քայլի չափ ներսն, տափարակ տեղւոյ մը վրայ հոր մի կայ Դաւ-

քի հոր անուամբ, որուն Արաբացիք Պիլյ-էլ-Տավուս կը կոչեն: Դաւիթ մարգարէ իւր բանակաւ Ուղողամայ այրին քով կեցած ժամանակ փափաքեցաւ այս հորին

ՅՈՒՆ ԿՓԻՂԻ
ՊԱՌԹԻ ՀՈՐ

Ջուրէն խմելու, « Ո՞ արբուցանէր ինձ Ջուր ի Ջրհորոյն Բեթլեհէմի որ առ դրանն է »: Ա. Մաց ԺԱ. 17: Անմիջապէս իւր զօրաց մէջէն երեք կտորիճներ, ճեղքելով թշնամւոյն բանակն, գացին և նոյն հորէն Ջուր

քաշելով բերին Դաւթին, և սակայն սա փոխանակ խմելու զայն, Աստուծոյ նուիրեց ըսելով թէ, « Բաւիշ լիցի ինձ Աստուած առնել զբանդ զայդ, եթէ զարիւն արանցդ այդոցիք արբից յանձինս իւրեանց, վասըն զի որդւովքն իւրեանց բերին զայդ. Ա. Մնաց ԺԱ. 19: Սոյն հորին քով երկու այլ հորեր և սոցա քով ալ հին շինութեանց մնացորդներ կան, որոց յատակներն Մոզայիքով զարդարուած են, թէեւ շատ տեղերըն աւրուած: Հաւանական կը թուի թէ Հայոց 72 վանքերէն՝ յանուն Ս. Անանիայի եղած վանքն կամ Եկեղեցին՝ սոյն տեղն եղած լինի, որ Բեթլեհէմի մօտ էր:

Բազում հնագէտք Դաւթի վերոյիշեալ խօսքերէն հետեւցնելով կ'ըսեն թէ, այն ջրհորն՝ որոյ ջուրն Դաւիթ կը փափաքէր ըմպել, Բեթլեհէմի դրան մօտ կը գտնուէր, հետեւաբար այժմեան Պիյր-Տաւուք (Դաւթի հոր) կոչուած ջրամբարներն՝ որոց կը վերագրէ աւանդութիւնն վերոյիշեալ դէպքն, բաւական հեռի են Բեթլեհէմի դրնէն, հետեւաբար հերքելի է սոյն աւանդութիւնն կ'ըսեն, և առաւել հաւանական կը գտնեն, Ս. Մենդեան Տաճարի նախկին հրապարակը գտնուած ջրամբարներէ մին որուն վրայ վերոյիշեալ դէպք կատարած լինի:

Մտնելով քաղաքին մէջ և քանի մը ոլորուն ճանապարհներէ անցնելով կը հասնինք Ս. Մենդեան Տաճարին մեծ հրապարակը, ուր ճանապարհորդք, եթէ կառքով են և եթէ ձիով, կ'իջնեն սալահատակին վրայ, հրապարակին առաջին ծայրն է կառավարութեան դուռն և հեռագրատունն, որոց կարգին է նաեւ Հայոց և Յունաց գերեզմաններն, անկէ անդին ձորն. աջ կողմերնիս կիյնայ մեր Հայոցս հոյակապ և ընդարձակ վանքն. հրապարակի դիմացն Ս. Մենդեան

Տաճարին երկաթեայ փոքր դուռն , դրան հիւսիսային կողմը Լատինաց վանքի նորաչէն դուռն :

Երբ հրապարակին վրայէն աչքերնիս դարձնենք դէպ ի ձորն կը տեսնենք մեր եկած ճանապարհներն և Ս . Եղիայի Յունաց վանքն . և երբ դարձնենք դէպ ի քաղաքն , կը տեսնենք որ տարածուած է հիւսիսէն դէպ ի հարաւ , և պայծառացած է նոր ի նորոյ հաստատուած գեղեցկաչէն տուներով , բարեպաշտական հաստատութեամբ , դպրոցներով , մայրապետանոցներով և հիւանդանոցներով , որոնք հեազհետէ նաեւ աւելնալու վրայ են :

Աստ հարկ կը համարիմք Բեթլէհէմի վրայ խիստ համառօտ պատմական տեղեկութիւն մը տալ .

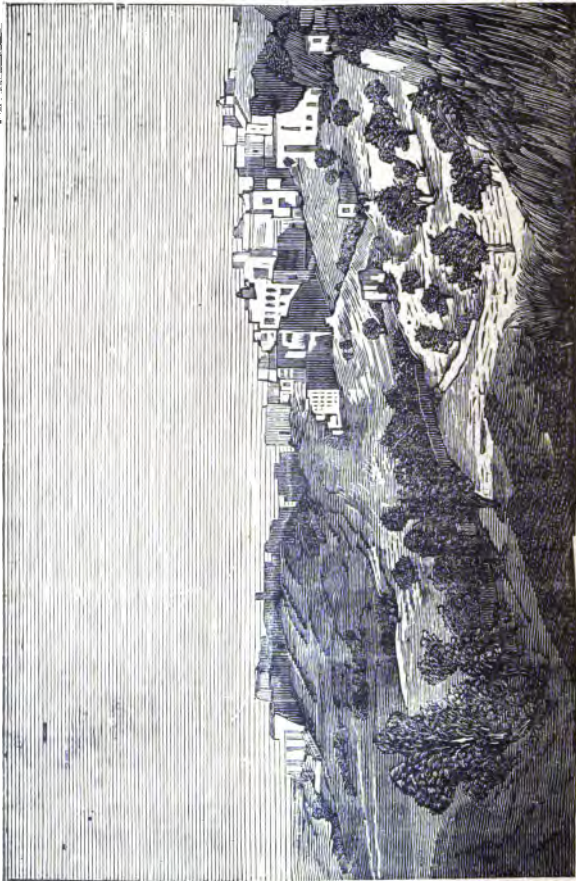
Բեթլէհէմը Ս . Գրոց մէջ Երկիր Յուդայ և Տուց Եփրատայ կը կոչուի : Թէեւ հիմնարկութեան թուականն յայտնի չէ , սակայն գիտեմք որ Քրիստոսէ 1700 և աւելի տարի առաջ կար :

Ռոբովամ Սողոմոնի որդին ընդարձակեց Բեթլէհէմը , աստ ծնաւ Եսեբօն , որ եօթն տարի դատաւորութեան պաշտօն վարեց Իսրայէլի ժողովրդեան , և աստ մեռնելով թաղուեցաւ . Իսա ԺԲ . 8 :

Ելիմէլէքի և Նոյեմիի որդին Մաալոն , որ Մովաբացի Հռութն առաւ , կինն այրի մնալով իւր կեսրոջը հետ Բեթլէհէմ եկաւ բնակելու , և Բոոս որ Բեթլէհէմցի էր իրեն կին առաւ զՀռութն , և զաւակ մը ունեցաւ Որէդ . կամ Ովրիթ անուն , որ Յէսսէի հայր եղաւ , ուսկէ ծնաւ Դաւիթ մարգարէ Քրիստոսէ 1087 տարի առաջ : Սամուէլ մարգարէն եւս Աստուծոյ հրամանաւ Բեթլէհէմի մէջ օծեց զԴաւիթ , թագաւոր Իսրայէլի , երբ նա տակաւին մանուկ էր :

Ի Բեթլէհէմ ծնած են Յակովբ , Ասայէլ և այլն որոնք նշանաւոր և երեւելի անձինք եղած են , նոյն-

պէս Մատթան և իւր որդին Յակովբը՝ հայր Յովսէփ Աստուածահօր : Կը կարծուի որ ամէնօրէնեալ կուսին

Մ Գ Զ Գ Ի Փ Գ Բ

մայրը Աննա ևս աստ ծնած ըլլայ :

Վերջապէս Բեթլեհէմի անարգ այրին մէջ ծնաւ ,

յԱմենասուրբ Կուսէն աշխարհին ազատարարը, Տէրն մեր Յիսուս Գրիստոս, ուր երեք մոգերն եկան երկըրպագութիւն ընելու նորածին մանուկին և իրենց ընծաներն մատուցանելու :

Գրիստոնեայ Աբգարի բարեպաշտ կինն Հեղինէ, Մսուրի տեղն մաքրել տալով շրջապատել տուաւ եւ երկրպագութեան տեղ որոշեց, և քիչ ժամանակ յետոյ վրայն ծածկուելով աղօթարան եղաւ, զոր Ադրիանոս կայսրն 195 թուականին փակեց՝ և տեղւոյն բոլորտիքն անտառանոց ընելով, Ասոնիս չաստուածոյն նուիրեց, և Մսուրին վրայ եւս Ափրոդիսեայ արձանը կանգնեց երկրպագութեան համար, ինչպէս կը վկայէ Հերոնիմոս առ Պաւլինայ գրած նամակին մէջ :

Մեծն Կոստանդիանոս և իւր մայրն Հեղինէ, ինչպէս ուրիշ սրբազան վայրերն, այսպէս նաեւ այս սրբազան վայրն կրկին անգամ մաքրել տալով շինութեանց ձեռք զարկին : Բայց եթէ աւանդութեան դիմենք, կ'աւանդուի թէ Տրդատ շէնքը լրացուց և փառաւոր ու հոյակապ Տաճար մը կանգնեցուց :

Եթերորդ դարու ըստ ազգային պատմչաց, Ս. Ծննդեան Տաճարին երկայնութիւնը 2000 իսկ լայնութիւնը 1000 կանգուն էր և 90 սեանց վրայ կամարներով հաստատուած էր : Նոյն ժամանակէն յետոյ Տաճարն իւր մեծութիւնն և շքեղութիւնը կորսնցուց եւ մեծ այլափոխութիւններ կրեց :

Չանազան յիշատակարանք և պատմութիւնք կը հաստատեն, թէ Հայք միշտ պահած և պահպանած են Ս. Ծննդեան Տաճարն և 1227 թուականին ևս Տէր Աբրահամ և Տէր Առաքել Հայ եկեղեցականք, իբրեւ տէր և իշխող Տաճարին մէջ զանազան նորագութիւններ կատարելով, ներքին մեծ դուռն եւս ի նորոյ կը շինեն, երկփեղկ տախտակեայ պատուական

քանդակագործութեամբ որոց մի փեղկին վրայ Հայերէն և միւսին վրայ Արարերէն յիշատակարանք կան քանդակագործեալ, որք մինչեւ ցայսօր անեղծ կը մնան. և ամենայն ոք որ կ'այցելէ Ս. Մինդեան Տաճարն, իսկոյն նոյն մեծ դրան վրայ կը տեսնէ և կը կարդայ նոյն յիշատակարանն որ է հետեւեալը.

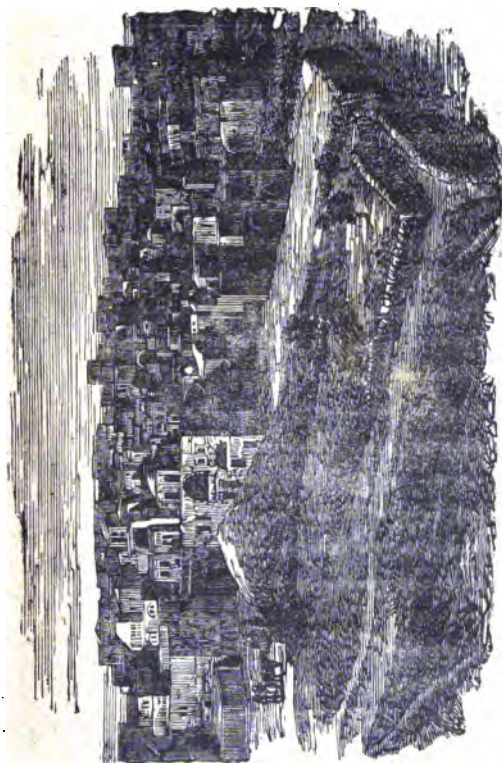
ՀԱՅԵՐԷՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

« ԹՎին, ՈՂԳ. (1227), կազմեցաւ դուռն Սուրբ Աստուածածնիս, ձեւամբ Տէր Աբրահամու և Տէր Աւագելոյ, յաւուրս և կոստանդէի, Քրիստոս Աստուած ողորմի աշխատաւորաց: »

Յունաց Միաբանութիւնն, Տաճարին ընդհանուր նորոգութեան ժամանակ, 1842 թուականին, թէեւ աշխատեցաւ այս դուռն եւս նորոգել, որոց նպատակըն էր ոչնչացնել յիշատարանքն, սակայն երջանկայիշատակ Տ. Զաքարիա Պատրիարքն Երուսաղէմի նոյն յիշատակարանաց օրինակներն հանդերձ բողոքագրով մը Բ. Դուռն ղրկեց. և ի շնորհս Բ. Դրան արդարութեան, պահպանուեցաւ դուռն և հնութեան վերաբերեալ վերոյիշեալ յիշատակարանքն:

Բեթլէհէմ քաղաքն այժմ գրեթէ 800 տուն է 5000 բնակիչն բաղկացեալ է, բնակիչներն են, բազմութեան կարգաւ Յոյն, Լատին, Արաբացի և Հայ: Յոյնք եւ Լատինք հաւասար թիւ կրնան կազմել և քան զմիւս ազգեր շատոր են. ամենէն քիչն Հայերն են, որք 30-35 տուներէ կը բաղկանան: Այս քաղաքին մէջ ամուսնական խնդիրն խտրութիւն չունի. Յոյնն՝ Հայոց և Լատինաց, Լատինն՝ Յունաց եւ Հայոց, Հայն Յունաց և Լատինաց աղջիկ կուտան և կառնեն. այնպէս որ տղան որ ազգէն որ լինի, կինն ալ այնուհետեւ այն ազգին կը պատկանի, և այդ ազգին եկեղեցւոյն կը յաճախէ:

Ի բաց առեալ նոր շէնքերն որոնցմով քաղաքն հե-
տըզհետէ պայծառանալու վրայ է, հին շէնքերու և
տուներու անկանոնութիւննն զգալի է, փողոցներն

ՆԱԳՐՈՂՎԱՆՔԻՆ
ԲԵՔԵՆԻՆ

անկարգ են, նեղ անցքեր և աւերակ տեղեր շատ կան
և սակայն հետզհետէ փոյթ կը տարուին նորոգու-
թեան

Մեծ հրձպարակի վրայ եղած, Ս. Մննդեան տա-

ճարի փոքր երկաթեայ դռնէն ներս կը մտնենք, փոքրիկ մութ գաւթի մը մէջ, ուր զատ զատ երեք դռաներ կ'երեւին: Դիմացի մեծ դռուն, Ս. Մննդեան Տաճարի Սիւնազարդ գաւթի տախտակեայ քանդակագործեալ մեծ դռուն է վրան Հայերէն և Արաբերէն յիշատակարաններով, զորս վերեւ յիշատակեցինք. ձախ կողմինը փոքր և մութ սենեկի մը դռուն է, ուր կառավարութեան կողմանէ զօրքեր կը նստին, իսկ աջ կողմինը՝ մեր Հայոցս սեփհական վանուց դռուն երկաթեայ:

Ս. Մննդեան Տաճարի արտաքին երկաթեայ դռան՝ ուրկէ մտանք, բանալին երեք հատ է, մին Յունաց, մին Հայոց և միւսն 1856 թուականէն ի վեր Լատինաց ձեռքն է, սակայն դռուն միշտ Յոյնք կը բանան և կը գոցեն. երբ Յոյնք սահմանեալ ժամուն դռուն բանալու դանդաղին, որ շատ քիչ ատեն կը պատահի, մենք Հայքս ևս կարող ենք գործածել մեր ձեռքն եղած բանալին նոյնպիսի պարագային մէջ: Սոյն դրսն բանալիի և այլն իրաւանց մասին բաւական վէճեր եղած են ընդ մէջ Յունաց և մեր Հայոցս, և երբեմն նաեւ ընդ Լատինաց, ինչպէս հրովարտակք և Հէօնէթ կը ցուցընեն, և սակայն սոցս մի առ մի բացատրութիւնը շատ երկար կը լինի:

Յիշեալ փոքրիկ մութ գաւթի կեդրոնէն կախուած կանթեղը Յունաց ազգին է, 1813 թուականին հաստատուած, որովհետեւ տեղն մերն էր, նոյն թուականին Յունաց կողմէն կախուած կանթեղն եօթն անգամ վերուցինք, և սակայն Յոյնք զանազան հնարքներով դարձեալ կախեցին, որ այնուհետեւ չի կարողանալով վերցնել տալու, մնաց մինչեւ ցարդ, որով մենք Հայքս ստիպուեցանք մեր լապտերը մեր վանուց դրան վրայի սենեկի պատուհանեն յկախել:

Սոյն գաւթի աւելածութեան համար եւս Յունաց ճետ ընդ երկար վէճերէ յետոյ, այժմ թողած ենք իրենց որ աւլեն, մենք կ'աւլենք միայն մեր սեփական վանուց դրան առջեւի երեք սանդուղներն, եւ արտաքին փոքրիկ երկաթեայ դրան դուրսի հրապարակի քարայտակուած տեղն՝ մինչեւ ջրհորի քով: Գաւթը, եւ գաւթին տանիսը մենք Հայքս սալայատակած ենք և մեր սեփականութիւնն է հէօնէքներով, և գաւթին տանիսին վրայ մեր վանուց մէջէն, վերի յարկէն, դուռ մը ունինք, զոր միշտ կը գործածենք:

Մեր վանուց դռնէն ներս, դարձեալ փոքրիկ գաւթի մը մէջ կը մտնենք, որուն ձախ կողմը սէք մը նստելու, և աջ կողմը սենեակ մ'է մեր վանուց դռնապանին յատկացեալ, սոյն գաւթի դիմացի դռնէն ներս, բաց հրապարակի մը մէջ կը մտնենք, որուն դիմացի կողմը վանուց պարտէզն է, և որուն հիւսիսային պատին կից 25 քարեայ սանդուղներով կ'ելնենք մեր վանուց վերնայարկը:

Երբ վեր կ'ելնենք կը տեսնենք թէ աջ կողմը, դէմ առ դէմ եղած երկու սենեակներն Տեսչարան են, դիմացը՝ կամարին տակ, երկու սենեակներն, ժամարար վարդապետաց յատկացեալ են, և սոցա վրան Պատրիարքարան է երկու եւս առանձինն մանր խուցերով: Ասոնցմէ ի զատ վանքն ունի տասն և վեց մեծ ու փոքր սենեակներ ևս միաբանից և ուխտաւորաց համար, խոհանոց մը ընդարձակ քովը մառանով, եւ սեղանատուն մը, երկու հրապարակ և երկու ջրհոր և վարը գեղեցիկ մի պարտէզ, ինչպէս յիշեցինք:

Վանուցս տանիսի տեսարանն ակնապարար է, որոյ երեք կողմերէն քաղաքին վրայ և հրապարակն կը նայուի, հեռուէն կ'երեւին Եփրատայ ձորերն, Յու-

դայի երկիրն, Յունաց Ս. Եղիայի վանքն, ուրկէ անցանք, և այլ բազում բլուրներ, ձորեր լեռներ իրար-խառնուած :

Վանուցս մէջ կը նստի Տեսուչ վարդապետ մը եւ երկու ժամարար Վարդապետներ, մի սարկաւազ և տասնի չափ ալ միաբանք, որք Ս. Յակովբեանց վանքի վարչութեան կողմանէ կը նշանակուին, կերակուրը վանուցս մէջ կը պատրաստուի, բայց ամէնօրեայ հացն ամէն առաւօտ Երուսաղէմէն Ս. Յակովբեանց վանքէն կը դրկուի յատկապէս վարձու բռնուած Բեթլեհէմցի մի սպասուհի կնկան հետ :

Վանուցս մէջ առանձինն եկեղեցի մը կայ յանուն Ս. Աստուածածնի, որոյ հիմնարկութիւնն 1621-22 թուականին, երջանկայիշատակ Գրիգոր Պարոն-Տէր Սրբազան Պատրիարքին կը տրուի, որ այն թուականին վանուցս մէջ եւս մեծամեծ նորոգութիւնք կատարած և աւելցուցած է մի քանի նոր սենեակներ ինչպէս մաքրել տուած է վարի յարկն և խան չինած է, որոյ դուռն դէպի հիւսիս հրապարակին վրայ կը բացուի, ուրկէ ելլմուտք կընեն երբ և որ ատեն որ հարկն պահանջէ, այժմ յիշեալ խանն իբրեւ ախոռ կը գործածուի :

Յիշեալ Ս. Եկեղեցւոյ արտաքին դրան ճակատը քանդակուած է հետեւեալ յիշատակարանն .

« Ես Գրիգոր Եպիսկոպոս, որ եմ առաջնորդ Սուրբ Երուսա-
ղէմի, նորոգեցի ի Ս. Ծնունդն զվիճակ Ազգիս մերոյ Ռշ
(1621) թվին, յիշատակ հոգւոյ իմոյ և ծնողացս, ի վայելու-
ւմբն և ի պարծանս Հայոց, որք տեսնեք յի սրտու ասացեք,
« Աստուած ողորմի և Տէր ձեզ ողորմեցի, ամէն » :

Երջանկայիշատակ Գրիգոր Շղթայակիր Սրբազան Պատրիարքն, սոյն եկեղեցին 1727 թուականին նորոգած և նաեւ աւելցուցած է երեք ուրիշ սեղաններ,

երկուքն Ս. Եկեղեցւոյ մէջ, մին յանուն Յովհաննու Կարապետին, միւսն յանուն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային, և երրորդն ի յԱւանդատունն՝ յանուն Յովակիմայ և Աննայի: Նաեւ՝ Վանուցս վարի յարկին մէջ գտնուած ընդարձակ կամարակապ տեղւոյն մէջ դուռ մը կար, որ գետնափոր ճանապարհաւ մինչեւ Ս. Մննդեան տաճարին տակն եղած ստորերկեայ մատուռներուն կը տանէր, նոյն դուռն և տեղն մեծ աշխատութեամբ հիւսել տալով, կամարակապ տեղն յանուն Ս. Երրորդութեան եկեղեցի ըրած է և սակայն յետ բազում ժամանակաց այլ և այլ պատճառներով, սեղանն և խաչկալն վերցուած և տեղն սեղանատուն եղած է այժմ, ուր Ս. ծննդեան առաւօտուն, յետ ժամերգութեան և Ս. Պատարագի, Ս. Պատրիարքն Հանդերձ եկեղեցական և աշխարհական միաբաններով և ամբողջ ուխտաւորներով աստ կուգայ ընթրելու, ըստ որում սոյն երկու օրն բոլոր ուխտաւորք Ս. Աթոռոյս ծախիւքը կը կերակրուին:

Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքն քարայտակել տուած է, նաև Ս. Մննդեան արտաքին փոքրիկ երկաթեայ դրան առջեւի հրապարակը մինչեւ մեր վանուց արեւմտեան անկիւնածայրը, սալայտակել տրուած է նոյն դրան ներքին փոքրիկ մութ գաւիթը, զորս իւրեանց տեղ յիշատակած ենք:

Ի հին ժամանակաց հետէ սովորութիւն եղած է, ուխտաւորաց համար, այս վանուց մէջ ալ Դարպասական տուրք մը վճարել ըստ կարողութեան բարեպաշտ ուխտաւորաց, իւրաքանչիւր անձ գլուխ 33 դուրուջէն մինչեւ 50 դուրուջ, ի պայծառութիւն և ի շինութիւն Սրբազան տեղեաց:

Մեր սեփական վանուց մասին ևս այսքան համառօտակի տեղեկութիւններէ յետոյ, իջնենք Ս. Մնն-

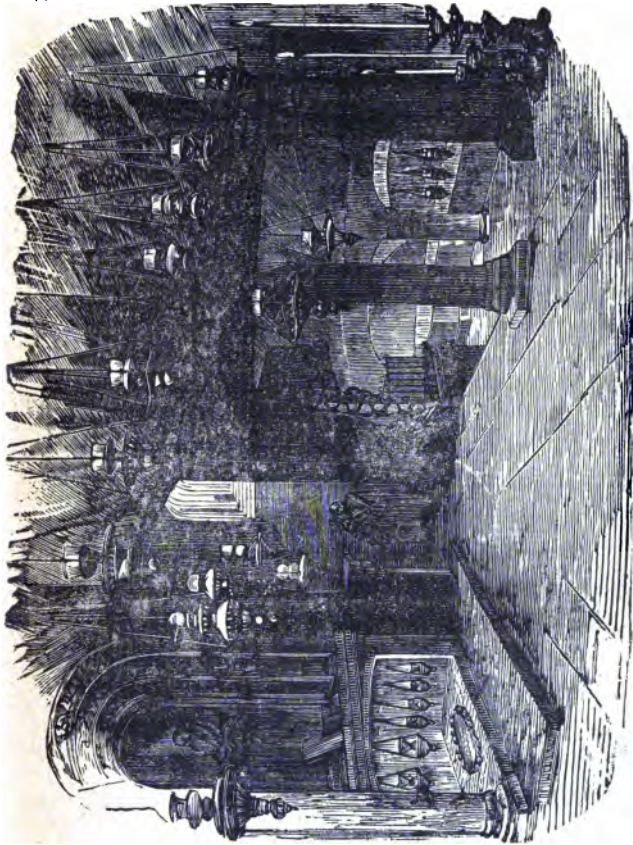
դեան հոյակապ տաճարն և տեսնել Ս. Տեղիքն և հիանալի շինութիւնն :

Ս. Ծննդեան Տաճարն արդի վիճակին մէջ խաշածեւ է, ձեղունը փայտաշէն և առանց գմբեթի, տանիսն կապար և ամբողջ շէնքը 50 միակտուր կարծրաքար յաղթ սիւներու վրայ կեցած է բաւական բարձրութեամբ, ժամանակին Յոյնք ուզելով եկեղեցւոյ ձևն փոխել, միջին դասն պատով մը զատած են Սիւնազարդ գաւթէն :

Սիւնազարդ գաւթը հինգ սրահէ կը բաղկանայ, զորս միակարգ 48 սիւներով միայն զատուած, և հինգ դուռ ունի, երեքը արեւելեան կողմն են՝ յիշեալ վերջէն շինուած պատին վրայ, և երկուքն հիւսիսային և հարաւային կողմերն են : Արեւելեան դռներուն միջինը՝ որոյ առաջը կիսաբլուրակ սանդուղներով զարդարուած է, և նաև հարաւային կողմինը՝ Յունաց են. իսկ հիւսիսային կողմինը՝ մեր Հայոցս է թէև, բայց ընկեր են նաև Յոյնք, զոր միայն ներսի կողմէն գոցելու իրաւունք ունին, իսկ դրսի կողմէն գոցելու և բանալու երբէք իրաւունք չունին : 1813 թընուականին, մենք Հայքս, ուզեցինք սոյն դրան բանալին առանձինն մեզ յատկացնել, և 1845 թուականին ալ հրովարտակի մը զօրութեամբ նոր փականք մը ուզեցինք դնել, բայց վերջապէս չի յաջողեցանք : Սիւնազարդ գաւթի հարաւային կողմն եղած դուռն դարձեալ Յունաց է և հիւսիսայինը՝ Լատինաց, որ իւրեանց վանքերը կը տանի, և ուսկից Ս. Ծննդեան և այլ հանդիսաւոր օրերն կարդալով անցուդարձ կընեն, ինչպէս նաև իւրեանց ննջեցեալներն այս դրուներէն կը հանեն և կը տանին :

Սիւնազարդ գաւթի սիւներու կամարաց վրայ միւզայիբով շինուած, հնութեան վերաբերեալ, Յունա-

կան ձեռով զանազան պատկերներ կան. և սակայն սոքա տեղ տեղ աւրուած են և մնացեալներն ևս խոնաւութեան երեսէն, աւրուելու վրայ են:

ՍԻՆԱՅԱՐԻ ԳԱՒԻՓ

Սիւներու միջեւ կախուած կանթեղներն Յունաց են, զորս իբրեւ նոր կախուած և նոր սահմանուած,

յատուկ հրամանաւ վար առնուեցաւ 1845 թուահա-
նին, բայց յետոյ Յոյնք դարձեալ կախեցին որք մին-
չեւ ցարդ մնացած են :

Ինչպէս ըսինք, Ս. Մննդեան արդի եկեղեցին Սիւ-
նագարդ գաւթէն պատով մը բաժնուած է, և երեք
դասերէ կը բաղկանայ, հարաւային կողմը և միջին
Աւագ Սեղանը ամբողջովին Յունաց ազգի սեփական
են, իսկ հիւսիսային կողմը մեզ Հայոցս սեփական-
ուած է 1813 թուականէն ի վեր. որովհետեւ նոյն
թուականէն առաջ մեր Հայոցս՝ և Յունաց մէջ յառաջ
եկած դատէն և դատավարութենէ՝ յետոյ, բարեյի-
շատակ Սուլթան Մահմուտի տուած հրովարտակաւ,
որուն թուականն է 1228 Հինդէթի, մենք Հայքս Ս.
Մննդեան Եկեղեցւոյն վրայ եւս Յունաց հաւասար
իրաւունք ունեցանք, զորս կորուսած էինք երկաբ
տարիներէ մինչ 1813 թուականը, ինչպէս վերեւ ըսինք:
Նոյն թուականին, նոյն հրովարտակի զօրութեամբ,
հիւսիսային կողմի դասին մէջ Յունաց ունեցած եկե-
ղեցական զարդերն վերցուելով, մեր Հայոցս եկեղե-
ցական զարդերն դրուեցան, և կանդեզք ու պատ-
կերք եւս մասամբ այն ժամանակ և մասամբ եւս 1836
թուականին կարգադրուելով՝ եկեղեցւոյն սոյն հիւ-
սիսային կողմի ամբողջ դասն մեր Հայոցս սեփական
եղան: Թէ այս կարգադրութիւնք և թէ ամբողջ ե-
կեղեցւոյն ընկերովի իրաւունքը, ինչպէս ըսինք, 1228
Հինդէթի թուական հրովարտակով նուիրազործուած
են, այսու ամենայնիւ երկու ազգաց միջև վէճերն եր-
բէք պակասած չեն, երբեմն տեղւոյ, կանթեղի, պատ-
կերի, բուրվառի, խնկարկութեան, ժամերգութեան,
աւելածութեան, անցուդարձի և այլն խնդիրներու
առթիւ:

Հիւսիսային կողմն, մեր սեփական մասն երկու խո-

րան ունի, մին դասի ատենին վրայ, Աւագ Սեղան, յանուն Ս. Աստուածածնի, իսկ միւսն՝ ներսի կողմը անկիւնացեալ մասին մէջ՝ յանուն Թլփատման կամ Աւետման, որ կից կը համարուի Յունաց Աւագ խորանին: Աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս այս տեղ թլփատեցաւ:

Տարին անգամ մը միայն, գրաւոր հրամանաւ Ս. Պատրիարքին, թոյլտուութիւն կըլլայ Գպտոսոց և Ասորոսոց, Յունաց Ս. Ծննդեան օրն 25 դեկտեմբերի, պատարագ մատուցանելու սոյն երկու սեղանաց վրայ: Գպտիք երկիցս կը պատարագեն մեր Աւագ սեղանոյն վրայ, այն է Ճրագալուցի առաւօտուն և երեկոյին, իսկ Ասորիք Թլփատութեան սեղանին վրայ՝ Ճրագալուցի երեկոյին և գիշերը, մեր Հայոցս եկեղեցական զգեստով:

Մեր սեփական մասին մէջ տեղը եղած մեծ սիւնին վրայի պատին երեսը դեռ կը տեսնուին միւզայիբէ նկարուած մի քանի պատկերներ, որոց մին կը ներկայացնէ զՔրիստոս, որ իւր Աստուածային կողն բանալով շօշափել կուտայ Թովմայի: Այս սեան վրայ կախուած է պատկեր մը որուն առջեւ մոմի աշտանակ մը կայ. և սեան երկու կողմերն ալ Յ ական կանթեղք, և երկու շարանք առաստաղէն կախուած, որոյ միոյն չուանը սեան կապուած է և միւսինը՝ Այրի դրան պատը:

Մեր Աւագ Սեղանի առջեւ ապակեայ երկու կանթեղք կան կախուած, որոց մէկն ծամագրքի կանթեղ է իսկ միւսն մշտավառ: Աւագ Սեղանի առաջն, գետինն, որոչեալ սահմանով խտիրներ և կապերտներ փռուած են, որուն համար մեր և Հատինաց մէջ միշտ վէճեր ծագում առած են և միշտ կը ծագին. սեղանի հարաւային կողմը դէպի արեւելք բուրվառի հա-

մար դարակ մը ունինք և մեծ դարակ մ'ալ Աւագ սեղանի դիմացը արեւմտեան պատի վրայ: Աւագ սեղանի այս դասուն մէջ մեծ և փոքր քսան հատ պատկերք կախած ենք, որոցմէ ութին առջեւ մշտավառ կանթեղք կան:

Թլփատման կամ Աւետման սեղանին շուրջը ութ հատ պատկերներ ունինք կարգաւ պատէն կախուած, աստ ունինք նաև չորս հատ սնտուկ, եկեղեցական զգեստուց պահպանութեան համար:

Ս. Այրին դրան դիմացը, դարձեալ մեզ սեփական եղած պարտպ տեղւոյն պատերուն վրայ չորս պատկերներ ունինք կախուած առջեւնին պղնձեայ կանթեղներով և աշտանակներով:

Երբ 1813 ին մեր Հայոցս համար Տաճարի սոյն հիւսիսային մասն իբրեւ սեփականութիւն և իրաւունք հաստատուեցաւ, նոյն թուականին որոշուեցաւ նաև որ Լատինք, մեր Աւագ սեղանի դիմացը՝ իրենց վանքն բացուած դռնէն, Ս. Այրն՝ այսինքն՝ Քրիստոսի ծնընդեան սուրբ Տեղն երթալու համար, մեր նոյն մասի արեւմտեան պատի եզրէն, առանց փոռոցներն ոտնակոխ ընելու անցուդարձ ընեն, որ այն ժամանակ յօժարակամ ընդունեցին այս որոշումն և երկար տարիներ ևս շարունակեցին, և սակայն յետոյ ոչ թէ միայն եկեղեցականք, այլ և Լատին ժողովուրդն սկսեցին մեր խտրներու և փոռոցներու վրայէն անցնիլ: Այս հակառակութիւն կը շարունակուի մինչեւ ցարդ:

Ս. Մննդեան Այրն, Յունաց եկեղեցւոյ Աւագ խորանին ներքեւ է, և ունի երկու դուռ միշտ գործածական, մին Յունաց եկեղեցւոյ հարաւային դասին կողմէն, միայն անոնց յատկացեալ. 13 քարեայ աստիճաններով վար կ'իջնուի, և միւս մեր Հայոցս սեփական հիսիսային կողմէն 16 աստիճաններով, զոր

բարեխնամ Տէրութիւնը վաւերական գրոց համաձայն շնորհած է Հայոց և Յունաց ընկերովի 'ի գործածութիւն, իսկ Լատինք ես, յայտնի չէ թէ ո՛ր թուականէն ի վեր, այժմ նոյն գրան ընկեր են: Այս գրան ճակատը երկու փոքրիկ կանթեղներ կան կախուած, առջեւը մշտավառ երկու կանթեղներով, որոց մին մեր և միւսն Յունաց է:

Ս. Այրի այս դռնէն վար իջած ժամանակնիս, վարի վերջին աստիճանին կից ձախ կողմի սեղանը շինուած է Յիսուսի Ս. Ծննդեան սեղոյն վրայ. որուն տակը մարմարիայ յատակով և կիսաբոլորակ ձեւով է, մէջտեղն փոսիկ մը կայ արծաթեայ ճաճանչ մը ազուցուած և բոլորտիքը լապիներէն գրուած, որոյ թարգմանութիւնն է՝ Աստ. ծնաւ Յիսուս Քրիստոս ի Մարեմայ Կուսէն:

Այս կիսաբոլորակ տեղւոյն մեջ 16 կանթեղք կան մշտավառ, 6 հատը Հայոց, 6 հատը Յունաց և 4 հատըն ևս Լատինաց, որոց նշաններէն ո՛ր ազգին ըլլալն յայտնի է:

Սուրբ Ծննդեան տեղւոյն վրայ շինուած սեղանին վրայ միայն մենք և Յոյնք կը պատարագենք: Սուրբ Պատարագի ժամանակ իւրաքանչիւր ազգ իրեն շարժական պատկերը կը գնէ և զկնի Ս. Պատարագին կը վերցնէ և յետոյ վանդակով կը գոցուի սեղանն:

Սոյն սեղանի դիմացը, 3 մէթր հեռու, դէպ ի հարաւային արեւմտեան կողմը, երեք աստիճանով վար կ'իջնուի Մսուրը, որ ժայռի մէջ փորուած է և մարմարեայ քարերով ներսը զարդարուած է. ունի 2,5 հարիւրորդամէթր երկայնութիւն և 2,3 հարիւրորդամէթր լայնութիւն: Հիւսիսային արեւելեան ծայրի սիւնով՝ Մսուրի մուտքը երկուքի կը բաժնուի, որուն

առջեւ Հայք, Յոյնք և Հատինք մէյ մէկ աշտանակ ունին մշտավառ մոմերով :

Մսուրին արեւելակողմը սեղան մը կայ յանուն Սփից Մոզուց, ուր Հատինք ամէն օր կը պատարագեն, և ուր ըստ աւանդութեան մոգերն կանգնած էին իւրեանց ընծաներն աշխարհի Փրկչին մատուցած ժամանակնին :

Տեղույս յարեւմտակողմը ժայռին մէջ փորուած ցածադոյն փոս մի կայ մսուրի ձեւով. որուն մէջ դրած է Ս. Կոյսն իւր Աստուածային Որդին, որ սոյն տեղն ևս մարմարիոնով զարդարուած է և հինգ մշտավառ կանթեղներով կը պատուուի, պատին երեսը կերպասով պատած են :

Մսուրն ամբողջովին Հատինաց միարանութեան սեփական է այժմ իւր մէջի ամբողջ զարդարանքներով : Եղած է ժամանակներ որ ամբողջովին մեր Ազգի սեփականութիւնն էր և մենք կը կատարէինք անդ հոգեւոր պաշտօններ, և կը մատուցանէինք սուրբ Պատարագ ⁽¹⁾ :

Ս. Մննդեան Այրը 10½ մէթր երկայնութիւն և 3էն 4 մէթր լայնութիւն ունի. թէ՛ յատակն և թէ՛ երկու կողման պատին երեսները, մինչեւ ծածքի կամարին ստորոտը, սպիտակ մարմանայ քարերով ծածկուած են. ձեղունը կամարով մը ամրացուցուած է, որպէս զի կարենայ վերի եկեղեցւոյն ծանրութեան դիմանալ :

Առաստաղէն կախուած 11 կանթեղ ունինք մենք, 11 կանթեղ Յոյնք և 9 կանթեղ ալ Հատինք ունին :

(1) Համեմատէ, Հաննէ պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի երես 285. Եւ Բովանդակութիւն Ազգ Սեփականութեանց էջ. երես 107-109 սպեալ յերուսաղէմ 1880 :

Դարձեալ 9 պատկեր ունինք մենք, 9 Յոյնք և 1 հատ ալ Լատինք. Պատկերաց և կանթեղաց վրայ իւրաքանչիւր ազգն իրենց նշաններն ունին. Պատկերք՝ թէ Հայոց և թէ Յունաց, Լատինաց վարագոյրին վրայ կախուած են:

Այրին մէջ արեւմտեան հիւսիսային անկիւնը, յատակէն փոքր ինչ բարձր, մարմարեայ սէթ մը կայ, որոյ մէջտեղն խորունկ ծակ մըն է, սոյն տեղւոյն համար աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ՛՝ Նախամօր Եւայի գերեզմանն է:

Սոյն գերեզմանին քով դուռ մը կայ երկաթեայ և փոքր, Լատինաց յատկացեալ, ուրկէց ստորերկրեայ ճանապարհաւ իրենց եկեղեցին կ'երթան, սոյն ստորերկրեայ ճանապարհին մէջ բաւական մատուռք, սեղանք և գերեզմանք կան Լատինաց սեփական, որոց մին յանուն Հայր Յովսէփայ, միւսն յանուն Մանկանց Բեթլեհէմի, իսկ միւսն յանուն Հերոնիմոսի:

Ս. Մենդեան Այրին հիւսիսային դրան ներքին աջ աւ ձախ որմոց և ձեղունին, Այրին մէջ երկու կողման պատերու վրայի վարագոյրներն Լատինաց կը պատկանին, զորս կախած են 1874 թուականէն ի վեր, իսկ Ս. Մենդեան տեղւոյն սեղանին և կամարին, ինչպէս եւ հարաւային դրան աստիճանաց երկու կողման որմոց վրայի վարագոյրներն Յունաց են: Նոյն թուականէն յառաջ այս վարագոյրներու մասին Լատինաց, Հայոց և Յունաց միջեւ ծագում առած վէճերու համար տես « Բովանդակութիւն Ազգ. Սեփականութեանց » գիրքն, երես 105-110:

Ս. Այրին հարաւային դռնէն դուրս Յունաց եկեղեցոյ հարաւային դուռը կ'ելնուի, ուր տեղ երեցած բողոքակ աստիճաններով զարդարուած դռնէն իւրեանց վանք կ'երթան: Յունաց եկեղեցին զարդա-

րուն է և պայծառ. յատակը կճեայ քարերով սալա-
յատակուած, որմոց վրայ հին պատկերք կան թէեւ
մօզայիքով շինուած, բայց հետզհետէ աւրուելու վը-
րայ են :

Ս. Ծննդեան Տաճարի մէջ մեր Հայոցս կողմանէ
ժամերգութիւնք, Ս. Պատարագք, հանդէսներն եւ
այլ սովորութիւնք կը կատարուին հետեւեալ կերպիւ :

Ա. Երբ Հայ ուխտաւորներ գան ի Ս. Ծննդեղ, մեր
լուսարարը նախ կ'երթայ Յունաց լուսարարին կ'ազ-
դարարէ, որպէս զի այրին մէջ Ս. Ծննդեան սեղանի
առջեւ եղած երկաթեայ վանդակը բանայ, ուր ան-
միջապէս կը դնէ մեր լուսարարն Պատկեր, Խաչ, Ա-
ւետարան, և այլ պէտք եղած զարդերն, և ապա եր-
թալով Լատինաց լուսարարին, կ'ազդարարէ նմա, որ-
պէս զի իմանայ թէ նոյն ժամուն Ս. Ծննդեան Այրին
մէջ Լատինք թափոր և կամ խնկարկութիւն մը ունին
թէ ո՛չ. եթէ ունին՝ փութով պէտք է կատարեն մեր
լուսարարի ազդարարութեան վրայ, եւ մեք պիտի
սպասենք մինչեւ նոցա թափորի և կամ խնկարկու-
թեան վերջանալուն, իսկ եթէ չունին, Ս. Ծննդեան
մեր վանուց տեսուչ Վարդապետը՝ ժամարար Վար-
դապետներով, սարկաւազօք և դպրօք ուխտաւոր-
ները կ'առաջնորդէ Ս. Ծննդեան այրը՝ Տաճարին Սիւ-
նազարդ գաւիթէն անցնելով. երբ Այրին՝ մեր եկե-
ղեցոյ կողմը եղած հիւսիսային դրան առջեւ կը հաս-
նին, լուսարարը Տեսուչ վարդապետին, կամ նորա
հաճութեամբ, ժամարար վարդապետներէն միոյն, Ա-
ւետարան և շուրջաւ կուտայ, և այն միջոցին դպրաց
և բոլոր ուխտաւորաց ձեռք մոմ կը տրուին վառուած,
և թափոր մը կազմելով և « Խորհուրդ մեծ » չարա-
կանն երգելով կ'իջնեն վարը. յետ լրանալոյ նոյն շա-
րականի Ծննդեան Աւետարանը կը կարդան և ապա

կ'սկսին « Փառք ի բարձունս » երգել. յետ օոյն երգի վարդապետը համառօտ ծանուցում մը կ'ընէ, որ կը տեղեկացնէ անդ եղած իւրաքանչիւր Ս. Տեղիքը և անոնց վրայ կատարուած խորհուրդներն, և ապա Պահպանիչով կը վերջացնէ: Ուխտաւորաց կողմանէ կատարուած ուխտ և երերպագութենէ զկնի մեր լուսարարն կը վերցնէ սեղանի վրայէն ամէն դրուածներն ու զարդարանքն և Յունաց լուսարարը գալով վանդակը վերստին կը փակէ:

Բ. Ամէն առաւօտ նախ Յոյնք կ'սկսին ժամերգութիւնը իրենց եկեղեցւոյն մէջ, Յունաց ժամերգութեան միջոցին մեր լուսարարը մեր եկեղեցւոյ կանթեղները կը վառէ և կուգայ վանքը լուր տալու մեր պաշտօնէից որպէս զի պատրաստուին: Յունաց ժամերգութենէն զկնի, մերայինք կ'սկսին ժամերգութեան, բայց Յոյնք պարտաւոր են, Լատինաց Ս. Մընընդեան Այրը պատարագելու չեկած, ժամերգութիւնը աւարտել, որպէս զի մեր սարկաւազը « Տէր զի բազումի » ժամանակ Ս. Այրը խնկելու արգելք չունենայ, վասն զի Լատինաց Պատարագի ժամանակ սովորութիւն չէ վար իջնել: Մեր ժամերգութեան ատենը եթէ ժամանակ ունենանք, Ս. Այրը խնկելու իրաւունք ունինք չորս անգամ, իսկ եթէ չունենանք՝ միայն երկու անգամ և անխափան:

Մեր ժամերգութեան աւարտումն յետոյ Յոյնք կ'սկսին պատարագելու Ս. Այրին մէջ, ուր դրած կ'ըլլան իրենց ժամերգութեան սկիզբէն իրենց պատկերն և զարդարանքներն, զորս կը վերցնեն յետ Պատարագին և անմիջապէս մեր լուսարարն կ'երթայ մեր պատկերն ու զարդերը կը դնէ. այս միջոցին Լատինք Ս. Այրին մէջ Մարոյ սեղանին վրայ թիւ Պատարագ մատուցանելու կուգան, շաբաթը մէկ անգամ ալ ձայ-

նաւոր Պատարագ կը մատուցանեն : Լատինաց Պատարագի լրանալէն զկնի կ'սկսինք մենք պատարագել Ս. Ծննդեան սեղանին վրայ և յետ աւարտման մեր լուսարարն կը վերցնէ մեր պատկերն և Պատարագի սպասն և ապա Յունաց լուսարարը գալով կը փակէ երկաթեայ վանդակն :

Ինչպէս մենք, նոյնպէս Յոյնք ևս, իրենց ժամերգութեան ժամանակ Ս. Այրը խնկելու սովորութիւն ունին բայց մէկ անգամ. Յունաց խնկարկու սարկաւազը իրենց եկեղեցւոյն մէջ եղած հարաւային դռնէն վար կ'իջնէ և Ս. Այրն խնկելէ յետոյ մեր եկեղեցւոյ հիւսիսային դռնէն վեր ելնելով կ'երթայ իրենց եկեղեցին, այս սովորութիւնը, բաց ի Ս. Ծննդեան օրէն ամէնօրեայ է :

Գ. Երեկոյեան ժամերգութիւնը նախ մենք կը կատարենք մեր սեփական մասին մէջ, ինչպէս այս տեղ կը կատարուի առաւօտներն ալ, յետ այնորիկ Յոյնք կը կատարեն իրենց բաժնին մէջ :

Դ. Մեք, ամէնօրեայ ժամերգութենէ և Պատարագէ զատ ունինք նաև իրաւունք, տարին տասն երկու անգամ, որոշեալ օրեր, զկնի Ս. Պատարագի, թափորով և երգելով Սիւնազարդ գաւթէն անցնիլ և երթալ մեր վանքն : Սոյն որոշեալ օրերն և Ս. Ծննդեան և Ս. Զատիկի երեկոյներն և առաւօտները, Համբարձման, Հոգեգալստեան, Վարդավառի, Վերափոխման, Վերացման Ս. Խաչի, Ծննդեան ութօրէից, Ծաղկազարդի և Տեառնընդառաջի առաւօտները : Ունինք նաև իրաւունք մեր ննջեցեալները Սիւնազարդ գաւթէն կարդալով տանիլ յեկեղեցին, այսինքն Տաճարի մեր հիւսիսային բաժինը, հոն կարգը կատարելով մի և նոյն կերպիւ հանել : Պսակի խորհուրդը կատարել և հանդիսիւ հանել Սիւնազարդ գաւթէն : Նոյնպէս Մը-

կըրտութեան խորհուրդը, թէ եւ կը կատարենք մեր վանուց եկեղեցւոյն մէջ, բայց յետ մկրտութեան երեխան Ս. Այրը կ'իջեցնենք Ս. Պատարագէն զկնի հաղորդուելու համար, և ապա հանդիսիւ և կարդալով կը հանենք Սիւնազարդ գաւթէն:

Ե. Ս. Ծննդեան ճրագալուցի օրն, միւս ազգաց նման մեր Ս. Պատրիարքը հանդերձ միաբանութեամբ և ուխտաւորօք Բեթլեհէմ կ'երթայ երբ կը հասնին Ս. Ծննդեան Տաճարի երկաթեայ փոքրիկ դրան առջեւի սալայատակի գլուխն, ամբողջ Եկեղեցական հարք և դպիրք կողմնակի կը շարուին և թափոր մը կը կազմեն և յայնժամ Ս. Ծննդեան վանուց Տեսուչ վարդապետըն՝ իւր երկու կողմը ժամարար երկու վարդապետներ առած, այդ սալայատակին գլուխը կը դիմաւորէ զՍ. Պատրիարքն և վարդեջուր կը սփռէ, օրն կը շքանորհաւորէ, բարի գալուստ կը մաղթէ եւ եկած կարգովն թափորին մէջտեղէն կ'սկսի քալել ի միասին, ինչպէս նաեւ Ս. Յակովբայ վանուց Աւագ թարգմանն, որ նոյն միջոցին իրրեւ կառավարիչ թափորին՝ թափորի մէջտեղէն կ'երթայ առանձինն:

Այս ձեւակերպութենէն զկնի, կ'սկսին « Խորհուրդ մեծ » շարականն երգելով քալել: Երկաթեայ փոքր դրան դրսի կողմը, սէթի վրայ, ի պատիւ մեր հանդիսին Յունաց եւ Լատինաց Աւագ թարգմանները կանգնած կը լինին. ինչպէս մեր Աւագ թարգմանն ալ նոցա Ս. Ծննդեան օրերն: Երկաթեայ փոքր դրանէն ներս, կանգնած կը լինին երկու մոմակալներ, ուրկէ Ս. Պատրիարքն մտած ժամանակ առջեւն իյնալով կ'սկսին քալել, եւ այսպէս կ'ենենք մեր վանքը, եւ պատրիարքարանին մէջ կը հանգչին փոքր ինչ:

Ժամը 7ին միջոցները Տաճարի սիւնազարդ գաւթին մէջ « Հրաշափառ » հանդիսի պատրաստութիւններն

կը լինին, և փայտեայ մեծ դրան ներսի կողմն ալ դորդ մը կը փռուի: Յետ պատրաստութեան ժամը Յին, ազգարարութեամբ Աւագ-Թարգմանի, Ս. Պատրիարքն հանգերձ եկեղեցական դասուք վար կ'իջնէ մեծ փայտեայ դրան անմիջապէս ներսի կողմը գորգին վրայ կը կայնի և եկեղեցականք կողմնակի կը շարուին. Ս. Պատրիարքը շուրջառ, Խաչ և գաւազան առնելէն զկնի, ըստ սովորութեան « Հրաշափառ » ը կ'սկսին, երգելով, կարգաւ, ուղղակի Սիւնազարդ գաւթի մէջտեղէն և սիւներու քովէն քալելով, դիմացի հիւսիսային դռնէն ներս մեր եկեղեցոյն մէջ կը մտնեն եւ անկէ ուղղակի Ս. Մննդեան և Մոգուց սեղանները, նոյնպէս ամբողջ Այրը շուրջանակի, յետոյ թէ Ս. Մննդեան տեղը և թէ Մսուրը, ուր արդէն գորգեր փռուած կը լինին, ուխտ և երկրպագութիւն կ'ընէ և կուգայ իրեն տեղը կը կայնի, ուր աթոռ մը դրուած է. յետ այնորիկ բոլոր եկեղեցական Հարք զոյգ առ զոյգ խոնարհութիւն ընելով Հանդիսապետին ուխտ և երկրպագութիւն կ'ընեն յիշեալ Ս. Տեղիքը. երբ կ'աւարտի, անմիջապէս վեր կ'ելնեն և մեր բաժնին մէջ Աւագ սեզանի առջեւ « Հրաշափառի » սովորական արարողութիւնը կը վերջացնեն և ժամերգութեան կ'սկսին:

Յետ ժամերգութեան Ս. Պատարագ կը մատուցանենք Ս. Այրին մէջ հիւսիսային դրան առաջը, եւ յետոյ հանդիսաւոր կերպիւ մեր վանքը կ'երթանք Սիւնապարդ Գաւթէն անցնելով:

Յոյնք մեր Ճրագալուցի երեկոյեան և թէ Մննդեան առաւօտեան իրենց ժամերգութիւնը, ըստ նախնական կարգադրութեան, իրենց վանքի եկեղեցոյն մէջ կը կատարեն. ինչպէս և մեք նոցա Մննդեան օրն մեր վանքի եկեղեցոյն մէջ, բայց գիշերուան Պատարագներն սովորական կարգաւ են:

Գիշերուան ժամերգութիւնը ժամը 5ին միջոցները կ'սկսինք, Երբ կարգաւ « Տէր Յերկնից » շարականին կուգայ, սոյն շարականն երգելով Ս. Այրը կ'իջնենք և ժամերգութեան մնացեալ մասն ևս Ս. Այրին մէջ կը կատարենք. յետ ժամերգութեան Ս. Պատարագ կը մատուցանենք, վերը մեր հիւսիսային բաժնի եկեղեցւոյն մէջ Աւագ սեղանին վրայ. բայց վերաբերումն Այրին մէջ Ս. Մննդեան սեղանին վրայ կը դուռի եւ անկէ կը բերուի հանդիսաւորապէս: Ինչպէս երեկոյեան, նոյնպէս այս գիշերուան ժամարարը կը լինի վարդապետ մը:

Երբ վերաբերումն կը վերջանայ, այս միջոցին Լատինք այրին մէջ կը պատարագեն, բայց ամէնօրեայ սովորութեան պէս վերի դռնէն չեն գար, այլ այրին մէջ եղած իրենց յատուկ դռնէն ստորերկրեայ ճանապարհաւ կուգան, որովհետեւ մենք ճրագալուցի օրն մեր եկեղեցին ամբողջ կը փակենք, և Լատինք մեր նոյն եկեղեցւոյն մէջ բացուած դուռն փակ պիտի պահեն և նոյն գիշերն և միւս առաւօտուն անտի անցուղարձ չեն կրնար ընել: Մեր փռոցներն կը մնան մինչեւ Մննդեան առաւօտուն Ս. Պատարագին վերջանալը:

Գիշերուան սոյն Պատարագէն անմիջապէս վերջը, Մկրտութեան խորհուրդը կը կատարենք Աւագ սեղանին առաջը, որ արդէն ամենայն ինչ պատրաստուած կը լինի. այդ գիշերուան համար միայն շինուած շարժական սեղանին առաջը, յետ մկրտութեան Խորհուրդի, եթէ ժամանակ լինի, քարոզ կը խօսինք և ապա կ'սկսինք, առաւօտեան Ս. Պատարագն որ կը մատուցուի Ս. Այրին մէջ Ս. Մննդեան Սեղանին վրայ, պատարագիչն է Ս. Պատրիարքը, և կամ իւր կողմէն նշանակուած Եպիսկոպոս մը:

Ս. Ծննդեան Սեղանի շարժական պատկերն, թէև թէ՛ մենք և թէ՛ Յոյնք, իւրաքանչիւրն իւր պատկերն, միայն Ս. Պատարագի ժամանակ կը դնէ, և յետ Պատարագի կը վերցնէ, բայց Ս. Ծննդեան օրն այս սովորութիւնն բացառութիւն մ'ունի, այն է, ձրագալուցի կէս օրն մենք մեր պատկերը կը դնենք սեղանի վրայ և չենք վերցնէր մինչեւ երկրորդ օրն, զկնի Պատարագին կը վերցնենք: Նոյնպէս Յոյնք և իրենց Մընընդեան երեք օրն չեն վերցնէր. այս պարագային մէջ ամէնօրեայ սովորութիւնն կը կատարուի հետեւեալ կերպիւ: Որ ազգին որ Ծնունդ է և նորա պատկերը դրուած է Ս. Ծննդեան սեղանին վրայ, միւս ազգէ պատարագելու ապեն իրեն պատկերը, դըրուած պատկերին առջեւը կը դնէ: Մենք մեր պատկերը այս պարագային մէջ դրած ժամանակնիս Յունաց պատկերի առջեւ երկաստիճան տախտակ մը դրնելով անոր վրայ կը կեցնենք:

Ե. Շաբաթը երկիցս, այն է Զորեքշաբթի և Շաբաթ օրերը անխափան Բրիստոսի Ծննդեան Ս. Տեղը տաք ջրով լուալու իրաւունքն ունինք:

Մեր կողմի հիւսիսային դրան կիսաբոլորակ աստիճանները մինչեւ այրին դուռը օր մը Մենք և օր մը Լատինք կ'աւլեն:

Այս աստիճանաց վրայ, դրան երկու կողմը, զոյգ մի մեծ և կերոնաբարձ աշտանակ կը դնենք մենք Ս. Ծննդեան ձրագալուցին, որք կը մնան մինչեւ Ութօրէից վերջը: Այս իրաւունքն Լատինք ևս ունին, որ կը դնեն իրենց կերոնաբարձ զոյգ աշտանակներն, իրենց Ծննդեան և այլ մեծ տօներուն:

Աւագ Հինգշաբթի. կէս օրուան Պատարագը մենք Ս. Այրին մէջ կը մատուցանենք, իսկ երեկոյին՝ Ունալուայն: Աւագ Ուրբաթու գիշերային ժամերգու-

թիւնը, եւ յերեկոյին թազման արարողութիւնը, մեր հիւսիսային մասին մէջ Աւաղ սեղանի առաջը կը կատարենք:

Վերափոխման օրը, զկնի Ս. Պատարագի, խաղող օրհնելու արարողութիւնը, և Մաղկազարդի առաւօտուն ըստ սովորութեան Հայաստ. Ս. Եկեղեցւոյ Անգաստանն՝ Ա. յրին մէջ, իսկ Դրան բացէքի խորհուրդն Ա. յրին մեր հիւսիսային դրան քովը մեզ սեփական Քլփատման սեղանի առջեւը կը կատարենք:

Գլխաւորաբար այսօրիկ են՝ Ս. Մննդեան Տաճարին մէջ մեր ունեցած գլխաւոր իրաւունքներն և սովորութիւնքն, թէեւ կան մանր մուկնր այլ սովորութիւններ զորս կը կատարենք, բայց զանց կ'առնենք զայնս նշանակել:

Մեր այս ամէն իրաւունքներն ու սովորութիւններն՝ զորս նշանակեցինք վերեւ, նուիրագործեալ են Օսմանեան բարեյիւատակ և արդարասէր Սուլթանաց ջրնորհած հրովարտականերով:

Գ Լ ՈՒ Ն Ժ Բ.

ՇՐՋԱԿԱՅ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏԵՂԻՔ ԲԵԹԼԵՀԷՄԻ

1. Լասիճաց Վանք, — Լատինաց վանքն կից է արդէն Ս. Մննդեան Տաճարին, ուր կրնայ երթուիլ թէ՛ սիւնազարդ դաւթի հիւսիսային կողմի դռնէն, և թէ՛ դրսի մեծ հրապարակին վրայ եղած մեծ և նոր դռնէն, զոր 1886 թուականին շինեցին:

Վանքն թէեւ յառաջուց անշուք էր եւ նեղ, բայց նոր ժամանակներու մէջ, մեծամեծ ծախիւք, ընդարձակեցին բազմաթիւ սենեակներով, այժմ բաւական թուով միաբաններ կան և ունին Մեծ Տեսուչ մը:

Վանքի եկեղեցին շինուած է յանուն կասարիճէի. ունի Աւագ սեղան մը մեծ և զարդարուն, և կողմնակի այլ խորաններ, սալայատակուած է կճեայ քարով, և ծեփուած է ճերմակ ընտիր կիրով:

Եկեղեցւոյն ճախակողմն եղած և երկաթեայ վանդակով պատած աստիճաններէն վար, ստորերկրեայ մատուռներուն կ'երթուի; զորս արդէն վերեւ յիշեցինք:

2. Յունաց Վանքն. — Մեծ հրապարակին եւ մեր վանքի անկիւնէն դէպ ի հարաւ մի ուրիշ փոքր հրապարակ մը կայ. ասկէց դէպ ի արեւելք եղած փողոցէն՝ մեր վանքի հարաւային պարսպի տակոյն քալելով քիչ մը յառաջ, կը հասնինք Յունաց վանքի մեծ դռան առջեւը:

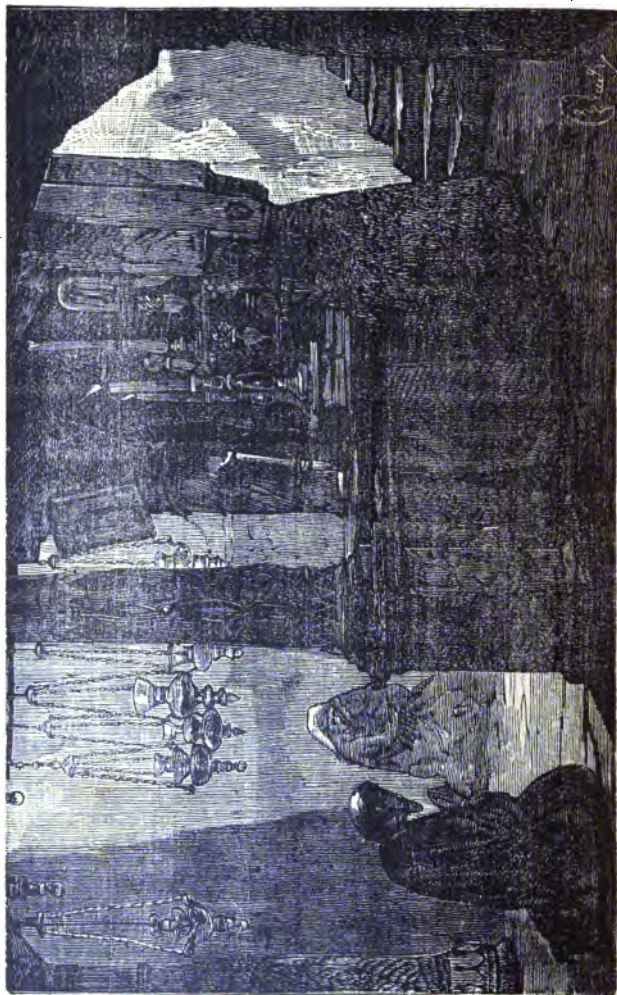
Վանքի ներսն ընդարձակ է, ունի առանձին մի փոքրիկ եկեղեցի, ուր, երբ որ ուզեն ժամերգութիւն և Ս. Պատարագ կը մատուցանեն. վանքին մէջ կը նստի մի Տեսուչ Եպիսկոպոս, ունի 25-30ի մօտ միաբաններ:

Վանքի արեւմտեան կողմը և անոր կից, իրենց պատկանեալ փոքրիկ պարտիզի մը մէջ, մեծ զանգակատուն մը շինելու սկսած են 1880 թուականէն ի վեր, և ի մօտոյ կը յուսան թէ կը լրացնեն:

3. Քառասնից Այրը. — Յունաց վանքի մեծ դռնէն դուրս, դարձեալ միւսոյն ճանապարհաւ դէպ ի արեւելք, շարունակելով մինչեւ քաղաքին ծայրը, աջ թեւի վրայ կ'իյնայ Քառասնից Այրը, որուն արտաքին դուռը երկաթեայ վանդակով է. Լատինք այս տեղւոյն կ'անուանեն Կաթին Այրը:

Լատինք քան զմիւս Քրիստոնեայ ազգերը մեծ կարեւորութիւն եւ յարգ ցոյց կուտան տեղւոյս, զոր թէպէտ եւ ի հին ժամանակէ յետէ ընդհանուր Քրիստոնեայ ազգաց սեփականուած էր, այսու ամենայնիւ Լատինք երբեմն երբեմն իւրացնելու ջանքեր ըրած են, ինչպէս և 1865 թուականին գիշեր ժամանակ գաղտնապէս արտաքին փոքրիկ պատերը նորոգեցին և Այրին դրան վրայ փեղկեր շինեցին և կըզպանք դրին:

Ասոր վրայ Հայք և Յոյնք, Բ. Դրան առջև իրենց քով եղած հաստատութեան թղթերն և հրամանագրերն ցոյց տալով իրենց ընկերովի իրաւունքը հաստատեցին թէեւ, և այն ժամանակ հրաման եկաւ որպէս զի նոր շինուած տեղերն ու նորոգուածներն քակուին և դրան կղպանքն վերնայ. սակայն Լատինք մի միայն, այն ատեն, կղպանքն վերցնելով, դիմադրեցին շինութեանց և նորոգութեանց քակուելուն և անեղծ

ՅՅՈՒ ԿՈՒՄ

Ս. ԵՐՈՒՍԱՆԷՄԻ

պահեցին, և վերջապէս հետզհետէ տիրեցին տեղւոյն . այժմ բոլորովին իւրացուցած են և ետեւի կողմէն տեղեր առնելով ընդարձակեցին և գեղեցիկ պարտէզ մ'ալ ակեցուցին :

Արտաքին փակին գիմացն է այրին բուն իսկ դուռն , ուրկէ 16 քարափոր աստիճաններով վար կ'իջնուի , ասկէ 20 տարի յառաջ միայն անշուք սեղան մը կարճ միակ կանթեղով . այժմ այս սեղանը Լասինք ո'չ միայն զարդարեցին , այլ ուրիշ չորս տեղեր ու անկիւններն չորս սեղան ևս հաստատեցին , և Այրը զարդարեցին պատկերներով և կանթեղներով : Այժմ Լատինք այս Այրին մէջ ամէն . օր կը պատարագեն :

4. Հայր Յովսէփայ ցան ցեղը . — Քառասնից Այրէն ելներով , դարձեալ միւսնոյն արեւելեան ճանապարհաւ , ուղղակի դէպ ի յարեւելք յառաջանալով 10 վայրկեանէն կը հասնինք Հայր Յովսէփայ տան տեղը , որ մեր աջ կողմը պատահած և ճանապարհի վրայի փոքր արտին մէջ 30 քալի չափ ներսն է ժայռի մը մէջ փորուած . կիսաբոլորակ խորանի մը մնացորդէն յայտնի է յիշեալ տեղն , որ ժամանակին եկեղեցի էր , որուն քարափոր հիմերը կը տեսնուին այժմ :

Աւանդութիւն մը կայ , թէ Հայր Յովսէփ այս տան մէջ կը բնակէր . և ժամանակէ մը յետոյ երբ Ամենասուրբ Կուսին հետ եկաւ , տան մէջն եղող տանտէրը կամ վարձակալը զինք չընդունեց և ստիպուեցաւ երթալ այրին մէջ բնակելու :

5. Պէյթ-Սահուր (Հովուաց գիւղ) . — Յիշեալ տեղէն , դարձեալ միւսնոյն ճանապարհաւ 5 վայրկեանի չափ յառաջ փոքր բլրի ստորոտը կը հասնինք , ուրկէ անմիջապէս կ'երեւի Պէյթ-Սահուր գիւղն և ասկէ 5 վայրկեանէն կրնանք հասնիլ հոն . այս գիւղէն էին ինչպէս կը կարծուի , այն հովիւքն , որոց Հրեշտակն՝ Յիսուսի Քրիստոսի ծննդեան ակետիսը տուաւ :

6. Բոսսի դատ. — Այս դաշտն գիւղէն դուրս է, և մեր աչքին առջեւը: Հոռութ այս դաշտն եկած էր հասկ քաղելու համար, ուր ծանօթացաւ Բոսսի հետ և ամուսնացաւ. սոյն ամուսնութենէն ծնաւ Ովրիթ՝ Դաւիթ մարգարէի մեծ հայրն, ինչպէս պատմեցինք Ս. Մննդեան վրայ մեր տուած համառօտ տեղեկութեան մէջ:

7. Հովուած Այրը. — Յիշեալ դաշտէն ուղղակի դէպ ի յարեւելք երթալով 10 վայրկեանէն կը հասնինք սոյն այրին, որ քարէ չոր պատով շրջապատուած քառակուսի գետնի մը վրայ է, ուր կան նաեւ ձիթենիք: Այրն թէեւ փոքրիկ տեղ մ'է, բայց 21 ոտք քարափոր աստիճաններով վար կ'իջնուի:

Ըստ աւանդութեան, այս տեղն է, Հրեշտակին հովուաց աւետիս տուած տեղն, որու վրայ Հեղինէն եկեղեցի մը շինած էր, և որ անհետացած է, և այժմեան տեսնուածն ալ նորա ստորերկրեայ յատակն է:

Ս. Մննդեան քաղաքի արեւելեան կողմն այս տեղերէ ի դատ չկան ուրիշ պատմական տեղեր, ուստի մեր գացած ճանապարհաւ կրնանք վերադառնալ ի Բեթլեհէմ և երթալ արեւմտեան կողմի միւս պատմական տեղերն, որք են.

8. Ս. Գէորգայ Վանք. — Բեթլեհէմի հարաւային կողմէն դուրս, ուր մեր ձախ կողմն է Ուստի-Սաննիքն ըսուած ձորն, դէպ ի յարեւմուտք ուղղակի ճանապարհաւ կը հասնինք քաղաքին ծայրը, ուրկէ դէպ ի հարաւային արեւմուտք եղած ճանապարհն կը բռնենք. երբ քիչ մը յառաջանանք, հեռուէն կը տեսնուի մեր արդէն գիտցած Պէյր-ձալա գիւղն, անկէ 5 վայրկեան եւս յառաջ ձախ թեւին վրայ նեղ ճանապարհ մի կայ, ուրկէ անդին այլ ևս ճանապարհն քարուտ և դժուարակոխ է:

Առաջ երթալով 20 վայրկեան ևս և ալ կողմերնիս եղած նեղ ճանապարհը թողլով, դէպ ի յարեւմուտ յառաջանալով հեռուէն ալ կողմի վրայ ձորին մէջ կ'երևի Ս. Գէորգայ վանքն :

Սոյն վանք Յունաց սեփական է և ունի իւր մէջք եկեղեցի մը, որոյ մէջ շղթայ մը կայ, որուն խելագար մարդիկներ կը կապեն զգաստացնելու համար :

9. Հիմ ամրոցը. — Սոյն վանուց առջեւը եղած մեծ և ընդարձակ ճանապարհէն երթալով, որ քիչ մը յառաջ ճանապարհն դէպ ի հարաւային արեւմուտք կը շեղի, 5 վայրկեանէն կը հասնինք Հին ամրոցը, որուն Արաբացիք Քալաթ-էլ-Պուրաթ (Աւազաններու բերդ) կը կոչեն : Կը կարծուի որ այս ամրոցն կամ բերդն Քէլաուըն շինած ըլլայ : Ամրոցն քառակուսի շէնք մ'է և պարսպին ծայրերն աշտարակներ ունի . երկու երեք անկանոն զօրքեր կը մնան հոս, հսկելու համար Քէր-րոնի այսինք Հայր Աբրահամու (Խայլ-էլ-Բահման) ճանապարհն և այդ կողմը եղած ջրանցքի ազուգայներն և ջուրերն :

10. Կնքեալ Աղբիւր. — Ամրոցին արեւմտեան կողմն, 100 մէթրաչափ հեռու, փոքրիկ շէնք մը կ'երևի, որոյ փոքրիկ և ցած դռնէն 26 ոտք աստիճաններով վար ստորերկրեայ խուցի մէջ կիջնենք . վարը շատ մութ է, պէտք է ի ձեռին ունենալ վառուած մոմեր :

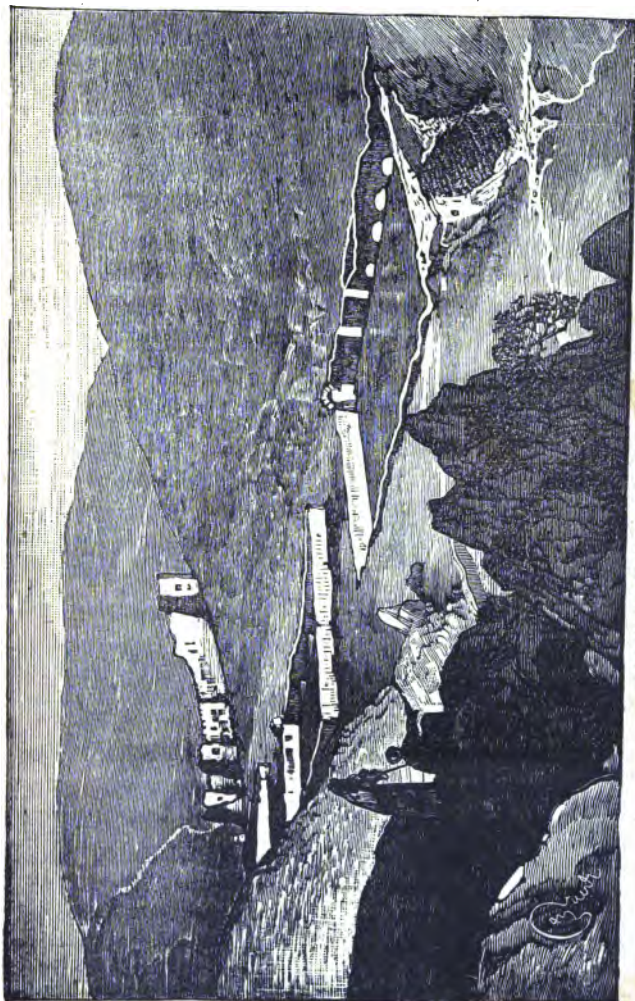
Խուցի պատերուն մէկ մասն ծայռէն փորուած են և կամարակապ է, 12-13 մէթր երկայնութիւն և 3-4 մէթր լայնութիւն ունի, յատակը փոքր աւազան մը կայ, որոյ մէկ կողմէն ջուրը կուգայ և կը լեցուի եւ միւս կողմէն դուրս կ'ելնէ . խուցին արեւմտեան կողմը, դուռ մի եւս կայ, ուրկէ երկրորդ խցի մը մէջ կը մտնենք . նոյնպէս վիմափոր և կամարակապ . օտրա յատակն ևս աւազան մը կայ . այս խցի հարաւային

և արեւմտեան պատերուն երեսը Մինրապի պէս տեղեր կան, որոյ վերջնոյն երեսէն ջուրը կը բղխի խիստ պայծառ և վճիտ և ագուգայով մը աւազանին մէջ կը հաւաքուի, և ասկէ ելնելով առաջին խցի մէջ եղած աւազանը կ'երթայ. ի հարկէ հասկցուեցաւ թէ մեր նկարագրածն է Կնքեալ Աղբիւրն, որուն Արարացիք Ռաս-էլ-Այն (Գլուխ Աղբիւրակի) կ'ըսեն, և որուն յիշատակութիւնն կը գտնուի Ս. Գրոց մէջ. Երգք. Գ. 12:

Ամրոցին հարաւային արեւմտեան կողմը փոքրիկ աւազան մի ևս կայ վրան շէնքով ծածկուած. սոյն աւազանին ջուրը Կնքեալ Աղբիւրէն կուգայ, և ասկէ կ'երթայ Սողոմոնեան երեք մեծ աւազաններէ միոյն մէջ կը թափի:

11. Սողոմոնեան Աւազանները. — Սոյն ամրոցէն 30 մէթրաչափ անդին է Սողոմոնեան Աւազաններու առաջինը, որոնք մէկ կարգի վրայ, դէպ ի արեւելք շարուած, երեք հատ են իրարմէ 40-50 մէթրաչափ հեռու: Սոյն աւազաններն այսպէս Սողոմոնի անուամբ կը յիշուին, ըստ որում այնպէս կը կարծուի, թէ Սողոմոն ինքն շինած ըլլայ՝ Փակեալ Պարտէզները ջրելու համար:

Առաջին աւազանը 115 մէթր երկայնութիւն և 70 մէթր լայնութիւն ունի, երկրորդն 130 մէթր երկայն. և 70 մէթր լայն. և երրորդն՝ որ ամէնէն մեծն է 175 մէթր երկայն. և 65 մէթր լայնութ. ունի 15 մէթր խորութեամբ: Այս աւազաններն, մօտակայ աւազանրու և մեծաւ մասամբ ալ մերձակայ բլուրներէն վազած անձրեւի ջուրերէն կը լեցուին, և առջի երկուքին ջուրերը երրորդին մէջ կը հոսին, և անկէ ալ թէ՛ պարտէզները կը ջրեն և թէ՛ յծրուսազէմ Սողոմոնեան Տաճարին կերթայ ջրանցքով:

ՄՈՂՈՒՄՈՆԵԿԱՆ ԱՆԻՑԱՆԵՐԻ
ԳՐԱԳՐԱՐԱՆԻ ԳՐԱԳԱՍՏՐԱՆՍԻ

Յիշեալ աւազանները երկար տարիներէ ի վեր ճեղ-
քուած ըլլալուն ջուր չէին պարունակէր իրենց մէջը .
1850 թուականին Յարութիւն Գալֆայի վերակացու-
թեամբ նորոգութիւնք եղան, և սակայն երկար չի
տեւեցին եւ անխնամ մնալով դարձեալ աւրուեցան և
նախկին վիճակին հասան: 1866 թուականին Երուսա-
ղիմայ կառավարիչ Վսեմ. Իզզէթ փաշայի գործունէ-
ութեամբ աւազանին մէկը նորոգուեցաւ, այս աւա-
զանին ջուրն է որ այժմ Սողոմոնեան Տաճարը կ'եր-
թայ:

12 Ա.յս կողմերը մօտիկ են նաև Եղեմայ Բլուրն եւ
Եփրատայ գիւղն, որուն Արսաւ ևս կ'ըսուի, Եփրատայ
ձորն. և ամէնէն հռչակելին Փակեայ Պարտէզ ըսուած
տեղերն, որ գիւղացւոց սեփականութիւնն է և մե-
ծաւ մասամբ ալ Միւշուլամ անուն բողոքական Հրէ-
այի մը ընտանիքին սեփական:

Յիշեալ Հրէայն 1860ին իւր պարտիզի արեւելեան
կողմը փորել տուած ժամանակ մօզայիքով շինուած
գետնայարկ մը գտաւ, եւ կորնթեան ձեւով սիւնե-
րու և սիւնախոյակներու բեկորներ:

Այս տեղերէն կամ ուղղակի Երուսաղէմ եւ կամ
Բեթլեհէմ հանդիպելով՝ երկրորդ օրը կրնանք լծու-
տաղէմ երթալ որ մեր հետ եղած առաջնորդներն շատ
լաւ գիտեն եւ ապահովապէս կրնան տանիլ:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐՈՑ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄՔ	էջ 6
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԻՆ	է 7

ԳԼՈՒԻ Ա.

Յոպպէ եւ անթի ի Բէմլէ	10
Սարոնի դաւոս	28

ԳԼՈՒԻ Բ.

Բէմլէ եւ անթի ի Ս. Երուսաղէմ	32
Լիւզդա	41
Մովզիիմ	43
Էննապպէ եւ Էլ-Պէրիյէ գիւղերը	44
Լադրուն եւ Էմնաուս գիւղերը	45
Պապ-Էլ-Վաս	46
Ապու-դոս	48
Պէյթ-ճագուպ եւ Նէպի Սամուէլ	49
Գասթալ եւ Քալունիէ գիւղերը	50
Պէյթ-իֆա եւ Լիճքա գիւղերը	52
Ռուսաց վանք	53

ԳԼՈՒԼ Գ.

Ս. Երուսաղէմ. — 1. Ընդհանուր ակնարկ	56
2. Գիւրջ, կլիմայ եւ բնի. բաժ. Երուսաղէմ	60
3. Երուսաղէմ Քանանացոց ժամանակ	66
4. Երուսաղէմ Դաւթի ժամանակ	66
5. Երուսաղէմ Մեծն Հէրովդէսի ժամանակ	72
6. Երուսաղէմ այժմեան վիճակ	81

ԳԼՈՒԻ Դ.

Ս. Յակովբեանց վանք Հայոց	94
Գլխադիր Ս. Յակովբայ եկեղեցին	99

ՅԱՆԿ ՆԻԻՔՈՑ

Ս. Ռեպաննոս եկեղեցին 105

Ս. Մակարայ եւ Ս. Մինասայ մատուռն 107

Ս. Էջմիածնի եկեղեցին 109

Կանանց վերնատուն 111

Ս. Պետրոսի եւ Պողոսի առաքելոց սեղանք 112

Ս. Նեանի մատուռն 113

Ս. Համբարձման սեղան 113

Արեղայ բաղ 116

Ս. Մինասայ բաղ 116

Պատրիարքարան 118

Մատենադարան 119

Տպարան 119

Հիւանդանոց 120

Հոգւոյն Սրբոյ մատուռն 121

Ս. Թէոդորոսի եկեղեցին 121

Յորենայ բաղ 124

Նոր չարսախ 125

Պահնէ բաղ 127

Չամ բաղ 128

Ժառանգաւորաց վարժարան 128

Ս. Հրեւակապետի վանք հայոց 129

Քրիստոսի առաջին բանսն 132

ԳԼՈՒԽ Ե.

Գուրգոթայի եւ Ս. գերեզմանի վաւերականութիւն 136

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ս. Յարութեան ճանարն 152

Դոնապանաց նստած սեղին 169

Քրիստոսի պատանասեղին 172

Ուժաբաւական սեղին 174

Հայոց տեսչի սենեակ 175

ՅԱՆԿ ՆԻԻՔՈՑ

Հայոց վեցնասուն	175
Իւղաբերից սեղան հայոց	178
Ս. գերեզման Փրկչին	180
Գալուց մասուռը	190
Յովսէփ Արեմաբացի	191
Երևո լուացարան եւ պարտէզ	192
Լասինաց եկեղեցին	193
Զորորդ բանս	194
Ղունկիանոսի եւ հանդերցից բաժան. սեղ.	194
Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցին Հայոց	195
Գիւս խաչ	196
Փուլս պսակի սեղան	197
Ս. Գողգոթայ	199
Աղամայ սեղան	202
Յունաց եկեղեցի	204

ԳԼՈՒԽ Է.

Ս. Յարութեան ճանարին մէջ կասարուած հանդէտք, քափորք, արարողութիւնք եւ սովորութիւնք	207
---	-----

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ս. Ասուածածնայ ճանարն	241
Սիւն դասավնուոյ	245
Պիլասոսի կամար	247
Պիլասոսի պալատ	248
Աննօնիկեան առարակ	254
Յովակիմայ եւ Աննայի տունն	255
Պրօպատիկէի աւազան	256
Ս. Ասուածածնայ ճանարն	258
Արտափն գաւիթ	260
Ս. Ասուածածնայ գերեզման	265
Գեքսեմանի պարտէզ	277

ՑԱՆԿ ԿՐՈՑ

	Կ. Բ.
Առաջին Ընթերցարան [Մ. Մամուրեան]	2
Առեւտրական Թուարանութիւն	3
Առողջարանութեան Աղբիւրնց [Մ. Մամուրեան]	5
Առողջարանութիւն [Գ. Մալաթեան]	4
Սամուրեան [Տր. Լ. Կիւման]	5
Բանալի Շարագրութեան [Մ. Մամուրեան]	3
Գլան. ի՞՞ ու Պարտիկ [Մ. Մամուրեան]	5, 20
Կառուցիկ Թուարանութեան [Տ. Բ. Պոզանեան]	4
Արկարացիութիւն [Վ. Հազարասեան]	6
Արկարաց Ընթերցարան [Մ. Մամուրեան]	2, 20
Երազխութիւն	5
[Ե. Թէյեան] պատկ.	2, 20
Էջա տը Բարի Քրտաներէն	5
Կայն կայերէն յարգմ. [Բ. Պոզանեան]	10
Կարգապահութիւն [Գ. Մալաթեան] պատկ.	4
Կամուկանի [Մ. Կարամանեան]	7
Թափառական Հրեայ Պատկ. 2 հատոր	60
Առաւմ Քրիստոնէական հասարայ [Ս. Խաննեան]	1, 20
Արբանջան Պատմութիւն կիմ ու խալ.	4
հար ու խալի	5
Վերքեր [Մ. Մամուրեան]	8
Օգնական Պատմութիւն [Ա. Ե. Բ. հատոր]	8
Պատկերազարդ Բերական	30
Յարմա Հայ. Բերական. [Բ. Պոզանեան]	1, 20

Վերջինչեայ գրքերը կը վաճառուին Կ. Ե. Պէրպէլեան
 տարածմը, ի Կ. Պոլիս, Էջակի Հապրիկ հաստեւոր, բի 61 :
 Կոչնցես ԿՆԳԻՐՆԵՆԿՆ ԿՐՈՑՈՒՆԵՐ : Կ. Պոլիս,
 Վաճառանքար Եղգուշը, Թի 59 :
 Շատ գնողներու 0/0 30 զեղը :

ԸՆԴ ՄԱՍԻՒՄ

ՍՐԻՒՄ ԵՐԵՎԱՆ ԿՈՄ ԿԱՅՐԱԿՐՈՒԹԵՒՆ Ա. ԵՐՈՒ.
 ՑԱՆԿԱՐԻ Ը ՀԱՅՈՐ

